

ODESA   **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY   **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD   **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 18. Issue 2 (18).   Том 18. Випуск 2 (18).
Part 2. 2013   Частина 2. 2013
SERIES   **СЕРІЯ**
SOCIOLOGY   **СОЦІОЛОГІЯ**
AND   I ПОЛІТИЧНІ
POLITICS   НАУКИ

ISSN 2304-1439

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

VISNYK
ODESKOHO
NATIONALNOHO
UNIVERSYTETU

(Odesa National University Herald)

Series: Sociology and Politics

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July 2006

Volume 18. Issue 2 (18). Part 2. 2013

Odesa
«Astroprint»
2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Соціологія і політичні науки

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 18. Випуск 2 (18). Частина 2. 2013

Одеса
«Астропрінт»
2013

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

I. M. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Е. А. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андріївський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **В. В. Глєбов**, **Є. В. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Смінтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

I. M. Коваль, д-р політ. наук (*науковий редактор*); **О. Р. Личковська**, канд. соціол. наук (*відповідальний секретар*); **О. І. Брусиловська**, д-р політ. наук; **Е. А. Гансьова**, д-р істор. наук; **О. В. Крапивін**, д-р істор. наук; **Б. Г. Нагорний**, д-р соціол. наук; **С. М. Наумкіна**, д-р політ. наук; **В. М. Оніщук**, д-р соціол. наук; **Н. О. Победа**, д-р філос. наук; **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук; **О. В. Потехін**, д-р істор. наук

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **E. L. Streletsov** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoivanenko**

Editorial board of the series:

I. M. Koval (*Redactor-in-Chief*), **O. R. Lychkovska** (*Executive Secretary*), **O. I. Brusylovska**, **E. A. Gansova**, **O. V. Krapivin**, **B. G. Nagornyi**, **S. M. Naumkina**, **V. M. Onischuk**, **N. O. Pobeda**, **V. I. Podshyvalkina**, **A. V. Potekhin**

З 2012 року (з 17 тому)

«Вісник ОНУ. Серія: Соціологія і політичні науки»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сапаєва Л. С.

Глобальні прогнози і кризисне общество 11

Сарна А. Я. (Беларусь)

Методология исследований новых медиа: теория и практика 18

Середа В. В.

Роль шкільної історичної освіти та вчителів історії у формуванні
міжгрупової толерантності в Україні 25

Скок Н. С.

Якість соціального часу як чинник формування соціальних
зв'язків молоді 34

Соболевська М. О.

Сучасна соціологічна теорія як дискурсивна формація в контексті
прагматичного повороту в гуманітарному знанні 41

Сусак В. І.

«Традиційний» регіоналізм vs «новий» регіоналізм: соціологічне
моделювання для реалій сьогочасного українського суспільства 49

Терещенко О. В. (Беларусь)

Человеческий фактор информатизации высшего образования 54

Уколова А. А.

Ринок праці в умовах периферійного капіталізму (на прикладі
України) 64

Хижняк А. В.

Коллективные действия, созидающие территориальную
идентичность 73

Хобта С. В.

Внешнеполитические ориентации жителей Донбасса 81

Хуткій Д. О.

Мотивації вибору професії, кар'єрні орієнтації і працевлаштування
студентів-соціологів НАУКМА 88

Шевченко Н. В.

Модернизация образования как центральная задача
образовательной политики в Украине 96

Шеремет И. И.

Воспитание как резерв обновления образования 102

Широкова Є. О., Широкова М. С.

Політична модернізація: теоретичні моделі та досвід України 108

Ятвецкая А. В., Кривошея Т. И.	
Адюльтер как социальный феномен	119
Авраменко К. Ю.	
История и память как формы репрезентации прошлого	129
Автенюк Д. А.	
Методология детерминантов этносоциальных конфликтов в глобализирующемся мире	137
Арестова Д. В.	
Модели устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: сравнительный анализ	145
Білич І. О.	
Мімікрія волонтерського руху в Україні	156
Бліхар М. П.	
Духовні цінності сучасної студентської молоді (за результатами експертного опитування)	164
Буш К. А.	
Роль молоді в політичних змінах України	173
Громоклицька К. І.	
Проблеми євроінтеграції вищої освіти в Україні	178
Дёмина Д. О.	
Релігиозність моряков в контексті професіональної субкультури	184
Дячук Л. В.	
Культура вільного часу: умови та перспективи розвитку в сучасному українському суспільстві	192
Заріцька Н. Ю.	
Передумови та причини виникнення сучасних стилежиттєвих практик, заснованих на альтернативній мобільності	202
Калашнікова А. О.	
Життєвий цикл твору мистецтва на ринку	208
Коваль Н. І.	
Стан наукового опрацювання дефініції та проблеми дослідження політичного маркетингу	211
Кошовец М. К.	
Мораль в глобализованном обществе: перспективы существования ...	216
Кравченко А. С.	
Актуализация концепции предпринимательского университета в украинском обществе	223
Krupnov S. P.	
Search of definitions of the civil society phenomenon: highlighting of the «shadow discourse»	229

Кухаренко О. В.	
Соціальна справедливість у соціальних науках: аналіз ідей та концепцій	240
Ліштован Г. В.	
Проблема визначення ідентичності русинів Закарпаття	250
Макарова Л. С. (Россия)	
Обзор зарубежных социологических подходов к изучению онлайновых социальных сетей	258
Міхно Н. К.	
Регіональна ідентичність сучасних українців: особливості конструювання	265
Мосьондз М. В.	
Практики соціальної інтеграції сучасної молоді в українських реаліях	274
Передерій М. О.	
Соціально-демографічні складові соціального портрету посадових осіб місцевого самоврядування	282
Петренко О. С.	
Інтернет як соціальний простір: характеристики та фактори стратифікації	288
Рапопорт А. В.	
До історії автономії університетів	296
Тарасова Н. С.	
Візуальний образ: спроба соціологічної концептуалізації поняття ...	305
Тупикова С. В.	
Проблематика телесности в отечественном социологическом дискурсе: специфика социокультурной детерминации теоретизации	315
Фролова В. М.	
Соціальна стандартизація в соціальній політиці як вид соціальної технології	322
Фудорова О. М.	
«Життєвий успіх» очима осіб з обмеженими можливостями: експертні оцінки	330
Шаповалов А. С.	
Дигитализация обучения как путь к образованию 2.0	340
Широканова А. А. (Беларусь)	
Научная коммуникация в эпоху новых медиа: от личных сетей к глобальному сотрудничеству	348
Шпіц-Чечота І. А.	
Освітні трансформації в сучасному суспільстві: нововведення, проблеми та шляхи вирішення	356

Юрасов В. С.	
Благодійність: приклад внеску в якості обмежуючої	
характеристики соціальної солідарності	362
Власенко Е. Г.	
Экологическое сознание населения г. Одессы: подходы к изучению	
и современное состояние	370
Кондратьева Н. А.	
Межпоколенческий анализ жизненных стратегий и ценностей	
в структуре идентификационных процессов	381
Подольская Е. А., Назаркин П. А.	
Современный студент: портрет на фоне постмодернизационных	
изменений	390
Шинкаренко О. Є.	
Динаміка електорального ринку в Україні:	
проблеми трансформації	397

СОЦІОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.012

Л. С. Сапаєва

ассистент кафедри соціології

Восточноукраинского национального университета им. В. Даля

№ 20-А, кв. Молодежный, г. Луганск, 91034, Украина,

телефон: +380 990318974, E-mail: message26@rambler.ru

ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОГНОЗЫ И КРИЗИСНОЕ ОБЩЕСТВО

В статье анализируется ряд ключевых характеристик глобального структурного кризиса. Отмечается этапность его становления. Указывается на наднациональный и системный характер развития глобальных кризисных процессов. Основное внимание в публикации уделяется результатам глобальных прогнозов, которые были опубликованы за последнее время. На основе данных прогнозов рассматриваются основные тенденции и перспективы развития глобального общества.

Ключевые слова: глобализация, общество, прогноз, кризис, развитие.

На протяжении последних лет тема глобального кризиса и его возможных последствий остается в центре самых оживленных дискуссий. Многоступенчатая иерархическая система тотальных по своему охвату кризисных процессов порождает столкновение интересов различных социальных групп, классов, организаций, государств и даже межгосударственных образований. Особое место при оценке происходящих глобальных трансформаций занимают социальные аспекты кризиса, в том числе и связанные с кардинальными изменениями в образе жизни миллионов и миллиардов людей, детерминируемые прорывными научно-техническими и технологическими изменениями.

В таких условиях глобальное прогнозирование, несмотря на все пессимистические настроения и критическое отношение к потенциалу научного знания касательно его возможностей осуществлять долгосрочные прогнозы, сохраняет свою значимость. А прикладная актуальность прогностических разработок только лишь возрастает. Многочисленные аналитические структуры, институты и организации составляют своеобразные перспективные концепты ближайшего и отдаленного будущего. И социологическая наука также должна подтверждать свою способность воспроизводить прогностическую функцию.

Анализ открытых украинских источников свидетельствует, что наиболее предметно в области глобального прогнозирования специализируются Национальный институт стратегических исследований и Институт экономики и прогнозирования НАН Украины. Среди относительно недавних социологических публикаций отметим изданные Институтом социологии НАН Украины монографии «Вызовы глобализации и Украина» (авторы: А. Г. Арсценко, А. Н. Малюк, Н. В. Толстых) и «Глобализация в социологическом измерении» (под. ред. В. Степаненко и В. Бурлачука) [1–2]. В то

же время приходится констатировать недостаток внимания украинской социологической мысли к вопросам глобального прогнозирования.

Что же касается деятельности на этом поприще специалистов из других стран, то в качестве примеров непрекращающегося интереса к стратегическому прогнозированию приведем следующие разработки: долгосрочные научные прогнозы корпорации «PricewaterhouseCoopers» — «Мир в 2050 г.» и фирмы «Goldman Sachs» — «Мечтая вместе со странами БРИК: путь в 2050 год», прогноз банка HSBC «Мир в 2050 году», книги Д. Медоуза, Й. Рандерса, «Пределы роста. 30 лет спустя», «Стратегический глобальный прогноз 2030» (под ред. академика А. Дынкина). В этих прогнозах используется накопленный опыт глобального моделирования, начиная еще с докладов Дж. Форрестера (конец 60-х — начало 70-х годов XX века) и ведется поиск новых подходов к осуществлению прогнозов общемирового развития.

Специфика проблемы глобального прогнозирования такова, что в ее рамках всегда сохраняется место для совершенствования всего комплекса исследовательских мероприятий. Можно лишь пытаться приблизиться к точности предсказаний будущего. Но нерешенных задач всегда оказывается больше, чем решенных. И даже то, что кажется уже эффективно используемым, должно подвергаться сомнению. Будущее часто посрамляет самых квалифицированных и самоуверенных прогнозистов.

Цель данной статьи заключается в обобщении ряда стратегических прогнозов глобального развития и выделении некоторых этапов глобального кризиса.

Главная проблема современного системного кризиса заключается в создании новой модели регулирования, в которой необходимо учитывать скорость технологического развития, обновления и распространения информации, фундаментальные geopolитические трансформации. В процессе прогнозирования и моделирования глобальных процессов целесообразно рассматривать их с точки зрения корреляционных уровней: мир как целостная система, анализ мирового развития; региональная система, с учетом неравномерного распределения социально-экономического благосостояния; социально-экономические подсистемы отдельных стран, в контексте тенденций регионального и мирового развития. Прежде чем перейти непосредственно к характеристике ряда тенденций глобального развития с учетом современных прогностических разработок, стоит обозначить некоторые принципиально важные позиции, касающиеся предыдущих этапов кризисного развития глобального общества.

Осознание возможности и необходимости управления кризисными процессами и осуществления антикризисных мероприятий ряд специалистов относят к 1907 году (период, как считается, первого, по масштабам своего времени, глобального кризиса). Одно из известных значимых следствий кризиса — формирование Федеральной резервной системы США в 1913 году как регулятора денежного рынка. Следующим важнейшим этапом считается «Великая депрессия» (кризис 1930-х годов), породившая, по итогам Второй мировой войны, нынешнюю модель экономической систем-

мы. Отмечается также важность кризиса 1970-х годов (зарождающиеся тенденции устойчивого развития, попытки отклонения от финансового популизма, deregulирование экономики, формирование политики, направленной на сохранение социальной стабильности) [3].

Общей симптоматикой вышеперечисленных кризисов является превалирование значимости экономических проблем, отсутствие заметных попыток учитывать сложные социальные процессы, отчетливое подчинение социальной сферы экономическим интересам. Характеризуя современный кризис, в основе которого, как нам кажется, лежит, прежде всего, попытка глобальной унификации всего комплекса общественных отношений, стоит отметить, что абсолютное большинство экспертов сходятся во мнении о его выходе за привычные национально ориентированные границы и принципы. Имитация всеобщего благополучия, замена духовных и культурных ценностей на материальные, продолжающееся вознесение значимости товара над важностью саморазвития человека, глобальный индивидуализм — все это стало бесспорными характеристиками современной кризисной ситуации. Однако совершенно отсутствуют основания обосновывать нарастающие проблемы, а тем более возлагать полную ответственность на какую-либо нацию или государство. Действительно современный кризис носит интернациональный и системный характер. Тех, кого принято считать виновниками глобальной катастрофы, можно отнести рассматривать и в качестве ее перспективных «жертв», а также непосредственных объектов манипулирования. Ни для кого не секрет, что мировая финансовая система устроена таким образом, что в случае необходимости мобильно перемещает свои центры не только из государства в государство, но и с одного континента на другой.

О географических реконструкциях капиталистической системы в одной из своих работ писал Ф. Бродель — революционер исторической науки, предложивший учитывать экономические и географические факторы в процессе анализа исторических событий. «Первоначально — Венеция конца XIV в. В конце XV в. — перемещение центра в Антверпен, в середине XVI в. — возвращение в Геную, в конце XVI в. перемещение в Амстердам на два века, в конце XVIII — начале XIX в. — в Лондон, во времена великой депрессии (1929 г.) перемещение в Нью-Йорк» [4]. Вполне ожидаемо, что эпоха финансового центра Северной Атлантики также в ближайшее время может смениться.

В качестве еще одного аргумента межнационального характера мирового кризиса воспользуемся данными журнала «Forbes», который ежегодно составляет мировой рейтинг миллиардеров. Так, по версии журнала, всего самых богатых людей мира 1426 человек с совокупным богатством 5,4 триллиона долларов. Из них живут в США — 442 человека, 386 человек — выходцы из Азии, 366 — европейцы, 129 проживают в Южной Америке и 103 миллиардера зарабатывают на Ближнем Востоке и в Африке [5]. Таким образом, реконструируемый мир — это собственные преференции международных финансовых «штаб-квартир» в рамках определенного исторического времени.

Всякий системный кризис преломляется через призму цикличности и структурности, масштабности и продолжительности, диапазона интеллектуальных вызовов, каждый из которых требует глубокого переосмысления подходов управления социально-экономическими процессами. Согласно многим исследователям, связывающих циклы Кондратьева (до сих пор не получивших окончательного признания в мировой науке) с технологическим укладом, инновации, открывая возможности для создания новых секторов экономики, являются ключевым элементом выхода их кризиса. Кризисы выступают своеобразными вакцинами от застоя, инициируя социум на развитие. Вполне очевидно, что сегодня одновременно с «посыпанием головы пеплом» происходит ожесточенная конкурентная борьба за развитие информационно-коммуникативных технологий, нанотехнологий и биотехнологий.

Также стоит отметить, что методы, используемые для стабилизации современных мировых процессов, вращаются вокруг традиционной альтернативы прошлого века — «провал рынка» или «провал государства». На основании опыта прошлого возникают аналогии (весьма относительные), что мы «живем пока на этапе президентства Г. Гувера применительно к кризису 1930-х годов или президентства Р. Никсона в США (или правительства Г. Вильсона в Великобритании), если сравнивать с 1970-ми годами» [3].

Большинство же современных прогнозов развития человечества, в свете существующих глобальных проблем, концентрируются вокруг трех основных групп — проблемы экономико-политического характера, проблемы экологического характера и проблемы социального характера. Безусловно, по-прежнему экономическому развитию, как основе функционирования прочих систем, уделяется наибольшее значение. Здесь же стоит отметить, что особенностью всякого «экономического чуда» является зависимость от демографических факторов. В частности, «демографический бум» увеличивает количество низкооплачиваемого работоспособного населения, с помощью которого покрываются социальные издержки государства. Однако впоследствии понижающийся уровень рождаемости приводит к старению населения, увеличению социальных выплат, с чем сегодня и столкнулись некоторые развитые страны. Можно прогнозировать, что Китай подобного рода проблему может ощутить уже в ближайшие десятилетия, что позволит Индии (у которой на этот период времени приходится рост работоспособного населения) оспорить ряд глобальных экономических преференций.

Результаты прогноза (2011 год) транснациональной аудиторской компании PricewaterhouseCoopers (PwC) «Мир в 2050 году» [6] позволяют сделать выводы о том, что под влиянием экономического кризиса процесс перемещения центра глобальной экономики ускорился в сторону развивающихся стран, которые впоследствии столкнутся с проблемами роста. Наиболее крупными экономиками мира будут экономики Китая, США, Индии, стран Латинской Америки. Среди крупнейших экономик Европы авторы исследования отмечают Турцию. Также в исследовании указывается на значительный рост экономик России, Мексики, Индонезии, Малай-

зии, Нигерии, Вьетнама, Саудовской Аравии, Южной Африки и Польши (в сравнении со своими ближайшими соседями). Стоит отметить, что перспективы каждого государства зависят от того, насколько компетентно правительства этих стран смогут воспользоваться социально-экономическим потенциалом. Среди макроэкономических показателей исследователи указывают на источники нестабильности — растущее неравенство в распределении доходов, истощение природных ресурсов и изменение глобальных погодных условий.

Здоровый скептицизм в отношении дальнейшего роста экологических бедствий присутствует в прогнозе Римского клуба «2052-й — Глобальный прогноз на следующие сорок лет» (Дж. Рендарс, 2012 год) [7]. Отмечается вероятность значительного прогресса в сфере эффективного использования природных ресурсов и смещение экономических акцентов в пользу общего благосостояния людей. Особое внимание в докладе уделяется массовым миграционным процессам. Задаваясь вопросом «Что же делать?», автор доклада отмечает следующее: а) осуществлять контроль над уровнем роста населения в богатых странах (один человек из развитого государства потребляет и загрязняет в 10–30 раз больше малообеспеченного); б) снизить выбросы CO₂; в) контролировать доход на душу населения.

Еще один глобальный прогноз представили эксперты HSBC (2011 г.) «Мир в 2050 году» [8]. Основные выводы исследования сосредоточены на масштабных демографических изменениях: численность населения многих стран Африки удвоится; трудоспособное население Японии сократится на 37 %, России на 31 %, Германии на 29 %, Португалии на 24 %, Италии на 23 % [8]. Экономическими лидерами станут Китай, США, Индия. Согласно данному прогнозному отчету, численность населения Украины уменьшится до 36 млн чел. и наше государство будет занимать 40-е место (прежде всего благодаря системе образования) среди 100 крупнейших экономик мира. Авторы исследования видят большой потенциал развития глобального социума в ближайшие десятилетия. Однако смогут ли (и насколько) новые экономические лидеры удержать свое могущество для них остается вопросом [8].

Рассматривая различные подходы к глобальному прогнозированию, представляет интерес аналитический доклад Национального совета по разведке США под названием «Глобальные тенденции-2030: альтернативные миры». Ключевыми «мегатрендами» авторы называют все те же демографические изменения — рост населения в одних регионах и уменьшение в других; развитие человеческого потенциала (за счет развития технологий, роста уровня образования); отсутствие geopolитических гегемонов (развитие региональных коалиций); увеличение миграции и спроса в связи с увеличением населения на пищу, воду, энергию. Интересной является оценка ближневосточных стран — укрепление власти в Иране и его возможность создания ядерного оружия столкнет этот регион с крайне нестабильным будущим. Россия, в свою очередь, по мнению экспертов, может занять серьезные позиции в международном сообществе при условии установления внутренних либеральных порядков, переориентирования экономики и сы-

рьевого сектора. В противном случае она будет представлять региональные и глобальные угрозы безопасности [9].

В контексте вышеизложенного более вероятностной следует считать тенденцию социально-экономического развития, а не упадка глобального социума. Хотя данный вывод и не бесспорен. Главными характеристиками этого развития, опираясь на глобальные прогнозы, можно назвать демографическое и экономическое возвышение Юга, утрату глобальной гегемонии США, возрастание межэтнических конфликтов, а также в некоторых районах рост интенсивности конфликтов за природные ресурсы, включая водные.

Выводы. Осуществление глобального прогнозирования остается одной из важнейших задач современной социологии. В то же время уделяется большое внимание долгосрочным прогнозам со стороны финансово-экономических и политico-административных институций.

Общество, пройдя через целый ряд глобальных кризисных этапов своего развития, достигло фазы, которая предполагает необходимость более точной оценки вероятностных сценариев его дальнейшего становления.

Обобщение целого ряда стратегических прогнозов развития глобализирующегося общества свидетельствует, что основное внимание аналитиков сосредоточено вокруг трех основных проблемных тем: перспективы развития мировой финансово-экономической системы, вопросы экологического характера и общесоциальная проблематика.

Доминируют предположения об ужесточении конкурентной борьбы между основными геополитическими центрами и рассматриваются вероятностные сценарии смены позиций лидеров в результате возможных изменений промышленно-технологической и финансовой конъюнктуры, демографического потенциала различных государств мира.

Перспективы развития на данном исследовательском направлении связаны, прежде всего, с необходимостью совершенствования подходов и моделей прогнозирования, развитием практик, которые бы уменьшили значение политической и финансовой конъюнктуры, расширением числа авторитетных центров, которые могли бы разрабатывать прогнозы, учитывающие интересы глобального общества, а не его отдельных корпоративных или национальных составляющих.

Список использованной литературы

1. Арсеенко А. Г. Вызовы глобализации и Украина / А. Г. Арсеенко, А. Н. Малюк, Н. В. Толстых. — К. : Институт социологии НАН Украины, 2011. — 517 с.
2. Глобалізація в соціологічному вимірі / [За ред. В. Степаненка, В. Бурлачука]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2011. — 319 с.
3. May B. Глобальный кризис: опыт прошлого и вызовы будущего [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/12/28/1251399001/4.pdf>
4. Колбановский В. В. [Электронный ресурс] / Социология капитала. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/28/1251348635/Kolbanovskiy.pdf>
5. Список самых богатых людей мира и России 2013 [Электронный ресурс] / Форбс. — Режим доступа: <http://stevsky.ru/o-dengach-i-politike/spisok-samich-bogatich-liudey-mira-i-rossii-2013-forbs>

6. The 2050 reports [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pwc.com/world2050>
7. 2052: A global forecast for the next forty years [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://cms.unige.ch/isdd/IMG/pdf/jorgen_randers_2052_a_global_forecast_for_the_next_forty_years.pdf
8. The World in 2050 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.hsbc.com.mx/1_PA_esf-ca-app-content/content/home/empresas/archivos/world_2050.pdf
9. Global Trends 2030: Alternative Worlds a publication of the National Intelligence Council [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/12/global-trends-2030-november2012.pdf>

Стаття поступила в редакцію 15.05.2013

Л. С. Сапаєва

Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля,
№ 20-А, кв. Молодіжний, г. Луганськ, 91034, Україна

ГЛОБАЛЬНІ ПРОГНОЗИ ТА КРИЗОВЕ СУСПІЛЬСТВО

Резюме

У статті аналізується низка ключових характеристик глобальної структурної кризи. Відмічається етапність його становлення, наднаціональний та системний характер розвитку глобальних кризових процесів. Основна увага в публікації приділяється результатам глобальних прогнозів, які були опубліковані останнім часом. На основі даних прогнозів розглядаються основні тенденції та перспективи розвитку глобального суспільства.

Ключові слова: глобалізація, суспільство, прогноз, криза, розвиток.

L. Sapaeva

Volodymyr Dahl East-Ukraine National University,
Molodizhny bl., 20a, Luhansk, 91034, Ukraine

GLOBAL FORECASTS AND CRISIS SOCIETY

Summary

The article examines some of the key characteristics of the global structural crisis. It is noted phasing of its formation. Indicated to the supranational and systemic crisis of global processes. The focus of the publication is a result of global forecasts that have been published recently. Based on these forecasts, examines the main trends and prospects for the development of a global society.

Key words: globalization, society, weather, crisis, development.

УДК 303.4.02

А. Я. Сарна

канд. философ. наук, доц. кафедры социальной коммуникации
Белорусского государственного университета,
4, пр. Независимости, г. Минск-30, 220030, Беларусь,
тел.: 8-10-37517-259-70-39, alsar.05@mail.ru

**МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ НОВЫХ МЕДИА:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

В статье показана значимость взаимосвязи теории и практики при проведении медиа-исследований на примере кейса о специальном проекте по изучению коммуникативной активности в Интернете студентов г. Минска. Основные материалы, представленные в статье, включают программу исследований и ее методологическое обоснование.

Ключевые слова: новые медиа; медиа-исследования; теория и практика; коммуникативная активность; методология исследований новых медиа.

В результате мощного воздействия цифровых технологий на работу с информацией и распространения «глобальной паутины» традиционные медиа (пресса, теле- и радиовещание) изменяют свою коммуникативную природу настолько, что на свет появляется совершенно новое явление — новые медиа, функционирующие в глобальной сети. Понятие «новые медиа» охватывает не только феномен Интернета, но имеет более обширный технологический и социальный аспект. Опираясь на такие характеристики сети, как трансграничность, мультимедийность, децентрализованность, интерактивность, новые медиа приводят к «виртуализации» современного общества. Интернет предстает как медиасреда — технологическая, психологическая, культурная основа и катализатор социальных трансформаций во многих странах [1].

Учитывая этот факт, исследователи приходят к выводу о том, что именно Интернет сегодня следует рассматривать как основу медиатехнологий XXI века. Успех сетевых медиа обеспечен запросами современного информационного общества, в котором скорость циркуляции информации имеет определяющее значение. Это утверждение основано на убеждении в том, что Интернет имеет сильнейшее воздействие на медиасреду, которое проявляется в новых возможностях для контент-индустрии и индустрии развлечения. Новейшие технологии, способные за несколько секунд распространить мультимедийные сообщения по всему миру, идеально приспособлены к сбору и передаче оперативной информации [2].

Тем самым в современном медиапространстве по-новому складываются отношения всех участников процесса коммуникации. Меняются традиционные коммуникативные практики и стратегии, расширяются возможности работы с информацией, которые на сегодняшний день «глобальная паутина» предоставляет каждому человеку. Наиболее активные пользовательские аудитории сетевых медиа (особенно молодежь как наиболее вос-

приимчивая к инновациям часть населения) зачастую проводят в виртуальной среде гораздо больше времени, чем в реальной. В связи с этим изучение сетевых медиа как средства реализации коммуникативных практик различных социальных групп, а также основных последствий их использования, приобретает исключительную важность, принимая во внимание основные тенденции и перспективы развития информационных и коммуникационных технологий в современном обществе.

Разработка стратегии исследований в данной сфере требует, прежде всего, выработки четких концептуальных принципов и положений для обоснования изучения сетевых медиа, что необходимо для понимания самой основы возникновения и развития данного феномена, а также учета его возрастающей роли в жизни современного общества. С этой целью в рамках исследования новых медиа требуется выделить особое внимание составлению «рабочего словаря», посвященного терминологии и концептуализации поля медиа-исследований. Это позволит осуществить интерпретацию и операционализацию основных понятий, таких как средства массовой информации (СМИ), медиа-канал и медиа-носитель, интернет-СМИ (e-media), веб-сайт, блог и блоггинг, а также ряд других [3].

Только после осуществления этого этапа можно приступать к проведению эмпирических исследований, направленных на выявление основных коммуникативных практик использования сетевых медиа многочисленными аудиториями пользователей, а также для оценки уровня социальной активности различных социальных групп в области создания и поддержки сетевых медиа. Это является одним из наиболее перспективных направлений и конкретных форм использования потенциала информационных технологий для оптимальной организации социальной активности в современных условиях.

В рамках исследования коммуникативных практик и пользовательской активности в сети Интернет необходимо сосредоточить усилия на описании структурных элементов изучаемого феномена для накопления эмпирического материала и уяснения специфики основных понятий и категорий. В дальнейшем исследование может быть направлено на изучение:

- базовых элементов структуры пространства коммуникативных практик пользователей (сети и их типологизация, субъекты и их типологизация, степень активности субъектов, содержание коммуникации и т. д.);
- способов, форм возникновения, принципов самоорганизации коммуникационных сетей в пользовательской среде;
- видов и функций информации, производимой и распространяемой в пространстве коммуникативных практик различных социальных групп;
- взаимодействий в рамках «сеть–субъект»: характер и результаты взаимодействия,
- уровня социальной активности пользователей в области создания и поддержки сетевых медиа;
- понятия «публичное взаимодействие» в сфере Интернет; типы и формы такого взаимодействия (формальное/неформальное, эффективное/неэффективное, легитимное/оппозиционное);

- критерииев различения коммуникативных практик тех или иных социальных групп в выбранных категориях в сравнении с практиками иных пользователей сети [4].

Особое внимание следует уделить изучению коммуникации в сети среди молодежи как наиболее активной части пользователей, чьи навыки, привычки и предпочтения формируют образ жизни, который в дальнейшем становится определяющим для всего общества в процессе смены поколений. Очевидно, что молодежь как особая социальная группа находится в состоянии становления, формирования своего мировоззрения и общественно-политической позиции. Это требует определенного времени для обретения устойчивости во взглядах и оценках себя, своих действий и своего окружения, в связи с чем молодые люди испытывает большую зависимость от различных внешних факторов, к числу которых можно отнести специфические социокультурные особенности Интернет-коммуникаций.

Исходя из этого, представляется важным узнать, в каких целях современные пользователи обычно используют Интернет-ресурсы и каким из них отдают свое предпочтение. Поэтому дальнейший материал будет представлен разработками планируемого исследования коммуникативных практик белорусской молодежи, осуществляемого в Белгосуниверситете в рамках Государственной программы научных исследований от Института философии Академии наук РБ. Проблема данного исследования состоит в недостатке информации о том, какова специфика влияния Интернет-коммуникаций на формирование и становление такой особой социально-демографической группы, как молодежь. Интересен также аспект проблемы влияния опыта использования Интернета на повседневное поведение молодежи и идентичность молодых людей в условиях относительной анонимности Интернет-деятельности.

В качестве объекта исследования будут выступать молодые люди в возрасте от 18 до 25 лет, являющиеся студентами дневного отделения столичных вузов (Белорусского государственного университета, Белорусского государственного аграрно-технического университета и Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники), а предмета — их коммуникативные практики в Интернете. Объединяющий их пространственный признак — город Минск, а временные рамки проведения исследования ограничены тремя месяцами (планируется опрос с апреля по май 2014 года). При этом будут опрошены как юноши, так и девушки, проживающие в столице, а также приехавшие в Минск на учебу из Витебской, Брестской, Гомельской и Могилевской областей.

Основной целью исследования можно считать попытку выявить особенности коммуникативных практик белорусской молодежи в Интернете и произвести оценку степени ее активности в сети. При этом следует определить специфику деятельности молодежи в области создания и поддержки сетевых медиа, а также понять, как и с какой целью осуществляется публичное взаимодействие в сфере Интернет, типы и формы такого взаимодействия, характерные именно для молодежи (в выбранной возрастной категории) и отличные от практик иных пользователей сети [5].

Гипотезами исследования выступают предположения о том, что студенты и студентки предпочитают Интернет традиционным СМИ (телевидение и радио, периодические издания). При этом снижение популярности традиционных СМИ определено их низкой интерактивностью, а растущая восребованность новых медиа определяется качеством и новизной предоставляемой информации. Вероятно, лишь специализированные печатные СМИ могут конкурировать с новыми медиа и достаточно спокойно относиться к увеличению Интернет-пользователей. Остальные издания стремятся соответствовать духу времени и осуществляют переход в Интернет-формат, что способствует увеличению числа Интернет-подписчиков среди студенческой молодежи. Также следует проверить, делают ли доступность и экономия времени, предоставляемые Интернет-СМИ, их популярнее традиционных.

По итогам проведения опроса необходимо выявить медийные предпочтения пользователей и их отношение к современным СМИ. При этом оцениваются:

1. Степень доступности медиа-канала.
2. Уровень заинтересованности в информации.
3. Потребность в специфической информации.
4. Полнота информации.
5. Интерактивность медиа-канала.
6. Качество информации (валидность информации).
7. Репрезентативность информации.
8. Авторитет медиа среди получателей информации.
9. Креативность формы подачи информации.
10. Формат медиа [6].

При проведении исследования будут учитываться такие социально-экономические факторы, как материальное положение (уровень дохода семьи) — низкое (семья может позволить себе только продукты и товары первой необходимости), среднее (семья может позволить себе еду и одежду), выше среднего (семья может позволить себе не только еду и одежду, но и покупку крупной бытовой техники) и высокое (семья может позволить себе крупные затраты, в том числе покупку недвижимости, автомобиля и пр.). Также следует учитывать форму получения образования (платная и бюджетная) и жилищные условия студентов (проживание дома, в общежитии или на съемной квартире). Среди индивидуально-психологических факторов следует учитывать пол респондентов, их хобби (любимое занятие, увлечение), а также форму проведения досуга — времени, свободного от работы или учебы.

Для исследования коммуникативных практик в Интернете студенческой молодежи Минска будет использован метод анкетного опроса. Для данного исследования наиболее удобен именно этот метод по следующим причинам:

- Анкетный опрос позволяет уменьшить влияние на респондента.
- Подчеркивает обеспечение анонимности опроса.
- Делает возможным экономию времени исследования.
- Не требует больших материальных и людских затрат.

- Позволяет опросить одновременно большое число респондентов (групповое анкетирование в учебных группах).

- Наиболее прост для обобщения и сравнения полученных результатов.

В исследовании будет применено групповое анкетирование по месту учебы — в учебных группах респондентов. Преимуществами этого метода являются свободный доступ к анкете (процесс заполнения анкеты происходит без посредников) и самостоятельный выбор варианта ответа респондентом, также сведено к минимуму влияние исследователя на респондента. Кроме того, метод анкетного опроса полностью обеспечивает требуемую анонимность и конфиденциальность данных исследования, снимает проблему психологического и коммуникационного барьера между исследователем и респондентом, что может иметь место при использовании метода интервью. Высокий уровень стандартизации метода анкетирования значительно упрощает дальнейший анализ и обработку полученной информации.

Генеральной совокупностью данного социологического исследования являются студенты Минска, удовлетворяющие критериям объекта социального исследования, а именно: пол (мужской/женский), возраст (18–25 лет), специализация вуза (гуманитарный, аграрный, технический), форма обучения (платная и бюджетная).

Генеральная совокупность является конкретной, конечной и разнородной. Выборочный отбор проводится в два этапа. На первом выборочная совокупность определяется на основе квотного отбора в соответствии со структурным анализом объекта исследования. Квотная выборка представляет собой метод целевого формирования выборки, в основе которого лежит статистическая информация о генеральной совокупности, которая делится на части по некоторым показателям, а объем выборки распределяется между выделенными частями пропорционально их объему (т. н. квоты). Основными характеристиками квотной выборки являются следующие: расслоение чаще всего проводится по нескольким критериям, причем в пределах сформированных квот исследователь может выбирать респондентов более или менее произвольно, что соответствует ранее указанным критериям данного исследования.

Второй этап исследования заключается в формировании конечного списка респондентов с помощью стратифицированного случайного отбора, который проводится по вузам Минска. Стратифицированная выборка — метод извлечения выборки, построенный на предварительном расслоении (стратификации) генеральной совокупности на крупные подсовокупности (слои). Стратификация включает в себя разделение вузов по специализации, а кроме того, подразумевает отбор по факультетам в зависимости от научного профиля: технические, аграрные (естественнонаучные) и гуманитарные. В каждом слое респонденты отбираются путем бесповторного случайного отбора. На данном этапе выборка формируется с помощью расслоенного случайного отбора [7, с. 119].

Расслоенный случайный отбор — метод отбора респондентов при использовании случайного отбора в стратифицированной выборке. Тем самым на основе генеральной совокупности формируется многоступенчатая

выборка. Многоступенчатая выборка — частный случай кластерной выборки; метод отбора, при котором на каждой (кроме последней) ступени построения выборки объекты группируются в некоторые структурные единицы (кластеры), среди которых и производится отбор. На последней ступени кластеры, прошедшие все этапы отбора, обследуются выборочно или полностью.

Инструментарий исследования составляют основные вопросы, позволяющие выделить предпочтения пользователей Интернета среди молодежи. Так, следует выяснить, пользуется ли респондент Интернетом, где чаще всего осуществляет выход в Интернет (дома, в университетской медиатеке, Интернет-кафе, специализированных пунктах связи), сколько в среднем времени проводит в сети в день (не более 10 минут, 10–30 минут, до часа или больше), с какой целью используется Интернет (приверка почты, просмотр новостей, поиск информации для учебы, для развлечения), какие из Интернет-источников используются чаще всего для поиска информации (новостные порталы, Интернет-энциклопедии, блоги, ЖЖ), какие средства используются для поиска информации о том, что происходит в Беларуси и за ее пределами (печатные (периодика, книги), аудивизуальные (радио, ТВ), Интернет (блоги, новостные порталы)), имеют ли печатные или аудивизуальные источники сайт в Интернете, размещают ли печатаемую/транслируемую информацию на своем сайте в полном объеме.

Также требуется узнать, как часто студентам требуется специфическая информация для учебной деятельности, где ее предпочитают искать, используются ли для этого традиционные СМИ (газеты, журналы, ТВ, радио) или предпочтение отдается Интернет-СМИ. Это позволит определить, что же в итоге влияет на выбор СМИ и предпочтения молодежи в сфере получения и обмена информацией.

Ответы на эти вопросы станут основой для базы данных — исходного массива информации, позволяющего составить более полную картину о предпочтениях молодых людей и факторах, влияющих на их выбор тех или иных средств коммуникации. Опираясь на данную базу, можно будет планировать и корректировать стратегию поддержки традиционных СМИ и новых медиа в системе государственного управления и общественного развития.

Список использованной литературы

1. Землянова Л. М. Сетевое общество, информационализм и виртуальная культура / Л. М. Землянова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10. Журналистика. — 1999. — № 2. — С. 58–69.
2. Малышев Е. Что считать Интернет-СМИ / Е. Малышев // Медиаальманах. — 2003. — № 3. — С. 120–126.
3. The Encyclopedia of new media / Steve Jones, ed. — Univ. Illinois, Chicago, 2003. — 532 p.
4. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А. Е. Войскунского. — М.: Можайск-Терра, 2000. — 431 с.
5. Фомичева И. Д. Социология Интернет-СМИ: Учебное пособие / И. Д. Фомичева. — М.: Факультет журналистики МГУ им. М. В. Ломоносова, 2005. — 79 с.

6. Лукина М. М. Российские СМИ в Интернете. Методика описания и мониторинг / М. М. Лукина, Л. Л. Реснянская, О. В. Смирнова, И. Д. Фомичева // Исследования аудитории: телевидение, Интернет. — М.: НП «Медиа Комитет», 2004. — С. 65–76.
7. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — 7-е изд. / В. А. Ядов — М.: Добросвет, 2003. — 596 с.

Стаття поступила в редакцію 15.05.2013

A. Я. Сарна

кафедра соціальної комунікації Білоруського державного університету,
4, Незалежності пр., м. Мінськ-30, 220030, Білорусь

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НОВИХ МЕДІА:
ТЕОРІЯ Й ПРАКТИКА**

Резюме

У статті показана значущість взаємозв'язку теорії й практики при проведенні медіа-досліджень на прикладі кейса о спеціальному проекті по вивченням комунікативної активності в Інтернеті студентів м. Мінська. Основні матеріали, представлені у статті, включають програму дослідження і її методологічне обґрунтування.

Ключові слова: нові медіа, медіа-дослідження, теорія й практика, комунікативна активність, методологія досліджень нових медіа.

A. J. Sarna

Department of Social Communication of Belorussian State University,
4, Nezavisimosti pr., Minsk-30, 220030, Belarus

NEW MEDIA RESEARCH METHODOLOGY: THEORY AND PRACTICE

Summary

The article reveals an important role of the relation between theory and practice in media research. It may be represented as a case about special project about communicative activity (in Internet) belarussian students from the universities of Minsk. Some materials about this project include programm of research and methodological backgraund.

Key words: new media; media research; theory and practice; communicative activity; new media research methodology.

УДК 316.334.52 (477)

В. В. Середа

канд. соціол. наук, доц.,

доцент кафедри історії та теорії соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка,

вул. С. Бандери, 35/3-А, м. Львів, 79013, Україна,

дом. тел. (032) 2377556,

e-mail: sereda_vik@yahoo.com

РОЛЬ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ У ФОРМУВАННІ МІЖГРУПОВОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНІ¹

У статті використовуються матеріали проекту «Стереотипи, толерантність та стратегії вчителів історії», у рамках якого в 2012–13 рр. було проведено 14 фокус-групових дискусій серед вчителів історії в 13 обласних центрах України (Львів, Київ, Одеса, Харків, Суми, Дніпропетровськ, Донецьк, Сімферополь, Житомир, Луцьк, Ужгород, Чернівці та Чернігів), які презентують західний, центральний, східний і південний регіони. Метою статті є вивчення ролі шкільної історичної освіти та вчителів історії у формуванні міжгрупової толерантності в Україні.

Ключові слова: шкільна історична освіта, роль вчителя, регіональні виміри, толерантність.

Одним з найважливіших інститутів, що відіграє ключову роль у витворенні та відтворенні офіційних ідеологій та дискурсів, є державна система освіти [1, 2, 3]. За словами М. Фуко, «будь-яка освітня система є політичним засобом збереження чи модифікації засвоєних дискурсів, разом зі знаннями та владою, носіями яких вона є» [4, с.65].

Одна з основних функцій освітньої системи будь-якої країни — функція соціалізації, що включає інтерналізацію системи соціальних цінностей, норм, поведінкових моделей, культурних взірців, оцінок, які ніколи не є цілковито національно нейтральними. М. Біллінг у своїй праці про банальний націоналізм зазначає: «Націоналізм не зводиться до крикливої мови міфів про кров. Банальний націоналізм оперує прозаїчними, повсякденними словами, завдяки яким нації здаються нам самоочевидними. Саме короткі слова, а не гучні та пафосні фрази постійно (і дуже рідко усвідом-

¹ У статті використано матеріали проекту «Стереотипи, толерантність та стратегії вчителів історії» (керівник В. Середа), у рамках якого було проведено 14 фокус-групових дискусій серед вчителів історії в 13 обласних центрах України (Львів, Київ, Одеса, Харків, Суми, Дніпропетровськ, Донецьк, Сімферополь, Житомир, Луцьк, Ужгород, Чернівці та Чернігів). Дослідження проводилося за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Воно також є частиною ширшого міжнародного дослідного проекту «Регіон, нація та інше. Міждисциплінарна та транскультурна реконцептуалізація України». Всі матеріали зберігаються у відкритому он-лайн архіві Центру міської історії Центрально-Східної Європи (<http://www.lvivcenter.org/uk/researchprojects/stgalenproject/subproject/?portfolioID=2>).

лено) нагадують про Батьківщину, не дозволяють нам забути про нашу національну ідентичність. Нація — це не щось віддалене від сучасного життя; вона присутня у наших словах, у знайомих розмірковуваннях і висловлюваннях, які ми сприймаємо як самозрозумілі» [5]. Метою шкільної освіти є передання учням знань та вмінь, необхідних для їх ефективного функціонування в суспільстві, та навчання соціально прийнятної та бажаної в межах певної спільноти поведінки. Цікавою, проте, є також її роль у формуванні зразків міжгрупової взаємодії та толерантності. У дослідженні ми обмежимо поле аналізу шкільною історичною освітою, адже знання про минуле є одним з ключових елементів більшості соціальних ідентичностей (включно з національною). Метою цього дослідження є вивчення ролі шкільної історичної освіти та вчителів історії у формуванні міжгрупової толерантності в Україні на матеріалах 14 фокус-групових досліджень із вчителями історії, проведених у 13 обласних центрах України.

Традиційно увагу дослідників привертають підручники з історії, які розглядаються як головний інструмент впливу на шкільну аудиторію і мають достатній потенціал для передання та вкорінення соціальних настанов, упереджень та етнічних стереотипів. Часто буває, що інших історичних книжок пересічна особа навіть і не читає протягом свого життя. Водночас шкільні підручники з історії є тим джерелом, де пропагується офіційна версія історичного минулого, яка подається у спрощеному вигляді, часто в рамках простої дихотомії: «свої — чужі» [6].

Крім того, українська шкільна освітня система використовує все ще доволі обмежене коло шкільних підручників з історії, що їх обов'язково затверджує Міністерство освіти і науки України. Такі підручники використовують для викладання української та всесвітньої історії у всіх регіонах країни. А їхнє неодноразове переписування після зміни влади нерідко викликало суспільну дискусію в Україні. І це пов'язано з тим, що підручник може містити не лише певну тенденційно підібрану інформацію, а й оціночні судження та відображення цінностей автора або ж режиму, який прагне легітимізувати себе через історію.

Проте підручники з історії України не завжди можуть бути якісним і надійним джерелом. По-перше, частка громадян, що прослухали повний шкільний курс з історії України, все ще не перевершує третини населення України. По-друге, деякі дослідження фіксують достатньо високий рівень недовіри учнів до підручників [2; 7; 8]. Дослідження Н. Попсон демонструє, що з восьми запропонованих джерел українські школярі визнали шкільні підручники з історії такими, які найменше заслуговують на довіру. У порівнянні з підручниками навіть історичні романи та художні фільми мають вищий рівень довіри. Таке ставлення учнів до навчальних посібників є, напевно, наслідком їхньої реакції на процес переписування шкільних підручників з історії після здобуття Україною незалежності.

У проведених фокус-групових дослідженнях також знаходимо підтвердження цього висновку: «Вважаю, що в наш час учитель історії є своєрідним заручником тих політичних обставин, в яких знаходиться наша держава, і власне проблема із підручниками, як на мене, є дуже гостра»

(Луцьк); «А учебник у нас излагает одно официальное. Меняется правительство, меняется официальная история, меняется учебник» (Донецьк).

Дискусії навколо ролі шкільних підручників з історії у формуванні історичної пам'яті та етнічних стереотипів точаться в Україні вже понад десять років [2, 6, 7, 9, 10, 11]. Часом фокус дослідження зміщується на учня як реципієнта. Проте зовсім недослідженім залишається питання про роль вчителя в інтерпретації інформації з підручника в процесі викладання. Для нас особливо цікавим є досвід учителів, що вже стали агентами змін, і тих, що викладають у спеціалізованих школах, де навчаються національні меншини.

У цільовій аудиторії проекту виділялися три групи вчителів середніх шкіл: «традиційні» вчителі державних шкіл, інноваційно налаштовані вчителі (ті, які беруть участь у міжнародних освітніх проектах) і ті, що викладають історію у школах, де основною мовою викладання є мова національної меншини (залежно від регіону це могла бути польська, російська, румунська, угорська тощо). На основі зазначених критеріїв будувалася вибірка у кожному обласному центрі.

У більшості обласних центрів України, де проводилися наші фокус-групові дискусії, вчителі фіксували нове для них явище — існування багатонаціональних класів, де учні представляють не лише традиційні національні меншини, а й нові меншини та етнічні спільноти імміграційного походження. Через інтенсифікацію глобалізаційних процесів шкільна система освіти України почала стикатися з такими структурними змінами, що їх уже тривалий час фіксують в інших європейських країнах, зокрема з національною диверсифікацією шкільної аудиторії у великих містах. Така поліетнічність кидає вчителям нові виклики стосовно змісту та стратегій викладання історії в сучасній українській школі.

«Я зашел, а там одна треть — якуты, одна треть — украинцы, русские, белорусы, корейцы, китайцы. Они на это (національні питання. — Авт.) вообще не обращают внимания. Тем более, если мы не акцентируем, не позволяем, чтобы кто-то кого-то подколол. Они к этому нормально относятся. В этой школе девочка-негритянка училась, и ничего, нормально» (Донецьк).

«Набор идет у нас обычный, а еще и иностранный такой — армяне, грузины. Приходят дети, которые не владеют совсем не то что украинской мовой — российской мовой не владеют, и приходится как-то на таком языке более упрощенном рассказывать» (Київ).

Наши респонденти описывают згадані ситуації із застосуванням лексем «звичний», «нормальний», покликаних нормалізувати незвичну для них ситуацію. Одночасно як приклад вони наводять «екзотичні» випадки, які виходять за рамки їхнього повсякденного досвіду. Так формується імпліцитний розподіл на «свое» і звичне та «чуже» і незвичне. Дослідження витоків стереотипу показали, що будь-яке міжгрупове протиставлення одразу ж провокує негативну стереотипізацію [12].

Проблема відтворення вчителем історії існуючих у суспільстві стереотипів чи опір їм входить до більш широкої дискусії про маніфестовану vs

латентну шкільну програму (останню в соціальних науках прийнято називати «прихованим навчальним планом»). Маніфестовану програму вже активно досліджували в Україні [2, 6, 7, 9, 10, 11], а латентна все ще залишається малодосліденою в українській соціології. Адже зазвичай для дослідника залишається таємницею те, що відбувається за дверима класної кімнати. Наше дослідження дозволяє нам проаналізувати деякі елементи «прихованого навчального плану», зокрема роль учителів історії у формуванні міжнаціональної толерантності серед учнів середніх навчальних закладів.

Проте, як показали фокус-групові дискусії, самі учителі подекуди є носіями міжетнічних упереджень і стереотипів. Ось кілька прикладів: «От, наприклад, циган не любить білого. Циган не визнає. Але в мене перше завдання, коли нам кажуть вести дітей туди, де всі школи мають зібратися, от і кажуть, що вони мають у когось з учителів украсти кошельок. Ну нащо ми будемо вести тих дітей? Він думає про одно — як би то так укraсти і як би вам зробити щось погане» (Ужгород); «У нас есть мусульмане и православные. То есть если православные более толерантны, то мусульмане нет» (Одеса).

Тож роль учителя історії як агента соціалізації може полягати і в спростуванні можливих міжетнічних упереджень, і, навпаки, у їх формуванні.

Ще один несподіваний висновок, який можна зробити на основі нашого дослідження, — це те, що загалом українські учителі, незалежно від регіону проживання, залишаються **достатньо нечутливими** до проблем толерантності та міжетнічної упередженості у викладанні історії в школі.

Серед включених у вибірку трьох груп учителів лише інноваційно налаштовані учителі виявили чутливість до питань міжнаціональної толерантності. Цікаво, що ми не виявили особливої відмінності у поглядах стосовно цих питань між учителями, що працюють у школах із українською мовою викладання, і тими, що викладають історію у школах з основною мовою національних меншин. Остання група напевне мала б бути найбільш чутливою до цієї проблематики, але в реальності цього не відбувається.

Проте участь інноваційно налаштованих учителів у фокус-групових дискусіях показала, що коли хтось починає активно обговорювати тему можливих міжнаціональних упереджень, які може провокувати викладання історії в шкільній системі України, то інші учителі теж починають «бачити» ці проблеми і включаються в дискусію.

Як приклад наведемо слова однієї з учительок: «От я хотіла сказати, що поки мене не спитали, я на це не звертала уваги. Якщо б ми зараз не говорили про це, то я б, напевно, думала, що цього достатньо на цьому рівні. В мене просто навіть не виникало такого питання, проблеми такої. От зараз, коли ми почали обговорювати, то задумалась» (Чернігів).

Інше важливe завдання нашого дослідження полягало у вивченні ролі учителя в інтерпретації інформації з підручника у процесі викладання. Матеріали фокус-групових дискусій показали, що учителі історії **радше схиляються до пасивної ретрансляції матеріалу**, навіть якщо вони з ним не погоджуються.

«А якщо говорити на рахунок того, які теми дати, а які ні, то ми тут «птиці подневольниe» — ми співаємо так, як замовляє держава. За що платять, те ми і говоримо» (Луцьк).

Під час обговорення вчителі неодноразово закликали чітко визначити програму та розробити єдиний стандартизований підручник для всіх шкіл.

«На мій погляд, це все має бути закладено в програмі. Якщо є в програмі висвітлення ролі етнічних меншин, то учитель і буде давати це учням. Якщо немає, то й не буде. І час щоб був виділений» (Чернігів).

«У меня уже давно таке мнение было: должен быть один учебник на Украине общий, и региональные приложения, потому что есть специфика у каждого региона» (Донецьк).

З іншого боку, досить цікавим виявився досвід учителів, що вже стали агентами змін. Вони не вважають, що едина програма чи підручник змінить ситуацію. Під час дискусії ці вчителі не тільки активно рефлексували над існуючими проблемами, а й охоче ділилися своїми знахідками та розробками, які можна використовувати навіть за інституційно несприятливих обставин, та обговорювали можливі форми залучення учнів до активної діяльності.

Ще один цікавий висновок полягає в тому, що освітній інститут у процесі соціалізації учнів активно змагається з іншими соціальними інститутами, зокрема з сім'єю та ЗМІ. Інформація, що її викладають у школах, нерідко конфронтує з сімейними розповідями чи повідомленнями у ЗМІ (часто стереотипними), але вона однозначно програє через форму подачі та низький рівень довіри.

«Мне все-таки кажется очень важным в проблеме формирования стереотипов говорить еще и с родителями учеников. Потому что очень часто развенчание стереотипов, которыми занимается учитель на уроке истории, наталкивается на негативное отношение со стороны родителей» (Одеса).

«Конечно, нужно наверное все-таки курс упрощать, делать его более человечным, менее статистическим, более людским. Потому что в любом случае история, которую ученику рассказывает бабушка на кухне, или телевидение будет всегда ближе, чем та статистическая информация, которая у него есть в учебнике на семь страниц» (Харків).

Як уже згадувалося вище, не всі вчителі виявили високий рівень чутливості стосовно міжнаціональних стереотипів та упереджень у шкільних підручниках з історії, а от ті, що проявили таку чутливість, запропонували багато цікавих тем для подальшого аналізу та обговорень.

Можемо виділити два рівні обговорення. Перший рівень стосувався структури програми і підручників, основних тематичних ліній, які потенційно можуть провокувати міжнаціональні упередження або, навпаки, сприяти підвищенню рівня толерантності учнів. Сюди ж входила загальна оцінка потенційної стереотипності/толерантності підручників. Другий рівень дискусії стосувався визначення потенційно проблемних тем.

Учителі часто наголошували, що в підручниках забагато політичної історії з описанням політичних конфліктів, битв та протистоянь. Такий тематичний фокус сприяє формуванню міжетнічних стереотипів. Проте вони

наголошували, що механічна заміна політичної складової на економічну чи культурну не змінить ситуації, тому що спосіб, у який викладатиметься економічна чи культурна історія, також сприятиме формуванню міжнаціональних упереджень. Зокрема, у розділі «Культура» подають громіздкі переліки прізвищ діячів, які мали досягнення в українській культурі, що створює хибне враження про неучасті інших народів. Дуже мало говориться про повсякденний вимір чи внесок інших народів у економічний чи культурний розвиток України, і немає навіть спроб поставити українське суспільство та процеси, що з ним відбувалися, у світовий контекст.

Більшість учителів вважають, що слід змінити фокус підручника із опису винятково загальнодержавних процесів і подій на опис повсякденного досвіду людей. Така зміна оптики відкриває можливості для більш активного включення інших народів у канву загальної розповіді і формування полікультурного погляду на українську історію. Все це сприятиме підвищенню рівня толерантності українських школярів, їх зацікавленості історією та довіри до підручників.

Інша потенційна проблема, закладена у шкільних підручниках з історії України, — це постійні описи страждань та утисків, які проходять лейтмотивом через усю історію України. Такий погляд на власну історію, на думку вчителів, формує в учнів відчуття перебування у стані постійної загрози з боку сусідів. Дослідження витоків стереотипу показали, що будь-яке міжгрупове змагання одразу ж провокує негативну стереотипізацію. Отже, навіть якщо б у шкільних підручниках з історії не було використано жодних інших описів, окрім наведених вище конфліктних ситуацій, негативний стереотип щодо іншої сторони все одно виникатиме. Такі описи сприяють ще й формуванню комплексу меншовартості серед учнів і знижують їх інтерес до власної історії.

«Ви знаєте, підручники формують етнічні стереотипи. В мене діти говорять: «От ми всі плачемо, що ми бідні, ми нещасні. А де наші герої реальні? Де наші реальні герої?» Взагалі в нас такий ефект ніби парниковий виходить, тому що нас всі гнобили, ображали, а ми такі всі хороші, і загалом ніяких претензій до самих українців немає» (Львів).

«У нас нема сусідів — у нас тільки загарбники, завойовники. Формируется комплекс жертви, получается. Все вокруг враги, а мы бедные и несчастные» (Харків).

«А вот наши, мне кажется, учебники должны строиться только на патриотизме, гордости за страну, а тогда оттуда и будет возникать эта толерантность, понимаете?» (Сімферополь).

Слід також наголосити на важливості регіонального аспекту вивчення проблем міжнаціональних упереджень та рівня толерантності у шкільній системі освіти в Україні. Тому одним із завдань нашого проекту було вивчення регіональної специфіки, яка проявлялася, з одного боку, у більшій чи меншій чутливості стосовно потенційної конфліктності тих чи інших тем у шкільному курсі історії України, а з іншого — загалом у більшій чутливості/рівні рефлексивності, яку проявляли вчителі стосовно питань міжнаціональної толерантності.

Питання міжнаціональних упереджень, які потенційно закладені в сучасних підручниках з історії України, обговорювалися на всіх фокус-групових дискусіях. Зокрема, дискутувалася проблема слабкої представленості інших народів.

«Если почитать учебник и быть знакомым с историей, что у нас был единый украинский народ, а вот греков, татар, немцев и кого-либо другого там не было. Потом выплывает, что, оказывается, у нас были татары, которых в годы войны репрессировали. Оказывается, у нас были немцы, с которыми то же самое произошло опять же в годы войны» (Донецьк).

«Майже немає нічого про взаємопроникнення культур. Мультикультурності — нет. Скоріше упоминання о других народах» (Харків).

Зокрема, найвищий рівень чутливості до цієї проблематики виявили до-нецькі, львівські, одеські, сімферопольські, харківські вчителі.

Звернімося тепер до тематики, яку вчителі окреслили як таку, що потенційно чи реально може формувати міжнаціональні упередження та стереотипи. Слід зазначити, що за винятком поодиноких тем, які мали більш регіональну специфіку, основний перелік тем у всіх регіонах виявився до-сить подібним — це описи конфесійних питань та відносин з євреями, німцями, поляками і татарами, постать Б. Хмельницького, а також Перша і Друга світові війни, УПА та депортаций.

Стосовно регіональної специфіки, то для східноукраїнських, центральноукраїнських та південноукраїнських вчителів такими, що провокують конфлікти і дискусії, виявилися описи відносин з росіянами, політики УРСР, а також ставлення до українців в СРСР. Вчителі східних та південних областей України наголошували на потенційній конфліктності обговорення національно-визвольних змагань 1918–1921 рр., Голодомору та постаті І. Мазепи. Серед локально конфліктних тем називали: історію Коліївщини (у Чернігові), Карпатської України (в Ужгороді), українсько-польський конфлікт на Волині у 1943 р. (у Луцьку) та період румунської окупації (у Чернівцях). Ще одна структурна проблема, яка, на думку вчителів, впливає на формування взаємних стереотипів та зниження рівня толерантності, — це штучний поділ програми з історії на західноукраїнську та східноукраїнську історію.

Підсумовуючи, хочемо зауважити, що роль вчителя історії у формуванні толерантного світогляду в учнівської аудиторії в Україні залишається все ще дуже обмеженою. Більшість вчителів окреслює свою участі в освітньому процесі як процес пасивної ретрансляції інформації і демонструє неготовність до рефлексивного осмислення чи проблематизації матеріалу, що викладається. В умовах, коли вчителі історії стикаються з постійними змінами у шкільній програмі, проблемою нестачі підручників та їх істотної перевантаженості датами, фактами і текстуальним матеріалом, у них практично не залишається часу на обговорення дискусійних тем. За відсутності хрестоматій, візуальних додатків та можливості провести екскурсію це завдання ще й методично ускладнюється.

Список використаної літератури

1. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : Зб. наук. ст. : пер. с нім. / Відп. ред. М. Телус, Юрій Шаповал ; Под общ. рук. В. Швед; Інститут ім. Георга Еккера з міжнародних досліджень шкільних підручників. — Київ : Генеза, 2000. — 367 с.
2. McKillip A. Who killed Canadian History? A view from the trenches // Canadian History Review. — 1999. — V. 80. — № 2. — P. 269–99.
3. Nash G., Dunn R., Crabtree C. History on Trial. Culture Wars and the Teaching of the Past. — New York: Alfred A. Knopf, 1998. — 318 p.
4. Fairclough N. Language and Power. — London — New York: Longman, 1989. — 259 p.
5. Billig M. Banal Nationalism. — London — Thousand Oaks — New Delhi: Sage, 1995. — 200 p.
6. Середа В. Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії / В. В. Середа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. пр. / відп. ред. В. С. Бакіров. — К. : Харківський напр. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. — С.270–275.
7. Popson N. The Ukrainian History Textbook // Nationalities Papers. — 2001. — V. 29. — № 2. — P. 325–351.
8. Youth and History. A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents. — Hamburg: Kiegrber-Stiftung, 1997. V. A — 485 p.; V. B. — 397 p.
9. Wanner C. Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine. — Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998. — 255 p.
10. Образ Іншого у сусідських історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г. В. Касьянов. — Київ: НАН України, Інститут історії України, 2008. — 264 с.
11. Як (не) писати підручники з історії / Гол. ред. Я. Грицак; Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. — Число 19. — К.: Критика, 2012. — 336 с.
12. Taifel, Henri. Human Groups and Social Categories // Studies in Social Psychology. — Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press, 1981. — pp.127–142.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

В. Середа

кафедра истории и теории социологии
Львовского национального университета имени Ивана Франко,
ул. С. Бандери, 35/3-А, г. Львов, 79013, Украина

РОЛЬ ШКОЛЬНОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И УЧИТЕЛЕЙ ИСТОРИИ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖГРУППОВОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Резюме

Данная статья основывается на результатах кросс-регионального социологического исследования «Стереотипы, толерантность и стратегии учителей истории», в рамках которого в 2012–2013 гг. было проведено 14 фокус-групповых дискуссий с учителями истории в 13 областных центрах Украины (Львов, Киев, Одесса, Харьков, Сумы, Днепропетровск, Донецк, Симферополь, Житомир, Луцк, Ужгород, Черновцы и Чернигов), которые представляют западный, центральный, восточный и южный регионы. В статье исследуется роль школьного исторического образования и учителей истории в формировании межгрупповой толерантности в Украине.

Ключевые слова: историческое образование, роль учителя, региональные особенности, толерантность.

V. Sereda

Department of History and Theory of Sociology,
Ivan Franko National University of Lviv
3-a/35, St. Bandery str., Lviv, 79013, Ukraine

ROLE OF SECONDARY SCHOOL HISTORY EDUCATION AND HISTORY TEACHERS IN SHAPING INTERGROUP TOLERANCE IN UKRAINE

Summary

This article is based on a cross-regional sociological project «Stereotypes, tolerance and teachers' of history strategies». 14 focus-group discussions were conducted in 2012–2013 in 13 oblast centers of Ukraine (Lviv, Kyiv, Odesa, Kharkiv, Sumy, Dnipropetrovsk, Donetsk, Zhytomyr, Lutsk, Uzhgorod, Chernivtsi, Chernihiv and Crimea), representing four mega-regions of Ukraine. Researcher examines role of history teachers in shaping tolerance towards other groups in Ukraine.

Key words: secondary school history education, role of teacher, regional dimensions, tolerance.

УДК 316.62

Н. С. Скок

канд. соціол. наук, доц.,

кафедра соціології управління

Донецького державного університету управління,

к. 415, буд. 94, вул. Артема, м. Донецьк, 83015, Україна

0509187846, Nplast@bk.ru

**ЯКІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МОЛОДІ**

У статті розглядається «соціотемпоральний порядок», створюваний соціальним часом, що регулює структуру та динаміку соціального життя. За допомогою суб'єктивних характеристик соціального часу молоді м. Донецька розглядається якість соціального часу. Визначається, що низька якість соціального часу призводить до незначної інтенсивності суспільних зв'язків молоді, зосередженості лише на власних проблемах, «закритості» стосовно інших людей.

Ключові слова: соціальний час, якість соціального часу, соціальні зв'язки, суспільні зв'язки, молодь.

Соціальні трансформації, що відбуваються в суспільстві, багато в чому визначаються його темпоральними особливостями. За умов перетворень соціальної структури українського суспільства також зазнали змін характеристики соціального часу. Для будь-якого часу характерні символи, цінності, правила та орієнтації, яких дотримуються певні спільноти, групи та ін., котрі фіксуються у певних кодексах і включаються до соціальної свідомості або культури, надаючи різним суспільствам чіткий часовий профіль [1, с. 74], основою якого виступає соціальний час, що визначає зміну або рух соціальних явищ, процесів через інші соціальні явища та процеси. За допомогою соціального часу у суспільстві створюється певний «соціотемпоральний (sociotemporal) порядок, який регулює структуру та динаміку соціального життя» [2, р. 2]. Зміни часових характеристик соціального часу українського суспільства впливають, між іншим, на соціальні зв'язки індивідів, трансформуючи їх, що надає актуальності нашому дослідженню.

У соціологічній літературі перше звернення до феномену часу пов'язано з ім'ям Е. Дюркгейма. Також досліджували різні аспекти соціального часу П. Бергер, Ж. Гурвіч, Є. Головаха, В. Горяїнов, Т. Лукман, Дж. Мід, Р. Мертон, Н. Наумова, Н. Паніна, П. Сорокін, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Хайдеггер, А. Шюц, В. Ярська та ін. Аналіз часового структурування соціального життя та «часовий профіль» подій поданий у роботах Е. Зерубавеля [2], П. Штомпки [1]. Таким чином, у літературі накопичений достатньо великий досвід дослідження соціального часу, однак малодослідженім залишається вплив соціального часу на формування соціальних зв'язків.

Нашою метою є дослідження соціального часу українського суспільства як чинника формування соціальних зв'язків молоді м. Донецька. Об'єктом нашого вивчення у даній роботі стала якість соціального часу молодих людей м. Донецька у віці від 14–35 років та її вliv на суспільні зв'язки, зокрема, рівень їх участі у молодіжних громадських об'єднаннях та органах молодіжного самоврядування. Молоддю в Україні, відповідно до чинного законодавства, вважаються громадяни у віці від 14–35 років. Однак, оскільки нас цікавили молоді люди, що можуть самостійно брати участь у суспільному житті суспільства, ми здійснювали дослідження молоді м. Донецька у віці 17–35 років.

Теоретичною основою для подальшого аналізу стали роботи Н. Наумової, В. Горяїнова та авторські дослідження соціального часу [3–6]. Емпіричним матеріалом слугували результати дослідження, яке проводилося науково-дослідною лабораторією кафедри соціології управління ДонДУУ за участю автора [7].

Соціальний час ми будемо характеризувати «як час існування людей у суспільстві, що визначається у власній системі координат як зміна або рух соціальних явищ за допомогою інших соціальних явищ, поєднуючи тривалість, послідовність, співіснування, розміри і результати діяльності, які змінюють один одного» [8, с. 164.]. Суспільства «створюють для свого функціонування об'єктивні «межі співвіднесення у часі» (розвклади, таблиці, графіки), а люди створюють «стандартні часові орієнтації» для упорядкування свого буття» [Цит. за: 1, с. 84], таким чином, соціальні явища зазнають впливу об'єктивної і суб'єктивної складової соціального часу.

Суб'єктивну складову соціального часу можна розглянути через його якість. Якість часу означає «соціальний зміст природного часу. ...Характеристики такого змісту змінюються залежно від можливостей, здатностей індивідів і соціумів наповнювати одиницю природного часу подіями» [5, с. 4]. Якість часу дозволяє схарактеризувати соціальні зв'язки, які відіграють значну роль у вирішенні життєвих проблем індивіда. Як правило, серед зв'язків виділяють родинно-сімейні; дружні; сусідські; професійні; клієнтські; суспільні (залученість до громадських рухів та ін.), які стали предметом нашої уваги у даній роботі. Проголошений курс реформування сучасного українського суспільства — досягнення нової якості життя українського населення, може стати можливим лише за умов підтримки та залучення молоді до активного суспільного життя.

Схарактеризувати суб'єктивні характеристики соціального часу молоді м. Донецька можна, використовуючи відповіді респондентів на запитання про задоволеність життям у суспільстві, власним життям, впевненість у майбутньому. Відповіді респондентів на питання «Якою мірою Вас задовольняє життя, яке Ви ведете?» (табл. 1), «Чи задовольняє Вас час, у якому Ви живите?» (табл. 2) дозволяють розглянути їх суб'єктивне переживання подій.

Питання про задоволеність життям та про час є певною мірою універсальними, оскільки дозволяють визначати задоволених та незадоволених

своїм життям, а також часом індивідів незалежно від соціальних позицій та політичних уподобань. Також відповіді на ці запитання можуть свідчити про якість соціального часу як про якість «певного ресурсу (інструменту), який «зараз» людина має, тобто про якість соціального часу, що допомагає або заважає» [5, с. 6].

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на питання «Якою мірою Вас задовольняє життя, яке Ви ведете?», у % від загальної кількості опитаних

Варіанти відповідей респондентів	Вік		Разом
	17–28	29–35	
Задовольняє	22,1 %	6,9 %	29,1 %
Більшою мірою задовольняє	22,4 %	12,0 %	34,4 %
Частково задовольняє, частково — ні	15,5 %	10,9 %	26,4 %
Більшою мірою не задовольняє	2,7 %	3,5 %	6,1 %
Зовсім не задовольняє	1,3 %	0,5 %	1,9 %
Важко відповісти	1,3 %	0,8 %	2,1 %
Разом			100,0 %

Як можна побачити, у цілому молодь переважно (63,5 %) задовольняє її життя («задовольняє» — 29,1 %, «більшою мірою задовольняє» — 34,4 %), причому більше задоволеними є молоді люди у віці 17–28 років.

Якість часу багато в чому залежить від його сприйняття діючими в ньому суб'єктами, оскільки безпосередньо пов'язана із його стабільністю та передбачуваністю.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи задовольняє Вас час, у якому Ви живите?», у % від загальної кількості опитаних

Варіанти відповідей респондентів	Вік		Разом
	17–28	29–35	
Задовольняє	16,1 %	5,8 %	22,0 %
Більшою мірою задовольняє	12,7 %	9,6 %	22,3 %
Частково задовольняє, частково — ні	25,4 %	11,6 %	37,0 %
Більшою мірою не задовольняє	5,6 %	4,8 %	10,3 %
Зовсім не задовольняє	2,6 %	1,6 %	4,2 %
Важко відповісти	3,4 %	0,8 %	4,2 %
Разом			100,0 %

За результатами відповіді респондентів можна зазначити, що менше половини опитаних (44,3 % — «задовольняє» — 22,0 %, «більшою мірою задовольняє» — 22,3 %) висловили задоволеність часом, причому, як у відповідях на попереднє питання, більш задоволеною є молодь у віці 17–28 років, що свідчить про достатньо високий рівень оптимізму молодих людей. Також за результатами відповідей на дані запитання можна визначити кілька груп респондентів: «задоволених» («задовольняє» та «більшою мірою задовольняє»), яких задовольняє і власне життя, і соціальний час; «задоволено-нездоволених» («частково задовольняє, частково — ні»), яких власне життя і соціальний час частково задовольняє; «нездоволе-

них» («не задовольняє», «більшою мірою не задовольняє»), яких не влаштовує ні власне життя, ні соціальний час.

Якість соціального часу також можна схарактеризувати за критерієм «впевненості/невпевненості» у майбутньому (табл. 3). Для правильного функціонування суспільства потрібно, щоб у ньому існувала деяка впевненість у майбутньому. Оскільки житті індивіда та його життєві плани можуть здійснюватися лише за впевненості, що у майбутньому у суспільстві буде існувати певний порядок.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи впевнені Ви у своєму майбутньому?», у % від загальної кількості опитаних

Варіанти відповідей респондентів	Вік		Разом
	17–28	29–35	
Так	24,9 %	6,9 %	31,8 %
Скоріше, так	24,9 %	16,4 %	41,4 %
Скоріше, ні	6,6 %	5,3 %	11,9 %
Ні	4,5 %	2,7 %	7,2 %
Важко відповісти	4,5 %	3,2 %	7,7 %
Разом			100,0 %

Як можна побачити, майже половина (49,8 %) молодих людей у віці 17–28 років впевнена у своєму майбутньому (24,9 % — «так», 24,9 % — «скоріше, так»). Молоді люди у віці 29–35 років вже меншою мірою (23,3 %) впевнені у своєму майбутньому (6,9 % — «так», 16,4 % — «скоріше, так»), тобто, чим старшою стає людина, тим менше залишається у неї оптимізму.

Соціальний час молоді як його об'єктивна, так і його суб'єктивна наповненість характеризуються певною невизначеністю та невпевненістю, отже можна говорити про достатньо низьку якість часу. Тобто збільшення за мірою дорослішання посилюється негативне ставлення як до соціального часу суспільства, так і до свого життя, що може свідчити про зворотність соціального часу та повернення «частини респондентів до певного минулого положення, а з ним до минулого стану суспільства» [5, с. 16], а також призводити до формування неупорядкованих та неактивних соціальних зв'язків.

Соціальні зв'язки можна схарактеризувати за допомогою участі молоді у громадських об'єднаннях та органах молодіжного самоврядування. Молодь Донецька, про що свідчать отримані дані, переважною більшістю не є учасником молодіжних громадських об'єднань (79,2 %) (рис. 1), серед тих, хто бере участь у громадських об'єднаннях (20,8 %), більшість чоловіків у віці 17–28 років (15,6 %).

Відповіді на наступне питання «Чи є Ви членом органів молодіжного самоврядування у навчальних закладах, трудових колективах?» (рис. 2) свідчить, що 34,5 % серед опитаних перебувають в органах молодіжного самоврядування та трудових колективах, причому більш активною є молодь у віці 17–28 років (22,5 %), а решта 65,5 % — не перебувають у них.

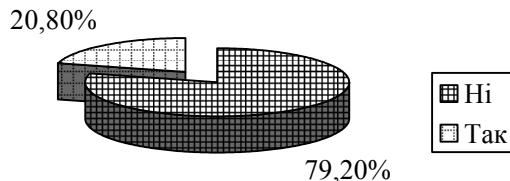

Рис. 1. Розподіл відповіді респондентів на питання «Чи є Ви членом молодіжних громадських організацій?», у % до опитаних

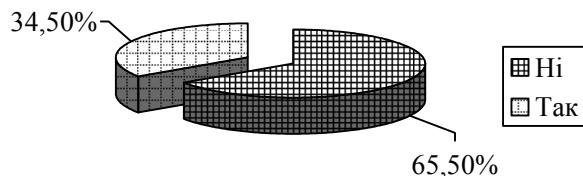

Рис. 2. Розподіл відповіді респондентів на питання «Чи є Ви членом органів молодіжного самоврядування у навчальних закладах, трудових колективах?», у % до опитаних

У цілому можна побачити достатньо низький рівень соціальної активності молоді. З метою з'ясування течій, які би могли заалучити молодих людей до активного суспільного життя, респондентам був запропонований перелік напрямків, серед яких вони мали визначити найцікавіші та найпотребніші для них. Отже, більше половини молодих донеччан (54,0 %) вважають напрямок, пов'язаний з питаннями працевлаштування, найцікавішим та найпотребнішим. Молоді також необхідна творча підтримка (39,0 %), спортивно-туристичний напрямок (38,4 %), організація дозвілля (33,0 %), допомога у важких життєвих ситуаціях (31,4 %). Були відзначені респондентами в останню чергу профілактика шкідливих звичок, ВІЛ (18,4 %), профілактика правопорушень (11,7 %) та патріотичне виховання (9,9 %). За цими результатами можна констатувати, низький рівень соціальної активності більшої частини молоді, а також її зосередженість лише на власних проблемах.

Таким чином, у цілому слід зазначити, що соціальний час створює у суспільстві певний «соціотемпоральний порядок», який регулює структуру та динаміку соціального життя. Всі явища, події, що відбуваються у суспільстві, зазнають впливу об'єктивної і суб'єктивної складової соціального часу. Суб'єктивну складову соціального часу можна розглянути через його якість, котра дозволяє схарактеризувати соціальні зв'язки, зокрема суспільні.

Розкрити суб'єктивні характеристики соціального часу молоді м. Донецька можна, використовуючи відповіді респондентів на запитання про задоволеність життям у суспільстві, власним життям, впевненість у майбутньому. За результатами дослідження можна визначити кілька груп респондентів: «задоволених», «задоволено-незадоволених», «незадоволе-

них». Серед «задоволених» респондентів, яких задовольняє і власне життя, і соціальний час, а також яким властва впевненості у майбутньому, переважає молодь у віці 17–28 років. Такі результати можуть свідчити про достатньо високий рівень оптимізму молодих людей, який поступово, можливо, під впливом об'єктивних обставин, знижується. Якість соціального часу українського суспільства для молоді у цілому можна схарактеризувати як достатньо низку, оскільки його об'єктивна і суб'єктивна наповненість характеризуються невизначеністю та зворотністю соціально-го часу, що призводить до формування пасивних суспільних зв'язків. За результатами дослідження молодь м. Донецька переважною більшістю не є учасником молодіжних громадських об'єднань. Також молодь не дуже активно бере участь у соціальному житті колективів, за місцем навчання або роботи. Заходи, у яких би молодь хотіла брати участь, мають бути пов'язаними з питаннями працевлаштування, дозвілля, отримання допомоги у важких життєвих ситуаціях. Соціальні проблеми суспільства або інших індивідів молодь цікавлять найменше. Тобто можна говорити про те, що низька якість соціального часу призводить до низької інтенсивності суспільних зв'язків, зосередженості індивіда лише на власних проблемах, «закритості» стосовно інших людей, що не належать до кола рідних, небажання більшості молоді надавати соціальну підтримку або допомогу іншим. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у дослідженні спрямованості, темпу змін, якості соціального часу українського суспільства у цілому, а також можливостей управлінського впливу для підвищення якості соціального часу.

Список використаної літератури

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ., под ред. В. Ядова. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 416 с.
2. Zembavel E. Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life. — Chicago : University of Chicago Press, 1981. — 221 р.
3. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения // Наумова Н. Ф. Философия и социология личности. — М. : Канон+РООИ «Реабилитация», 2006. — С. 75–351.
4. Наумова Н. Ф. Время человека // Наумова Н. Ф. Человек и модернизация России. — М. : КАНОН+; РООН «Реабилитация», 2006. — С. 527–553.
5. Горянинов В. П. Критерии поступательности, обратимости, стагнации и предсказуемости социального времени / В. П. Горянинов // СОЦИС. — 2006. — № 4. — С. 3–16.
6. Скок Н. С. Суб'єктивний час як чинник соціальної поведінки індивіда в умовах суспільних трансформацій : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / Скок Наталя Сергіївна. — Донецьк, 2010. — 189 с.
7. Ставлення до молодіжної політики і вивчення потреб, інтересів молоді м. Донецька : звіт за результатами соціологічного дослідження / В. В. Бурега, Н. С. Скок, М. О. Пере-дерій, К. Г. Яришева. — Донецьк : ДонДУУ, 2013. — 28 с.
8. Соціальний час як соціокультурний контекст професійного самовизначення // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. Т. ХІІІ. Вип. 257. Сер. «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — С. 162–167.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

Н. С. Скок

канд. соцiol. наук, доц.

Донецкий государственный университет управления,
к. 415, д. 94, ул. Артема, г. Донецк, 83015, Украина

**КАЧЕСТВО СОЦИАЛЬНОГО ВРЕМЕНИ КАК ФАКТОР
ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ МОЛОДЕЖИ**

Резюме

В статье рассматривается «социотемпоральный порядок», создаваемый социальным временем, которое регулирует структуру и динамику социальной жизни. С помощью субъективных характеристик социального времени молодежи Донецка рассматривается качество социального времени. Определяется, что низкое качество социального времени приводит к незначительной интенсивности общественных связей молодежи, сосредоточенности лишь на собственных проблемах, «закрытости» относительно других людей.

Ключевые слова: социальное время, качество социального времени, социальные связи, общественные связи, молодежь.

N. S. Skok

associate professor, PhD, sociology

Donetsk State University of Management,

163a Cheljuskintsev Str., Donetsk, 83015, Ukraine

**THE QUALITY OF SOCIAL TIME AS A FACTOR OF SOCIAL
RELATIONS OF YOUTH**

Summary

The article discusses «sociotemporal order» created by social time, which regulates the structure and dynamics of social life. With the help of subjective characteristics of social time youth Donetsk considered quality social time. Determined that the poor quality of social time leads to low intensity public relations youth, focus only on their own problems, «closed» with respect to other people.

Key words: social time, the quality of social time, social relations, public relations, youth.

УДК 316.2

М. О. Соболевська

канд. соціол. наук, доц.,

докторант кафедри теорії та історії соціології КНУ ім. Т. Шевченка,

кв. 14, пр. М. Бажана, 7-Ж, м.Київ, 02121, Україна

моб.050–9830228

msobolevska@gmail.com

**СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ЯК ДИСКУРСИВНА ФОРМАЦІЯ
В КОНТЕКСТІ ПРАГМАТИЧНОГО ПОВОРОТУ В ГУМАНІТАРНОМУ
ЗНАННІ**

У статті обґрунтуються можливості представлення стану сучасної соціологічної теорії як специфічної дискурсивної формациї у контексті епістемологічних змін, що відбулися в полі соціологічної науки наприкінці ХХ століття та позначились як прагматичний поворот. Фокусування уваги на понятті практики дозволяє представити сучасну соціологічну теорію як комплексну дискурсивну формацию, цілісність якої досягається не завдяки тематичній або методологічній єдності наукових інтересів, але оформлюється завдяки тим правилам, відповідно до яких відбувається виникнення, трансформація і перерозподіл дослідницьких практик та інтересів.

Ключові слова: сучасна соціологічна теорія, прагматичний поворот, дискурсивна формация.

Відповідаючи на виклики сучасності, соціологія прагне пояснити предмет свого дослідження через розробку аналітичних інструментів і категоріального комплексу базових понять для фіксації та пояснення тих суттєвих детермінант, що зумовлюють трансформації фундаментальних зasad суспільного буття. Однак існуюче сьогодні у соціології різноманіття альтернативних дослідницьких підходів стоїть на заваді розробки єдиної загальної соціологічної теорії. І хоча ідея інтегративної соціологічної теорії не оминається увагою сучасних дослідників, розробка єдиної несуперечливої системи понять і тверджень як основи соціологічного пізнання так і залишається для теоретиків лише недосяжною мрією. Так, за визнанням В. Танчера, «соціологічна теорія сьогодні становить собою сукупність окремих теоретичних узагальнень різних сторін і сфер суспільного життя, на яких зосереджують свою увагу ті чи інші дослідницькі напрямки» [1, с. 4]. Якщо теорія є центром, ядром наукової дисципліни, то соціологію можна вважати «поліцентричною», «мультипарадигмальною» науковою. Адже аналіз суспільної проблематики відбувається саме на базі певної традиції, розробленої в межах конкретної школи чи теоретичного напрямку, з огляду на них визначається стиль і спрямованість теоретизування, а також відповідний спосіб концептуалізації.

Мультипарадигмальність соціології передбачає одночасне існування рівноправних і взаємодоповнювальних концепцій, дослідницьких традицій тощо. Таке концептуальне розмаїття викликає неоднозначну реакцію серед

самих соціологів. Одну з крайніх позицій займають прихильники емпіричного підходу, які вбачають у цій множині шкіл і течій, що змагаються між собою, лише підтвердження власних переконань у тому, що теоретичні дискусії малоцікаві для тих, хто займається емпіричними дослідженнями. Якщо соціальні теоретики не можуть дійти згоди з основоположниками питань, то яке значення питання соціальної теорії суспільства можуть мати для тих, хто займається емпіричними дослідженнями? В результаті така позиція ще більше поглибує розкол між дослідниками, які спрямовують свою діяльність на збір емпіричних даних, і теоретиками, які виступають сьогодні під різноманітними назвами — постструктуралізм, неофункціоналізм, постмодернізм тощо. Однак розчарування дослідників розділяють далеко не всі. Іншу крайню позицію займають науковці, які скоріше позитивно оцінюють ситуацію розшарування теорії, вважаючи змагання між теоретичними традиціями навіть бажаними. З цього погляду розмایття теоретичних концепцій слугує надійним захистом від догматизму, який породжується рамками єдиної загальновизнаної теорії.

Втім, більшість представників суспільних наук дотримуються поглядів, що знаходяться посередині між цими крайніми позиціями. Вони визнають корисним врахування обох протилежних положень, висунутих різними теоретичними підходами і вважають, що зовнішньо очевидний «вибух» та поява теоретичних версій в соціології містять у собі більше спадковості та інтеграції, ніж це здається на перший погляд. При цьому наголошується, що парадигма — це не остаточний опис реальності, будь-яка парадигма не дає об'єктивно повного її зображення, а виступає лише більш-менш адекватним наближенням до неї, яке не можна ототожнювати з самою реальністю. Результатом реалізації наукової парадигми є певна картина світу, яка завжди становить неповну копію, дублікат об'єктивної реальності. Отже, розмایття парадигм дає змогу розглядати феномени соціальної реальності під різним кутом зору, у нових ракурсах і відносинах. Взаємної критики різних підходів при цьому не допускається, вона просто відсутня з огляду на те, що існують об'єктивні відмінності у проблематиці або секторах дослідження, а також у методологічних принципах, які певною мірою самодостатні, гносеологічно самоцінні і не можуть перекриватися іншими принципами та методами.

У ситуації мультипарадигмальності важливою виявляється проблема теоретичної єдності соціології, оскільки виявляється, що представники різних парадигм по-різному трактують предмет цієї науки, цілі та методи дослідницької діяльності. Розбіжності в трактуванні предмета соціології можуть і не створювати проблеми, якщо соціологи досліджують різні явища і процеси. У такому разі їх дослідження в сукупності дають картину різноманіття форм соціальної обумовленості явищ, а результати досліджень, що проводяться в рамках різних наукових підходів, лише доповнюють одне одного. Однак у сучасній соціології прихильники різних парадигм часто досліджують одні й ті ж самі явища і процеси, отримуючи при цьому іноді протилежні висновки, а результати їх досліджень навіть можуть виявитися взаємовиключними.

Отже, поняття парадигми не здатне представити сучасну соціологічну теорію як цілісне утворення, а різноманіття альтернативних дослідницьких підходів стоїть на заваді розробки єдиної загальної соціологічної теорії. Інший спосіб представлення сукупності різноманітних пізнавальних стратегій як певної цілісності, що пов'язана не єдністю і логічною несуперечністю базових принципів і тверджень, а врахуванням всього різноманіття дослідницьких підходів, виходить із дещо іншого уявлення про теорію та принципи її організації. Такий підхід базується на концепції розгляду суспільства як сукупності дискурсів, а соціологічна теорія може бути представлена як *спеціфічна дискурсивна формація*.

Отже, метою даної статті є обґрутування можливостей представлення стану сучасної соціологічної теорії як специфічної дискурсивної формації у зв'язку із тими змінами, що відбулися в епістемологічному полі соціологічної науки наприкінці ХХ століття та прагматичним поворотом зокрема.

Ідея аналізу соціологічної теорії як дискурсивної формації, запропонована Дж. Рітцером та Б. Смартом як методологічна платформа для поznачення стану сучасної соціологічної теорії, апелює до постструктуралістської концепції розвитку наукового знання, представленої у працях М. Фуко. Головною перевагою і відмінністю такого підходу від традиційного уявлення про розвиток соціального знання стає те, що представлення соціологічної теорії як дискурсивної формації дозволяє аналізувати її не як «фіксовану одиницю, але динамічне утворення, готове до змін та переструктурувань у світлі: нових інтерпретацій, переосмислень і відкриттів класиків або забутих авторів та їх робіт; пошуків нових та інноваційних синтезів; різнопланових запозичень із суміжних дослідницьких галузей, таких як філософія, лінгвістика, політична економія тощо; відповіді на зміні і трансформації соціальних умов життя» [2, с. 3].

В основі такого підходу — специфічне уявлення про теорію та принципи її організації, пов'язане із прагматичним поворотом в епістемології та методології соціальних наук, що передбачає примат дії відносно думки: «думка дієва лише в контексті практики її застосування» [3, с. 39].

Поняття «практики», що стало активно застосовуватися теоретиками від соціології починаючи із 80-х років ХХ століття (наприклад, такими, як П. Бурдье, у його відомих роботах «Ескіз теорії практик» та «Практичний сенс») [4], відкривало можливість знаходження методологічного компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб'єктивізмом феноменології, дозволяло по-новому проінтерпретувати перспективи свободи діяльності соціального суб'єкта, що визначався вже не як агент структур, але як діючий актор (наприклад, у теорії структурації Е. Гіденса, де визнається, що структури не лише обмежують, але відкривають можливості [5]). У цілому такий підхід скоріше ставав доповненням до дуалістичних моделей соціальної реальності (на базі яких він власне і був сформований), достатньо обережно підкреслюючи активність діючого суб'єкта із акцентуванням уваги на структурних обмеженнях. Однак звернення до практики мало під собою більш серйозні теоретичні зрушенні не лише методологічного, але й епістемологічного плану. Включення до

сфери дослідницької уваги категорії «практика» несе у собі також елемент критичного відношення до самої позиції дослідника як об'єктивної, незалежної, абстрактної, трансцендентальної, існуючої поза простором і часом пізнавальної субстанції, проблематизує те, що здається на перший погляд саме собою зрозумілим і приймається безумовно.

Так, введення у пізнавальний процес поняття практики радикальним чином змінює уявлення про те, що таке факт, який починає тлумачитись не як незалежна реальність, але як щось, що конструюється в процесі пізнання. Німецька дослідниця К. Кнор-Цетіна у своїй відомій роботі «Виробництво знання» зазначає: «Неважаючи на те, що саме походження слова «факт» вказує на те, що факт — це щось «зроблене» (відповідно до латини *facere* — робити), ми все ще продовжуємо мркувати про наукові факти як про щось дане зовні, а не сконструйоване» [6, Р. 3]. Отже, основним питанням науковців стає не те, як, наскільки точно знання відображує дійсність, але те, як знання створює, продукує реальність.

Коли говорять про прагматичний поворот у науковому пізнанні, то вказують на такі трансформації: інтерес до фонового знання, дослідження повсякденних практик, навичок і традицій тощо. Як зазначають російські дослідники В. Волков та О. Хархордін, «у різноманітті підходів дослідження практик можна виділити дві ідеї, які дозволяють представити єдність практичної парадигми: «фоновий» характер практик та їх здатність до «розкриття» [7, с. 17–18]. Якщо «фоновий» характер практик у спрощеному вигляді можна представити як «діяльнісний контекст», у якому відбувається інтерпретація висловлювання або поведінки і який відрізняється хаотичним характером, що не піддається систематичному опису, то здатність практики до «розкриття» полягає у тому, що саме у практиках відбувається конституювання і відтворення ідентичності через «розкриття» специфічних способів соціального існування можливих за певних соціокультурних та історичних умов: практики постають як «різноманітні *впорядковані* (курсив мій. — М. С.) сукупності навичок доцільної діяльності» [7, с. 22], а отже, можуть бути прояснені специфічним аналітичним способом. Такими аналітичними способами дослідження способу зміни практик стають: артикуляція, реконфігурація та запозичення [7, с. 23–25]. У зв'язку із цим важливо зазначити, що об'єктом дослідницького інтересу стає впорядкування практичної діяльності та виявлення типу практик через спроби їх тематизації, але таке впорядкування, що розглядає практику через її практичну організацію: дослідження практик стає можливим через визначення способів їх практичної організації.

Отже, разом із новим спрямуванням дослідницького інтересу відбувається більш радикальна зміна — перегляд принципів самого пізнання, у тому числі класичної концепції презентації. Якщо висловлювання з позицій практико-репрезентативного підходу розглядається як дія, а акцент переноситься на використання мови як інструмента, це змінює відношення між суб'єктом та об'єктом пізнання. Суб'єкт постає вже не як пасивний спостерігач і фіксатор того, що відбувається, але як діяч, що активно конструює реальність за допомогою винайдених ним інструментів. Уявлення не лише

відображують реальність, але їй активно впливають на неї. Перформативний поворот у гуманітарному пізнанні, що позначився наприкінці ХХ століття, демонструє зміни, що відбулися у епістемологічній конфігурації соціальних наук, представляючи «тенденцію зміщення від презентації до виконання» [3, с. 42] і активного конструювання у трактуванні і пізнанні соціальної реальності. Як зазначає Дж. Александер, «проведення соціологічного дослідження перетворюється на «читання», а не «спостереження»... Текст вченого — це не лише констатація, але їй перформанс, це зусилля, спрямовані на створення, представлення та зміну соціального світу, реальність якого робить данні надійними, імовірними й навіть необхідними» [8, с. 15]. Отже, перформативність стає тією новою основою розуміння, що об'єднує дослідників у галузі соціальних і гуманітарних наук, і виступає новою дослідницькою програмою. Це призводить до абсолютно нового розуміння не лише теоретичних зasad соціологічних досліджень, але їй самих дослідницьких практик.

Поняття дискурсу щільно пов'язане із таким способом представлення наукової діяльності та її результатів, перевагою поєднання перформативного та дискурсивного підходів до аналізу науки стає те, що він дозволяє представити науку як динамічне утворення, що знаходиться в ситуації постійних змін і перетворень. Звідси дискурс постає не лише як різні презентації та уявлення про соціальний світ, що формуються в залежності від різних позицій соціальних агентів, але дискурс знаходить свій прояв також у самій соціальній діяльності та практиках агентів. Останні — соціальні практики — взаємопов'язані певним чином, конститують специфічний соціальний порядок. Іншими словами, можливість говорити про що-небудь визначається складною системою зв'язків, що встановлюються між соціальними інститутами, соціальними і економічними процесами, формами поведінки, технологіями, типами класифікацій і способами визначень. Ці відносини задають дискурсу його об'єкти, визначають стратегії, яким він має слідувати. Саме з таких позицій дискурс, розглянутий в рамках цих відносин, становить собою дискурс як «чисту практику». Дискурсивна практика конституює системи об'єктів і стратегій дискурсу. Водночас і стратегії, і об'єкти можуть бути різноманітними і мінливими, можуть суперечити і навіть виключати один одного. Тому дискурс визначається не існуванням единого об'єкту чи теорії, але тими правилами, відповідно до яких вони виникають, трансформуються і перерозподіляються. Ці правила визначає не мова і не реальність, яка часто розглядається як референт мови, але щось, що існує між ними — між порядком слів і порядком речей, і визначається як порядок дискурсу.

Саме таке розуміння дискурсу представлено у працях французького філософа М. Фуко. Розробляючи принципи аналізу дискурсу він зазначає, що його цікавить не стільки спосіб аналізу текстів з позиції їх розгляду як носіїв певної інформації та зафікованої у них соціальної реальності, тобто не те, що дискурс відображує, про що він говорить, але те, що створює можливість самих дискурсивних практик, умови їх існування. Дискурсивна практика у такому разі — це дія, здійснення будь-чого за

допомогою слів. Отже, підхід Фуко являє собою звернення до текстів і слів не з метою знайти в них певну інформацію, розглядаючи їх як документальні джерела фіксації певних подій, але звернення до них як до подій, пов'язаної із трансформацією самої реальності. У цьому і проявляється перформативна сутність дискурсивного підходу: мовленнєві практики розглядаються у щільному зв'язку із практиками творення соціальної реальності.

Отже, Фуко цікавлять не просто ефекти тексту, але щось більш фундаментальне — те, як перед нами з'явилася щось нове внаслідок дискурсивної діяльності. Його цікавить не лише інструментальна раціональність досягнення певних реальних результатів за допомогою висловлювань, але те, як у результаті цього виявляються нові феномени, що створюють цю реальність. Саме тому перевага надається питанню як?, а не що? Фуко відверто проголошує, що метою його пошуків є «практики, що розглядаються як місце, де висловлене і зроблене, застосовані правила та наведені вправдання, сплановане і прийняте як даність плавляться та переплітаються» [9, с. 75].

Дискурсивні практики формуються у зв'язку із специфічним кінцевим набором прийнятних способів формулювання висловлювань. Однак впливовими і серйозними їх робить не те, що вони формуються відповідно до жорстких встановлених взірців, а те, що їх визнають за безумовно легітимний спосіб виробництва істини в даній культурі. Вони відрізняються від повсякденних висловлювань тим, що вони підтримуються цілою мережею інституціоналізованих відносин влади, які надають їм характер істинних висловлювань.

Дискурсивний підхід до соціології дозволяє представити основні соціологічні поняття не як такі, що передують певному досвідові, але як результат комунікативної взаємодії учасників наукового виробництва. Відповідно дискурсивні практики стають не просто умовами, в яких відбувається формування соціологічних понять, але виступають операторами цієї генези. Саме тому соціологічний дискурс може бути розглянутий як простір комунікативних подій представлений у вербальному виразі (абстрагуючись від невербальних та екстралінгвістичних складових), представлений у соціологічних текстах. При цьому відмінність дискурсу від тексту полягає у тому, що дискурс відноситься до актуальної наукової поведінки, у той час як текст пов'язаний із системою мови, мовною компетенцією тощо.

Соціологічний дискурс безпосередньо пов'язаний із тими соціальними умовами, в яких відбувається його формування, а тому соціальний устрій, як передумова формування дослідницьких стратегій і практик в соціології імпліцитно присутні у дискурсі. Однак сам соціологічний дискурс — це не просто умови, в яких відбувається професійне спілкування і які можуть бути визначені та відрефлексовані через аналіз вербалізованих способів висловлення наукових ідей (передусім через аналіз принципів, понятійного апарату або мови соціальної науки). Дискурс не є чимось зовнішнім по відношенню до соціологічної концепції — об'єктивним чи об'єктивованим, — він є її центральним моментом. Отже, передусім, со-

ціологічний дискурс — це умови здійснення соціологічних практик, саме тому *дискурс є вираженням процесу виробництва дискурсу*.

Висновки. Отже, дискурсивний підхід до розгляду теоретичної соціології, який базується на методологічних засадах прагматичного повороту у гуманітарних науках, акцентуючи свою увагу на практиках як активних способах конструювання соціальної реальності, більшою мірою відповідає стану сучасної соціологічної теорії і уявленню про соціологію як мультипарадигмальну науку, в якій відсутня загальна теорія у класичному її розумінні. Фокусування уваги на понятті практики дозволяє представити сучасну соціологічну теорію як комплексну дискурсивну формaciю, що поєднується не тематичною або методологічною спрямованістю наукових інтересів, але тими правилами, відповідно до яких відбувається виникнення, трансформація і перерозподіл дослідницьких практик та інтересів. Саме з таких позицій стає можливим уявлення про цілісність сучасної соціологічної теорії та виконання відповідних функцій: узагальнення і пояснення емпіричних даних, формулювання альтернативних дослідницьких підходів і гіпотез. У той же час таке розуміння теоретичного знання в соціології більшою мірою відповідає викликам сучасності, оскільки замінює класичне уявлення про науку як чітко означену та кодифіковану дисципліну на рухомі, але відносно автономні дослідницькі поля, що утворюються пізнавальними практиками експертів.

Список використаної літератури

1. Танчер В. Теория в социологии: особенности и пути ее развития / В. Танчер // Социологическая теория сегодня. — К.: Институт социологии, 1994 — С. 3–11.
2. Ritzer G., Smart B. Handbook of Social Theory. — London; SAGE, 2001.
3. Дудина В. И. Эпистемологическая реконфигурация социального знания: от репрезентации к перформативности / В. Дудина // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2012. — Т. 15. — № 3. — С. 35–50.
4. Бурдье П. Практический смысл /П. Бурдье. — СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. — 562 с.
5. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структурации / Э. Гидденс. — М.: Академический Проект, 2005. — 528 с.
6. Knorr Cetina K. The manufacture of knowledge: an essay on the constructivist and contextual nature of science. — Oxford: Pergamon Press, 1981.
7. Волков В. Теория практик /В. Волков, О. Хархордин. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
8. Александер Дж. Социальная наука как чтение и перформанс: культурно-социологическое понимание эпистемологии / Дж. Александер, А. Рид // Социологические исследования. — 2011. — № 11. — С.3–17.
9. Foucault M. Questions of Method // The Foucault Effect. Studies in Governmentality / Ed. by G. Burchell et al. — Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1991.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

М. А. Соболевская

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра теории и истории социологии,
ауд. 502, пр. Глущкова, 4д, Киев, 03680, Украина

**СОВРЕМЕННАЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ
КАК ДИСКУРСИВНАЯ ФОРМАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ
ПРАГМАТИЧЕСКОГО ПОВОРОТА В ГУМАНИТАРНОМ ЗНАНИИ**

Резюме

В статье обосновываются возможности представления состояния современной социологической теории как специфической дискурсивной формации в контексте тех эпистемологических изменений, которые произошли в социологической науке в конце XX века и обозначились как прагматический поворот. Фокусировка внимания на понятии практики позволяет представить современную социологическую теорию как комплексную дискурсивную формацию, целостность которой достигается не благодаря тематическому или методологическому единству научных интересов, но оформляется благодаря тем правилам, согласно которым происходит возникновение, трансформация и перераспределение исследовательских практик.

Ключевые слова: современная социологическая теория, прагматический поворот, дискурсивная формация.

M. Sobolevska

Faculty of Sociology, department of theory and history of sociology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv Ukraine
Ap.502, Glushkova Av. — 4d, Kyiv, 03680, Ukraine

**MODERN SOCIOLOGICAL THEORY AS A DISCURSIVE FORMATION
IN THE CONTEXT OF A PRAGMATIC TURN IN THE HUMANITIES**

Summary

In the article the possibility of representing the state of contemporary sociological theory as a specific discursive formation in the context of the epistemological changes that have taken place in social science in the late twentieth century and identified as a pragmatic turn are examined. Focusing attention on the concept of practice allows to presents the modern sociological theory as a complex discursive formation, whose integrity is not achieved through thematic or methodological unity of scientific interest but is issued due to the rules according to which there is the emergence, transformation and redistribution of research practices are formed.

Key words: contemporary sociological theory, discursive formation, pragmatic turn.

УДК 316.334.52 (477) «19/20»

В. І. Сусак

канд. соціол. наук, доп.,
кафедра історії та теорії соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка
кім. 318, 1, вул. Університетська, м. Львів-00, 79000, Україна
+032-239-42-80; vi.susak@gmail.com

**«ТРАДИЦІЙНИЙ» РЕГІОНАЛІЗМ VS «НОВИЙ» РЕГІОНАЛІЗМ:
СОЦІОЛОГІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ДЛЯ РЕАЛІЙ СЬОГОЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Запропоновано застосування примордіалістського, інструменталістського та конструктивістського підходів для моделювання регіоналізму в сучасній Україні в рамках дихотомії ««традиційний» регіоналізм vs «новий» регіоналізм». Такий підхід уможливить встановлення ступеня традиційності / модерності тих чи інших регіонів зокрема та сьогоднішнього українського суспільства загалом.

Ключові слова: примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм, традиційний регіоналізм, новий регіоналізм.

Регіоналізм у найширшому онтологічному розумінні його змісту можна інтерпретувати як прояв макросоціальних взаємодій в певному соціумі, коли його структурація відбувається одночасно як в рамках окремо виокремлених регіонів, так і в просторі різноманітних форм взаємодії між цими регіонами. З іншого боку, регіоналізм має також епістемологічну інтерпретацію як когнітивний підхід до пояснення макроструктурних соціальних взаємодій. Обидві перспективи передбачають, що регіоналізм може мати різні формати. Наприклад, він може бути конституційним (керованим державою з використанням деволюційних реформ), його основою можуть бути специфічні політичні, економічні, соціальні або історико-культурні реалії у взаєминах між регіонами або між регіонами та центром в межах певних країн / націй / мегарегіонів [1]. Зазначене розмаїття можливих форм регіоналізму обумовлює потребу у його моделюванні в рамках певних теоретичних концепцій, які б враховували як чинники, що формували ті чи інші регіони в минулому, так і фактори, що є значущими в рамках функціонування сьогоднішніх суспільств. В цьому контексті, з нашої точки зору, продуктивним є застосування *примордіалістського, інструменталістського та конструктивістського* підходів [2; 3, с. 85–93], тому що саме їхня співпраця допоможе розвинуті комплексне розуміння регіонів як осередків структурації макросоціальних взаємодій, що формуються в умовах діалектичної взаємодії традиційного та модерного.

Примордіалізм інтерпретує регіони як щось, що є давно сформованим і природним в умовах довготривалого впливу історико-культурних та географічних чинників, що обумовлюють сучасну конкуренцію між локаль-

ними культурами, різні електоральні преференції жителів тих чи інших регіонів, різне ставлення до їхньої держави чи до інших країн, різні моделі історичної пам'яті тощо [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14]. На цій основі концептуалізується «традиційний» або «старий» регіоналізм, який моделює стійкі в часі впливи регіонів на культурне, економічне чи суспільно-політичне життя країни / нації / мегарегіону, а також особливості взаємодії між цими регіонами.

Інструменталізм, на противагу примордіалізму, моделює чинники, що формують регіони гнуучкими та динамічними в часі системами. При цьому виникнення та особливості функціонування регіонів пояснюються не стільки як результат впливу фундаментальних довготривалих факторів, скільки як наслідок дії чинників, які є швидкоплинними, а часом й імпульсивними, ґрутованими на емоційних поривах представників спільнот, що заселяють ті чи інші географічні простори. Відповідно, вплив регіонів на соціальну взаємодію в певній країні / нації, мегарегіоні може бути дуже різним, а відносини між регіонами — конфліктними. Конструктивізм, також, як і примордіалізм, передбачає існування низки факторів формування того чи іншого регіону, які є сталими в часі та просторі, однак з застереженням щодо їхньої змінюваності. Деякі фактори за певних обставин можуть активізуватись та силою своєї пасіонарності зменшити дію інших факторів; і такі зміни мають циклічний характер. Конструктивізм з методологічної точки зору є комбінацією примордіалізму та інструменталізму. У відповідності до такого підходу впливи регіонів на функціонування країни / нації / мегарегіону хоч і є більш-менш стійкими в часі, однак може відбуватись зміна модусу того чи іншого регіону в суспільно-політичному, економічному чи культурному житті суспільства. За несприятливих умов регіон, який був в минулому «ядром» суспільного розвитку, може стати депресивним [2; 3, с. 85–93].

Інструменталізм та конструктивізм є гносеологічною основою концепції «конструктивістського» або «нового» регіоналізму, в якій розвинуту сучасні уявлення про регіони як про модерні формaciї, що неперервно конструкуються. З точки зору інструменталізму або конструктивізму регіон стає впливовим суб'єктом формування країни / нації / мегарегіону не стільки завдяки дії певних об'єктивних та протяжних в часі факторів (унікальної історико-культурної спадщини та своєрідного географічного середовища), скільки за рахунок «руху знизу» — цілескерованих устримлінь та дій його жителів із конструкування регіону — саме це робить його суттєво відмінним від інших, наприклад, формує унікальні системи групових ідентичностей та суспільних лояльностей, довіру до спільноти, суспільну взаємодію, соціальний капітал тощо [15, 16, 17, 18, 19, 20, 21].

В рамках «нового» регіоналізму науковці здійснили різноманітні концептуальні інтерпретації макроструктурних соціальних взаємодій, прикладами яких є, наприклад, підприємницький регіоналізм, експериментальний регіоналізм, техно-регіоналізм, спагетті-регіоналізм, м'який регіоналізм тощо. Серед таких інтерпретацій на окрему увагу заслуговують концепти «місто-регіон» та «сіті-регіоналізм». Це пов'язане з тим, що

в сучасних історичних умовах великі міста та мегаполіси мають дедалі активніший вплив на функціонування й розвиток соціальних відносин на рівні країни / нації / мегарегіону¹.

Ми вважаємо, що комплексне застосування примордіалістського, інструменталістського та конструктивістського підходів буде продуктивним для студії посткомуністичної України — типового транзитного суспільства, яке на цьому етапі є комбінацією дорадянської та радянської історичних спадщин, а також сучасних ознак пострадянської ринкової економіки та деяких елементів модерного ліберального суспільства. В силу специфічної історичної спадщини — різні регіони сьогодні України практично до середини ХХ ст. належали до різних держав — регіоналізм є важливим фактором посткомуністичних трансформацій в Україні. Це означає, що, аналізуючи її регіони, ми можемо відтворити комплексну картину сучасного статусу українського суспільства загалом, а також передбачити напрями та форми його розвитку у майбутньому.

При реалізації вище зазначеного підходу головною гіпотезою дослідження може бути теза про те, що дія довготривалих історико-культурних та природних структурних елементів в регіонах Україні тією чи іншою мірою є потужнішою за вплив модерних конструктивістських процесів у регіонах. Ця реальність може спричинити подвійний ефект у розвиткові українського суспільства у майбутньому — регіони й надалі можуть бути основою для «єдності у розмаїтті», а можуть генерувати децентралізацію у форматі федералізації або й навіть конфедералізації. Емпіричну апробацію сформульованої вище гіпотези доцільно здійснювати на основі концептуальної інтегрованої шкали вимірювання, яка в рамках діалектичної взаємодії примордіалістського, інструменталістського та конструктивістського підходів може мати структуру, представлену на рисунку. Відтак із врахуванням цієї структури будуть сконструйовані операціональні шкали вимірювання, що обумовлють з'ясування досліджуваної проблеми у тій чи іншій сфері функціонування тієї чи іншої регіональної спільноти. Факторний або кластерний аналіз, які проводитимуться на основі даних, отриманих з використанням цих шкал, уможливлють встановлення ступеня традиційності / модерності тих чи інших регіонів зокрема та сьогоднішнього українського суспільства загалом.

¹ Див. виклад позиції Міжнародного центру для дослідників імені Вудро Вільсона (м. Вашингтон, О. К.) щодо зростаючої ролі міст в XIX столітті // Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/115925297/The-Challenges-of-the-21st-Century-City-A-Wilson-Center-Policy-Brief>

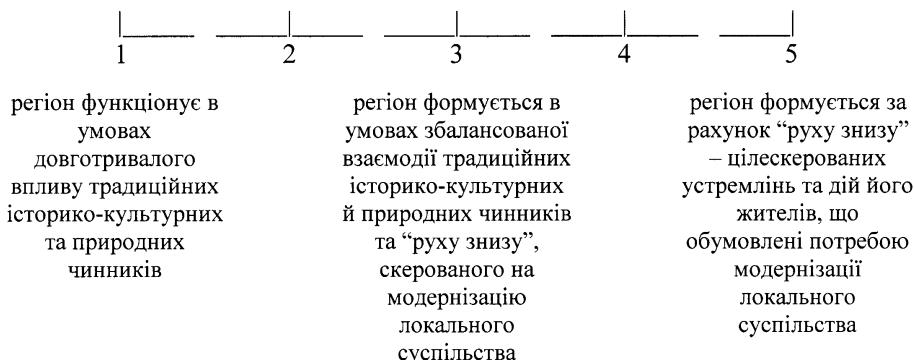

Рис. 1. Концептуальна шкала вимірювання ступеня традиційності / модерності регіону

Список використаної літератури

1. Swenden W. Federalism and Regionalism in Western Europe: a Comparative and Thematic Analysis / Wilfried Swenden. — Basingstoke: PALGRAVE MACMILLAN, 2006.
2. Primordialism, Instrumentalism, and Constructivism // Доступно на: <http://analytichorizon.blogspot.com/2010/04/primordialism-instrumentalism-and.html>.
3. Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. / Михайло Тиводар. — Львів: Світ, 2004.
4. Woodard C. American Nations: a History of the Eleven Rival Regional Cultures of North America / Colin Woodard. — New York: Penguin Group, 2011.
5. Dominant Nationalism, Dominant Ethnicity: Identity, Federalism, and Democracy : [coll. of res. papers / edited by Andrij Lecours and Geneviive Nooteris]. — Bruxelles, New York: P. I. E. Peter Lang, 2009.
6. Ziblatt D. Structuring the State: the Formation of Italy and Germany and the Puzzle of Federalism / Daniel Ziblatt. — Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2006.
7. Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present : [coll. of res. papers / edited by Hayashi Tadayuki and Fukuda Hiroshi]. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007.
8. Regions — a Prism to View the Slavic-Eurasian World: Towards a Discipline of «Regionology» : [coll. of res. papers / edited by Kimitaka Matsuzato]. — Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000.
9. Wanner C. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine / Catherine Wanner. — University Park: Pennsylvania State University Press, 1998.
10. Hechter M. Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966 / Michael Hechter. — London: Routledge and Kegan Paul, 1975.
11. German Federalism: Past, Present, Future : [coll. of res. papers / edited by Maiken Umbach]. — New York: Palgrave, 2002.
12. Boa E. Heimat: a German Dream: Regional Loyalties and National Identity in German Culture, 1890–1990 / Elizabeth Boa, Rachel Palfreyman. — Oxford, New York: Oxford University Press, 2000.
13. Homelands: a Geography of Culture and Place across America : [coll. of res. papers / edited by Richard L. Nostrand and Lawrence E. Estaville]. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
14. Joireman S. F. Nationalism and Political Identity / Sandra F. Joireman. — New York and London: Continuum International Publishing Group, 2003.
15. Regionalization in a Globalizing World: A Comparative Perspective on Forms, Actors and Processes : [coll. of res. papers / edited by Michael Schulz, Frederik Sønderbaum, and Joakim Ujendal]. — London and New York: Zed Books, 2001.

17. Chinni D. Our Patchwork Nation: the Surprising Truth About the «Real» America / Dante Chinni, James Gimpel. — New York: Gotham Books, 2011.
18. Theories of New Regionalism: a Palgrave Reader : [coll. of res. papers / edited by Fredrik Sjöderbaum and Timothy M. Shaw]. — New York: Palgrave Macmillan, 2003.
19. De-Coding New Regionalism: Shifting Socio-Political Contexts in Central Europe and Latin America : [coll. of res. papers / edited by James W. Scott]. — Burlington, VT: Ashgate, 2009.
20. New Regionalism and the European Union: Dialogues, Comparisons and New Research Directions : [coll. of res. papers / edited by Alex Warleigh-Lack, Nick Robinson, and Ben Rosamond]. — New York: Routledge, 2011.
21. Fitjar R. D. The Rise of Regionalism: Causes of Regional Mobilisation in Western Europe / Rune Dahl Fitjar. — New York: Routledge, 2010.
22. Smith A. D. Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism / Antony D. Smith. — London: Routledge, 1998.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

В. И. Сусак

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
1, ул. Университетская, г. Львов, 79000, Украина

«ТРАДИЦИОННЫЙ» РЕГИОНАЛИЗМ VS «НОВЫЙ» РЕГИОНАЛИЗМ: СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ДЛЯ РЕАЛИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

Предложено применение примордиалистского, инструменталистского и конструктивистского подходов для моделирования регионализма в современной Украине в рамках дилеммы ««традиционный» регионализм vs «новый» регионализм». Такой подход позволит установить степень традиционности / модерности тех или иных регионов в частности и сегодняшнего украинского общества в целом.

Ключевые слова: примордиализм, инструментализм, конструктивизм, традиционный регионализм, новый регионализм.

V. I. Susak

Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

«TRADITIONAL» REGIONALISM VS «NEW» REGIONALISM: SOCIOLOGICAL MODELING FOR THE REALTIES OF CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

Summary

An application of primordialism, instrumentalism and constructivism approaches for the modeling of regionalism in contemporary Ukraine in the frames of dichotomy ««traditional» regionalism vs «new» regionalism» is proposed. This approach will make it possible to determine the degree of traditionality / modernity of certain regions in particular and contemporary Ukrainian society in general.

Key words: Primordialism, Instrumentalism, Constructivism, Traditional Regionalism, New Regionalism.

УДК 004:378.147

О. В. Терещенко

канд. социол. наук, зав. кафедрой социальной коммуникации

Белорусского государственного университета

пр. Независимости, 4, г. Минск, 220030, Беларусь

+375 29 6379261

oteresch@tut.by

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ФАКТОР ИНФОРМАТИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Информатизация высшего образования является инновационным процессом, эффективность которого в значительной мере определяется коммуникацией его участников — администрации, преподавателей и студентов.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, компетентностный подход, внедрение инноваций

Проблемы использования компьютеров в образовании обсуждаются в научной и учебной литературе с 1980-х гг. [1] Тема постоянно звучит на конференциях; с развитием Интернета появился ряд специализированных научных электронных журналов («Образовательные технологии и общество», «Открытое образование», «Вопросы интернет-образования» и др.). Однако фундаментальных работ на русском языке немного [2], большинство публикаций имеет относительно небольшой объем (тезисы, статьи) и посвящены возможностям применения и преимуществам информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в тех или иных образовательных ситуациях.

Данная работа представляет собой попытку рассмотреть процесс информатизации высшего образования как инновационный коммуникативный процесс и роль в нем человеческого фактора — администрации университетов, преподавателей, студентов. С позиций этого подхода мы попробуем выявить недостаточно изученные аспекты процесса информатизации.

Образовательная деятельность является, как минимум, двусторонним коммуникационным процессом: материал не только должен быть качественно преподан, но и усвоен студентом, что требует с его стороны определенной мотивации и усилий. При этом можно выделить три составные части процесса формирования академических и профессиональных компетенций: усвоение (запоминание) информации, ее понимание (формирование знаний) и практическое использование (формирование навыков). В новых образовательных стандартах эти составляющие академических и профессиональных компетенций обозначены как «знать», «владеть» и «уметь». ИКТ внедряются в процесс формирования каждой из этих составляющих, но их выбор и эффективность могут существенно различаться.

Доступ к информации («знать»). Эта составляющая компетенций подвергается в последнее время наибольшей критике со стороны как администрации университетов, так и студентов. Возможность быстрого поиска информации в Интернете противопоставляется «тупому вбиванию» ее в головы студентов, что приводит к далеко ведущим выводам, например, о сокращении сроков обучения, отказе от лекций в пользу самостоятельной работы студентов и «активных» форм занятий — тренингов, деловых игр и т. п., внедрении новых форм диагностики компетенций с постепенным переходом от «знать» к «владеть» и «уметь». Не имея здесь возможности подробно рассматривать преимущества и недостатки данной политики, отметим только, что полностью отказаться от требования «знать» определенную информацию вряд ли удастся, т. к. без «знания» некоторого корпуса понятий, оперативного владения ими невозможно формирование собственно «знаний»¹ как понимания внутри- и межпредметных связей между понятиями, способности интерпретировать информацию применительно к контексту.

Легче всего посредством ИКТ решаются задачи поиска и доступа к информации. Они имеют два основных аспекта: наличие информационных ресурсов определенного содержания и технологии доступа к ним. *Технологии доступа* непрерывно развиваются по направлению к повышению их доступности: растет пропускная способность (безлимитный Интернет), снижается стоимость, расширяется ассортимент как устройств для подключения, так и тарифных планов. Необходимо отметить бурное развитие в последние годы беспроводного (Wi-Fi) и мобильного Интернета.

Последний заслуживает особого внимания, т. к. впервые обеспечивает для *массового* пользователя реальную возможность доставки контента, в том числе и образовательного, «в любое время, любое место», что до последнего времени оставалось скорее обещанием, нежели реальным состоянием дел. В момент проведения опроса² 79 % студентов г. Минска имели при себе устройство, с помощью которого могли выйти в Интернет. И хотя большинство из них (72 %) для выхода в Интернет *чаще всего* используют компьютер (рис. 1), в качестве основного вида подключения был назван мобильный Интернет (61 %, рис. 2), в том числе и для и для компьютеров (3G, 4G). Мобильные телефоны (включая смартфоны) с выходом в Интернет есть у 77 % студентов.

Информация чаще всего представляется в текстовом, табличном, графическом виде. Следует различать электронные версии обычных учебных материалов и электронные учебные материалы. Первые представляют собой, как правило, единый текст, включающий таблицы и графики и размещенный в электронной библиотеке; вторые — набор текстовых, графических, табличных материалов, связанных между собой гиперссылками, причем гиперссылки могут вести и к внешним ресурсам.

¹ В данном случае мы попадаем в лингвистическую ловушку: «знать» в академической среде означает чаще всего «помнить», а «понимать» является скорее атрибутом понятия «знание».

² Данные исследования, проведенного студентами отделения социологии Белорусского государственного университета в марте 2013 г. в Минске. Выборка 664 студента, стратифицирована по профилю образования и году обучения.

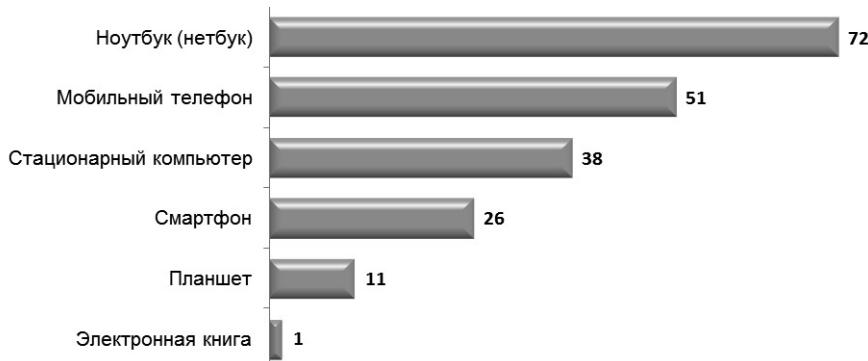

Рис. 1. Технические устройства, используемые для подключения к Интернету (процент от числа ответивших)

Рис. 2. Виды подключения к Интернету (% от числа ответивших)

В последние годы все большее распространение получают учебные материалы в виде компьютерных (мультидийных) презентаций. Как правило, они содержат текстовую, табличную и графическую информацию, но могут включать и аудиовизуальные фрагменты. Преимущество презентаций для преподавателей заключается в том, что их можно использовать как в лекциях, так и для самоподготовки студентов, они помогают также более строго структурировать информацию. Студенты также предпочитают презентации текстам как более краткие и лучше структурированные источники информации, не придавая значения тому, что «тонкие» аспекты освещаемой проблемы в презентации, в отличие от учебника, могут быть опущены.

Основной проблемой использования информации, полученной посредством ИКТ, является ее качество. В Интернете существует большое количество информации изначально низкого качества (студенческие рефераты), непроверенной новой информации (нередко выдающей желаемое за действительное), недобросовестной информации (скрытой рекламы, тен-

денциозно подаваемой информации и др.). Любознательные студенты, не ограничивающиеся рекомендованными ресурсами, не всегда обладают достаточной компетентностью, чтобы отличить валидную информацию от невалидной. С другой стороны, студенты, не отличающиеся большим трудолюбием и любознательностью, легко находят в Интернете более «простые» ответы на вопросы, чем предлагает преподаватель.

Формирование знаний («владеТЬ»). Превращение информации в знания, как правило, происходит в процессе ее обсуждения с преподавателем и другими студентами, выполнения специально разработанных групповых и индивидуальных заданий.

Традиционным занятиям с преподавателем в аудитории (*оффлайн* или *F2F — face-to-face*) нередко противопоставляются *онлайн*-обсуждения и консультации, основным аргументом в пользу которых является удобное для студентов время и место занятий. ИКТ предлагают сегодня широкий набор инструментов для внеаудиторной групповой работы, позволяющих обмениваться сообщениями, ссылками, файлами; вести переговоры в скайпе или посредством телеконференций, совместно работать над текстами (Google), в случае необходимости привлекать дополнительные вычислительные ресурсы (облачные технологии). Все технологии можно разделить на предназначенные для работы в режиме реального времени, в том числе с использованием аудио- и видеосвязи, или в режиме обмена сообщениями, предполагающем отложенную обратную связь. В первом случае участники группы могут находиться со своими компьютерами, планшетами, смартфонами в любом месте, но время проведения семинара (вебинара) назначается заранее; существует также возможность демонстрации необходимых графиков, таблиц и др. Во втором случае каждый участник работает в удобное ему время и может сопровождать свои сообщения пересылкой ссылок и файлов. При этом устная коммуникация трансформируется в письменную, что удобно для оценки активности студентов на форумах и качества их высказываний. Как преподаватели, так и студенты имеют возможность аргументировать свою точку зрения более взвешенно, редактируя сообщение перед тем, как его отправить. В то же время обратная связь от преподавателя и однокурсников приходит обычно с задержкой, что не способствует концентрации внимания на обсуждаемой теме.

Для современного образования характерна также трансформация лекций, использование их не столько для представления информации, сколько для формирования знаний. Признанным методом повышения эффективности не только семинарских (практических) занятий, но и лекций является подготовка студентов к ним, заключающаяся в предварительном чтении определенных материалов, что является непременным элементом западного университетского образования. Однако в постсоветских странах многие студенты уклоняются от подготовки даже к семинарским занятиям, не говоря уже о лекциях, подготовка к которым внедряется крайне медленно и при сопротивлении не только самих студентов, но и администрации, не заинтересованной в отчислении студентов, оплачивающих свое образо-

вание, и не настаивающей на выполнении таких «странных» требований преподавателя.

Еще одним проверенным инструментом, повышающим эффективность лекций, является использование подробных раздаточных материалов, экономящим время за счет освобождения студентов от конспектирования. В западных университетах эта задача решается на каждом факультете за счет отдельной платы студентов за обучение (ее вносят даже студенты, обучающиеся бесплатно): преподаватель распечатывает материалы, откорректированные с учетом последних достижений науки и особенностей восприятия материала конкретной группой, непосредственно перед началом занятий и приносит их собой. В большинстве университетов в постсоветских странах данная проблема может решаться только за счет самостоятельной распечатки соответствующих материалов студентами, которые пассивно сопротивляются, «забывая» скачать материалы с сайта и/или распечатать их. Отсутствие материалов у части студентов делает невозможным чтение интенсивной лекции.

Формирование практических навыков («уметь»). Данное направление формирования компетенций очень чувствительно к профилю образования и наличию необходимой аппаратуры, поэтому мы можем рассмотреть его только в самых общих чертах.

Здесь может активно использоваться мультимедийный контент: лабораторные демонстрации, учебные ролики, записи мастер-классов известных специалистов, однако к нему в большей степени, чем к текстовому контенту, относится принцип соотношения качества и цены. Профессионально сделанные учебные материалы, особенно если в их подготовке участвовали специалисты, не являющиеся штатными преподавателями, университеты не могут или не считают это нужным легально приобретать, настаивая на том, чтобы соответствующие материалы изготавливались штатными преподавателями «в порядке учебно-методической работы». Однако большинство преподавателей вряд ли способно самостоятельно изготовить качественные мультимедийные материалы или потратить значительное время на соответствующую подготовку и собственно изготовление материалов.

Еще более затратным применением ИКТ в процессе формирования практических навыков работы является использование компьютерных тренажеров, игр и других профессиональных программных средств. Существует только две альтернативы приобретению лицензионного программного обеспечения — это использование собственных разработок университета (которые могут оказаться не менее дорогими, но значительно менее качественными) или использование бесплатно распространяемых программных средств с открытым кодом. Но и здесь могут возникнуть непростые организационные решения. Например, статистическому анализу данных студентов-маркетологов можно успешно учить с помощью программного средства *R* с открытым исходным кодом, однако их успешное трудоустройство невозможно без знания *SPSS*, которое является непременным требованием в каждом объявлении о вакансии. Перед университетом стоит выбор, приобрести и ежегодно оплачивать лицензию на весьма дорогостоя-

щий программный продукт, либо дать студентам знание статистики без знания необходимого профессионального программного обеспечения.

Дистанционное образование. Возможности Интернета по пересылке информации были немедленно востребованы в дистанционном образовании. В конце 1999-х гг. появилось понятие *e-learning* для обозначения **электронного образования**, которое определяется как обучение с помощью Интернета и мультимедийных технологий. Электронное образование включает, как минимум, самостоятельную работу студентов с электронными учебными материалами и получение ими консультаций и оценок территориально удаленного преподавателя. В наиболее полной версии оно представляет собой систему, обеспечивающую организацию, администрирование и осуществление образовательного процесса посредством ИКТ в полном объеме (как правило, за исключением экзаменов и защиты квалификационных работ).

Системы (платформы) электронного образования включают инструменты для регистрации обучающихся, обеспечения их учебными программами и материалами, контроля полученных знаний, учета выполненных заданий и полученных оценок, работы преподавателей с группами студентов и индивидуально. На рубеже XX–XXI веков было создано довольно большое количество платформ электронного образования, из которых лидерами рынка, по оценке агентства «СиМедиа» [3], сегодня являются системы Moodle (с открытым исходным кодом) и Blackboard (с закрытым исходным кодом).

Наиболее успешно электронное образование развивается в США, где, по данным консорциума SLOAN, в 2011 г. в нем в той или иной степени участвовали 6 млн студентов. [4] В постсоветских странах, несмотря на бесконечное обсуждение необходимости широкого внедрения данной формы обучения, университеты используют лишь отдельные элементы электронного образования, главным образом, для обеспечения студентов учебными материалами и/или тестирования. Значительно шире электронное образование применяется организациями, предлагающими услуги в сфере бизнес-образования.

Основная причина такого состояния дел заключается, на наш взгляд, в высокой стартовой стоимости проектов электронного образования. Коммерческие организации, специализирующиеся на бизнес-образовании, рассматривают расходы на создание систем электронного образования как перспективные инвестиции. Предлагаемые ими образовательные курсы обычно компактны и автономны, т. е. не связаны единым учебным планом, что существенно облегчает решение организационных проблем (и делает проект более дешевым). Администрация большинства университетов — государственных и частных — полагает, что электронное образование дешево, и может быть организовано легко и быстро. Минимизируя расходы, университеты не покупают проверенные программные оболочки, а разрабатывают свои, силами штатных сотрудников; разработку электронных учебных материалов поощряют, главным образом, методом «кнута»; дистанционную работу преподавателей со студентами не учитывают и не оценивают вовсе.

Один из немногих удачных проектов электронного образования — программа «Менеджмент в сфере культуры» Московской высшей школы социальных и экономических наук («Шанинки») — показала несостоятельность мифа о том, что это «быстро и дешево» [5]. Была куплена лучшая на то время образовательная платформа *Topclass*. На подготовку полного комплекта учебных материалов для 13 учебных курсов у преподавателей очень высокой квалификации ушло более 4 лет, причем это было официальной работой, за которую выплачивалась зарплата. На каждом курсе работают преподаватель и тьютор. Тьютор ежедневно работает со студентами на форуме, а преподаватель проверяет все письменные работы по своим курсам и выполняет повторную проверку работ своих коллег, как это принято в британской системе образования (выпускники программы кроме российского диплома о профессиональной переподготовке получают также магистерский диплом Манчестерского университета). Студент пишет письменную работу по каждой теме, а также участвует в обсуждении темы на форуме, где должен опубликовать не менее двух высказываний по каждой теме. В целом, активность студента на форуме оценивается по 4 критериям: содержание реплик, коммуникативность (наличие взаимосвязи с высказываниями других слушателей, преподавателя и тьютора), полнота участия в форуме (нет пропущенных тем), активность участия (общее количество выступлений). Заметим, что руководство преподавателя (тьютора) по работе с системой дистанционного образования составляет 37 страниц.

Таким образом, работающая система электронного образования — результат большого труда и значительных вложений. Три ее основных компонента — это профессионально выполненная программная «оболочка», специально подготовленные электронные учебные материалы и ежедневная работа преподавателей.

Опыт и методологические эксперименты показывают, что *online* образование в «чистом» виде может быть менее эффективным, чем образование *face-to-face*. Например, в эксперименте, осуществленном Дж. Томпсоном и его коллегами, в группе, обучавшейся исключительно *online* методами, процент студентов, не прошедших курс до конца или получивших на экзамене неудовлетворительные оценки (*D* и *F*), был в два раза выше, чем в группе, которую тот же преподаватель учил в аудитории (таблица).

Таблица
Успеваемость студентов, обучавшихся методами F2F и online [6]

Оценки	<i>F2F</i> , %	<i>Online</i> , %
A	36	30
B	45	40
C	13	19
D	3	2
F	2	5
Выбыли	1	5

Результаты данного эксперимента позволяют сделать вывод о преждевременности устранения преподавателя из учебного процесса и целесообразности сочетания аудиторного и электронного образования.

Проблема плагиата. Электронное образование, в котором преобладают письменные экзамены, а выполнение практических и проверочных заданий контролируется только по результату, а не в процессе выполнения, особенно чувствительно к проблеме плагиата. Вместе с тем большинство университетов постсоветских стран не сотрудничает с системой «Антиплагиат» (что не мешает отдельным преподавателям успешно ее использовать). Эффективность данной системы подтверждается не только количеством «пойманых» недобросовестных студентов, но и наличием на студенческих форумах вопросов, как обмануть систему «Антиплагиат» (ответы обычно сводятся к рекомендации чаще менять слова местами).

Однако ИКТ создают обширные возможности для плагиата не только в Интернете. Например, студент распечатывает курсовую или дипломную работу, написанную его старшим братом (другом) два года назад, и сдает ее другому руководителю. Обнаружить это практически невозможно.

Подключение университета к системе «Антиплагиат» не только расширяет возможности ее использования преподавателями, но также распространяет ее действие на базы самого университета. Таким образом, требование сдать электронную версию письменной работы позволяет создавать внутриуниверситетские базы потенциальных источников плагиата, а подключение к «Антиплагиату» большого числа университетов значительно снизит возможность достать у знакомых «не засвеченный» в системе текст.

Заключение. Технология сама по себе, по меткому выражению Кранцберга, «не хороша, не плоха и не нейтральна». Она несет обществу инновации, которые внедряются усилиями организаций и отдельных людей, имеющих для этого мотивы. В частности, принимая программы информатизации, университеты могут руководствоваться такими мотивами как привлечение новых студентов, которых по разным причинам интересует дистанционное образование; обеспечение студентов, в том числе заочных, учебными материалами, которые все дороже печатать традиционным «бумажным» способом; экономия за счет снижения аудиторной нагрузки и, соответственно, сокращения преподавателей; повышение места университета в мировом рейтинге *webometrics* за счет привлечения новых посетителей богатой электронной библиотекой и др.

Инновационные процессы, как правило, протекают непросто и порождают противоречия между администрацией и сотрудниками организации. В сфере образования ситуация является еще более сложной, т. к. в отличие от любых других услуг, которые клиент получает, не прилагая собственных усилий, образовательные услуги не могут быть оказаны без участия клиентов (студентов) в образовательном процессе. Поэтому инновационный процесс в учебном заведении чреват весьма серьезными противоречиями между тремя сторонами — администрацией (которая, стремится повысить рейтинг университета и заработать на привлечении новых студентов, а также в перспективе сэкономить, заменяя преподавателей технологиями),

преподавателями (которые в большинстве являются высококвалифицированными специалистами, гордятся своей работой и в большинстве не хотят что-то в ней менять, а также опасаются ухудшения условий работы или ее потери) и студентами (у которых, в отличие от получателей более стандартизованных услуг, очень различаются представления о желаемом результате — от получения престижной работы до уклонения от службы в армии).

В конечном счете, технологии — это только структура, в которой происходит образовательный процесс, и которая может быть пригодна для этого в большей или меньшей степени. Результат их внедрения полностью определяется человеческим фактором. Администрация университета определяет условия, в которых работают преподаватели. Только преподаватели могут обеспечить качество учебных материалов и консультаций, валидность оценивания работы студентов. Абитуриенты на рынке образовательных услуг делают свой выбор, ориентируясь на репутацию вуза, складывающуюся из удовлетворенности студентов, выпускных специалистов, принявших их на работу работодателей, — от него зависит, сколько и какого качества студентов получит университет.

Список использованной литературы

1. Гершунский Б. С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы / Б. С. Гершунский. — М.: Педагогика, 1987.
2. Беспалько, В. П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия) / В. П. Беспалько. — М.: Модек, 2002. Розина, И. Н. Педагогическая компьютерно-опосредованная коммуникация. Теория и практика / И. Н. Розина. — М.: Логос, 2005.
3. Обзор мирового и российского рынка электронного обучения. 2012 [электронный ресурс] — Режим доступа: <http://seemedia.pro/blog/1232>
4. Going the Distance: Online Education in the United States, 2011 [electronic resource] — Access Mode: http://sloanconsortium.org/publications/survey/going_distance_2011
5. Артамонов А. А. Дистанционное образование: мифы и реальность / А. А. Артамонов // 60 Параллель. — 2004. — № 4. — С. 66–69.
6. Thompson, James R., Patricia H. Klass, and Barbara M. Fulk (2012). Comparing Online and Face-to-Face Presentation of Course Content in an Introductory Special Education Course. Teacher Education and Special Education: The Journal of the Teacher Education Division of the Council for Exceptional Children, 35 (3). — P. 228–242.

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

О. В. Терещенко

Білоруський державний університет
пр. Незалежності, 4, м. Мінськ, 220030, Білорусь

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Резюме

Інформатизація вищої освіти є інноваційним процесом, ефективність якого значною мірою визначається комунікацією його учасників — адміністрації, викладачів і студентів.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, компетентнісний підхід, впровадження інновацій.

O. V. Tereschenko

Belarusian State University
Nezavisimosti Av., 4, Minsk, 220030, Belarus

HUMAN FACTOR IN INFORMATIZATION OF HIGHER EDUCATION

Summary

Informatization of higher education is an innovation process which efficiency depends on communication of its participants as administration, professors, and students

Key words: Information and communication technology, Competence-based approach, Innovation.

УДК [316.334.22:330.342.14] (477)

А. А. Уколова

канд. соціол. наук,

старший викладач кафедри філософії та соціології

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Україна, 91015, м. Луганськ, кв. Степовий, 18/67,

0505979790, ukolova_alina@ukr.net

РИНОК ПРАЦІ В УМОВАХ ПЕРИФЕРІЙНОГО КАПІТАЛІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

У статті розкрито питання функціонування ринку праці при становленні капіталістичного укладу життя. Сформульовано точку зору, що Україна розвивається в умовах периферійного капіталізму. З даної точки зору охарактеризовано зайнятість населення та феномен «безробіття», особливу увагу приділено молодіжному безробіттю в країні. Розкрито проблему непропорційності занятості або «тіньового капіталізму».

Ключові слова: капіталізм, периферійний капіталізм, фрілансерство, ринок праці, ринок освітніх послуг, безробіття.

Становлення капіталізму викликало багато змін в соціально-професійній структурі населення. З розвитком капіталізму ускладнилися економічні зв'язки та відносини, піддалися змінам умови праці, зайнятості, змінилася система працевлаштування молодих спеціалістів, престиж професії. Це обумовлено передусім тим, що саме трудові відносини були найбільш жорстко контролюваним сегментом планової економіки. Держава була єдиним роботодавцем, який контролював становище на ринку праці. Вона виконувала одночасно роль як споживача, так і виробника трудових ресурсів. Сьогодні функціонує ринок праці з відповідним поділом соціальних ролей.

В цих умовах, в умовах становлення ринкових відносин та розвитку капіталізму, виникає ринок праці, а разом з ним розвиваються інші ринки. Саме вільна праця, вільний ринок, конкурентоспроможність, конкуренція характеризують капіталістичний тип суспільства.

Проблемами ринку праці, зайнятості займаються такі зарубіжні та вітчизняні науковці, як Е. М. Лобанова, О. А. Грішнова, В. В. Онікієнко, Г. Є. Зборовський, В. В. Радаєв, Л. М. Хіжняк, В. І. Герасимчук, Т. А. Заєць, В. І. Кущенко та інші.

У другій половині ХХ століття стали помітними зміни в економіці та інших сферах життєдіяльності суспільства, які пов'язані з кризою суспільства Першого модерну і переходом до суспільства Другого модерну. З соціальної точки зору формування Першого модерну було становленням світової капіталістичної системи. Другий модерн почав формуватися в її рамках, але викликав її загальне розбалансування [1].

Серед дослідників цих змін слід виділити Р. Арону, Д. Белла, У. Бека, Е. Тоффлера. З. Бауман приділив багато уваги питанню трансформації

ставлення до праці в своїй роботі «Індивідуалізоване суспільство», Е. Тоффлер у роботі «Третя хвиля» проаналізував еволюцію праці в різних типах суспільств [2].

Метою даної статті є розгляд процесів у сфері зайнятості при капіталістичному типі суспільства.

Як відзначає У. Бек, ринок праці при капіталізмі є нестабільним, вислів «професія на все життя» загрожує зникнути, що означає загибель цілого світу традиційних цінностей [3].

В СРСР панував принцип — «хто не працює, той не єсть», праця вважалася моральним обов'язком кожного працездатного радянського громадянина. Хто відмовляється від праці й намагається жити з нелегальних прибутків, того вважають дармоїдом і до нього застосовувалися різного роду репресії. Кожний робітник і службовець зобов'язаний дотримуватися дисципліни праці, що регулюється «правилами внутрішнього трудового розпорядку», які виробляє адміністрація на основі загальносоюзних Типових правил внутрішнього трудового розпорядку (останнє видання 1972 р.), що є каталогом обов'язків робітників і службовців; їх права з'ясовані в «Кодексі законів про працю» [4].

Після розпаду Радянського Союзу та впровадження ринкових відносин у всі сфери життєдіяльності людства ринок праці почав розвиватися та істотно змінилася система зайнятості населення.

Категорія «зайнятість» характеризується економічним (можливість індивіда своєю працею забезпечити власний добробут і водночас сприяти зростанню ефективності виробництва), соціальним (формування і духовний розвиток особистості) і демографічним (взаємозв'язок зайнятості зі статевими, віковими характеристиками населення, його структурою) змістом.

Провідним індикатором стану ринку праці є рівень безробіття, який відображає ступінь відповідності між пропозицією робочої сили та попитом на неї і належить до переліку основних макроекономічних показників. Ліквідувати безробіття як явище в ринкових умовах неможливо, але запобігання поширенню його масових та довготривалих форм становить одне з головних завдань соціальної безпеки держави.

Безробіття — явище, притаманне капіталістичному суспільному ладу, коли частина трудящих не може знайти собі роботу, стаючи «зайвим» населенням, резервною армією праці. Як соціально-економічне явище безробіття породжується дією відкритого К. Марксом загального закону капіталістичного нагромадження і є продуктом і умовою капіталістичного виробництва. Ця «зайва» робоча сила є дешевою, чим і користуються власники бізнесу.

У. Бек зазначав у роботі «Безробітний капіталізм», що капіталізм скавує роботу. «Безробіття вже не є долею маргінальних верств суспільства, воно загрожує потенційно усім — а отже, і демократії як способу нашого життя. Але, знімаючи з себе відповідальність за економічну зайнятість і демократію, глобальний капіталізм підригає і основи власної легітимності» [3].

Особливої уваги заслуговують показники рівня безробіття молодих спеціалістів. В Україні ці показники досить велики. Кількість зареєстрованих безробітних у січні–квітні 2013 року становила 837,4 тис. осіб, з них набули статус безробітного з початку року 330,6 тис. осіб. В регіональному розрізі найнижчий рівень безробіття спостерігався у місті Києві (5,5 %), Одеській області (5,8 %), в АР Крим (5,8 %) та місті Севастополі (5,9 %), а найвищий у Житомирській області (9,7 %), Рівненській, Тернопільській та Чернігівській областях — 9,8 % [7].

Станом на 1 травня 2013 року кількість зареєстрованих безробітних становила 534,7 тис. осіб, з яких більше ніж половину складали жінки, 42 % — молодь віком до 35 років, кожен третій належав до осіб, які мають додаткові гарантії щодо сприяння у працевлаштуванні, 40 % зареєстрованих безробітних проживають у сільській місцевості.

Можемо спостерігати, що для нашої країни є проблемою безробіття серед молоді. Найвищий рівень безробіття (за методологією МОП) у 2012 році спостерігався серед молоді віком від 15 до 24 років. Водночас, якщо порівняти з відповідними попередніми періодами, відзначається незначне зменшення цього показника майже в усіх вікових групах. Тобто станом на 2012 рік бачимо, що найвищий показник незайнятості серед молоді сягає 17,3 % для групи 15–24 років [5]. Для старших груп він знижується та поступово наближається до загального по країні: 9,5 % (група 25 — 29 років) та 6,7 % (група 30–39 років).

Таблиця

Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за віковими групами [5]
 (% до кількості економічно активного населення відповідної вікової групи)

Роки	Усього	У тому числі за віковими групами, років					
		15–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60–70
2010	8,1	17,4	9,9	7,8	6,8	5,3	0,0
2011	7,9	18,6	9,2	7,3	6,4	5,1	0,1
2012	7,5	17,3	9,5	6,7	6,2	5,3	0,1

Таким чином, найгостріше проблема безробіття постає в контексті отримання першого робочого місця — група 15–24 років охоплює максимальну кількість випускників начальних закладів, і саме вони найменш затребувані на ринку праці серед категорій молоді.

Безробіття серед молоді — проблема не тільки для України, а й для більшості країн світу. Простежується така тенденція: безробіття серед молоді у два-три рази вище, ніж безробіття дорослого населення.

Рівень безробіття в Єврозоні в липні 2012 року досяг рівня 11,3 %, встановивши черговий рекорд. Кількість безробітних збільшилася на 88 тис. до 18 млн чоловік. Найнижчий рівень безробіття відзначений в Австрії (4,5 %), Голландії (5,3 %) та Німеччині (5,5 %). Найвищий — в Іспанії (25,1 %) та Греції (23,1 %), також був зафіксований найвищий рівень безробіття серед молоді до 25 років — 52,9 % і 53,2 % відповідно [8].

Станом на 1 травня 2013 року кількість вакансій становила 69,5 тис. та, у порівнянні з відповідною датою минулого року, скоротилася на де-

сяту частину. Найбільший попит спостерігався на професіоналів (14 %), кваліфікованих робітників з інструментом (18 %) та робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (19 %).

Втім в Україні, яка при становленні капіталізму зайняла місце периферії світової економіки, поширеною є неформальна зайнятість, тому дані статистики не є стовідсotко достовірними, часто ті, хто стоять на обліку у централах зайнятості, насправді працюють без оформлення, тим самим отримують дві заробітні платні. Парадоксом є те, що в Європі безробітного намагаються забезпечити корисною діяльністю, повернути йому самоповагу, ми ж привчаемо його до думки, що бути безробітним — дуже респектабельно [15].

Необхідна країні програма по корегуванню виплат у безробіття, щоб безробітний не вважав період, коли він стоїть на обліку в центрі зайнятості, відпусткою за кошти держави. Наприклад, ввести виконання суспільно корисних робіт для міста. Крім того, в інших країнах внески на допомогу з безробіття найчастіше виплачуються самими працівниками і підприємцями в рівних розмірах. В Італії та США внески виплачують тільки підприємці; в Австралії, Новій Зеландії, Люксембурзі ці допомоги виплачуються цілком з державних коштів, але не всім безробітним, а лише тим, хто після ретельної перевірки нужденності визнається таким, що не має жодних засобів до існування. У Данії, Фінляндії, Швеції дотації видаються тільки членам добровільних фондів, організованих профспілками; внески в ці фонди виплачуються повністю самими робітниками, деякі дотації надає держава. Для отримання допомоги потрібен певний стаж сплати внесків, регулярна реєстрація на біржі праці, активні самостійні пошуки роботи. І практично скрізь звільнені з роботи «за провини», за участь у страйку, які пішли з роботи за власною ініціативою, які відмовилися вступити на запропоновану їм роботу та ін., позбавляються права на допомогу [16].

Нашій країні необхідно налагоджувати роботу центрів зайнятості, щоб вони повністю контролювали наявність робочих місць як на державних, так і на приватних підприємствах. Наприклад, в Словаччині чи Німеччині громадянин може бути працевлаштований тільки через державний центр зайнятості. Це дає змогу вести повноцінну статистику. Якщо в Україні працевлаштування буде спрямоване через Державний центр зайнятості, ми будемо чітко знати, скільки людей у нас мігрує, скільки працює, скільки хворіє [9].

Розповсюдженою в Україні є робота молоді без оформлення та без соціальних гарантій, нерідко у сфері обслуговування. Дані робота часто не вимагає спеціальних знань та кваліфікації, не має можливості просуватися по вертикальній сходинці. Така діяльність серед молодого покоління призводить до певних негативних наслідків, які можна поділити за напрямами: економічні — знецінення робочої сили, вивезення за кордон національних ресурсів, зменшення надходжень до бюджету (якщо перед молодою людиною постає питання працювати у сфері послуг в Україні чи за кордоном, то багато хто обирає другий варіант, бо робота однаакова, а заробітки зовсім різні); правові — підвищення рівня криміногенності суспіль-

ства, зростання злочинності тощо; психологічні — втрата мотивації до праці, зміна структури ціннісних орієнтацій, що призводить до уповільнення формування престижності легальної зайнятості; соціальні — посилення незахищеності молоді на ринку праці, зростання соціальної напруженості.

Треба зазначити, що молодь не ставить за мету працювати в тіньовому бізнесі. Але відсутність досвіду роботи та небажання брати на роботу молодих спеціалістів штовхає колишніх студентів погоджуватися на будь-які умови зайнятості. Часто роботодавці займаються шантажем, виставляючи його як стимулювання до крацьої праці. Тобто співробітнику ставиться умова: «якщо будеш працювати добре й багато, то тоді буде розглянуто питання про заведення трудової книжки». При цьому під «добре та багато» мається на увазі робота без вихідних та в 12-годинний робочий день.

Отже, український капіталізм — це периферійний капіталізм, він вже сформувався, тому можна говорити про деякі його ознаки. Однією з інших є тіньова економіка, або «тіньовий капіталізм». Зріст тіньової економіки став наслідком переходу України до капіталістичної системи. Тіньова економіка існували й при радянській владі, але в інших сферах та масштабах. За оцінками працедавців, нині в тіні працюють близько 5–7 млн українців [9]. Значне поширення в Україні «тіньової економіки» призводить до поділу ринку праці на формальний та неформальний. До першого, формального ринку праці, належать офіційно діючі переважно великі та середні підприємства, де здебільшого дотримуються стандарти державного законодавства про працю. До другого, неформального ринку праці відносяться «тіньові» та дрібні підприємства, що використовують працю мінімальної кількості найманых працівників, а також не дотримуються трудового законодавства, не сплачують податки тощо. Неформальний сектор ринку праці виникає внаслідок зростання безробіття, коли формальний сектор не може забезпечити роботою всіх бажаючих, а соціальна підтримка непрацюючих відсутня або слабка. Між тим масове зубожіння населення за роки економічної кризи призвело до того, що абсолютна більшість людей не може залишатися без роботи, яка є єдиним джерелом засобів існування. Тому вони шукають роботу в межах неформального сектора.

В Україні сьогодні стає все поширенішим такий напрям, як фрілансерство, який передбачає роботу на відстані, без оформлення. Фрілансери стають популярними з появою Інтернету та його проникненням у кожну родину. Особливо цей напрям є актуальним для великим міст. Вперше термін фрілансер був вжитий Вальтером Скоттом в романі «Айвенго» для опису «середньовічного найманого воїна» [14]. Сфери зайнятості фрілансерів різноманітні від перекладачів, журналістів до програмістів, дизайнерів, системних адміністраторів.

Із загальної кількості зайнятих у неформальному секторі економіки 81,0 % знаходились у працездатному віці та проживали переважно у сільській місцевості 66,5 %. Найвищий рівень участі населення у цьому секторі спостерігався серед осіб віком 15–24 років та у віці 60–70 років [10]. Причини цього очевидні — незацікавленість роботодавців у прийомі на роботу на офіційній основі.

Оцінюючи зайнятість в неформальному секторі, слід мати на увазі, що низький рівень оплати праці та значне поширення прихованого безробіття стимулюють і зайнятих у формальному секторі працівників шукати додаткові джерела доходу в неформальному і нетоварному секторах. Нерідко основну частину часу і трудових витрат цілком добросовісний працівник віддає вторинній зайнятості, тобто зайнятості за сумісництвом у формальному або в неформальному і нетоварному секторах [11].

Першопричина безробіття серед молодого покоління криється у проблемі розбалансування двох соціальних інститутів: ринку праці та ринку освітніх послуг. З даною проблемою зіткнулося суспільство при капіталізмі. Інституціональна природа ринку праці наголошує на тому, що ринок праці не існує опосередковано, він повинен взаємодіяти з іншими інститутами суспільства, такими як ринок освітніх послуг.

Ринок освіти не може забезпечити ринок праці необхідними працівниками як в кількісному, так і в якісному плані. Кожен з соціальних інститутів, діючи в жорстких ринкових умовах, намагається «вижити», тому ринок праці та ринок освітніх послуг, діючи кожний раціонально, викликають свою взаємодією суспільні дисфункції. Університети в ринкових умовах поводяться як підприємницькі структури, що орієнтуються на прибуток.

Для нашого суспільства — це відносно нова проблема. В країнах центра світової капіталістичної системи проблема стала актуальною вже в кінці 1970-х років. В країнах же колишнього СРСР з інституціональними розбіжностями зіткнулися в останні 20 років [12].

Сучасне суспільство еволюціонує у напрямку суспільства Другого модерну (У. Бек), де суттєвого значення набувають знання та інформаційні технології. Еволюційний перехід до економіки знань супроводжувався постійним збільшенням частки людського капіталу. Роль людського капіталу, що збільшується, при переході до економіки знань змінює не тільки економіку, але й саме суспільство. Американський соціолог Д. Белл говорить про те, що рівень здобутої людьми освіти є вирішальною передумовою іх соціального становища [13, с. 45–48].

З переходом до економіки знань ситуація дещо змінилася. Доля праці, що пов’язана з виробництвом кінцевого продукту, істотно скоротилася. При переході від аграрного суспільства до суспільства Другого модерну змінюється структура трудових ресурсів: зменшується частка фізичного і зростає частка розумової висококваліфікованої й творчої праці. Збільшуються витрати на підготовку робочої сили: витрати на навчання й освіту, підвищення кваліфікації і перекваліфікації працівників.

Сучасне суспільство без розвинутого інституту освіти стає неможливим, становлення інформаційного суспільства формує суспільні очікування щодо цього інституту. Освіта — одна з важливіших підсистем соціальної сфери держави, що забезпечує отримання систематизованих знань, вмінь та навиків з метою їх ефективного використання.

За соціалізму життя було більш прозорим — безкоштовне навчання, гарантоване працевлаштування після закінчення навчального закладу, навіть допомога з житлом молодим сім’ям. При капіталізмі все змінилося.

Людина сама відповідає за себе, зменшилася роль держави в долі людей, тобто майбутнє стає розмитим, невизначенім. З іншого боку можливість соціальної мобільності дещо збільшилася.

Висновки. Особливістю ринку праці в умовах периферійного капіталізму є його тіньовий сектор, який впливає на суспільство в цілому. Ринкова трансформація українського суспільства неоднозначно відображалася на освітніх інститутах. З одного боку, освіта проеволюціонувала до системи надання освітніх послуг. Але, з другого боку, розвиток освіти в незалежній Україні демонструє неспроможність ринкового фундаменталізму збалансувати суспільні та особисті інтереси. Велику роль відіграють неформальні відносини та корупція, як на ринку праці, так і на ринку освіти. Соціальні інститути — ринок праці, ринок освітніх послуг, інститут професії пізнали трансформації з розвитком капіталістичного укладу. Україна зайняла місце периферії капіталізму. Зміни відбулися, але вони не укоренилися в свідомості громадян та не є адаптованими під менталітет та особливості (регіональні тощо) нашої країни. Розвиток капіталізму, як наслідок — вільного громадянина, вільного робітника викликав розвиток приватної власної, а разом із ним і тіньової зайнятості.

Список використаної літератури

1. Кононов И. Ф. Переход ко Второму модерну как вызов для социологии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.isras.ru/abstract_bank/1210013492.pdf
2. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер [Электронный ресурс]. — ООО «Издательство ACT», 2002. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toffler/_Index.php
3. Бек У. Безработный капитализм / У. Бек [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Beck2.shtml>
4. Кодекс законів про працю України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322-08&test=dCCMfOm7xBWMZJdEZiMWddbAHdIWQsFggkRbI1c>
5. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2008–2011 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у І півріччі 2010 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/rp/pres-reliz/rpr_1_10.pdf
7. Про соціально-економічне становище України за 2012 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Безроботица в Европе обновила рекорд [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vestifinance.ru/articles/16408>
9. Податковий кодекс збільшив удвічі тіньову зайнятість [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsn.ua/groshi/podatkoviy-kodeks-zbilshiv-udvichi-tinovu-zaynyatist.html>
10. Доповідь: Ринок праці у 2010 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>
11. Богиня Д. П. Основи економіки праці : навчальний посібник / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. — К. : Знання-Прес, 2001. — 313 с.
12. Кононов И. Ф. Ориентации абитуриентов России и Украины на получение высшего образования: сравнительный анализ / И. Ф. Кононов // Молодежная политика: проблемы и перспективы : [збірник наукових праць / наук. ред. С. А. Шудло]. — Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2011. — С. 365–370.

13. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. В. Л. Иноzemцева [ред. и вступ. ст.]. — М.: Academia, 1999. — 956 с.
14. Свободные копьеносцы атакуют [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.spbvedomosti.ru/article.htm?id=10277046@SV_Articles
15. Безробіття в Україні: хитра статистика та реальність, що лякає [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fundgp.com/ua/events/news/474/>
16. Капіталізм. Кризис, який всегда с тобой (Хроники Робина Бобина). Безработица [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://avtonom.org/author_columns/kapitalizm-krizis-kotoryy-vsegda-s-toboy-hroniki-robina-bobina-bezrabotica

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

А. А. Уколова

кафедра философии и социологии

Луганского национального университета имени Тараса Шевченко
91015, Україна, м. Луганськ, кв. Степовий, 18/67

РИНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ ПЕРИФЕРИЙНОГО КАПИТАЛИЗМА (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ)

Резюме

В статье раскрыты вопросы функционирования социально-трудовых отношений при становлении капиталистического уклада жизни. Сформулирована точка зрения, что Украина развивается в условиях периферийного капитализма. Развитие капитализма, как следствие — свободного гражданина, свободного рабочего вызвало развитие частной собственной, а вместе с ней и теневой занятости. С данной позиции охарактеризована занятость населения и феномен безработицы, особое внимание уделено молодежной безработице в стране, которая, исходя из приведенных статистических данных, имеет высокие показатели как в Украине, так и большинстве стран мира. Раскрыта проблема неформальной занятости или «теневого капитализма». Приведены данные социологического исследования по г. Луганску, как пример того, что, несмотря на изменения в сфере труда, население поддерживает власть, которая внедряет новые законопроекты, тем самым вносит изменения в систему. Показано, что первопричиной молодежной безработицы является разбалансировка рынка труда и рынка образовательных услуг в стране, действуя каждый опосредованно, они вызывают дисфункции в обществе. Украина заняла место периферии капитализма. Изменения произошли, но они не укоренились в сознании граждан и не являются адаптированными под менталитет и особенности нашей страны.

Ключевые слова: капитализм, периферийный капитализм, социально-трудовые отношения, рынок труда, рынок образовательных услуг, безработица.

A. A. Ukolova

The Department of Philosophy and Sociology

Lugansk Taras Shevchenko National University

18/67, Quarter Stepovyj, Lugansk, Ukraine, 91015

LABOUR-MARKET IN THE CONDITIONS OF PERIPHERAL CAPITALISM (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE)

Summary

In the article is exposed the question of functioning of social-labour relations at becoming of capitalist way of life. In these conditions are subject to change conditions of labour, employment of the population of Ukraine. There is formulated point of view, that Ukraine is developing in the conditions of the periphery of capitalism. From this point of view are described by the employment of population and phenomenon of «unemployment». The article presents the data of statistics of Ukraine on the level of unemployment in the country as a whole by age group and in the regional aspect. It presents also data on level of unemployment in the EU countries. The author spared special attention to youth unemployment in the country, which, based on the statistical data, has high indicators both in Ukraine and most countries of the world and shows the consequences of such a situation. There is exposed the problem of informal employment or the «shadow of capitalism», the author notes that a significant spread in Ukraine shadow employment has led to a division of the labour market to formal and informal, are summarized each of them. In the article is noted that with adoption of the new Tax code of Ukraine informal employment in Ukraine has increased in two times. The author notes that despite the fact that the Tax code, adopted by the current authorities like complicates the lives of entrepreneurs, the population still continues to support it. It presents data of empirical research, conducted on the eve of the parliamentary elections in 2012 «Political parties and the population in the period of the election campaign: the context of the big city» for the city Lugansk, as an example, the fact that despite the changes in the sphere of labour, people support the government, which introduces new draft laws, thereby making changes to the system. It is shown that the first reason of youth unemployment is not balance of the labour market and educational services market in the country, each acting indirectly, they cause dysfunction in the society. The society clashed with this problem at becoming of capitalism. It is shown the evolution of labour from the traditional to postindustrial society, the basis for the analysis of the E. Toffler, and other researchers of this phenomenon. The importance was stressed of the Institute of education in modern society.

Key words: capitalism, peripheral capitalism, social-labour relations, labor market, education market, unemployment.

УДК 316. 334.56

А. В. Хижняк

канд. социол. наук, ст. преподаватель кафедры прикладной социологии
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина,
пл. Свободы, 6, Харьков, 61045, Украина
e-mail: o.v.khyzhniak@gmail.com

**КОЛЛЕКТИВНЫЕ ДЕЙСТВИЯ, СОЗИДАЮЩИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ИДЕНТИЧНОСТЬ**

В статье рассматривается влияние коллективных действий на социальные процессы в украинском мегаполисе и формирование территориальной идентичности в условиях модернизации общества. Автор показывает, что коллективные действия общественных организаций национальных меньшинств сосредоточены преимущественно в культурной сфере. Культура становится эмоционально значимым для национальных меньшинств интегратором, она выступает пространством, где формируется их национальная и территориальная идентичность.

Ключевые слова: коллективные действия, территориальная идентичность, национальные меньшинства.

В условиях модернизации современного украинского общества тема территориальной идентичности приобретает особое значение в силу того, что в локальном социальном пространстве взаимодействуют различные социальные группы, в т.ч. национальные, социальная интеграция которых вызывает ряд проблем как теоретического, так и практического характера. Сегодня меняется социальный облик современных городов и территорий, усиливается связь между информационными технологиями, экономической реструктуризацией и социальными изменениями [1], следствием чего зачастую выступает усиление национализма и коллективных действий по его распространению.

Анализ данных Всемирного исследования ценностей позволил М. Фабриканту выявить два измерения национализма — национальную вовлеченность и мультикультураллизм [2]. При этом механизмы социальных изменений, в частности мультикультураллизм, подвергаются переосмыслению. Точки зрения на судьбы мультикультурализма обобщил С. Акопов, заявив, что сегодня «... постмультинкультуралсты высказывают сомнение в успешности такой политики (коллапс мультикультурализма). Они, в частности, полагают, что мультикультураллизм убивает единство общества (А. Шлезингер), подавляет достижения в области эмансипации женщин (С. Окин), вместо взаимообмена культурными ценностями приводит к усилиению фрагментации общества по этническому признаку (феномен «балканизации»), создает проблему политической корректности (Т. Толстая). Высказывается также критика европейской толерантности в рамках теории возможного превращения Европы в «Еврабию» (Б. Йеор)» [3]. В этих условиях тема

территориальной идентичности и механизмов ее формирования через кол-лективные действия приобретает особую актуальность.

Исследователи изучают преимущественно национальную и этническую идентичность в современном мире [4], а также отмечают теоретически и практически обусловленные противоречия понятий «государственная идентичность», «национальная идентичность» и «гражданская идентичность». Вместе с тем нам представляется дискуссионным и недостаточно обоснованным вывод о предпочтительности понятия «гражданско-государственная идентичность» для характеристики процессов идентификации индивида с «социальным целым» в «индивидуализированном обществе» [5].

М. Рубцова справедливо отмечает, что с включением в научный дискурс западных теорий наций и национализма (в частности, концепций Э. Эрикsona, Дж.Г. Мида, Г. Тэжфела, Дж. Тернера) в исследовательских работах «...все большее распространение получают термины «этническая идентичность» и «национальная идентичность», которые в связи с акцентом на анализе системообразующих и структурно-конституирующих практик этнической группы или сообщества более релевантны социологической и социально-психологической исследовательским парадигмам. Идентичность в данном контексте — это не только идентификация людей с соответствующей общностью, но и представления об этом объединении («образ мы» включает конструкты себя и других), а также о характеристиках данной группы: культурных, религиозных, лингвистических, территориальных, исторических и т. д. Чем больше в общности число разделяющих единую идентичность, тем выше вероятность совместных действий в ее интересах» [5, с. 87]. Сложилась ситуация, когда «вопросы поиска индивидуальной и групповой идентичности — в том числе, идентичности социокультурной, гражданской и политической — затрагивают все общество в целом, хоть и не выступают первичной базовой потребностью для современного индивида. Государство при этом является значимым объектом самоотнесения, логической предпосылкой идентификационной цепочки «дом — поселение — регион — страна», предоставляя индивиду возможность соотнесения себя с социальным целым» [5, с. 93].

Особое внимание учеными уделяется субъектам межэтнического взаимодействия, в частности, содержанию негативного взаимодействия как отражения системы этнических предубеждений [6], а также несогласованности коллективных действий представителей национальных меньшинств, проживающих на одной территории и являющихся своеобразными «пользователями» данной территории. Основными признаками местных территориальных сообществ, по мнению И. Щербаковой, выступают такие: «1. Использование территории как для проживания, работы, проведения досуга (ее ресурсы, инфраструктура, но сюда не относится получение прибыли как таковое) — как личное использование, так и совместное. Территория проживания понимается как система социальных пространств, для которых, в свою очередь, характерно следование принятым правилам. 2. Участие в принятии решений о развитии (сохранении) и их реализации. Такое участие может осуществляться на разных уровнях: от добровольного

благоустройства территории до действий, несущих социальные, правовые, экономические последствия» [7, с. 5412].

Еще один аспект проблемы территориальной идентичности — коллективные действия и коллективные права коренных этносов. «Одна из тенденций развития современных обществ определяется в социальных науках как «индигенная перспектива»: признание коренных народов дискретными общностями, имеющими определенные коллективные интересы. Индигенная перспектива подвергает сомнению фундаментальные ценности и институты национального государства, такие как гражданство, равноправие, а также, например, понятие справедливости. Насколько разрушительными для национальных государств окажутся реализация коллективных прав коренных народов и утверждение значимости коллективных социальных идентичностей? Вызов национальным государствам формируется в настоящее время с двух позиций — макроуровня международных организаций коренных народов, основанных на транснациональной солидарности, и микроуровня локальных общин» [8].

В последние годы исследователи проводят анализ соотношений между «вертикальной» и «горизонтальной» составляющими территориальной идентичности как элемента социогеографического пространства, а также между территориальными идентичностями и социальными структурами [9]. Культурные границы и маркеры в этническом пространстве и на различных территориях привлекают внимание исследователей, которые ищут формы гражданского и национального единства стран (регионов) [10]. Однако преимущественно исследуются факторы, способствующие социальной дифференциации между этническими и национальными группами, проживающими на одной и той же территории. Так, Ф. Файзуллин к таким факторам относит а) степень урбанизированности того или иного этноса, б) имущественное расслоение, если оно имеет этническую окраску, и в) разный культурно-технический потенциал этносов [11].

Таким образом, вопрос о механизмах формирования территориальной идентичности остается открытым, а роль коллективных действий в этом процессе — недостаточно изученной.

Цель статьи — выявить роль коллективных действий в созидании территориальной идентичности.

Под коллективным действием мы понимаем действие, которое лежит в общественной сфере и осуществляется двумя или более людьми (группами, сообществами) для достижения одного и того же общественного блага, которым могут быть материальные блага (парки, мосты, библиотеки), политические блага (общественное мнение, выборы), общественные блага (информационные базы данных, системы коммуникаций). Процессы коллективного действия обеспечивают зарождение и трансформацию социального порядка, но и сами могут пониматься как формы социального порядка. Известно, что теории коллективного действия колеблются от провозглашения исследований коллективного действия ядром макросоциологического анализа к изучению конкретного коллективного действия (например, социального движения). Из множества форм, видов коллективных действий мы

остановимся на тех, которые формируют территориальную идентичность в полигэтнической среде. В частности, результатом коллективных действий выступают организации национальных меньшинств, а также практическое воплощение их активности в экономической, политической и культурной сферах жизнедеятельности территориального (локального) социума.

Не случайно все чаще исследователи обращают внимание на стратегическую культуру, которая базируется на национальном историческом опыте и определенной национально-культурной идентичности как следствии коллективных действий представителей различных национальных меньшинств. Так, О. Михайленок отмечает: «Стратегическая культура является совокупностью динамичных историко-культурных, лингвистических, социально-политических и этнических характеристик, которые должны стать основой разработки оптимальных решений, направленных на выживание данной системы» [12, с. 132]. То есть в полигэтнической среде интегративные процессы направлены на утверждение стратегической культуры. Этому способствует создание «условий для успешной самостоятельной экономической активности людей — активности, которая будет реализовываться в условиях равенства шансов, равенства всех перед Законом и умеренной помощи социально слабым группам» [13, с. 52]. Однако экономический консолидирующий фактор должен быть дополнен коллективными действиями в культурной сфере. Сегодня культура становится эмоционально значимым для национальных меньшинств интегратором, она выступает пространством, где прежде всего формируется их территориальная идентичность.

Рассмотрим роль коллективных действий в созидании территориальной идентичности на примере Харьковского региона. Для этого обратимся к материалам социологического исследования «Общественное мнение харьковчан о межэтнической ситуации в г. Харькове и области накануне проведения Евро-2012», которое с участием автора статьи проведено сотрудниками кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в декабре 2011 г. Эмпирическую базу исследования составили материалы экспертного опроса (методом стандартизированного интервью опрошено 92 эксперта). Отбор экспертов происходил по следующим критериям: 1) включенность в деятельность, связанную с общением с представителями национальных меньшинств, 2) работа с проблемами межэтнических отношений как часть профессиональной или общественной деятельности. Указанным критериям соответствовали три группы экспертов, которые были опрошены в ходе исследования: 1) представители (руководители, активисты) общественных организаций национальных меньшинств, 2) иностранные студенты, члены студенческих землячеств, 3) представители высших учебных заведений, специалисты по вопросам этнополитики, руководители отделов по работе с иностранными студентами.

Материалы экспертного опроса показали, что организации национальных меньшинств деполитизированы, не получают значимой поддержки со стороны этнического бизнеса и национальных элит, что направляет

их коллективную активность преимущественно в сферу культуры. Полученные данные позволили определить рейтинг актуальных мероприятий в культурной и гуманитарной сферах, на решение которых должны быть направлены действия и усилия региональных властей и общественных организаций национальных меньшинств. Наиболее актуальными, по данным опроса, оказались культурные мероприятия, представленные в таблице.

Таблица

Рейтинг культурных мероприятий, способствующих этнонациональному развитию Харьковщины (оценки экспертов, средний балл, 3 — максимальное значение, 1 — минимальное)

№ п/п	Культурные мероприятия	Средний балл
1	Проведение дней национальных культур	2,568
2	Проведение народных праздников разных этносов	2,514
3	Увековечение памяти представителей разных национальностей, внесших весомый вклад в развитие Харьковщины	2,507
4	Сохранение на территории Харьковщины памятников национальной культуры, объектов культурного наследия национальных меньшинств	2,486
5	Проведение выставок произведений мастеров декоративно-прикладного искусства	2,347
6	Цикл тематических телепередач по вопросам межэтнических отношений с участием ученых, политиков, общественных деятелей, представителей разных этносов	2,324
7	Проведение литературных вечеров	2,122
8	Постановка спектаклей любительских и профессиональных коллективов национальных меньшинств	2,054
9	Издание литературы на языке национальных меньшинств	2,013

Дни национальной культуры, народные праздники, национальные памятники монументального искусства — основные области, в которых концентрируются коллективные усилия национальных меньшинств, способствующие росту их национальной и территориальной идентичности.

В ходе опроса эксперты высказали предложения по улучшению межкультурного обмена. В частности, активисты общественных организаций национальных меньшинств указывали на то, что их самодеятельные коллективы могли бы принимать участие в массовых мероприятиях на площадях в Харькове, однако местные власти предпочитают приглашать профессиональных артистов.

Общественные организации национальных меньшинств проявляют инициативы в культурной сфере и заинтересованы в их распространении. Однако организациям национальных меньшинств приходится сталкиваться с непониманием специфики их проблем со стороны властных структур (трудности в выделении помещений для организаций национальных меньшинств, необходимость уменьшения арендной платы за их использование; трудности с изданием газет на языке национальных меньшинств и выделе-

ние времени на местном телевидении для передач, освещавших проблемы национальных меньшинств, и т. д.).

Известно, что в городском сообществе муниципальные средства массовой информации, как показывают исследования, выполняют в той или иной степени интеграционную функцию [14]. Между тем все еще недостаточно исследованы информационные потребности национальных меньшинств мегаполисов. Издание масс-медиа на различных национальных языках — коллективная потребность национальных меньшинств исследованного нами мегаполиса. Так, эксперты предлагают разработать цикл тематических телепередач по вопросам межэтнических отношений с участием ученых, политиков, общественных деятелей, представителей разных этносов, что, по их мнению, будет способствовать формированию как национальной, так и территориальной идентичности. Особенно в тех случаях, когда масс-медиа будут раскрывать роль организаций национальных меньшинств, их коллективных действий в решении региональных проблем. Вместе с тем, как показывают исследователи, не следует упускать из виду тот факт, что «...рост популярности идеи культурного самоопределения обостряет вопрос границ толерантности и сохранения метанарратива условного большинства» [15, с. 16].

Таким образом, материалы исследования свидетельствуют о необходимости больше внимания уделять национальной (этнической) политике со стороны государственных учреждений, учитывать и устранять факторы, которые могут сдерживать коллективные действия, направленные на активизацию участия национальных меньшинств в культурной жизни и в решении различных территориальных социальных проблем.

Выводы. Коллективные действия общественных организаций национальных меньшинств сосредоточены преимущественно в культурной сфере. Культура становится эмоционально значимым для национальных меньшинств интегратором, она выступает пространством, где формируется их национальная и территориальная идентичность.

Целесообразно проведение постоянного мониторинга национальных отношений в различных регионах (городах и других поселениях) и разработка мер по усилению связей государственных, муниципальных и управленических учреждений с организациями национальных меньшинств. При разработке стратегии и тактики регулирования межэтнических отношений важно подключать национальные меньшинства к реализации социально-экономических, социально-политических, культурных региональных мероприятий. Национальные меньшинства — это значительный человеческий потенциал, однако он сегодня не используется в полной мере для устойчивого развития территорий.

Список использованной литературы

1. Вершинина И. А. Города в эпоху неолиберальной глобализации: современные социологические подходы / И. А. Вершинина // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. — 2012. — № 2. — С. 108–116.

2. Фабрикант М. С. Национализм в современном мире / М. С. Фабрикант // ОНС: Общественные науки и современность. — 2013. — № 1. — С. 141–153.
3. Акопов С. О роли транснациональных интеллектуалов в эпоху кризиса мультикультурализма / С. Акопов // Власть. — 2011. — № 12. — С. 72–75.
4. Кочетков В. В. Национальная и этническая идентичность в современном мире / В. В. Кочетков // Вестник Московского университета. — Сер. 18. Социология и политология. — 2012. — № 2. — С. 144–162.
5. Рубцова М. В. Государственная идентичность как фактор управляемости современным обществом / М. В. Рубцова, А. Г. Санина // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2012. — Т. 15. — № 3. — С. 86–97
6. Сикевич З. В. Влияние этнического фактора на современное общество и человека / Сикевич З. В. // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2011. — Т. 14. — № 2. — С. 41–58.
7. Щербакова И. В. Методика измерения образа территории // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие [Электронный ресурс] : Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. — М.: РОС, 2012. — 1 CD ROM. — URL: <http://www.isras.ru/files/File/congress2012/part36.pdf>. — С. 5411–5413.
8. Юдин В. Государственная политика Норвегии в отношении народа саами: правовые основания и социокультурные противоречия / В. Юдин // Власть. — 2011. — № 12. — С. 183–186.
9. Замятин Н. Ю. ТERRITORIALНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТИ И СОЦИАЛЬНЫЕ СТРУКТУРЫ / Н. Ю. Замятин // Общественные науки и современность. 2012. — № 5. — С. 151–163.
10. Шабаев Ю. П. Культурные границы и маркеры в этническом пространстве современной России. Опыт case study / Ю. П. Шабаев, А. П. Садохин // ОНС: Общественные науки и современность. — 2012. — № 6. — С. 166–173.
11. Файзуллин Ф. С. Статус этноса и этнические интересы как факторы национальной политики / Ф. С. Файзуллин // Социологические исследования. — 2012. — № 12. — С. 139–144.
12. Михайлёнок О. М. Стратегическая культура как системообразующий фактор общественно-политического согласия / О. М. Михайлёнок // Россия реформирующаяся. Вып. 11 : Ежегодник / отв. ред. М. К. Горшков. — М. : Новый хронограф, 2012. — С. 125–141.
13. Горшков М. К. Социокультурные факторы консолидации российского общества / М. К. Горшков, Н. Е. Тихонова. — М. : Институт социологии РАН, 2013. — 54 с. Электронная версия — URL: http://www.isras.ru/inab_2013_01.html.
14. Заливанский Б. Муниципальные средства массовой информации в восприятии городского сообщества / Б. Заливанский // Власть. — 2013. — № 5. — С. 139–143.
15. Бараш Р. Э. Между исторической памятью и толерантностью / Р. Э. Бараш // Вестник Российской нации. — 2013. — № 1–2. — С. 16–45.

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

О. В. Хижняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОЛЕКТИВНІ ДІЇ, ЩО ТВОРЯТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Резюме

У статті розглядається вплив колективних дій на соціальні процеси в українському мегаполісі і формування територіальної ідентичності в умовах модернізації суспільства. Автор показує, що колективні дії громадських організацій національних меншин зосереджені переважно в культурній сфері. Культура стає емоційно значущим для національних меншин інтегратором, вона виступає простором, де формується їх національна та територіальна ідентичність.

Ключові слова: колективні дії, територіальна ідентичність, національні меншини.

O. Khyzhniak

Senior Lecturer, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University

COLLECTIVE ACTION, BUILD UP TERRITORIAL IDENTITY

Summary

The article deals with the influence of collective action on the social processes in the Ukrainian metropolis and the formation of territorial identity in the modernization of society. The author shows that the collective actions of public organizations of national minorities are concentrated primarily in the cultural sphere. Culture becomes emotionally significant for minority as an integrator, it appears the space where they formed a national and territorial identity.

Key words: collective action, territorial identity, national minorities.

УДК [316. 334.3 : 341.22] (477.6)

С. В. Хобта

канд. социол наук, доцент

кафедры философии и социологии

ЛНУ имени Тараса Шевченко,

пер. 3-й Поперечный, д.57, г. Луганск, 91001, Украина,

0990249824, khobta_sv@ukr.net

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТАЦИИ ЖИТЕЛЕЙ ДОНБАССА

Предмет рассмотрения — внешнеполитические ориентации жителей Донбасса. Показано, что в регионе доминирует ориентация на Таможенный союз с Россией. РФ рассматривается как культурно близкая и дружественная страна, а ЕС недостаточно заинтересован в сближении с Украиной и использует ее во внешней политике. Приоритетность России объясняется культурной близостью и практиками занятости населения.

Ключевые слова: внешнеполитические ориентации, граница, Донбасс, регион.

Одна из серьезнейших проблем украинского общества состоит в том, что оно имеет разнонаправленные внешнеполитические ориентации жителей разных регионов. [1; 2]. Несмотря на евроинтеграционный приоритет официальной внешней политики, среди населения преобладает ориентация на Россию. Только недавно социологические опросы начали говорить о росте евроинтеграционных настроений среди украинцев [2; 3; 4]. С целью обеспечения «стабильно высокого уровня осознанной поддержки населением евроинтеграционного курса Украины как одного из приоритетов внутренней и внешней политики» в марте 2013 г. правительство даже приняло Концепцию реализации государственной политики в сфере информирования и налаживания коммуникации с общественностью по актуальным вопросам европейской интеграции Украины [5].

Украина находится в постоянном поиске баланса между европейским, российским и американским направлениями. В этом поиске конкурируют идеологический и прагматический подходы [6]. Идеологический подход «отталкивает» Украину от России в ее евроинтеграционных устремлениях, тогда как прагматический требует сохранения тесных отношений с восточным соседом. Так, в настоящее время Украина готовится к саммиту ЕС «Восточное партнерство», который пройдет в Вильнюсе в ноябре 2013 г., и одновременно работает над анализом более чем 200 уставных соглашений Таможенного союза. Перед ней стоит задача обеспечить углубленное сотрудничество с Таможенным союзом и не нарушить обязательств в рамках ЕС [7]. Политические элиты, опираясь на определенные группы электората, поддерживают противоположные стратегические направления, что постоянно политизирует принятие внешнеполитических решений. Например, на официальном сайте КПУ инициирована публикация материалов,

обосновывающих необходимость присоединения к Таможенному союзу и критикующих евроинтеграцию. Партия выступает с требованием провести официальный референдум о векторе интеграции Украины [8]. Все сказанное обуславливает актуальность изучения внешнеполитических ориентаций украинского общества.

Внешнеполитические ориентации в мониторинговом режиме изучаются в Украине более десятка лет различными социологическими центрами [2; 9; 10, с. 443]. Региональные особенности в данном вопросе четко зафиксированы и определены историческими и культурными особенностями регионов [1; 11]. Предметом нашего рассмотрения выступают факторы, формирующие современные внешнеполитические ориентации жителей Донбасса. Эмпирической основой для нас будет выступать исследование кафедры философии и социологии ЛНУ имени Тараса Шевченко и Центра по изучению социальных процессов и проблем гуманизма, проведенное в 2013 г. (N=1450) в Луганской области. Выборка квотная (квотные признаки: пол, возраст, тип населенного пункта).

Во внешнеполитических ориентациях жителей области представлено три четкие позиции: ориентация на Таможенный союз (48 %), внеблоковость (18 %) и ориентация на ЕС (17 %) (табл.1).

Таблица 1

Какой должна быть внешнеполитическая ориентация Украины?

№	Вариант ответа	2013 г. N=1450
1	Нужно одновременно вступить в НАТО и ЕС	5,9
2	Нужно вступить только в НАТО, а в ЕС вступать не нужно	3,7
3	Нужно вступить в ЕС, а в НАТО вступать не нужно	17,0
4	Украина не должна входить в какие-либо объединения	18,1
5	Украина должна вступить в Таможенный союз вместе с Россией, Беларусью и Казахстаном	48,0
6	Другое	2,1
7	Затрудняюсь с ответом	2,4
8	Нет ответа	2,8
	Всего	100,0

Если говорить о тех респондентах, которые определились с ответом, то сторонников Таможенного союза — 51,8 %, внеблоковости — 19,6 %, ЕС — 18,3 %. Такое распределение отличает Донбасс от Украины в целом. Так, согласно опросу Института Горшенина (исследование проводилось в марте 2013 г. во всех регионах Украины, N=2 тыс.) 41,6 % украинцев поддерживают евроинтеграционное направление внешней политики Украины; Таможенный союз поддерживают 34,7 % участников исследования, при этом 15 % не поддерживают ни евроинтеграцию, ни вхождение в Таможенный союз, 8,7 % респондентов затруднились ответить [12]. Не отличает Донбасс то, что большинство сторонников ЕС среди молодых, образованных слоев населения [3].

Дело в том, что на Востоке Украины перспективы вступления в ЕС считаются довольно призрачными. Суммарно скептическая оценка перспек-

тивы принятия Украины в ЕС составляет 81 %. О возможном вступлении в ЕС в течение ближайших пяти лет сказали только 8,8 % опрошенных. С одной стороны, это объясняется несоответствием Украины стандартам ЕС, в основном из-за политики украинских властей. Отвечая на вопрос «Как бы Вы охарактеризовали перспективы вступления Украины в Европейский союз?», 41,9 % респондентов сказали, что «это практически невозможно из-за политики украинских властей», еще 24,8 % — что «это возможно только в весьма отдаленной перспективе (более 10 лет)»; сюда так же следует добавить мнения, зафиксированные в позиции «другое»: «хорошей семьи БОМЖ не нужен», «нас там не ждут», «Украине до Евросоюза еще очень далеко», «не 10, а 20 лет» (1 %). С другой, внутренними проблемами в ЕС (13 %).

Оценка отношения руководства ЕС к вступлению Украины показывает, что и среди тех, кто объяснят проблемы вступления украинской политической, очень многие сомневаются в поддержке со стороны ЕС. Большинство считает, что ЕС особой активности в сближении с Украиной не проявляет, боится связанных с ней проблем и использует Украину во внешней политике в отношении РФ.

Внешнеполитические ориентации демонстрируют значимую (по хи-квадрат) связь с отношением к границе. Граница между Украиной и Россией воспринимается как граница между своими, поэтому большинство считает, что эта граница вообще не нужна (47,6 %) или же она должна быть открытой для движения людей, капиталов и товаров, как в Шенгенской зоне Европейского Союза (41,3 %) (табл. 2, 3). Это наиболее распространенные точки зрения, которые сохраняют стабильность уже пяти лет.

Таблица 2

Как бы Вы охарактеризовали границу между Украиной и Россией?

№	Вариант ответа	Луганская область 2009 г. N=1147	Луганская область 2013 г. N=1450
1	Граница, отделяющая своих от чужих	8,5	11,9
2	Граница между своими	71,8	72,6
3	Другое	1,7	3,0
4	Затрудняюсь с ответом	17,3	11,7
5	Нет ответа	0,6	0,8
	Всего	100	100

Такое отношение к границе объяснимо. Если основываться на оценке функций границы жителями области, то граница слабо выполняет свое институциональное предназначение барьера для нелегальных практик, зато препятствует различного рода коммуникации между людьми. По ту сторону границы — ничем не отличающиеся люди, к которым испытываются дружественные чувства. Более того, в российских городах респонденты чувствуют себя комфортнее в культурном плане, чем в отдельных городах Запада Украины. Например, если в Ростове-на-Дону в «своей культурной

среде» себя чувствуют 40,4 % посещавших этот город (среди ответивших), то во Львове — 17,7 %. Существенным дополнение к чувству общности является то, что граница связана с практиками трудовой занятости. Анализ трудовой миграции (на 2005–2008 гг.) показывает, что подавляющее большинство населения восточных областей ездит работать в Российскую Федерацию (83,8 %) [13, с. 127] и, в отличие от других направлений миграции, эта миграция характеризуется краткосрочным пребыванием с постоянным возвращением в Украину: «Наибольшее количество выездов трудовые мигранты осуществляли в Российскую Федерацию (76,5 % от общего количества тех, кто осуществлял более 10 выездов; 67,3 % — 6–10 выездов)» [13, с. 128]. Люди уверены в дружественных отношениях между русским и украинским народами, даже если на уровне правящих сил это не находит поддержки. В период политической напряженности между РФ и Украиной (2009 г.) мы фиксировали следующее: 60,6 % характеризовали отношения РФ и Украины как «плохие на уровне правящих сил, но хорошие на уровне народов» и 8,1 % «хорошие и на уровне правящих сил и на уровне народа»; на 2013 г. — 48,3 % и 24,6 % соответственно. За последние годы уверенность в дружественных отношениях и со стороны правительства выросла (на 16,5 %). О негативных отношениях на уровне народа сказало 15 %, тогда как о позитивных — 73 %.

Таблица 3

Какой должна быть граница между Украиной и Россией?

№	Вариант ответа	Луганская область 2009 г. N=1147	Луганская область 2013 г. N=1450
1	Закрытой на замок, с контрольно-следовой полосой и колючей проволокой	2,8	2,3
2	Открытой для движения людей, капиталов и товаров, как в Шенгенской зоне Европейского Союза	38,7	41,3
3	Эта граница вообще не нужна	45,1	47,6
4	Другое	0,8	0,7
5	Затрудняюсь с ответом	11,2	7,9
6	Нет ответа	1,5	0,1
	Всего	100	100

Отношение к границе в некотором роде может служить призмой внешнеполитических ориентаций. По словам В. Паниотто, «большинство наших людей за союз с Европой, если это не помешает нашим отношениям с Россией, с которой граждане Украины не хотят иметь закрытых границ, таможен и виз, а хотят иметь независимые, но добрососедские отношения» [9].

Оценка границы связана с оценкой отношений между Украиной и РФ (рис.). Те, кто уверен в хороших отношениях между странами, считает границу ненужной, а те, кто уверен в плохих отношениях — считает, что она должна быть герметичной. Но даже те, кто оценивают отношения между странами как напряженные, в большинстве предпочитают, что бы граница была «открытой для движения людей, капиталов и товаров».

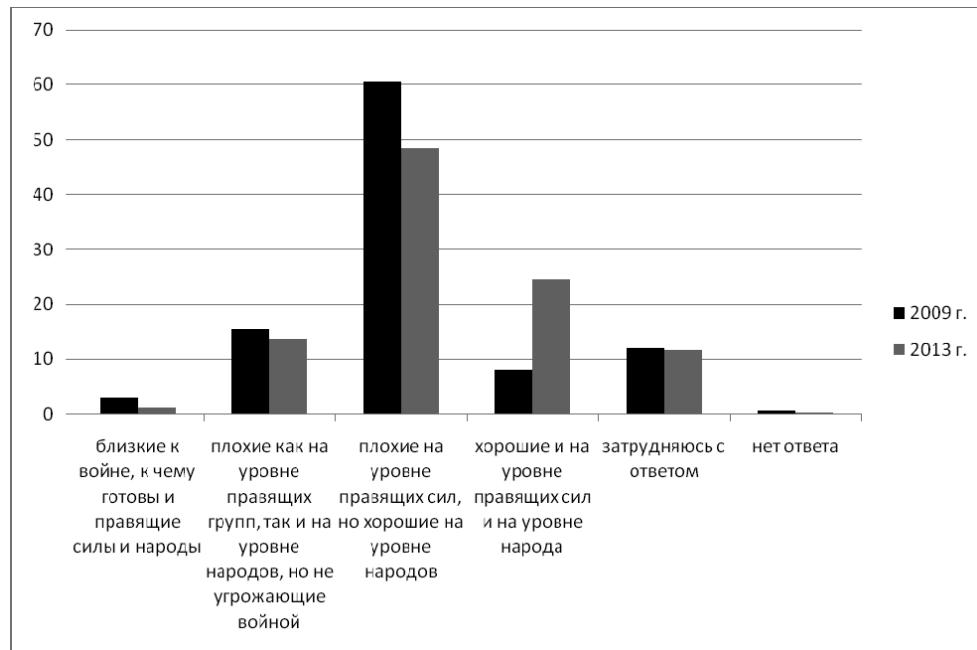

Рис. Как бы Вы охарактеризовали нынешние отношения Украины и России?

Среди тех, кто считает, что граница с РФ «отделяет своих от чужих», значимо больше сторонников НАТО и ЕС, а среди тех, кто считает ее «границей между своими» — сторонников Таможенного союза. Приверженцы закрытой границы — ориентированы на одновременный союз с НАТО и ЕС, сторонники ее ликвидации — на Таможенный союз, открытости — на ЕС.

Значимые отличия фиксируются и относительно языковой политики. Сторонники ликвидации границы, также как и сторонники открытой границы, однозначно выступают за двуязычие в Украине (86 %). Сторонники закрытой границы почти на 30 % чаще выступают за сохранение украинского языка как единственного государственного.

Полученные нами данные позволяют уточнить причины ориентированности на Россию, характерной для жителей Донбасса. В регионе доминирует скептическая оценка перспектив принятия Украины в ЕС. Считается, что ЕС не имеет достаточной заинтересованности в сближении с Украиной и использует Украину во внешней политике с Россией. Россия рассматривается как культурно близкая и дружественная страна, отношения с народом которой не могут испортить даже противоречия на уровне властей. Граница между РФ и Украиной воспринимается как граница со своими. Для жителей региона важна открытость границы, так как граница связана с коммуникативными и трудовыми практиками населения. Социально-культурные и экономические связи с Россией объясняют стабильность сохранения приоритетности России во внешнеполитических ориентациях жителей Востока Украины.

Список использованной литературы

1. Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2006. — 203 с.
2. Соціологічні опитування. Питання «Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?» (динаміка, 2002–2012) // http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=305.
3. Кількість «твердих» сторонників євроінтеграції растет — соцопрос // http://lb.ua/news/2012/12/27/184039_kolichestvo_tverdih_storonnikov.html.
4. Почти половина українцев поддерживает евроинтеграционный курс // http://lb.ua/news/2013/01/10/185080_pochti_polovina_ukraintsev.html?utm_source=lbua&utm_medium=link&utm_campaign=theme.
5. Беляева К. Концепция реализации государственной политики: курс на Европу / Катерина Беляева // Судебно-юридическая газета. — 2013. — № 14 (182). — С.11 — Режим доступа: <http://sud.ua/newspaper/2013/04/17/49043>.
6. Бунин И. Внешняя политика Украины: вызовы и изменения / Игорь Бунин, Алексей Макаркин // <http://politcom.ru/9013.html>.
7. Леонид Кожара: «Президент Украины определил вопросы европейской интеграции и подписания Соглашения об ассоциации как приоритетные» <http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-planety/leonid-kozhara-prezident-ukrainy-opredelil-voprosy-evropeyskoy-integraci-i>.
8. Офіційний сайт КПУ. Тег — євроінтеграція // <http://www.kpu.ua/tag/evrointegraciya/>.
9. Кириченко И. Маленький украинец: доверие, опасения, приоритеты / Ирина Кириченко // Зеркало недели. Украина. — 2012. — № 12. — Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/malenkiy_ukrainets_doverie,_opaseniya,_prioritetny.html.
10. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.екон.н. В. Ворони, д.соціол.н М. Шульги — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — 578 с.
11. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). — Луганськ: Альма-матер, 2000. — 494 с.
12. 42 % украинцев хотят видеть Украину в Евросоюзе, — исследование // http://lb.ua/news/2013/05/30/202427_42_ukraintsev_hotyat_videt_ukrainu.html?utm_source=lbua&utm_medium=link&utm_campaign=theme.
13. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 233 с. — Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/poznyak_2010.pdf.

Статья поступила в редакцию 12.05.2013

С. В. Хобта

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра філософії та соціології
вул. Оборона, 2, Луганськ, 91001, Україна

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЖИТЕЛІВ ДОНБАСУ

Резюме

Предмет розгляду — зовнішньополітичні орієнтації жителів Донбасу. Показано, що в регіоні домінує орієнтація на Митний союз з Росією. РФ розглядається як культурно близька і дружня країна, а ЄС недостатньо зацікавлений у зближенні з Україною і використовує її у зовнішній політиці. Пріоритетність Росії пояснюється культурною близькістю і практиками зайнятості населення.

Ключові слова: зовнішньополітичні орієнтації, кордон, Донбас, регіон.

S. V. Khobta

Luhansk Taras Shevchenko National University,
the Department of Philosophy and Sociology
Oboronna St. 2, Luhansk, 91001, Ukraine

FOREIGN POLICY ORIENTATIONS OF THE RESIDENTS OF DONBASS REGION

Summary

Subject matter — the foreign policy orientation of the of Donbass' residents. It is shown that orientation towards Customs Union with Russia dominates in the region. Russia is seen as culturally close and friendly country, and the EU is considered is not enough interested in closer ties with Ukraine and is using it in foreign policy only. Priority of Russia is explained by cultural proximity and employment practices.

Key words: foreign policy orientations, border, region, Donbass region.

УДК 316.74.37

Д. О. Хуткий

канд. соціол. наук, ст. викладач
кафедри соціології Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
2, вул. Сквороди, м. Київ, 04070, Україна
050035199, khutkyy@gmail.com

**МОТИВАЦІЙ ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ, КАР'ЄРНІ ОРІЄНТАЦІЇ
І ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ СТУДЕНТІВ-СОЦІОЛОГІВ НАУКМА**

У статті проаналізовано мотивації вибору професії, кар'єрні орієнтації і реалії працевлаштування студентів-соціологів Національного університету «Києво-Могилянська академія» на основі емпіричних даних трьох моніторингових кількісних опитувань.

Ключові слова: професія, працевлаштування, студенти, соціологи.

За даними сайта «освіта в Україні», освітні послуги за соціологічним спрямуванням надають 64 ВНЗ [1]. Щоправда, з них саме за напрямом «соціологія» навчають 20 ВНЗ [2, 260]. Але виникає низка закономірних питань: яка мотивація до опанування професії студентів-соціологів? у якій діяльності вони мріють самореалізуватись? які їхні очікування щодо працевлаштування? де й ким вони насправді працюватимуть? чи всі зможуть працювати за фахом? який професійний шлях чекає на решту випускників, які мають адаптуватися до соціальних змін в Україні?

Таким чином, соціальна проблема полягає у суперечності між підготовкою значної кількості соціологів в Україні та можливостями їх працевлаштування в умовах світової соціально-економічної кризи. Як зазначає Г. Б. Соколова, соціально-економічна криза останніх років спричинила низку проблем, зокрема: нестача робочих місць, незбалансованість пропозицій робочої сили із попитом на неї і як наслідок — високий рівень безробіття [3, 59]. Ця проблема посилюється на останніх роках навчання, коли частина студентів прагне працювати, але у цей же час має завершити навчання. Отже, наукова проблема — це суперечність між потребою у знанні щодо професійних мотивацій, кар'єрних очікувань та дійсного працевлаштування студентів-соціологів в Україні та відсутністю такого знання.

Можливі перспективи працевлаштування в цілому ґрунтуються на дослідженнях Л. В. Шинкаренко, яка узагальнила основні види діяльності соціологів в Україні: викладання соціології та суспільних дисциплін; професійна діяльність у соціологічних центрах; праця на державних посадах; робота у виборчих кампаніях, у центрах дослідження та вивчення громадської думки; фахова робота в центрах зайнятості населення, соціологічних службах профспілкових органів; робота з кадрового менеджменту та експертно-економічного прогнозування; маркетингові ринкові дослідження та PR-технології; діяльність у службах органів місцевого самоврядування.

ня, виховна робота серед молоді; фахова праця у соціологічних та психолого-гічних службах державних силових структур [2, 259–260].

При цьому вкрай мало емпіричних досліджень очікувань студентів-соціологів і реалій працевлаштування випускників-соціологів. Чи не єдино доступними даними з цієї вузької проблематики є результати опитування випускників 1991–2011 років факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — КНУ ім. Т. Шевченка) [4]. Зокрема, за результатами цього дослідження було виявлено, що для студентів найважливіший фактор вибору роботи — рівень оплати; 63 % студентів старших курсів працюють вже під час навчання; серед них 54 % працює не за фахом; існують два основних шляхи професійної реалізації соціологів — соціолог-науковець (у сферах науки та освіти) та соціолог-практик (у сфері бізнесу); переважна більшість випускників працюють у приватному секторі і тільки 36 % у дослідницьких установах та компаніях (обсяг вибірки студентів — 129, вибірки випускників — 82) [5]. Але якщо є дані про очікування студентів і працевлаштування випускників хоча б одного ВНЗ, то про мотивацію вибору соціологічного фаху на даний момент дані знайдені не були.

Таким чином, залишаються невідомі професійні мотивації, кар'єрні орієнтації та працевлаштування студентів-соціологів інших ВНЗ. Для вирішення цієї проблеми було проведено опитування студентів-соціологів Національного університету «Києво-Могилянська академія» (далі — НаУКМА).

Отже, мета дослідження, представленого у даній статті, — з'ясувати професійні мотивації, кар'єрні орієнтації та працевлаштування студентів-соціологів НаУКМА.

Емпіричну базу дослідження складають результати трьох кількісних соціологічних опитувань, проведених протягом щонайменше трьох років методом анонімного анкетування: (1) студентів-соціологів 1 року навчання бакалаврату НаУКМА у 2010, 2011, 2012 роках (обсяги вибірок і величини похибок: 30 і 0 %, 40 і 4,1 %; 55 і 5,5 % відповідно); (2) студентів-соціологів — слухачів авторського професійно орієнтовного курсу 3–4 років навчання бакалаврату у 2006, 2008, 2010, 2012 роках (обсяги вибірок і величини похибок: 15 і 17,5 %, 22 і 9,9 %; 16 і 11,3 %; 10 і 21,8 % відповідно); (3) студентів 2 року навчання магістерської програми «Соціологія» НаУКМА наприкінці навчання у 2005, 2006, 2007 роках (обсяги вибірок і величини похибок: 14 і 14 %; 16 і 10 %; 12 і 18,7 % відповідно).

У цій статті всі твердження щодо одномірних розподілів розраховані на рівні значущості 0,05. Гіпотези про значущість різниці відсотків перевірялась за χ^2 -критерієм, а гіпотези про значущість різниці середніх — за t-тестом Стьюдента. Гіпотези про наявність статистичних зв'язків між змінними перевірялись на основі коефіцієнта рангової кореляції Спірмена.

Для визначення мотивації вибору професії було здійснено репрезентативне опитування студентів-соціологів першого року навчання НаУКМА у 2010, 2011 і 2012 роках. Результати відповідей на блок запитань про мотивацію наведені на рисунку 1.

Якщо припустити, що головна мотивація вибору професії збігається з визначальною мотивацією вибору роботи, то має спостерігатися описана Г. Б. Соколовою закономірність, що у трудовій мотивації молоді мотив великої зарплатні виявляється вирішальним у виборі місця роботи, хоча для молодих людей важливий і зміст роботи, її «цікавість» [3, 61–62]. Тобто ключовими чинниками вибору професії мають бути прагматичні міркування.

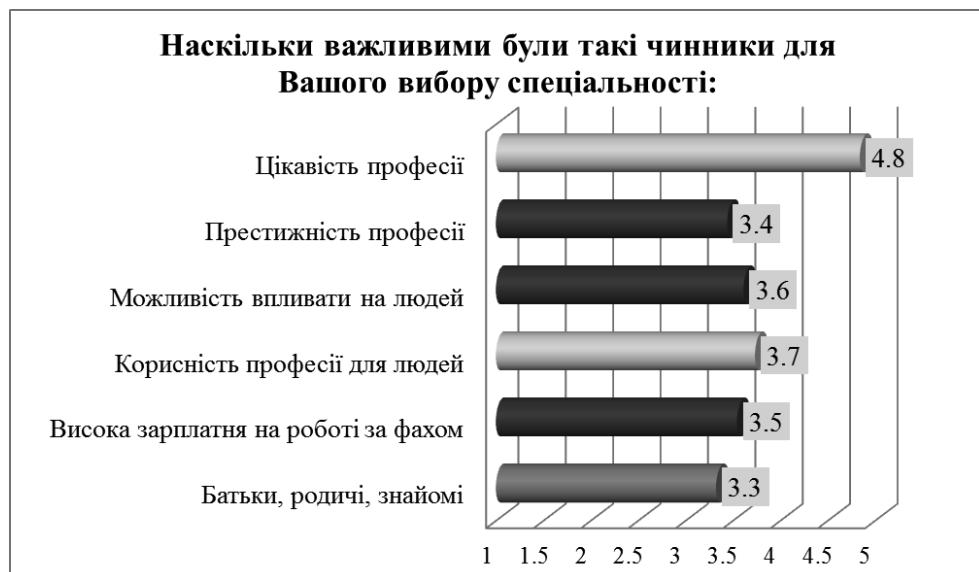

Рис. 1. Важливість для студентів різних чинників вибору фаху соціолога (Середні арифметичні значення відповідей на кожне питання за шкалою від 1 — «зовсім неважливий» до 5 — «дуже важливий»; мінімальний обсяг агрегованої вибірки студентів 2010–2012 років опитування n=122)

Однак першим неочікуваним результатом дослідження виявилася відмінність від вищезазначененої закономірності. Адже, як свідчать дані опитування, саме «цікавість професії», на думку респондентів, є найважливішим чинником вибору професії студентами-соціологами 1-го курсу НаУКМА. Також показово, що після чинника «цікавості професії» (середнє арифметичне 4,8 — близько до «дуже важливий») друге місце займає чинник «корисність професії для людей» (середнє арифметичне 3,7 — близько до «радше важливий»), тобто два найважливіші чинники є непрагматичними. Можливо, це пов’язано з тим, що це специфічна категорія молоді, яка вступила до ВНЗ, і що вони тільки починають навчання і мають ідеалістичні погляди щодо фаху, а наприкінці для вибору роботи матимуть інші критерії. Хоча чим старші студенти, тим більше вони цінують цікавість професії (величина кореляції з віком $r=+0,20$).

Друга за значимістю група чинників є виразно прагматичною: «можливість впливати на людей», «висока зарплатня на роботі за фахом» та

«престижність професії» (середні арифметичні 3,6, 3,5 і 3,4 відповідно) і включає всі три виміри стратифікації за М. Вебером (за доходом, за владою, за престижем). Для студентів можливість впливати на людей важливіша, ніж для студенток, імовірно, через вищий рівень екстраверсії (що було виявлено в іншому опитуванні серед тих же років навчання [6]). Цікаво, що з роками вступу важливість чинників як високої зарплатні, так і престижності професії зменшується (важливість високої зарплатні для студентів 2012 року вступу була меншою (середнє арифметичне 3,3), ніж для студентів 2010 і 2011 років вступу (середні арифметичні 3,7); а величина кореляції престижності професії з роком вступу $r=-0,20$). Можливо, це спричинено тим, що з кожним роком вступу абітурієнти все меншою мірою сприймають соціологію як прибуткову, але як так само цікаву і корисну професію.

І зовнішній чинник — вплив батьків, родичів і знайомих — у середньому визнається найменш важливим. При цьому студентки більш склонні піддаватися такому впливу, ніж студенти (середні арифметичні 3,4 проти 3 відповідно). Можливо, це також спричинено тим, що студенти є більш екстравертованими і в тому числі більш асертивними [6].

З метою дізнатися про кар'єрні орієнтації студентів-соціологів були опитані слухачі авторського професійно орієнтовного курсу «Глобальна соціологія» 3–4 років навчання бакалаврату НаУКМА. Студентам ставилось запитання з можливістю обрати кілька варіантів відповіді «У якій царині діяльності Ви себе уявляєте за 10 років?» — відповіді на запитання представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Важливість для студентів різних чинників вибору фаху соціолога (Відсотки відповідей на запитання із сумісними альтернативами; обсяг агрегованої вибірки студентів 2006, 2008, 2010, 2012 років опитування $n=63$)

Характерно, що, за класифікацією Л. В. Шинкаренко, НаУКМА готує соціологів-дослідників, соціологів-учених, соціологів-викладачів [2, 260]. Виходячи з цього, логічно висунути гіпотезу, що серед кар'єрних орієнтацій студентів-соціологів мають переважати академічні спрямування.

Однак виявилося, що тільки 9,5 % опитаних планували займатись наукою і стільки ж — викладанням (це буквально по 6 потенційних науковців та викладачів за всі роки опитування). Для порівняння: в опитуванні студентів КНУ ім. Т. Шевченка близько 18 % студентів після закінчення навчання хотіли би вступити до аспірантури в Україні, що є близьким до застосованого вище показника щодо орієнтації на академічну кар'єру [5]. Однак відмінності між академічним спрямуванням опитаних студентів двох ВНЗ знаходяться у межах похибки.

Власне соціологічні дослідження приваблюють 39,7 % студентів-соціологів — це цільова група прихильників прикладної соціології у вузькому значенні. Чи не найбільш популярні маркетингові дослідження (42,9 %). Цікаво, що паблик рілейшнз і журналістика знаходяться на другому місці за популярністю (30,2 % і 22,2 % відповідно). Власні знання про суспільство студенти готові застосувати також у підприємництві, політиці та громадській діяльності. Про ймовірність появи нових сфер роботи свідчить деяка професійна невизначеність частини майбутніх випускників-соціологів, серед яких 15,9 % обрали варіант «інше», і — ці описи справді оригінальні та відмінні. Складається враження, що у 2010-х роках перспективними царинами діяльності випускників-соціологів є журналістика, паблик рілейшнз і деякі нові сфери.

Яка частина студентів-соціологів працює і де ж, можливо перевірити за результатами опитувань студентів магістерської програми «Соціологія» НаУКМА наприкінці навчання у 2005, 2006 і 2007 роках. Зважаючи на те, що на останньому році навчання магістеріуму навчальне навантаження невелике і що для студентів робота настільки ж важлива, як і навчання (за результатами іншого дослідження на основі цього ж масиву даних [6]), резонно постулювати гіпотезу, що на час опитування значна частина респондентів працюватиме.

Справді, як виявилося, доволі велика частка опитаних студентів-соціологів магістеріуму НаУКМА працювали наприкінці навчання: 78,6 % у 2005 році, 100 % у 2006 році і 83,3 % у 2007 році. Це більша частка, ніж серед студентів КНУ ім. Т. Шевченка, з яких час від часу чи постійно працюють 63 % [5]. Хоча ці відмінності можуть бути спричинені різною вибіркою (6-й рік навчання у НаУКМА і 4–6-й роки навчання у КНУ ім. Т. Шевченка). Було з'ясовано, що частина студентів-соціологів магістеріуму НаУКМА працюють неповний робочий день, а частина — повний робочий і навіть більше, що у середньому дає близько 42 робочих години на тиждень. Закономірно, що, на думку студентів, опитаних у 2007 році, робота на навчання впливала неоднозначно, а от навчання на роботу — радше позитивно (для 60 % респондентів).

Якщо роботою за фахом вважати виключно науку, викладання і соціологічні дослідження соціальних проблем, то, судячи з кар'єрних орі-

єнтацій, тих, хто працює за фахом, має бути меншість. Однак серед тих, хто працював на момент опитування, на запитання, чи працюють вони за фахом, у 2005 році ствердно відповіли 81,8 % (відповіді на запитання дихотомічної шкали із двома варіантами: «так» і «ні»). Серед працюючих респондентів у 2006 році сuto за фахом працювали 25 % і частково за фахом 43,8 % (відповіді на запитання порядкової шкали із трьома варіантами: «так», «пochaсти так, почасти ні», «ні»). У 2007 році серед тих, хто працював на момент опитування, сuto за фахом працювали 30 % і радше за фахом 60 % (відповіді на запитання порядкової шкали із п'ятьма варіантами: «так, за фахом», «радше за фахом», «важко сказати», «радше не за фахом», «ні, не за фахом»). Через відмінність формулювання запитань складно порівняти ці результати з даними опитувань серед студентів КНУ ім. Т. Шевченка.

Як бачимо, гіпотеза про те, що за фахом працює меншість опитаних студентів-соціологів НаУКМА, підтвердила лише частково. Безперечно, відповіді на точніші запитання із принаймні 3 альтернативами свідчать, що сuto за фахом працюють 25–30 % випускників МП «Соціологія». Однак частка тих, хто вважає, що працює за фахом або радше за фахом, коливається у діапазоні від 68 % до 100 %. Імовірно, значна частина випускників прагне продемонструвати, що їхня робота таки пов’язана із соціологією, щоправда у ширшому сенсі — як застосування соціологічних підходів і методів для дослідження та соціальних змін окремих соціальних інституцій. У яких же сферах працюють випускники-соціологи КМА? Як було з’ясовано з відповідей на відкриті запитання й оголошено на конференції з публічної соціології автором статті, крім викладання, науки та сuto соціологічних досліджень, це в основному: маркетинг, медіа-дослідження, комунікації, управління проектами у громадських організаціях, освіта, політична аналітика, підприємництво, фінансовий сектор, торгівля, бренд-менеджмент, реклама, журналістика [7, 6].

Таким чином, серед чинників вибору професії соціолога студентами-соціологами НаУКМА першочерговими за важливістю є непрагматичні і тільки другорядними є прагматичні чинники, причому з роками вступу важливість прагматичних чинників зменшується. Найбільш поширеними кар’єрними орієнтаціями студентів-соціологів НаУКМА є маркетингові і соціологічні дослідження, другими за поширеністю є паблік рілейшнз і журналістика, натомість наука і викладання є одними з найменш бажаних напрямків діяльності. Більше трьох четвертих опитаних студентів-соціологів магістеріуму НаУКМА працюють наприкінці навчання. Від чверті до третини опитаних працюючих випускників-соціологів бакалаврату та магістеріуму НаУКМА працюють сuto за фахом, приблизно половина працює в суміжних професіях і тільки меншість працює скоріше або зовсім не за фахом.

Можливо, в українському суспільстві є попит на освічених, орієнтованих на інновації фахівців у відносно нових сферах, які в Україні тільки розвиваються і не є достатньо диференційовані та інституціоналізовані. Реалії працевлаштування випускників-соціологів НаУКМА демонструють,

що завдяки отриманій освіті вони справді працюють у широкому спектрі сфер зайнятості. Чинниками розмаїття працевлаштування, імовірно, є і міждисциплінарність вищої освіти, і принцип вільного вибору курсів, і мультипарадигмальності соціології. І це може бути перевагою, адже це свідчить про те, що завдяки широкій освіті і вмінню швидко навчатися новому випускники ефективно реалізують себе у різних професіях.

Зважаючи на отримані результати, перспективним напрямком подальших досліджень може бути опитування більшої кількості випускників соціологічних спеціальностей для виявлення їхніх кар'єрних шляхів, стратегій працевлаштування, необхідних для професійної роботи знань, вмінь і особистих якостей. Таке знання надасть можливість запровадити зміни до фахової підготовки соціологів, адаптивні для сучасного ринку праці в українському суспільстві, що зазнає змін.

Список використаної літератури

1. ВНЗ. Соціологія. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osvita.com.ua/ua/universities/?directions=29&main=universities>. — Назва з екрану.
2. Шинкаренко Л. В. Особливості майбутньої підготовки майбутніх соціологів / Л. В. Шинкаренко // Педагогічний альманах. — 2011. — Вип. 11. — С. 258–261.
3. Соколова Г. Б. Проблеми працевлаштування молоді: регіональний аспект / Г. Б. Соколова // Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. — 2011. — № 2. — С. 56–65.
4. Опитування випускників 1991–2011 років факультету соціології. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/news/opituvannya-vipusknikiv-1991-2011-rokiv-fakultetu-sociologiyi>. — Назва з екрану.
5. Випускник-соціолог на ринку праці: звіт за результатами дослідження (лютий–березень 2013). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.soc.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/report_all_3_researches_2013_18_04.pdf. — Назва з екрану.
6. Хуткий Д. О. Особистісні риси та ціннісні орієнтації студентів-соціологів НаУКМА [Рукопис, електронний ресурс] / Д. О. Хуткий.
7. Хуткий Д. Покликання і професія студентів-соціологів / Дмитро Хуткий // Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми публічної соціології». — Київ: НаУКМА, 2012. — С. 6–7.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

Д. А. Хуткій

кандидат соціологіческих наук, старший преподаватель
кафедри социологии Национального университета
«Киево-Могилянская академия»
2, ул. Сковороды, г. Киев, 04070, Украина

**МОТИВАЦИИ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ, КАРЬЕРНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ
И ТРУДОУСТРОЙСТВО СТУДЕНТОВ-СОЦИОЛОГОВ НАУКМА**

Резюме

В статье проанализированы мотивации выбора профессии, карьерные ориентации и реалии трудоустройства студентов-социологов Национального университета «Киево-Могилянская академия» на основании эмпирических данных трех мониторинговых количественных опросов.

Ключевые слова: профессия, трудоустройство, студенты, социологи.

D. O. Khutkyy

Candidate of Sociological Sciences, Assistant Professor
Department of Sociology, National University of «Kyiv-Mohyla Academy»
2, Skovorody, Kyiv, 04070, Ukraine

**MOTIVATIONS OF CHOICE OF PROFESSION, CAREER
ORIENTATIONS, AND EMPLOYMENT OF SOCIOLOGY STUDENTS
OF NAUKMA**

Summary

On the basis of empirical data of the three monitoring quantitative surveys motivations of choice of profession, career orientations, and employment of sociology students of National University of «Kyiv-Mohyla Academy» are analyzed in the article.

Key words: profession, employment, students, sociologists.

УДК 316.74:378.063:331.53

Н. В. Шевченко

канд. социол. наук, доцент,
Национальный фармацевтический университет,
кафедра философии и социологии,
кв. 77, д. 3, ул. Танкопия, г. Харьков, 61060, Украина,
т. 0672847756, natalsheva@mail.ru

**МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ КАК ЦЕНТРАЛЬНАЯ ЗАДАЧА
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ**

В современных условиях проблема качества подготовки специалистов к профессиональной деятельности приобретает особую актуальность. В образовательной сфере обостряются противоречия между потребностями общества и возможностями высших учебных заведений в подготовке конкурентоспособных специалистов, способных отвечать вызовам времени.

Ключевые слова: образование, конкурентоспособность, молодые специалисты, рынок труда.

В контексте происходящих социальных и политических трансформаций в обществе можно говорить о необходимости перехода на новый образовательный уровень, об актуальности модернизации образовательной системы с целью совершенствования социокультурного развития украинского общества. Но несмотря на стратегическую цель модернизации образования и науки, высшее образование становится менее качественным, выпускники украинских высших учебных заведений не отвечают требованиям современного рынка труда.

Различные аспекты управления образованием рассматриваются в работах таких исследователей, как В. С. Бакиров, Л. М. Хижняк, А. Н. Майоров, П. Ф. Анисимов, С. А. Иванов, Г. Ю. Семигин и др. Проблемы модернизации профессионального образования поднимают такие украинские авторы, как Н. Загирняк, Ю. Зинковский, В. Зуев, Г. Мирских и др. Обусловленность требований к специалисту анализируется в работах О. Е. Коваленко, И. И. Мачулиной, Л. М. Хижняк, Н. А. Селезнева, В. А. Кальней.

При этом проблемы конкурентоспособности выпускников на рынке труда остаются не до конца рассмотрены. Дискуссионными остаются также вопросы, касающиеся деятельности украинских вузов в рыночных условиях. На современном этапе недостаточно разработаны подходы к определению критериев качества высшего образования.

Одной из основных задач является исследование содержательного наполнения компетенции современного выпускника высшей школы в условиях трансформирующегося общества.

Академик АН высшей школы Украины В. А. Яблонский подчеркивает, что развитие высшего образования в современных реалиях подчиняется законам рыночной экономики, что предполагает постоянное пополнение

содержания образования новейшими материалами, внедрение современных технологий обучения с высоким уровнем информатизации учебного процесса, развитие высшего образования в контексте тенденций мировых образовательных систем.

Согласно Закону Украины «Об образовании» высшее образование является четырехуровневым с присвоением выпускникам учебных заведений квалификации младший специалист, бакалавр, специалист, магистр. В 2005 году Украина подписала Болонскую конвенцию, определился ряд методических и организационных изменений, направленных на реформирование образования.

Для менеджмента качества высшего образования очень важно понимание качества конечного результата образовательного процесса в вузе. К понятию «качество конечного результата образовательного процесса» относятся: профессиональная подготовленность; образованность; общекультурная грамотность; физическое, психическое, нравственное здоровье выпускников.

На данном этапе реализовано ряд мероприятий по созданию национально-нормативной базы высшего образования, которые определили идеологию реформирования всей образовательной отрасли.

Важным фактором в управлении образовательным процессом в высшей школе является контроль. Согласно п. 2.5 решения Коллегии Министерства образования и науки Украины от 2 апреля 2009 г. «О внедрении во всех высших учебных заведениях мониторинга качества образовательных услуг» с целью выяснения мнения преподавателей, сотрудников и студентов относительно составляющих и форм учебного процесса, научно-исследовательской деятельности, принципов организации и административной деятельности вуза в ряде высших учебных заведений были созданы центры (секторы) мониторинга качества образования.

Став субъектом рыночной экономики, товаропроизводителем интеллектуального продукта и образовательных услуг, вуз в своей деятельности руководствуется и законами рынка. Соответственно, меняется и подход к пониманию качества обучения. Качество высшего образования сегодня не исчерпывается только собственными целями и ценностями деятельности высшего учебного заведения, хотя они и должны рассматриваться в роли его интеллектуальной и теоретической первоосновы. Образовательные услуги должны соответствовать в широком плане социальным, экономическим, культурным потребностям общества и личности. В эту категорию входят такие группы, как государство, бизнес, студенты, их родители и т. д.

Такой подход, предполагающий оценку качества высшего образования через определение соответствия выпускников вузов требованиям рынка труда, положен в основу англо-американской системы образования. Выше рейтинг у того вуза, чьи выпускники получают наиболее выгодные предложения о трудуоустройстве, получают более высокую заработную плату.

Главным арбитром качества подготовки специалистов за рубежом выступают профессиональные ассоциации — врачей, юристов, журналистов и т. п. Первичный контроль состоит в квалифицированном анализе эти-

ми ассоциациями учебных программ подготовки специалистов в данном вузе, желающим получить признание качества своей работы и оповестить об этом всех старшеклассников и их родителей. И выпускник вуза получает право работать по специальности только после того, как его знания и навыки будут одобрены профессионалами. Во многих странах действует, помимо государственной, система общественной и корпоративной аккредитации вузов. В свою очередь, для вузов факт аккредитации (вполне добровольной) учебных программ в авторитетных в профессиональной среде аккредитационных организациях повышает их конкурентоспособность.

Желание получить специалистов высокого качества заставляет предприятия и организации — потребителей выпускников инвестировать средства и выделять ресурсы для системы высшего профессионального образования. Вкладывая ресурсы в развитие профильных вузов, стратегические партнеры имеют право и должны принимать участие в оценке качества выпускников, учебных программ и планов, в разработке рекомендаций по развитию новых форм профессиональной подготовки специалистов, в оценке качества научных исследований в вузе, а также компетенций преподавателей.

Проведенный анализ показал, что региональный рынок труда обладает двумя специфическими характеристиками: 1) динамичностью в силу постоянных изменений потребностей в количестве и качестве требуемых специалистов; 2) консервативностью, определяемой базовым требованием к соискателям рабочего места — наличием высшего образования.

Следует обратить внимание, что в требованиях работодателей г. Харькова к квалификации выпускников практически не встречаются более или менее явно сформулированные требования к профессиональным навыкам, знаниям, умениям. Наиболее типичной является ситуация, когда речь идет о необходимости для кандидатов иметь высшее образование любого профиля, что интерпретируется самими же работодателями как требование определенного образовательного и культурного уровня от кандидатов.

Такая ситуация является типичной для многих регионов Украины. На Слобожанщине она является отражением уровня развития производства. Поскольку состояние производственного сектора оставляет желать лучшего, у бизнеса нет потребности в производственниках высокой квалификации, специалистах в той или иной достаточно узкой области. В результате количество выпускников вузов ежегодно растет, а бизнес-сообщество продолжает испытывать жесточайший дефицит необходимых кадров. Решить эту проблему можно только на основании тесного партнерства сектора высшего образования и бизнеса. При этом готовность вузов и бизнеса к диалогу подразумевает учет не столько собственных потребностей, но, прежде всего, выполнение социального заказа. Осознание этого участниками процесса происходит в разной степени.

С целью уточнения задач социального партнерства высших учебных заведений и работодателей автором в марте 2012 года было проведено фокусированное групповое интервью с выпускниками Национального технического университета «ХПИ», которые учились на контрактной основе. Все 24

(две фокус-группы) молодых специалиста подчеркнули, что «обучение и работа — понятия достаточно разные». Уровень своей теоретической подготовки (сразу после окончания университета) они оценили на «4», а практической на «1» (по 5-балльной шкале). Практика в период обучения, по их мнению, имела чисто формальный характер и с производством была связана слабо: никогда не рассматривались проблемы, возникающие в процессе серийного производства, отсутствовала ответственность за выполненную работу. В конце концов, как признали почти все опрошенные, им не хватало элементарной дисциплинированности, ответственности, умения работать в команде, а также понимать, что результат работы часто зависит не только от тебя.

Мнения молодых специалистов совпали и с результатами электронного опроса потенциальных работодателей, который был проведен автором в январе–феврале 2013 года. Все 30 респондентов оценили уровень образования молодых специалистов как средний: «теоретическая подготовка позволяет выполнять служебные обязанности, но требует совершенствования», а «практической подготовки недостаточно, необходима специализация по месту работы». На вопрос «Подготовлены ли выпускники к эффективной работе на Вашем предприятии в первый год после окончания высшего учебного заведения?» — практически все ответили, что «для эффективной работы необходимо иметь опыт».

Одно из нововведений постмодерного высшего образования получило название глубокого диалога, который органически соединяет в себе как учебные задачи, так и социальные аспекты коммуникации. Методика глубокого диалога, или иначе критического мышления, представляет собой схему рационального поведения.

Можно говорить о необходимости осуществления перехода от квалификации к компетенции, которая даст возможность находить решения в любых профессиональных и жизненных ситуациях. Такой специалист, овладев технологией принятия решений, свободой выбора, будет способен адаптироваться в условиях постоянных изменений.

Компетентность в плане нашего рассмотрения выступает, прежде всего, как понятие, которое, с одной стороны, могло бы ассимилировать новые открытия и разработки, касающиеся человеческого познания и практики, с другой стороны, позволяло бы определить образовательные требования в каждом классе педагогических ситуаций (для каждого типа, профиля, ступени образовательных систем). Методологическая привлекательность понятия «компетентность» заключается в том, что оно по своей сути довольно подвижное, исторически изменчивое.

Основанный на компетенции подход, прежде всего, подчеркивает практическую, действенную сторону поведения человека. Подход, основанный на понятии «компетентность», включает собственно личностные (мотивация, качественные, мотивационно-волевые и др.) свойства, определяется как широкий, соотносимый с гуманистическими ценностями образования. Профессиональные компетенции понимаются специалистами как готовность, включая социальную и психологическую, и способность целесо-

образно действовать в соответствии с требованиями меняющейся ситуации, инициативно и технологически грамотно решать возникающие задачи.

Во многих определениях компетенций имеется ряд общих положений:

1) компетенции как единство теоретических знаний и практической деятельности на рынках труда;

2) компетенции как наиболее общий язык для описания результатов образования.

Поиск адекватных компетенций как интегрированного результата образования — это, возможно, одна из общевизионных попыток преодолеть процесс десоциализации. Компетентностный подход в образовании, в конечном счете, есть приведение последнего в соответствие с новыми условиями и перспективами — это возникновение стратегической установки образования на адекватность.

Таким образом, высшее образование продолжает выполнять функцию профессиональной подготовки специалистов, но сам механизм ее реализации меняется. Эти изменения сопряжены с изменением структур и механизмов профессионального самоопределения личности. Сегодня востребованы гибкие стратегии при осуществлении профессионального выбора, часто возникает необходимость переориентации, повторного выбора профессии или более глубокого профессионального совершенствования.

В обучении нового типа сам студент выбирает свою образовательную траекторию, формирует навыки пожизненного образования как постоянного изменения идентичности. Понятно, что при этом должен меняться и способ сообщения знаний: из набора установленных истин, транслируемых аудитории, знание превращается в способ решения конкретных задач.

В настоящее время преподаватель вынужден отказываться от традиционной роли «передатчика» знаний и становиться скорее проектировщиком процесса обучения и его среды. Это означает также переход студента от уединенной работы в форме собственного опыта, чтения, письма, решения проблем к ситуации коллективного учебного опыта, совместного, кооперативного обучения. При такой форме обучения преподаватель становится консультантом, тренером студента, обеспокоенным не столько идентификацией и последующей передачей интеллектуального содержания, сколько направлением учебной деятельности студентов. Если до сих пор основным источником информации выступали подобранные и рекомендованные преподавателем книги, достоверность которых не вызывает сомнений, то размещенная в Интернете информация не сортируется, не проверяется, ее достоверность неизвестна.

Таким образом, в современной высшей школе необходим переход к функциональному назначению знаний, особенностей их применения современным специалистом. Знания становятся все больше инструментальными, научные факты выстраиваются в процедурные цепи, то есть технологии.

Процесс и результат образования студента должен быть нацелен на соответствие потребностям потребителей, достижениям науки, на формирование способности соответствовать новым вызовам. Поэтому студент, мотивированный к карьерному росту, должен с помощью системы адек-

вятных методов, средств и видов деятельности накапливать определенную совокупность знаний, компетенций, формировать и развивать способности, умения и навыки получать новые знания и эффективно действовать в производстве, а также в иных сферах общественной жизни.

Стаття поступила в редакцію 15.05.2013

Список использованной литературы

1. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е. А. Подольской. — Харьков : Изд-во НУА, 2010. — 416 с.
2. Досягнення освіти Харківщини: Інформаційно-аналітичні матеріали до обласної конференції «Підсумки розвитку освіти і науки Харківської області в 2011/2012 навчальному році та завдання на 2012/2013 навчальний рік». — Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2012. — 72 с.
3. Пономаренко В. Підвищення якості підготовки фахівців в університеті / В. Пономаренко // Вища школа. — 2010. — № 10. — С. 7–24.

Н. В. Шевченко

Національний фармацевтичний університет
вул. Пушкінська, 53, м. Харків, 61000, Україна

МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК КЛЮЧОВЕ ЗАВДАННЯ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Резюме

В сучасних умовах проблема якості підготовки фахівців до професійної діяльності набуває особливої актуальності. В освітній сфері загострюються протиріччя між потребами суспільства і можливостями вищих навчальних закладі у підготовці конкурентоспроможних фахівців, здатних відповісти на виклики часу.

Ключові слова: освіта, конкурентоспроможність, молоді фахівці, ринок праці.

N. V. Shevchenko

National Pharmacies University
st. Pushkinska 53, Kharkov, 61000, Ukraine

THE MODERNIZATION OF EDUCATION AS A BASIC PURPOSE OF EDUCATIONAL POLITICS IN UKRAINE

Summary

In the modern conditions a problem of quality education for the of students professional activity is very actual. There are contradictions between needs of socium and capabilities of university which train the competent who can match challenges of the times in education.

Key words: education, competent, young specialist, labor market.

УДК 372.004

И. И. Шеремет

канд. философ. наук, доц. кафедры социологии

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

пл. Свободы, 6, г. Харьков, 61077, Украина

тел. +38(057)1015389, e-mail: gaproport@gmail.com

ВОСПИТАНИЕ КАК РЕЗЕРВ ОБНОВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена анализу воспитания как важного резерва обновления образования в Украине. Раскрыты особенности авторитарного воспитания, показаны требования к личностным качествам и новым пониманиям социальных ролей в академическом сообществе и преподавателей, и студентов.

Ключевые слова: воспитание, схоластическое и учительское воспитание, сократическое воспитание.

Кардинальные изменения в мире на границе XX и XXI столетий охватили все аспекты его жизнедеятельности и актуализировали проблемы образования как главное условие прогрессивного развития страны. Следует заметить, что развитие образования в Украине в значительной степени развивается под влиянием глобальных процессов в мире, что проявляется в единстве многообразия образовательных процессов с учетом как национальных особенностей, так и мировых тенденций. Украина предпринимает большие усилия в обновлении национального образования в условиях общества знаний. И хотя социально-экономические трудности не дали возможности провести образовательную реформу в полном объеме, который диктуется современными мировыми процессами, сегодня в Украине функционирует целостная национальная система образования, сопоставимая с системами образования ведущих стран мира. Украина согласовала свои образовательные приоритеты в европейском пространстве и подписала Лиссабонскую конвенцию о взаимопризнании квалификаций в области высшего образования, Болонскую декларацию и другие документы.

К вопросу оптимизации образования в современном мире обращались многие ученые: Х. Ортега-и-Гассет, К. Ясперс, Дж. Ньюмен, Ю. Хабермас, Б. Ридингс, З. Бауман, В. Бакиров, О. Козлова, П. Саух, М. Зубрицкая, С. Пролеев, М. Култаева и другие.

Проблема обновления образования требует обращения к проблемам как содержания, так и организации воспитания, важного резерва его обновления. Трансформация практик воспитательной работы в высшей школе прежде всего связана с необходимостью гражданского и морального воспитания, толерантности, справедливости, свободы и солидарности. Идеал молодого специалиста, выпускника высшей школы, состоит в синтезе национальной и европейской идеи. Именно такой подход определяет сущность европеизационных процессов в образовании.

Человека, который живет в глобализированном мире, социологи описывают как *homo economicus* (человек экономический), главным богом которого являются деньги, он выступает прежде всего потребителем материальных благ, а жизненные устремления его связаны с достижением и приумножением благосостояния. Это тип рационально действующего индивида, который подчинил свою жизнь правилам рационального выбора, стремясь достичь для себя максимальной пользы. Такой человек сосредоточивает свое внимание на ситуации, которая здесь и сейчас, пренебрегая прошлым и будущим, он не нуждается в Родине, малой родине, родителях и не помнит своего происхождения, он автономен, самодостаточен, своим успехом благодарен себе, стремится максимально самореализоваться, что для него равносильно достижению успеха. При этом эмоционально-чувственная сфера такого человека остается недоразвитой, как в целом и личность. Австрийский социолог А. Нови так характеризует этот тип «успешного человека» в глобализированном мире: «*homo economicus* является совершенной машиной, но его личность остается на уровне малого ребенка, он хочет все и сейчас... Он изучает то, что приносит ему экономический и человеческий капитал, завязывает дружеские отношения только для социального капитала и т. п.» [1, с. 92]. Экономический человек также является незащищенным и ущербным.

В демократическом и гражданском воспитании, наряду с комплексом идей национально-патриотического характера, определяющими являются универсальные смысложизненные ценности свободы, равенства, справедливости, приобщение к которым и их закрепление в социальных практиках студенчества является инновационным резервом всего общества, поскольку приобщение к этим ценностям является актуальной задачей для украинского общества. Эмпирические исследования свидетельствуют, что проблемы жизнетворчества лучше решают люди, имеющие не только хорошее образование, но и с развитым моральным сознанием и высоким уровнем политической культуры.

Основополагающие университетские принципы и ценности являются задачами воспитательной работы. Так, в «Magna Charta Universitatum» эти задачи сформулированы следующим образом: «Свобода в исследовании и преподавании — это фундаментальный принцип университетской жизни. Правительства и университеты, каждый в меру своих возможностей, должны обеспечить уважение к этому фундаментальному требованию. Одновременно университет должен оставаться верным европейской традиции гуманизма. Его постоянная забота — получение универсальных знаний, осуществление своего призыва, а также утверждение жизненной потребности разных культур в знании. Каждый университет обязан, исходя из сложившихся обстоятельств, гарантировать своим студентам свободу и быть уверенным в том, что им созданы условия для удовлетворения своих культурных и учебных потребностей» [2, с. 203].

Формирование отношения к свободе как ценности диктует объединение практик свободного антиавторитарного воспитания с формированием ответственности. При сравнении демократического и авторитарного стилей вос-

питания следует отметить принципиально разную позицию преподавателя/учителя в оценках возможностей ученика. При демократическом воспитании учитель оптимистически прогнозирует возможности учеников/студентов, верит в их силы, в то время как при авторитарном воспитании для преподавателя характерно недоверие в возможностях и способностях учеников.

Для авторитарного стиля характерны приказания, указания, наказания, выделение любимчиков, для демократического стиля присуща открытость, акцентирование солидарности, равные партнерские отношения, взаимопонимание между учителем и учеником, направленность на ученика, его развитие.

Условия воспитания и самовоспитания студентов включают в себя четко определенное социальное пространство, где представлены виды позитивной и негативной свободы. Осознание свободы как ценности требует значительных усилий, как со стороны самой личности, так и со стороны ее наставников. Свобода как ценность довольно медленными темпами входит в социальные практики украинского студенчества. Свободные формы самореализации студенчества, студенческое самоуправление находятся в явно затянувшейся стадии становления.

Демократизация высшей школы, развитие студенческого самоуправления связаны с изменением стиля преподавания в высшей школе. Самоуправление требует самостоятельности преподавателей и студентов, обладающих новыми личностными качествами и новым пониманием социальных ролей в академическом сообществе. К. Ясперс подчеркивает, что преподаватель принципиально отличается от чиновника. «Чиновник — это инструмент для исполнения решений высших инстанций, он обязан подчиняться, иными словами, он, подобно судье, привязан к законам, которыми он должен руководствоваться; его этика состоит в том, чтобы надежно исполнять полученные распоряжения. Преподавателю же приходится самому решать свои важные задачи; он должен самостоятельно осуществлять свои научные поиски, включая сюда и постановку проблемы, без запретов со стороны кого-либо, без посторонних указаний» [3, с. 156].

Преподаватель высшего учебного заведения — это исследователь. Он — пример для подражания для тех, кто учится, только не школьникам, а взрослым, самостоятельным и ответственным людям. Его ценность состоит в том, что он может давать указания и предоставляет возможность принять участие в его собственной интеллектуальной деятельности [3, с. 158].

Для определения тех, кто стремится самостоятельно и творчески продвигаться к вершинам образования и науки, Ясперс использует метафору духовная аристократия, и, по его мнению, в университет должны вступать только те, кому присущ духовный аристократизм. Ясперс подчеркивает, что «различие между двумя типами представителей академической общности, духовно благородным и духовно несвободным индивидом, заключается в следующем: первый и день, и ночь думает о своем деле и посвящает ему все свои силы, другой требует разделения между работой и досугом. Первый на свой страх и риск прокладывает свою дорогу, прислушиваясь к таинственному голосу, который управляет им изнутри. Другому нужно

руководство, нужна учебная программа, приказ работать. Первый предполагает возможность неудач, второй требует гарантій успеха, которые усматриваются в старательном исполнении» [3, с. 157].

Ясперс рассматривает такие модели воспитания в высшей школе как схоластическое, учительское и сократическое [3, с. 131]. Схоластическое воспитание представляет собой сохраненную средневековую традицию, как подчеркивает Ясперс, позитивный момент схоластики заключается в том, что она выступает основанием традиции рационализма [3, с. 131]. Особенностью его является то, что содержание учебно-воспитательного процесса является окончательно установленным. Формируется определенный тип мышления, мыслительных стереотипов, люди должны усвоить результаты, простые и доступные. Схоластическое воспитание парализует творческое начало и является основой формирования конформного типа личности.

Учительское воспитание — это личностно окрашенный тип воспитания, основывающийся на авторитете личности, характеризуется эмоциональным отношением к учителю. Учитель при этом занимает доминирующее положение, ученик ориентируется на него, он предан учителю — лидеру. Подчинение такому авторитету снимает с ученика, который сознательно отдает свою свободу, собственную ответственность, поскольку ученик не может ею пользоваться. Привязанность к авторитетам парализует творческое развитие учеников. Следует заметить, что научные школы традиционного типа воспроизводят модель учительского воспитания, когда снижается статусная позиция ученика, закрепляется его зависимое положение. Вместе с тем, научные школы могут быть благодатной средой для формирования научных кадров при условии изменения стиля поведения ведущих ученых этой школы. Учительское же воспитание служит существенным препятствием в формировании интеллектуальной элиты.

По мнению Ясперса, и схоластическое воспитание, и учительское не отвечают требованиям высшей школы, поскольку блокируют самостоятельность студентов. «По своей сути, — пишет Ясперс, — воспитание в Университете является сократическим. Студенты — это не дети. Они созрели до полной ответственности за самих себя. Преподаватели не дают никаких указаний и лично не руководят ними. Внутренняя свобода — это единая высшая ценность, которую может достичь отдельная личность при помощи самовоспитания в атмосфере университета [3, с. 132].

«Главное, что должен осознать отдельный индивид как член Университета — и преподаватель, и студент, — это то, что ему необходимо так работать и прилагать столько усилий, сколько требует его призвание к высшему, он постоянно существует под давлением этого вызова, не зная наперед, выдержит или не выдержит испытания» [3, с. 133].

Воспитание включает в себя целенаправленное формирование тех или иных личностных качеств, необходимых для успешного осуществления профессиональной деятельности, здесь важен ориентир на самовоспитание и самокоррекцию формирования личности молодого специалиста. В воспитательной работе активизируется творческий потенциал самовоспитания.

Следует подчеркнуть, что самовоспитание требует коррекции и поддержки со стороны коллектива как педагогов, так и студентов.

Преодоление авторитарной традиции, либерализация отношений в высшей школе изменяют коммуникативные практики между студентами и преподавателями. Они становятся более симметричными. Такие тенденции наблюдаются прежде всего там, где студенты и преподаватели имеют сферу общих интересов, структурированных не только процессом обучения, но и научно-исследовательской работой, организованной по принципу общего «проекта», где студент приобретает не только умения и навыки проведения и организации научных исследований, но и учится адекватно оценивать ролевую реальность, вписываться в научные сообщества, работать в команде, развивать чувства групповой солидарности и ответственности. Воспитание специалиста высшей школе должно иметь дифференцированный характер, сохраняя при этом ориентации на общечеловеческие ценности, что является ключевой задачей разветвленной системы воспитания.

Список использованной литературы

1. Novi A. Entwicklung gestalten / A. Novi. — Wien, 2002.
2. Magna Charta Universitatum // Матеріали Міжнародного семінару 23–24 листопада 2001 р., м. Львів. — Львів-Дрогобич : Коло, 2002.
3. Ясперс К. Ідея університету / К. Ясперс // Ідея університету : Антологія / Упорядник М. Зубрицька та ін. — Львів : Літопис, 2002.

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

I. I. Шеремет

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВИХОВАННЯ ЯК РЕЗЕРВ ОНОВЛЕННЯ ОСВІТИ

Резюме

Стаття присвячена аналізу виховання як важливого резерву оновлення освіти в Україні. Розкрито особливості авторитарного виховання, показані вимоги до особистісних якостей і нових розумінь соціальних ролей в академічному співтоваристві і викладачів, і студентів.

Ключові слова: виховання, схоластичне і вчительське виховання, сократичне виховання.

I. I. Sheremet

Ph.D, Associate Professor of the Department of Sociology of V. N. Karazin
Kharkiv National University

EDUCATION AS A RENOVATION RESERV OF FORMATION

Summary

The article deals with analysis of different aspects of education as important fund of education system in Ukraine. Discussed peculiarities of anti-authoritarian education, demands to personal qualities and new understanding of social roles in academic community of lecturers and students are analyzed.

Key words: education, the scholastic and teacher's education, Socratic education.

УДК 242.7:316.37

Є. О. Широкова

канд. філос. наук, доц.

М. С. Широкова

канд. соціол. наук, доц.

кафедра соціології та економіки Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ
«Криворізький національний університет»,

к. 78, буд. 8, 5-й мкрн Зарічний, м. Кривий Ріг-81, 50081, Україна

тел. (068) 974-26-23, ironsilk@mail.ru

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ТА ДОСВІД УКРАЇНИ

У статті на основі базових моделей модернізації аналізується досвід модернізації в Україні. Дається характеристика сучасного етапу модернізації українського суспільства. Розглянуто взаємозв'язок модернізації і політичного режиму, ризики різних сценаріїв модернізації в Україні. Показано невідповідність політичних реалій процесу модернізації України умовам і етапам демократизації, передбачуваним в узагальненій моделі демократичного транзиту.

Ключові слова: модернізація, політична модернізація, моделі модернізації, постмодернізація, демократичний транзит.

Перехід передових суспільств до стійкого інноваційного розвитку, заснованого на ефективному розвитку і використанні людського і соціально-го капіталу, змушує по-новому розглянути модернізацію, що відбувалася в минулому, і дотепер незавершенну для багатьох суспільств. В умовах нарощання невизначеності і примноження ризиків у сучасному світі політичні процеси далеко не завжди вписуються в класичні моделі модернізації. Це підтверджується численними дослідженнями особливостей еволюції ряду «нових індустріальних країн», які порівняно нещодавно вийшли з епохи традиційного суспільства і відразу ж опинилися в стані переходу до постмодерну, що став для них безпосереднім продовженням руху до сучасності. В країнах не-Заходу спостерігається обмеження західного впливу, що виражається у неприйнятті західних ідейно-політичних цінностей, особливо індивідуалізму і лібералізму. В очах сотень мільйонів жителів глобальної периферії західний світ уже не виглядає настільки привабливим, як колись [1, с. 5]. Це не може не викликати сумнівів щодо західного шляху як єдиного можливого і, відповідно, зумовлює потребу теоретичного осмислення цих реалій.

Особливої актуальності дана тема набуває також і в контексті модернізації посткомуністичних країн, де традиційне суспільство і автократична політична система, а також адекватний ним ціннісний лад були зруйновані, але подальша еволюція так і не привела до утворення політичного, економічного і соціокультурного порядків, які б відповідали парадигмі су-

часного суспільства. Визначення основних аспектів та напрямів модернізації в українському суспільстві дає змогу поглибити уявлення про реформування суспільств перехідного типу.

Обсяг досліджень з проблем політичної модернізації як у світі, так і в Україні надзвичайно великий, що пов'язано з особливою актуальністю проблематики. У багатьох країнах тривають процеси, які одержали назву третьої хвилі демократизації, що обумовлює значний потік наукових досліджень, і імена найбільш авторитетних учених, що розробляють відповідну проблематику, добре відомі. Це Е. Гідденс, Р. Даль, Х. Лінц, М. Леві, Е. Хаген, Т. Парсонс, Н. Смелзер, Д. Лернер, Ш. Ейзенштадт, П. Бергер, У. Ростоу, Р. Патнем, Л. Турен, І. Шапіро, Ф. Шміттер та інші. На тему переходу до постіндустріального суспільства існує цілий ряд робіт, зокрема Д. Белла, Дж.К. Гелбрейта, Р. Інглхарта, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, А. Турена, В. Л. Іноземцева.

Необхідність осмислення нинішнього стану розвитку українського суспільства спонукає українських вчених до розгляду окремих аспектів теорії модернізації та застосування її методологічного арсеналу. У вітчизняній літературі модернізація розглядається як політологами (В. Горбатенко, Г. Зеленсько, Є. Лісеєнко), так і соціологами (С. І. Цимбалюк, С. В. Хобта, О. В. Новакова). Сьогодні потрібно всебічно підійти до осмислення перспектив розвитку демократичних процесів, оцінити причини невдач і наслідки успіхів демократичних перетворень останніх десятиліть, дослідити внутрішній глибинний зв'язок між модернізацією і демократією, спробувати зрозуміти перспективи демократизації нині авторитарних країн.

У даній статті ми проаналізуємо базові моделі модернізації, покажемо взаємозв'язок модернізації і політичного режиму, ризики різних сценаріїв модернізації в Україні і позначимо основні протиріччя проведеної владними інститутами політики модернізації, які можуть стати істотною перешкодою для розвитку нашої країни.

Вивчення сучасних модернізаційних процесів вимагає звертання до загальної теорії модернізації для уточнення і розвитку деяких її положень. Сьогодні поняття модернізації розглядається переважно в трьох різних значеннях [2, с. 821]:

1) як внутрішній розвиток країн Західної Європи і Північної Америки, що відноситься до європейського Нового часу;

2) наздогоняюча модернізація, яку практикують країни, що не відносяться до країн першої групи, але прагнуть їх наздогнати;

3) модернізація як якийсь перманентний процес, який здійснюється за допомогою проведення реформ і інновацій, що сьогодні означає перехід до постіндустріального суспільства.

Сучасна концепція модернізації була сформульована в середині ХХ ст. у часи розпаду європейських колоніальних імперій і появи великої кількості нових держав. Творці теорії політичної модернізації спиралися на соціологічні концепції О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера, Ф. Тьонніса та іх підходи до проблем суспільного розвитку. У найбільш загальному виді ці підходи зводяться до того, що соціальні зміни є однолінійними,

необоротними і неминучими, і тому всі країни і народи мають одні й ті ж стадії і закономірності розвитку.

У своєму розвитку теорія модернізації пройшла умовно три етапи: 1950–1960-ті рр., кінець 1960-х — 1970-ті рр. і кінець 1980-х рр. — по теперішній час. На першому етапі розвиток всіх країн розглядався переважно у напрямку універсалістської традиції західного лібералізму, виходячи з ідеї однолінійного розвитку. Однією з основних рис теорії модернізації цього етапу був євроцентризм. Про це свідчать і деякі визначення модернізації, що з'явилися в цей період. Зокрема Ш. Ейзенштадт визначає модернізацію як «процес зміни в напрямку тих типів соціальної, економічної і політичної систем, які розвивалися в Західній Європі і Північній Америці з XVII по XIX ст. і потім поширилися на інші європейські країни, а в XIX і XX ст. — на Південноамериканський, Азіатський і Африканський континенти» [3, с. 1]. На цьому етапі багато західних учених розглядали модернізацію як вестернізацію, механічне запозичення західного досвіду і західних інститутів без достатнього урахування фактора соціокультурної самобутності окремих країн. Наявність національних особливостей визнавалася, але вважалося, що вони мають другорядне значення.

Другий етап розвитку теорії модернізації характеризувався появою більш зважених трактувань, заснованих на різноманітних факторах політичного, соціального і економічного розвитку. На цьому етапі сформувалися передумови для більш складного розуміння процесу модернізації, що відкидає однозначне протиставлення традиційності і сучасності в суспільному розвитку. Багато авторів теорії модернізації стали думати, що модернізація не передбачає викорінювання традиційності, а, навпроти, передбачає розвиток з використанням традиції, яка визначає характер модернізаційного процесу і виступає його стабілізуючим фактором.

Наприкінці 70-х рр. дослідження в області теорії модернізації вступили в смугу глибокої кризи. Теоретики модернізації були вражені хвилею насильства, що захліснула багато районів світу, що розвивається, з початком руху до жаданої «сучасності». Політичні перевороти і соціальні потрясіння, що відбувалися один за одним, супроводжувалися численними жертвами і відкидали країни, що розвиваються, далеко назад від ідеальних цілей. Забезпечення політичного порядку і збереження соціальної стабільності почали усвідомлюватися як вищі пріоритети в процесі розвитку.

Виявилось, що лінійно-поступальна модель модернізації не здатна аналітично відбити реальні перетворення в країнах Латинської Америки, Південно-Східній Азії та інших регіонах світу, що здійснювали перехід від традиційного стану до сучасного. З кінця 80-х рр. у трактуванні процесу модернізації відбулися істотні зміни, пов'язані з розумінням можливості множинних моделей, шляхів і методів модернізації, різної ролі держави в цьому процесі, а також зв'язку модернізації економічної і політичної системи, демократії і авторитаризму. Відбувається поступове подолання вестернізації, визнання як самоцінних незахідних цивілізацій і урахування самобутньої культури традиційних соціумів. Сам процес модернізації

вже не розглядається як лінійний і детермінований, а як розгалужений, варіативний процес.

Економічний підйом Південно-Східної Азії, яка зовсім не прагне «на-здрогнати» Захід, а використовує його технологічні досягнення на основі власної ідентичності, невдачі посткомуністичних перетворень, а також зміна самого Західу — все це привело до перегляду багатьох положень теорії модернізації. Подальша еволюція теорії модернізації виражалася в усе більшому поширенні ідеї про неспроможність суворого протиставлення традиції і сучасності. Багато авторів, не заперечуючи важливість таких факторів, як технологічний прогрес, впровадження «західних» інститутів і норм, відзначають вторинність цих факторів і їх залежність від пануючих у тому чи іншому суспільстві соціальних відносин і соціокультурних цінностей.

Яскравою ілюстрацією взаємодії національних, регіональних і глобальних факторів стала серія арабських революцій початку 2011 р., що скинули владу відразу в декількох країнах, і зростання революційних настроїв в усьому світі. Примітно, що мобілізація молодих людей відбувалася в соціальних мережах Інтернету, минаючи інституціональні канали різних політичних партій і управлінських груп впливу.

Сьогодні визнається можливість національних проектів модернізації, здійснюваних на основі накопиченого передового досвіду і впровадження його в гармонічному сполученні з історичними традиціями і базовими цінностями незахідних суспільств (А. Турен, Ш. Ейзенштадт). Допускається, що модернізація може здійснюватися без нав'язування західного досвіду, а порушення рівноваги між сучасністю і традиційністю призводить до гострих суспільних конфліктів і невдач модернізації. Визнається, що існують негативні ефекти модернізації — знищення традиційних інститутів і життєвих укладів, яке часто призводить до соціальної дезорганізації, хаосу і аномії, зростання девіантної поведінки і злочинності [4, с. 178]. Це може призводити до затяжної кризи соціальної системи, під час якої суспільство не може регулювати відхилення.

Сучасні процеси в соціумах розвинених країн часто позначаються як постмодернізація — формування нового типу суспільства, що має іншу матеріальну базу і навіть інші ментальні характеристики, ніж сучасне. У літературі з постмодернізації названий ряд специфічних ознак цього процесу: відмова від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, різноманіттю і само-вираженню особистості надається більший простір [5, с. 267–268].

Той тип модернізації, що характерний для країн Західної Європи, Північної Америки і Австралії, одержав у науковій літературі визначення органічної модернізації в силу синхронності і органічності дозрівання умов і факторів модернізації у вигляді економічних, соціальних, правових, політичних і культурних передумов. Слід відмітити розтягнутість процесу модернізації в часі — він тривав протягом п'яти століть (XIV–XIX ст.), що обумовило його поступальності, еволюційність і відносну стабільність.

Поряд з органічною модернізацією існує ще одна модель — неорганічна або наздоганяюча. Вона характерна для країн, у яких прорив до модернізації почався значно пізніше, приблизно на рубежі XVIII–XIX ст. Країни, що вступають на такий шлях, намагаються відтворити вже сформовану в інших місцях структуру сучасного суспільства, використовуючи досвід і досягнення країн, що вже просунулися уперед у своєму технологічному і соціально-економічному розвитку. Розвиток модернізаційного процесу відрізняється там відсутністю ряду передумов, зокрема розвиненого ринку, громадянського суспільства, правової держави. Генератором змін за такої моделі модернізації звичайно стає держава, що таїть у собі небезпеку бюрократизації, непослідовності в здійсненні реформ, перескакування через етапи, можливості зворотного руху.

У контексті наздоганяючої модернізації розглядають форсовану модель модернізації в країнах Південно-Східної Азії (Південна Корея, Сінгапур, Гонконг, Тайвань) і Латинської Америки (Аргентина, Бразилія і Мексика). Економіка цих країн за короткий строк зробила Переход від відсталої до високорозвиненої. Тут перетворення проводилися в обмежений термін (30–35 років) тоталітарними і авторитарними режимами, які не тільки були ініціаторами реформ, але й забезпечували стабільність і правопорядок. Як для азіатської, так і для латиноамериканської моделі характерні високі темпи економічного зросту, що пояснюється не тільки владінням значними сировинними ресурсами. Тут велика увага приділяється освіті, формуванню висококваліфікованих кадрів, використанню високих технологій, розвитку банківського і страхового секторів.

У західній політичній думці проблема вибору варіантів і шляхів модернізації вирішувалася в теоретичній суперечці лібералів і консерваторів. Для вчених ліберального напряму (Р. Даль, Г. Алмонд, Л. Пай) основними критеріями політичної модернізації є ступінь втягнутості населення в інститути представницької демократії і створення умов для вільної конкуренції політичних еліт. З погляду Р. Даля, реальною метою модернізації може бути створення поліархії, тобто такої політичної системи, в якій найбільшою мірою реалізуються нормативні принципи демократії [6, с. 65–68]. Така система одночасно забезпечує як політичну участь народних мас, так і вільну конкуренцію політичних еліт і їх лідерів між собою.

На думку представників консервативного напряму (С. Хантінгтон, Дж. Нельсон, Х. Лінц), головним джерелом модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його включенням у політичне життя, і інституціоналізацією, тобто наявністю необхідних структур і механізмів для представлення їх інтересів. У той же час непідготовленість мас до управління, невміння використовувати інститути влади і, отже, нездійсненість їхніх очікувань від участі в політиці сприяє дестабілізації політичного режиму. Якщо для прихильників ліберальних концепцій головне не допустити встановлення авторитарної диктатури, то представники консервативного напряму бачать головну небезпеку в політичній нестабільності, здатній зірвати процеси економічного і соціального розвитку.

Неадекватність лінійно-поступальної моделі підтвердилася і на досвіді країн Східної Європи і колишніх республік СРСР, на які у 1990-х рр. поширився процес суспільно-політичної модернізації. Між посткомуністичними країнами, що вступили на шлях трансформації, були певні розходження, що обумовили надалі різницю як шляхів, строків і змісту транзитних процесів, так їх результатів. Попри неоднозначність та несхожість результатів розвитку до досягнень модернізації посткомуністичних країн можна віднести наступне: завершився перехід до ринкової економіки, політичне життя набуло ознак стабільності, була здійснена переорієнтація і входження ряду країн у західні структури (НАТО, ЄС тощо), відбулося повернення до цінностей традиційного характеру і одночасно до лібералізму.

Політична модернізація країн пострадянського блоку поки не має своєї особливої моделі, хоча очевидні деякі принципово важливі характеристики: відсутність компетентних, підготовлених і відповідальних еліт, здатних подолати вказані перешкоди, відсутність демократичних, ринкових, правових інститутів та громадянського суспільства, налагоджених каналів діалогу суспільства і держави тощо. Незважаючи на декларації політичних еліт про прихильність ідеям демократії і лібералізму в цих країнах, нові режими не можна вважати демократичними у повному розумінні, оскільки в них відсутні норми та інститути, які роблять демократичні перетворення незворотними.

Українські політологи виділяють наступні етапи української модернізації [7, с. 18]:

1) ранньомодернізаційний, імпульсивно-еклектичний, основними складовими якого були: Визвольна війна XVII ст.; цілеспрямовані перетворення, здійснювані під егідою Російської імперії; утвердження і функціонування Української Народної Республіки, Гетьманської держави П. Скоропадського і Директорії;

2) псевдомодернізаційний, тоталітарно-бюрократичний, хронологічні рамки якого збігаються у часі з існуванням Радянського Союзу (від початку 20-х рр. до кінця 80-х рр. ХХ ст.); розвиток України в межах цього етапу був пов'язаний із залежністю українського суспільства від органічно невластивої його ментальності, національній традиції і конкретно-історичним потребам радянської квазісоціалістичної модернізаційної моделі;

3) сучасно-modернізаційний, транзитно-кризовий етап розвитку українського суспільства, який з епізоду перебудови на початку 1990-х рр. поступово виріс у самодостатній широкомасштабний процес з яскраво вираженим етнонаціональним забарвленням та взаємним накладанням різномірних конфліктів.

Український тип модернізації історично належить до схарактеризованого вище типу неорганічної модернізації, характерної для перехідних суспільств. Стосовно аналогічних процесів в інших посткомуністичних країнах український варіант модернізації поряд із спільними характеристиками (подібні стартові умови, єдина домінуюча ідеологія, відсутність приватної власності і ринкових відносин, близькі моделі державного устрою, подібність якщо не політичної культури, то багатьох ії складо-

вих) мав істотну специфіку. Неповторність соціально-історичного розвитку України полягає в двох основних особливостях: домінуванні як основного суб'єкта модернізації владно-бюрократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру; залежності суспільно-політичної системи від чужих національних традицій, ментальності і конкретних потреб українського суспільства, його морально-культурних цінностей та ідеологічних схем [8, с. 315]. За цих умов навіть найменший успіх реформ, який у межах Російської, а потім і радянської імперії завжди мав непослідовний, однобічний і анклавний характер, потрапляв у русло контреформаторських змін. Так було за часів земської та столипінської реформ, радянської спроби створення суспільства масового споживання, реалізації ідей «прискорення» і «перебудови».

Серед особливостей процесу української модернізації називають надзвичайну тривалість, розтягнутість у часі. Якщо погодитися з дослідниками, які стверджують, що українське суспільство було традиційним аж до середини XVII ст., і початкова фаза його політичної модернізації припала на другу половину XVII ст. (В. Горбатенко), то виходить, що даний процес нараховує щонайменше три століття і усе ще далекий від завершення.

До особливостей модернізаційного процесу в Україні можна віднести різноспрямованість процесів модернізації держави і модернізації суспільства, що виражається періодично. Через нерозвиненість громадянського суспільства і виняткову роль держави в Україні, широкі суспільні перетворення постійно підмінюються модернізацією самої держави або тільки тих сфер, до яких вона має безпосереднє відношення (бюрократичного апарату, репресивних органів тощо).

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду та власних потенційних можливостей. Але через розрив між бажаними наслідками політичних змін та реальними їх результатами Україна опинилася в ситуації т.з. «кризового синдрому модернізації», який є наслідком взаємодії основних криз політичного розвитку — кризи ідентичності, легітимності, участі, проникнення і розподілу. У процесі здійснення трансформаційних проектів домінуючими залишаються дві взаємовиключні тенденції розвитку: з одного боку, реформатори намагаються слідувати загальноєвропейським зразкам модернізації суспільства, а з іншого — представники політичної еліти постійно наголошують на необхідності пошуку свого особливого національного шляху розвитку.

Сучасний український соціум є типовим суспільством перехідного типу, в якому відбувається складний та часом суперечливий процес системної трансформації соціальних, економічних та політичних структур, що має на меті заснування політичної демократії — процес, який політологами визначається поняттям «демократичний транзит». Варто зазначити, що, хоча це процес переходу від автократичних форм правління до демократичних, він не обов'язково закінчується перемогою демократії. Узагальненні причини цього описував С. Хантінгтон, вказуючи, що переходи від демократії до авторитаризму, окрім тих, що були викликані діями іноземних

акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або близько до влади в демократичній системі урядування. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму приймала форму або військових переворотів, або переворотів, здійснюваних виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував всю владу у своїх руках [9, с. 310].

У ситуації, що склалася в Україні в контексті демократичних перетворень, можна виокремити низку складових, які вказують на те, що, незважаючи на проведення виборів, розбудову політичних інститутів, демократичний транзит, по суті, «завис» в інститутах і часі, і тому політична та соціальна система може перезавантажитися [10]. Але зовсім не обов'язково після цього вона може повернутися до демократії, може відбутися і «демократичний відкат» до авторитаризму. Відкат від демократії, як зазначав С. Хантінгтон, ставав можливим тоді, коли існувала недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості. Цьому сприяла й економічна криза, що загострилася, соціальна і політична поляризація, найчастіше викликана діями урядів, які намагалися проводити чи симулювати проведення соціально-економічних реформ занадто швидко [9, с. 312]. В Україні до відповідних проблем додалися також спекуляції з боку політичних еліт стосовно питань історичної пам'яті, розділеності українського суспільства. А чинна влада та громадянське суспільство не змогли утворити сталих площадок для діалогу та пошуку взаємних компромісів. Це може привести до формування квазі-демократії, коли демократія існує тільки за умовою формою, але не за суттю [10].

На сьогоднішній день зрозуміло, що в Україні не спрацьовує визначений Конституцією механізм стримувань і противаг функціонування владних структур, які продовжують конкурувати, діють неефективно і тому не користуються довірою у більшості громадян. Як показують соціологічні дослідження, за показниками довіри до інститутів влади Україна посідає останні місця серед європейських країн [11]. У 2011 р. довіра українців до парламенту становила 1.99 бала за 10-балльною шкалою (останнє місце серед 26 європейських країн). Боротьба особистих і корпоративних інтересів без огляду на національні інтереси і цілі призводить до постійної зміни конфігурації політичного поля як у парламенті, так і в країні в цілому, до дестабілізації політичної та соціальної обстановки. Використання популюїму як основного засобу політичної боротьби зумовлює перехід політичних сил зі стану провладних до опозиційних і навпаки. Тривале протистояння між політичними силами в Україні є однією з причин розчарування у демократії з боку широких верств суспільства. Адже еліти використовували демократичні лозунги у недемократичній боротьбі, конвертуванні влади у ресурси. Цілком очевидно, що в таких умовах суспільна дезінтеграція і соціальна депресія породжують у населення тягу до державного патерналізму, «сильної руки», здатної «навести порядок» і забезпечити стабільність.

Для забезпечення сталості демократичних перетворень потрібні розвинуті інститути громадянського суспільства. В Україні за роки демократич-

ного транзиту не вдалося достатньою мірою їх сформувати. Відчуження від реформаторських зусиль «низового» демократичного руху позбавляє наше суспільство потужного джерела соціальної енергії — соціального і людського капіталу. Для того щоб людський фактор забезпечив успіх планів модернізації країни, потрібні серйозні інвестиції не тільки у виробничу, але ще більше в невиробничу сферу — науку, освіту, охорону здоров'я, тобто в усе, що сприяє збільшенню наукових знань, розробці нових технологій, формуванню і розвитку особистості. Відповідно до бюджету України на 2013 р., у порівнянні з 2012 р., зменшені витрати на охорону здоров'я на 16 %, на освіту, молодь і спорт майже на 15 %, на культуру на 50 % [12].

Варто мати на увазі, що людський фактор може сприяти досягненню цілей модернізації тільки в умовах розширення простору свободи, усунення бар'єрів, які заважають всебічному розвитку і реалізації особистості. Відповідно до звіту правозахисної організації Freedom House, за рівнем свободи за 2012 р. серед 197 країн Україна опинилася на 131–133-му місцях разом із Замбією і Південним Суданом і ледь утрималася в категорії «частково вільних». Зазначається, що Україна перебуває серед країн, які йдуть авторитарним курсом [13].

У цілому аналіз особливостей української модернізації дозволяє стверджувати, що вона має в цей час скоріше імітаційний характер, ніж характер реальних конкретних заходів і кроків. Результатом проведення процесів модернізації протягом останнього десятиріччя виявилося невиправдання надій ініціаторів реформ на швидке і суттєве скорочення розриву між Україною та найбільш розвинутими країнами світу. Сучасна Україна, як і раніше, змущена вирішувати завдання, що дісталися в спадщину від попередніх етапів модернізації нашого суспільства. Країна зазнає своєрідного синдрому політичної перевтоми, тому частина населення демонструє апатію до політичних процесів, а в іншій частині назриває соціальний вибух. Якщо ситуація не зміниться, Україна може поповнити список країн, у яких пройшов «демократичний відкат».

Наявність невирішених соціально-економічних, соціально-політичних і соціально-культурних проблем, що виникають у процесі модернізації, відкриває широкі можливості для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Демократия и модернизация: К дискуссии о вызовах XXI века / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Европа, 2010. — 318 с.
2. Гавров С. Н. Модернизация / С. Н. Гавров // Социокультурная антропология: история, теория, методология. Энциклопедический словарь. — М. : Академический проект, Константа, 2012. — С. 821–830.
3. Eisestadt S. Modernization: Protest and Change / S. Eisestadt. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. — 166 р.
4. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 416 с.
5. Инглелагарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглелагарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 267–268.

6. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии / Л. В. Сморгунов. — СПб. : «СПБУ», 1999. — 376 с.
7. Горбатенко В. П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Володимир Павлович Горбатенко. — К., 1999. — 39 с.
8. Юрій М. Ф. Політологія : [науч. посіб.] / М. Ф. Юрій. — К. : Дакор, КНТ, 2006. — 416 с.
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
10. Кисельова Ю. Уроки демократичного транзиту в Україні. Проект, що перезавантажується навпаки [Електронний ресурс] / Олія Кисельова. — Українська правда, 4 травня 2010. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/05/4/4996559/>
11. Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/02/11/6983262/>
12. Чусов С. Е. Бюджет Украины на 2013 год: как будут тратить деньги [Электронный ресурс] / С. Е. Чусов. — Режим доступа : http://chusov.at.ua/blog/bjudzhet_ukrainy_na_2013_god_kak_budut_tratit_dengi/2012-12-20-56
13. Freedom in the World. Country status and ratings overview [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Country%20Status%20%26%20Ratings%20Overview%2C%201973-2013.pdf>

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

Е. А. Широкова

М. С. Широкова

кафедра социологии и экономики, Криворожский педагогический институт
ДВНЗ «Криворожский национальный университет»
дом 54, пр. Гагарина, г. Кривой Рог-86, 50086, Украина

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И ОПЫТ УКРАИНЫ

Резюме

В статье на основе базовых моделей модернизации анализируется опыт модернизации в Украине. Даётся характеристика современного этапа модернизации украинского общества. Рассмотрена взаимосвязь модернизации и политического режима, риски различных сценариев модернизации в Украине. Показано несоответствие политических реалий процесса модернизации Украины условиям и этапам демократизации, предполагаемым в обобщенной модели демократического транзита.

Ключевые слова: модернизация, политическая модернизация, модели модернизации, постмодернизация, демократический транзит.

I. Shyrokova

M. Shyrokova

The Department of Sociology and Economics of Krivyj Rig Pedagogical Institute
of Krivyj Rig National University,
54 Gagarin str., Krivyj Rig, 50086, Ukraine

POLITICAL MODERNIZATION: THEORETICAL MODELS AND EXPERIENCE OF UKRAINE

Summary

The article deals with the experience of modernization in Ukraine on the basis of the classical theories of modernization. The present stage of the modernization of the Ukrainian society is characterized. The interrelation of modernization and political regime, the risks of various scenarios of modernization in Ukraine are considered. Disparity of political reality of the process of modernization of Ukraine to conditions and stages of democratization, alleged in the classical model of democratic transition, is shown.

Key words: modernization, political modernization, modernization models, post-modernization, democratic transition.

УДК 316.356.2

А. В. Ятвецкая

канд. социол. наук, доц. кафедры социологии Института социальных наук, Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина, тел. 68-60-92, happyann@ua.fm

Т. И. Кривошея

канд. социол. наук, старший преподаватель кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина, тел. 68-60-92, tetianka@yandex.ru

АДЮЛЬТЕР КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

Статья посвящена изучению феномена супружеской измены (адюльтера) в современном обществе. На основе теоретического анализа литературы изучена семья как социокультурный феномен. Выявлены причины и характерные черты супружеской измены в современном обществе.

Ключевые слова: адюльтер, современная семья, внебрачные связи, трансформация семейных ценностей.

Актуальность исследования. Конец XX и начало ХХI века стали для Украины временем серьезных перемен и испытаний. Смена общественного строя сопровождалась процессами разрушения, трансформации прежних контуров социальной структуры общества, деструкцией общественных отношений, крушением идеологической системы. Утрата идеологии спровоцировала активное размывание и в итоге кризис прежних социалистических идеалов, разделемых обществом. Общество оказалось в состоянии аномии, ценностного вакуума, при котором одна ценностно-нормативная система была разрушена, а новая еще не сформировалась. В ситуации идеологической дезориентации массовое сознание оказалось наиболее податливым и открытым к восприятию аксиологии pragmatизма, навязываемых гедонистических установок. Существенно изменилась и роль государства в социальной сфере. Существовавшие десятилетиями механизмы социальной поддержки были сломлены, ослабив стабилизирующую функцию государства в обществе.

Устойчивость современной семьи всё больше определяется внутренними факторами (личной привязанностью супругов, чувством любви, долга, ответственности), тогда как внешние факторы (экономическая зависимость, юридические ограничения, национальные традиции, бытующая мораль и общественное мнение) уже не играют той решающей роли.

Интенсивное переосмысление места и роли сексуальности в человеческой жизни вообще и в супружеских отношениях в частности привело к тому, что сексуальная гармония и удовлетворенность устойчиво занимают

одно из первых трех мест на адаптационной шкале, измеряющей благополучие и устойчивость брака, наряду с духовной и психологической совместимостью супружеских пар.

Украинская семья, являясь важным структурным элементом общества, неизбежно ощущала на себе влияние этих преобразований, которые серьезно поколебали ее положение, снизили ее функциональную эффективность. Названные отечественные преобразования дополнительно накладились на те общеизвестные кризисные симптомы современной семьи, которые сопутствуют эволюции индустриального и постиндустриального общества, и во многом определили своеобразие трансформаций этого важнейшего социального института в постсоветском пространстве. Здесь проблемы семьи перестали быть внутрисемейными и приобрели характер социально-экономического, психологического, демографического, духовно-нравственного неблагополучия в масштабах государства и общества. Государство принимает сравнительно действенные меры по стимулированию рождаемости, но негативные тенденции еще кардинально не переломлены. Становится очевидным, что социально-экономических мер, стимулов и механизмов недостаточно для преодоления кризисных явлений в пространстве украинской семьи. Ситуацию усугубляет отсутствие ясной стратегии, четких идеологических ориентиров, провозглашающих ценность семьи, материнства, отцовства, детей.

Исходя из всего вышесказанного, гносеологическую часть проблемы можно сформулировать как отсутствие научного знания об изменившейся структуре адюльтера в украинском обществе. А в качестве предметной части проблемы исследования можно обозначить несоответствие между традиционными представлениями о супружеской измене (адюльтере) в общественном сознании как об одном из ведущих дезинтегрирующих факторов семьи, представляющем максимальную угрозу для целостности брачного союза и фактическим положением дел.

Целью настоящей статьи является рассмотрение феномена супружеской измены (адюльтера) в современном украинском обществе.

Адюльтер: общая характеристика понятия. Сколько существует семьи, столько существуют изменения — этот тяжелый и удивительный спутник супружества. Тяжелый, потому что то, о чем пойдет разговор, не укладывается в моральные нормы. А удивительной эту тему можно назвать из-за гаммы противоречивых эмоций, которые она вызывает у всех людей в зависимости от обстановки. Следует отметить, что под изменой подразумевается ситуация, в которой между мужчиной и женщиной есть определенные обязательства (законный, церковный или гражданский брак), когда два человека заявили обществу, что они пара. В общем, измена может быть лишь тогда, когда есть то, чему изменяют — определенные сложившиеся отношения.

Р. Крукс и К. Баур вывели своеобразную формулу измены. Признаки измены: секс с другим партнером, встречи должны быть тайными, запрет на это со стороны брачного партнера, наличие эмоциональной связи не обязательно. Итак, супружеские изменения — это добровольная связь с вне-

брачным партнером, в которую один из супругов вступает тайно или без разрешения лица, с которым заключен брачный союз [12, с. 21]. *В настоящие времена под этим термином понимают вступление лица, состоящего в браке, в половую связь с лицами из других брачных пар или с одинокими мужчинами и женщинами.* Последнее определение и будет использоваться нами в данном исследовании в качестве операционального.

Измена как вариант нарушения супружеской жизни стоит особняком в ряду типов семейной деструкции, так как качественно отличается от любого из них. Супружеская неверность может встречаться в практически здоровых семьях, может отсутствовать в разрушенных. Область ее действия — сексуально-любовные отношения супругов, тогда как скора, конфликт, кризис такой качественной определенности не имеют и могут развиваться в области бытовых, досуговых, экономических и иных отношений [8, с. 99].

Измены являются довольно распространенным явлением, о чем говорят многие исследования. Вот данные одного из последних по времени: 76 % мужчин в течение супружеской жизни имеют хоть одну внебрачную связь. У женщин такой показатель — 21 %.

Согласно результатам другого исследования: 60,7 % мужей не верны своим женам, 41 % жен не верны своим мужьям [7, с. 14].

Таким образом, неверность — один из типов супружеской деструкции, которая захватывает область супружеских чувств. Любовь для современной семьи — важное основание брака, нередко выступающая как единственный мотив его заключения и существования. Поэтому измена может вести к распаду брака или к серьезному кризису. А. Н. Волкова подчеркивает, что измена касается не семейных отношений, но лишь супружеских, так как ее участники — лишь брачные партнеры, но не любые члены семьи. Вовлечение в переживание измены других домочадцев ничего не меняет в ее сущности [8, с. 99–100].

Супружескую неверность можно анализировать с точки зрения причин, динамики, обстоятельств совершения, психологии участников, последствий для семьи, переживания ее супругами и т. д.

Во многих странах достаточным основанием и одним из самых частых мотивов при разводе служит именно супружеская неверность. В нашей стране примерно четверть всех причин разводов связана с нарушением супружеской верности.

Измена затрагивает область супружеских чувств, являясь антиподом любви. Для современной семьи любовь — важнейший мотив для вступления в брак, нередко единственное основание для создания и существования семьи. Измена же отражает разные противоречия, конфликты дисгармонию между супругами. Супружескую неверность можно встретить в семьях с благополучными и устойчивыми отношениями, чаще — в конфликтных проблемных семьях, а также в семьях с критическими, практически разрушенными отношениями супругов [2].

Мотив «измены» наблюдается чаще всего при расторжении молодых браков, что свидетельствует скорее о незрелости, легкомыслии супружеских,

о непонимии семейных ценностей и такого понятия, как «священность семейных уз» [1]. Огромную роль здесь играет этическое воспитание и общая культура людей. Во все времена культура мужчины, его честь и достоинство определялись культурой его отношений к женщине. Истинная культура заключается в том, чтобы видеть и уважать в женщине прежде всего человека, друга и личность.

Кроме того, супружеская верность во многом зависит от добрачного поведения: мужчины и женщины, имеющие добрачные половые связи, легче нарушают обет супружеской верности. Это связано с тем, что ранний половой опыт, скорее всего не основанный на настоящей любви, снижает оценку сексуальных отношений и чувство долга, обязательства по отношению к другому партнеру. Чувство супружеского долга — это осознание человеком своих обязательств перед брачным партнером, отождествление своих личных интересов с интересами семьи. Но признавать чувство долга — это еще не все. Верность, преданность — это нравственный долг перед другим партнером.

Существует мнение о том, что измена, случайная связь заставляет человека понять, что в семье была любовь, измена вдруг высвечивает это. По некоторым исследованием, 75 % мужчин не находят в случайном партнере того, что ожидали, и начинают больше ценить свою жену. Среди неверных жен число таких, кто не испытал ничего, кроме разочарования и угрызения совести, оказалось еще больше — 90 %. Супруг осознает, что совершил страшную ошибку, что предал близкого человека и впредь будет дорожить своим очагом [3].

И все же в большинстве случаев измена не идет на пользу любви. Измену, наверное, простить труднее всего. И трудно, даже невозможно забыть. Даже супруги с солидным семейным стажем признаются, что воспоминание об измене одного из них сохраняет горечь на долгие годы. И горечь, и неприязнь к тому, кто в какой-то момент предал семью, любовь.

Измена разрушает семью, неважно, кто изменил, муж или жена. Простить ее или не простить зависит от человека, от того, сколько любви сохранилось в душе, сможет ли, если не забыть, то глубоко запрятать обиду, нанесенную изменой.

Когда живешь с человеком, вместе с ним строишь семью, свой дом, в котором будут расти дети, нужно быть уверенным в этом человеке. Уверенным, что он не предаст, не изменит. Измена, как неожиданный удар на отмашь, выбивает почву из-под ног. Не каждый в состоянии после такого удара оправиться [7].

Вряд ли можно утверждать, что измену совершает только безнравственный человек. Если в семье ненормальные отношения, подозрения, ревность, скандалы, отсутствует доброта, сочувствие, понимание, то рано или поздно это приведет к тому, что один из супругов невольно начинает искать человека, который его понимает и уважает в нем личность.

В каждом конкретном случае необходимо иметь в виду мотивы, толкающие мужчину или женщину на измену. С одной стороны, это может быть тщеславие, ощущение личной «свободы», распущенность, смещение

нравственных ценностей, с другой — слабохарактерность, склонность к подчинению, социальная незрелость, неустойчивая жизненная позиция. В зависимости от этого и мера осуждения супружеской неверности должна быть разной. Эта мера будет зависеть и от того, насколько глубока причиненная изменой боль и обида; как преподнесена была — цинично, случайно ли, осторожно, с равнодушием, в присутствии других людей и т. д.; как была воспринята пострадавшим от измены супругом — бурной реакцией, скандалом, эмоционально или спокойно, рационально.

В современных исследованиях делаются попытки проанализировать причины супружеской неверности. Приведем здесь одну из классификаций.

Новая любовь. Эта причина супружеской неверности характерна для браков, где любовь была незначительной или вовсе отсутствовала (рассудочные, рациональные или вынужденные браки, основанные на выгоде, страхе одиночества).

Возмездие. При помощи изменения реализуется желание отомстить за неверность супруга, чтобы восстановить чувство собственного достоинства.

Поруганная любовь. В брачных отношениях отсутствует взаимность. Один из супругов страдает от неприятия его любви, безответственности чувства. Это побуждает утолить чувство в другом партнерстве, где возможна взаимность. Иногда изменяющий сам не любит нового партнера, но откликается на его чувство, сочувствует безответно любящему его человеку.

Поиск новых любовных переживаний, как правило, характерен для супругов со значительным стажем, когда чувства поблекли. Либо в семьях с такой нормалью, когда от жизни берется все возможное. Вариантом может быть подражание «красивой жизни» зарубежных образцов, сексуальной свободе.

Воспоминание. С помощью супружеской неверности человек компенсирует недостаток любовных отношений, который возникает из-за влияния длительных разлук, болезни супруга и иных ограничений на полноту любви в браке.

Тотальный распад семьи. Измена здесь фактически результат создания новой семьи, когда первая семья воспринимается нежизнеспособной.

Случайная связь, когда измена не характеризуется регулярностью и глубокими любовными переживаниями. Обычно она бывает спровоцирована определенными обстоятельствами (настойчивость «партнера», «удобным случаем» и т. д.). [11]

В браке щекотливые моменты иногда лучше обойти молчанием. И в случае изменения даже неправдивое «Да» или «Нет» может спасти семью и сегодня и в будущем. Чрезмерная искренность, желание рассказать правду о своем мимолетном увлечении, о физической измене может вызвать у супруга тяжелую депрессию. Находясь под гнетом своего поступка, «преступления» стремится очистить совесть, исповедоваться, раскрыв душу «пострадавшему». И вот тут-то все и начинается. Для того, кто слушает исповедь, она словно гром среди ясного неба. А «грешник» после исповеди становится свидетелем страданий человека, которому изменил. Принцип

«лучше горькая правда, чем сладка ложь» в таких случаях не срабатывает. Ничего хорошего здесь ждать не приходится. Тот, кому изменили, до конца жизни может потерять психическое равновесие и только боль, как заноза будет ныть в сердце.

Надо сказать, что измена — суровое испытание для любого человека, для любого супружеского союза. Тот, кто к ней относится легко, с безразличием — скорее всего не любит или вряд ли вообще способен любить. Когда измена происходит на фоне конфликтных отношений, она воспринимается как естественное следствие. Переживание измены зависит от того, насколько часто встречался с подобными ситуациями [12].

Попустительство, безнадежность или непримиримость — это крайности в восприятии супружеской неверности. Прежде чем делать выводы, необходимо внимательно и по возможности объективно взглянуть на ситуацию измены. Если это ошибка человека, пусть жестокая, ее надо уметь простить (кстати, жены прощают чаще; мужья возбуждаю дела о разводе по причине неверности жены). Если измена вызвана искаженными взаимоотношениями в семье, в них надо разобраться. То есть в любом случае надо искать причины, а не обвинять других.

Измена разрушает семью, неважно, кто изменил, муж или жена. Простить ее или не простить зависит от человека, от того, сколько любви сохранилось в душе, сможет ли, если не забыть, то глубоко запрятать обиду нанесенную изменой.

Измена — это такой вариант нарушения супружеской жизни, существенно отличающийся от других видов семейной деструкции: конфликтов, ссор, асоциального поведения, кризисов, разводов и т. п. По мнению Т. М. Заславской и В. А. Гришина, существуют мотивы для вступления во внебрачные связи. Новая любовь. Эта причина характерна для браков, где любовь незначительна или вовсе отсутствует (рассудочные, рациональные или вынужденные браки, основанные на выгоде, страхе одиночества). Возмездие — стремление отомстить за супружескую неверность. Поруганная любовь — отсутствие взаимности, безответность чувства. Поиск любви в другом партнерстве, где возможна взаимность. Иногда сам изменяющий не любит нового партнера, но откликается на его чувство. Поиск нового любовного переживания, как правило, характерен для супружества со значительным стажем, либо это может быть в семьях с такой моралью, когда от жизни стремятся получить все возможное. Восполнение — с помощью супружеской неверности пытаются восполнить недостаток любовных отношений — из-за длительной разлуки, болезни супруга и иных ограничений на полноту любви в браке. Тотальный распад семьи: измена — фактический результат создания новой семьи, когда первая воспринимается как нежизнеспособная. Случайная связь — когда измена не характеризуется регулярностью и глубиной переживания (опьянение, настойчивость партнера, «удобный случай») [5].

Социологическое исследование О. Лосевой [9] показало, что так же существуют различия в мотивах для совершения измен у мужчин и женщин. Мужчины чаще всего объясняют измену половой потребностью. Большой

частью эта потребность, не связываемая с какими-то эмоциональными или духовными сторонами общения, удовлетворяется со случайными, малознакомыми партнершами (такие связи составили около 1/3 всех внебрачных контактов) либо в кратковременных, «мимолетных» связях с давними знакомыми, сослуживицами, женами друзей и т. д. (1/4 всех связей). Отъезд жены в командировку или отпуск для опрошенных мужчин становится поводом для поиска временной замены. На третьем месте — любовь к другой женщине. На это обстоятельство указал один из десяти мужчин, имеющих внебрачные отношения. Таким образом, для мужчин роль любви как мотива внебрачных связей невелика. Каждым десятым из мужчин, вступающих во внебрачные связи, движет любопытство. В ряде случаев мужчины вступают во внебрачные связи во время ссор с женой, сгоряча, из желания отомстить и самоутвердиться. Некоторые из ответивших стали, по их словам, «жертвой» настойчивости женщин. Самую же большую группу (более 1/3) составили те, кто не ответил на вопрос, то есть не смог или не захотел проанализировать, что побудило их к внебрачным связям. В данном исследовании ответы женщин достаточно сильно отличались от ответов мужчин. На первый план здесь выступило то, что для мужчин было сугубо второстепенным — неудовлетворенность в браке. Значимость этого мотива для женщин подтверждается и другими данными: среди имевших внебрачные связи женщин только 1/3 удовлетворены браком и 2/3 неудовлетворенных. Но самое интересное — это реакция и переживание ситуации измены партнера. Известие об измене брачного партнера часто приводит к серьезному стрессу.

Проблемная ситуация. Относительно внебрачных связей существует достаточно богатая историческая и этнографическая литература и явно недостает психологических и социологических исследований. Внебрачные отношения — почти совершенно не исследованная область супружеских отношений. Научное изучение их с помощью опросов, хотя бы и анонимных, является сложным делом, поскольку получаемая информация связана с традиционно не одобряемым в обществе явлением, а значит, может быть неполной или искаженной. При всех изменениях сексуальной морали последних десятилетий в сторону большей терпимости, например, к добрачным связям, отношение к внебрачным связям значительно менее терпимое. И. С. Кон объясняет это тем, что внебрачные связи рассматриваются у народов всех стран как предательство, нарушение взятых на себя обязательств [6]. Правда, отношение к измене мужчин и женщин в классовых обществах было несколько разное.

Определенное представление о взглядах на внебрачные связи дает статистика, опубликованная С. И. Голодом в 1973 году. Согласно ей, 22 % опрошенных осуждали внебрачные связи, около 39 % оправдывали их, и столько же не имели определенного мнения на этот счет. Мужчины в большей мере оправдывали внебрачные связи и в меньшей мере осуждали [4].

В другом исследовании, выполненном спустя 8–10 лет в Москве, взгляды на внебрачные связи выяснялись отдельно — по отношению к лицам своего и противоположного пола. Выяснилось, что мужчины в отношении

себя придерживались более «разрешающих» взглядов, чем в отношении женщин, то есть мужчины проявили себя как сторонники традиционного «двойного стандарта» поведения. Женщины придерживались более «равноправной» морали, предъявляя почти одинаковые требования как к себе, так и к мужчинам. Женщины продемонстрировали и несколько большую консервативность в отношении внебрачных связей, «запрещая» их для обоих полов в большей мере, чем мужчины [5].

Результаты приведенных исследований показали, что «запретительной» позиции в отношении внебрачных связей придерживается не более 1/4–1/3 опрошенных. Большинство же либо допускает их возможность, либо относится к ним неопределенno (Лосева О., 1990). Социологические исследования «Молодежь — наше будущее» (1995) показали, что эта тенденция в нашей стране усилилась. Полностью принимают заповедь «Не прелюбодействуй» от 8 % до 20 % опрошенных (в зависимости от этническо-религиозной принадлежности) [10].

Основная гипотеза исследования: основным мотивом измены является неудовлетворенность (различного рода: бытовая, эмоциональная, сексуальная) супруга в браке

Описание методов. Нами были проведены неформализованные интервью с субъектами адюльтера. Валидность метода обусловлена специфичностью темы для наиболее полного раскрытия проблематики. Было опрошено 4 мужчины и 3 женщины, которые являются «изменяющим» брачным партнером. Истории записывались на диктофон с разрешения респондентов.

Мы просили наших респондентов рассказать о своей ситуации, специфика метода такова, что мы задавали только наводящие вопросы, и выявить общие тенденции в процессе аналитики достаточно проблематично. Тем не менее попробуем описать полученные результаты.

Известно, что к сорока годам у многих мужчин, даже самых верных, появляется страх перед возрастом и вместе с ним возникает вопрос: а все ли в этой жизни я испытал? Иногда человеку, который много времени уделял науке или строил карьеру, был законопослушным гражданином и хорошим отцом, начинает казаться, что он чего-то недополучил. Мужчина считает, что он обязательно должен «наверстать упущенное». Зачастую он не задается вопросом: а зачем это ему нужно? В позднем возрасте мужчина способен на несвойственную ему форму поведения — на мимолетную связь с женщиной, годящейся ему в дочери, на сумасбродные поступки и неадекватные реакции. Все это связано с возрастным кризисом и страхом окончания жизни.

Анализ результатов исследования. Как показало наше исследование, причины и характерные черты супружеской измены очень дифференцированы. Тем не менее, основываясь на результатах как нашего эмпирического исследования, так и на результатах исследований современных ученых в данной области, мы попытались выделить некоторую типологию.

Ситуативно-обусловленная измена. Измена этого типа происходит в случае, когда один из супругов любит и привязан к другому, но не может устоять перед своим сексуальным желанием к кому-либо еще. Обычно та-

кая измена происходит под влиянием обстоятельств — возможности (напр. путешествие), рискованность (эмоциональное возбуждение) и прием алкоголя. Типичное приключение на одну ночь. И чем сильнее любовь индивида к супругу, тем более виноватым он или она себя чувствует в результате этого приключения. Но ощущение вины постепенно угасает по мере исчезновения страха раскрытия.

Романтическая измена. Такая измена случается, когда человек привязан к супругу, но испытывает сексуальное желание и любовь к кому-либо еще. Традиционное эмоциональное и сексуальное приключение. В таких случаях люди часто обещают оставить супруга, чтобы уйти к любовнице (-ку), но не выполняют этого. Привязанность к супругу препятствует этому. Часто такие ситуации заканчиваются печально. Любовники чувствуют себя преданными, и изменяющие супруги остаются в браке без любви.

Конфликтно-романтическая измена. Случается, если человек испытывает подлинную любовь и сексуальное желание к более чем к одному человеку. Несмотря на наше идеалистичное понимание того, что истинная любовь только одна, возможно испытывать интенсивную романтическую любовь к разным людям. Но, хотя эмоционально такие ситуации возможны, они очень сложны и создают сильный стресс (см. самопомощь при стрессе после измены). Пытаясь никому не причинить вреда, изменяющий супруг обычно причиняет вред всем.

Измена памяти угаснувшей любви. Этот тип измены происходит, если супруги состоят в постоянных отношениях, но не имеют никаких чувств. Нет сексуального желания, нет любви или привязанности — только наличие обязательств заставляет их быть вместе. Когда люди изменяют в такой ситуации, их главная забота — соблюсти приличия. С эмоциональной точки зрения нет гнева или чувства вины, только забота о том, что другие люди могут подумать.

Список использованной литературы

1. Васильева, О. С. Супружеская измена как предмет социально-психологического исследования / О. С. Васильева, И. Н. Хмарук // Прикладная психология. — 1999. — № 2. — С.12–19.
2. Велента Т. Ф. Психология семейных кризисов / Т. Ф. Велента, Т. А. Зинкевич-Куземкина Н. И. Олифирович. — СПб.: Речь, 2006. — 360 с.
3. Волкова А. Н. Опыт исследования супружеской неверности / А. Н. Волкова // Вопросы психологии. — 1989. — № 2. — С.98–106.
4. Голод С. И. Личная жизнь: любовь, отношения полов / Голод, Сергей Исаевич. Л. : Ленингр. орг.о-ва «Знание» РСФСР, 1990. — 32с.
5. Заславская Т. М., Гришин А. Г. Ревность и измена как феномены супружеской жизни. Как их избежать? — М.: Прогресс, 2002. — 418 с.
6. Кон И. С. Введение в сексологию. — Москва: Медицина, 1989. — 336 с.
7. Левкович, В. П. Методика диагностики супружеских отношений / В. П. Левкович, О. Э. Зуськова // Вопросы психологии. — 1987. — № 4. — С. 128–132.
8. Липпиус А. Игры для взрослых / А. Липпиус. — М.: КСП+, 1998. — 320 с.
9. Лосева О. Секс?.. Не только, но... // Узы брака, узы свободы: Проблема семьи и одиночества глазами ученых. — М., 1990.
10. Молодежь: будущее России. — М., 1995. — 238 с.

11. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др.; под ред. Е. Г. Силяевой. — М.: Академия, 2003. — 192 с.
12. Тюгашев, Е. А. Семьеведение: Учебное пособие / Е. А. Тюгашев, Т. В. Попкова. — Новосибирск: СибУПК, 2002. — 230 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Г. В. Ятвецька

Т. І. Кривошея

кафедра соціології Інституту соціальних наук

Одесського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький б-р, 24/26, г. Одеса-58, Україна

АДЮЛЬТЕР ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

Стаття присвічена вивченню феномена подружньої зради (адюльтеру) в сучасному суспільстві. На основі теоретичного аналізу літератури вивчена сім'я як соціокультурний феномен. Виявлено причини і характерні риси подружньої зради в сучасному суспільстві.

Ключові слова: адюльтер, сучасна сім'я, позашлюбні зв'язки, трансформація сімейних цінностей.

A. V. Yatvetskaya

T. I. Krivosheia

Sociology Department of Social Sciences Institute

of Odessa Mechnikov National University,

r. 40, 24/26, Frantsuzsky Boulevard, Odessa-58, 65058, Ukraine

ADULTERY AS A SOCIAL PHENOMENON

Summary

The article is devoted to the study of the phenomenon of adultery in modern society. Family as a social and cultural phenomenon has studied by the theoretical analysis of the literature. The causes and characteristics of adultery in modern society where been identified.

Key words: adultery, modern family, extramarital affairs, transformation of family values.

УДК 316.733

К. Ю. Авраменко

аспирант кафедры социологии ДНУ им. О. Гончара,
ауд. 701, просп. Гагарина, 72, г. Днепропетровск, 49010, Украина
(067) 912-91-99, olirik@mail.ru

ИСТОРИЯ И ПАМЯТЬ КАК ФОРМЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПРОШЛОГО

В статье проводится сравнительный анализ «истории» и «памяти» как двух форм репрезентации прошлого. Выделяются основные характеристики «исторического» и «мемориального» типов ретроспективных представлений. делаются выводы относительно основных векторов трансформации современного поля общественного отношения к прошлому.

Ключевые слова: история, память, историзм, деколонизация прошлого, места памяти.

Сегодня регистрируется ситуация, когда на уровне всех социально значимых дискурсов (политических, идеологических, научных, массмедиийных, масскультурных и т. д.) проблематика познания и интерпретации прошлого располагает более значительным капиталом актуальности, нежели смежная с ней область предвидения и прогнозирования будущего. Такое положение вещей обусловливается широким спектром факторов. Кризис модели прогресса, деактуализация основных утопий Нового Времени, феномен «конца истории», изменения в научном поле (утрата исторической наукой монополии на представление прошлого) и т. д. приводят к темпоральной переориентации современной культуры от проспекции к ретроспективности.

При этом само пространство общественного отношения к прошлому сегодня подвергается своей тотальной реконфигурации, которая выражается в появлении принципиально новых типов социальных практик, связанных с процедурами «переписывания истории» и коммодификации прошлого; в превращении прошлого в материал, инструмент и арену для политических игр; а также в формировании на основе прошлого особой публичной сферы, в которой разворачиваются социальные взаимодействия, конструируются идентичности и создаются мифы.

В этих условиях растет уровень социологической заинтересованности в изучении ретроспективных представлений. Социология все чаще и все полнее включается в широкие социальные процессы по «проработке прошлого» (Т. Адорно), как на уровне фиксирующей и анализирующей их инстанции, так и на уровне их активного агента.

В контексте описания происходящих сегодня в социальном поле прошлого трансформаций дискурс исторических и социологических исследований оперирует двумя оппозиционными понятиями — «история» и «память». Традиция их противопоставления как разных стратегий представления и использования прошлого присутствует в работах М. Хальбвакса, П. Нора,

Я. Ассмана, П. Рикёра, Ю. М. Лотмана и ряда других исследователей [1, с. 52–53]. Воспроизведя эту традицию, мы позволим себе обозначить *целью данной статьи* компаративистский анализ «истории» и «памяти» как двух исторически конкурирующих форм репрезентации прошлого.

«История» как форма и стратегия репрезентации прошлого формируется в эпоху Нового Времени, вытесняя собой мифopoэтические представления о прошлом традиционной культуры [2, с. 10]. Исторический «взгляд на прошлое» выступал продуктом социокультурной реальности эпохи модерна и изначально строился вокруг базовых модерновых метанarrаций, среди которых можно выделить идею прогресса и модель объективного астрономического социального времени. Именно от них прошлое модерновой культуры унаследовало такие черты своего восприятия, как линейность, односторонность, кумулятивность и хронологизм.

Окончательно новый тип ретроспективных представлений складывается в рамках концептуализации исторической науки, которая экстраполировала характерные для нее способы репрезентации прошлого не только на весь корпус общественных наук, но и на более широкий контекст социальных отношений. При этом сама историческая наука изначально строилась на основе сциентистского идеала научности, т. е. на основе естественнонаучных методологических принципов позитивистского толка. Классическая история (как и классическая социология) впитала в себя все ключевые постулаты позитивизма, как-то эмпиризм, холизм или объективизм [3, с. 96]. В отношении истории к ним добавлялся еще и принцип «историзма», который гласил о том, что «историческая реальность — это то, что было в прошлом «на самом деле», и ее надо изучать *per se*, т. е. такой, какой она была в действительности» [3, с. 97]. Таким образом, принцип «историзма» предполагал, как минимум, два момента: во-первых, объективную природу самой исторической реальности (прошлого), а во-вторых, возможность ее объективного познания.

Необходимость объективного познания прошлого провоцировала доминирующую форму его представления в дискурсе исторической науки. Прошлое представлялось здесь в виде повествовательного, событийного нарратива, связь между компонентами которого носила каузальный, причинно-следственный характер. В свою очередь, главной формой «наглядного отображения» прошлого в классической истории выступали разнообразные хронологические ряды, которые основывались на жестких и эмпирически верифицированных связках «дата (время) — факт (событие)». Подобная «хронологизация прошлого» способствовала тому, что само историческое знание, произведенное в ее контексте, приобретало такие качества, как абсолютность, однозначность и универсальность, т. е. наделялось признаками своей научности [4, с. 212]. Главной задачей исследующих прошлое научных дисциплин, в таком случае, становилась его аутентичная реконструкция, которая основывается на представлении о статичном и неизменном характере исторической реальности.

Во второй половине XX века пространство социальных представлений о прошлом претерпевает существенные трансформации и преобразования.

В этот период на первое место выходит иная форма репрезентации прошлого, которую можно обозначить как «память». В поле социального познания эти трансформации проявляются в активной артикуляции проблематики социальной или коллективной памяти.

В социологии под социальной памятью принято понимать систему социально обусловленных механизмов отбора, накопления, кодирования, хранения и передачи знания о прошлом. При этом сам концепт социальной памяти основывается, как минимум, на двух базовых предпосылках. Во-первых, это рассмотрение любой памяти именно как социального феномена, когда индивидуальные мнемонические структуры формируются и становятся возможными только в контексте их заключения в «социальные рамки памяти»¹. Во-вторых, на присутствующее в обществе знание о прошлом экстраполируются черты памяти как психического феномена, такие как субъективность, селективность, кратковременность, эмоциональность и т. д.

Одним из корифеев проблематики социальной памяти является французский историк Пьер Нора. В своих работах Нора называет современную эпоху «мемориальной» или «эпохой всемирного торжества памяти», констатируя при этом, что общество сегодня находится в состоянии перехода «от истории к памяти», т.е. в процессе трансформации доминирующей парадигмы восприятия прошлого. Небывалое доселе ускорение исторического процесса приводит к нарушению преемственности социального опыта и формированию своеобразного разрыва между настоящим и прошлым [6]. Прошлое превращается в «мир, который мы потеряли», в объект воспоминания, переосмыслиения или ностальгии. Такое отношение к прошлому, естественным образом, провоцирует «раздувание функции памяти, гипертрофию ее учреждений и орудий (музеев, архивов, библиотек, коллекций, каталогов, банков данных, мемориалов и т. д.)» [1, с. 52].

При этом в прошлое, интерпретируемое как «память», закладывается потенциал конструируемости. На место истории, которая, в соответствии с принципом историзма, предполагала исключительно возможность однозначной и эмпирически верифицированной реконструкции прошлого по схеме «таким, каким оно было на самом деле» постепенно приходит аморфное, нечеткое, неопределенное, но при этом гибкое и податливое «прошлое памяти». Это, в свою очередь, приводит к возникновению широких кампаний по конструированию прошлого, выалируемых на уровне политических дискурсов, но активно вскрываемых, деконструируемых в научных исследованиях [2, с. 5].

Сама идея конструирования прошлого подразумевает два важных, с нашей точки зрения, момента.

Во-первых, «конструкция прошлой реальности (прошлого) определяется конструкцией настоящего и его задачами» [1, с. 53]. Таким образом,

¹ Понятие введено французским социологом М. Хальбваксом в его одноименной работе. При этом Хальбвакс не дает четкого определения этого термина, понимая под ним широкий круг социальных детерминант индивидуальных мнемонических процессов: от языка до исторических фактов и социально санкционированных базовых воспоминаний [5].

прошлое всегда конструируется в строгом соответствии с актуальными для современности трендами и контекстами. Это, в свою очередь, подразумевает включение прошлого в настоящее, его производность именно из настоящего.

Во-вторых, сегодня можно регистрировать некоторые подвижки в области агентов подобного конструирования. В пространстве модерновой культуры главным из этих агентов выступало государство. Для государств Нового Времени именно правильно проинтерпретированное прошлое (закрепленное в исторических текстах) было важнейшим ресурсом нациестроительства, отчего такое прошлое подвергалось своей сакрализации и мифологизации [6].

Сегодня государство теряет монополию на использование прошлого как ресурса легитимации своего господства. Круг агентов конструирования прошлого заметно расширяется, в него входят масс-медиа, политические элиты, а также огромное количество разнообразных групп, для которых общие представления о прошлом, общая социальная память становятся основанием для формирования групповой идентичности. Если капитал истории всегда принадлежал государству, то капитал памяти, по сути своей, феномен групповой [7, с. 17].

Для описания этих процессов П. Нора вводит понятия «демократизация истории» и «деколонизация прошлого» [6]. Подобно тому, как западная цивилизация в «эпоху колониализма» стремилась освоить под свои нужды земли «варварских народов», национальные государства в Новое Время колонизировали пространство социальной памяти, переформатировав его в соответствие со своими интересами. С точки зрения французского исследователя, во второй половине XX века происходит обратный процесс: социальная память освобождается от «государственного гнета» и возвращается к своим «исконным владельцам» (группам и сообществам). Нора раскрывает этот процесс через идею о трех типах деколонизации прошлого: всемирной, связанной с непосредственным распадом колониальных империй; внутренней, свойственной западным обществам и связанной с эманципацией «меньшинств» (сексуальных, религиозных, региональных и т. д.); и идеологической, характерной для постtotalитарных социальных пространств, в которых происходит обращение освободившихся народов кискажавшейся либо запрещавшейся традиционной памяти [1, с. 52].

Таким образом, деколонизация подразумевает сегментацию и субъективацию прошлого, а социальная память предстает феноменом принципиально множественным. Каждая из групп-носителей конфигурирует социальную память в соответствии с потребностями своей исторической самоидентификации. Это, в свою очередь, приводит к возникновению пересекающихся траекторий интерпретации прошлого, когда одни и те же исторические факты могут оцениваться с разных позиций представителями различных групп и сообществ [8, с. 15].

От принципиальной гетерогенности социальной памяти производна и ее принципиальная конфликтность. Такие конфликты, и даже настоящие

«войны памяти», могут разворачиваться в двух плоскостях: во-первых, горизонтальной (пространственной), которая подразумевает конфликтную напряженность между несколькими группами, локализирующимиися в одном географическом или социальном пространстве (этническими, религиозными) по поводу общих мемориальных структур (памятников, географических названий и т. д.), во-вторых, вертикальной (temporal'noj), где речь идет о межпоколенческих конфликтах относительно, скажем, культурного или национального наследия.

Прерывность и нелинейность, лежащие в основе памяти как способаreprезентации прошлого, провоцируют определенные сдвиги в методологии научных исследований этого феномена.

Во-первых, речь здесь идет об изменении представлений об истинности. В частности, «истинность» мемориальных структур «заключается не в их «фактичности», а в их «актуальности»: «события либо продолжают жить в культурной памяти, либо забываются. Установить, почему то или другое событие продолжает жить в памяти, и есть самое важное, поскольку отражает его релевантность и специфику» [9, с. 52]. Таким образом, относительность истины в пространстве социальной памяти определяется ее динамическим характером — социальная память как атрибут, в первую очередь, настоящего имеет свойство меняться вместе с ним.

Во-вторых, поскольку в рамках анализа социальной памяти изучению подлежит не столько прошлое как таковое, сколько настоящее в его контексте, подобный анализ тяготеет к постепенному перемещению из пространства исторического в пространство, собственно, социологическое. Историческая наука лишается сегодня традиционной для нее монополии на интерпретацию прошлого, а сами исторические исследования (особенно тот их сегмент, который непосредственно связан с вопросами социальной памяти) все более «социологизируются» [6].

В-третьих, на первое место в исследованиях социальной памяти выходит принцип топологизма, «согласно которому социальная память теряет свое временное измерение, а следовательно, наиболее адекватным способом отображения происходящих в ее составе изменений являются пространственные характеристики» [8, с. 9]. Проблема хронологий и других темпоральных модусов исследования прошлого заменяется, в данном случае, проблематикой поиска и анализа актуальных зон социальной памяти, своеобразных «топосов» или мест, а также изучением взаимосвязи между ними.

В этом плане показательна разработанная все тем же П. Нора концепция «мест памяти». Под этой категорией Нора понимает «значимые материальные и нематериальные явления, которые с течением времени приобрели статус символа в национальном наследии» [10, с. 53]. С точки зрения французского исследователя, подобными «местами памяти» могут стать не только географические точки, но и люди, события, предметы, здания, традиции, легенды, которые окружены особой символической аурой. Их роль, прежде всего, символическая, т.е. «напоминание о прошлом, наполняющее смыслом жизнь в настоящем» [11, с. 42]. Это своеобразные простран-

ства интерпретаций, игр со смыслами и значениями, объекты сакрального поклонения и десакрализирующих практик¹.

В таком понимании «мест памяти» проявляется еще одна черта социальной памяти как способа структурирования ретроспективных представлений. Речь идет о семантизации прошлого, ведь «работа памяти — это всегда работа с символами и значениями» [1, с. 54]. Прошлое предстает, в таком случае, как пространство принципиально полисемантическое, ориентированное на соприсутствие множества различных версий интерпретации одних и тех же мемориальных структур (монументов, исторических фактов и событий, текстов прошлого). Границы подобной семантики определяются исключительно актуальными состояниями «семиосферы» (Ю. М. Лотман), т. е. действующей в «здесь-и-сейчас» социальной ситуации системой семиотических кодов.

Выводы

Таким образом, эпоха модерна охарактеризовалась установлением и господством во всех значимых дискурсивных полях того способа репрезентации прошлого, который можно обозначить как «история». Окончательно этот способ сформировался в пространстве классической исторической науки, а из его пределов был развернут на более широкий контекст социальных отношений.

Для этой формы репрезентации прошлого свойствен ряд характеристик. Во-первых, это представление о линейности прошлого и преемственности настоящего в его отношении. Во-вторых, объективный (статичный и неизменный) характер самого прошлого и возможность его объективного познания. В-третьих, репродукция прошлого в виде последовательного, событийного нарратива, отношения между компонентами которого подчинены каузальной обусловленности (результатом подобного представления становится «хронологизация прошлого»). И, в-четвертых, возможность аутентичной реконструкции прошлого в пространстве исторического научного дискурса.

Во второй половине XX века на смену характерному модерновой культуре процессу «историоризации» прошлого, приходит противоположный процесс, который можно было бы обозначить как «мемориализация»: на первое место в общественных практиках выходит иная форма репрезентации прошлого — «память». Это, в свою очередь, подразумевает реформирование представлений о прошлом в соответствии с рядом векторов:

Во-первых, это процесс семантизации прошлого, который реализуется через восприятие прошлого как реальности символического порядка, как совокупности циркулирующих в социальном пространстве и постоянно

¹ Однако, несмотря на свою символическую основу, места памяти, как правило, предполагают вещественную реификацию. Этому способствует сама природа олицетворяемой ими социальной памяти — в отличие от истории, которая стремилась к созданию абстрактной картины прошлого, память нуждается в своем овеществлении, закреплении и маркировании через некоторые материальные объекты, наиболее распространенным примером которых выступают разнообразные монументы и памятники.

артикулирующихся текстов. Это приводит к стиранию грани между прошлым и настоящим, к включению прошлого в пространство настоящего, поскольку само прошлое в этом случае организуется как текст, который пишется и читается на «языке настоящего».

Во-вторых, речь идет о процессах субъективации и фрагментации прошлого. Прошлое персонифицируется отдельными социальными группами, каждая из которых стремится выстроить свою картину исторической реальности, нередко противоречащую иным подобным картинам, а порой и вступающую с ними в открытый конфликт. Исторические факты и события обрастают множественными версиями своих прочтений и пере-прочтений, между которыми разворачивается символическая борьба. Само прошлое при этом утрачивает черты статичности и неизменности, приобретая динамичный и контекстуальный характер.

В-третьих, прерывность и нелинейность прошлого провоцируют его осмысление уже не в темпоральных (хронологии), а в пространственных категориях. Социальная память репродуцируется через систему мест, локусов и актуальных зон («места памяти»), значимость которых определяется не их временной отдаленностью от настоящего, а занимаемой ими позицией в пространстве актуальных социальных отношений.

И, в-четвертых, этот способ презентации прошлого подразумевает переход от идеи реконструкции к практикам конструирования прошлого, а также предполагает возможность деконструкции этих практик на уровне научного дискурса (например, в исторических и социологических исследованиях).

Стоит заключить, что описанные здесь формы презентации прошлого (история и память) не более чем «идеальные типы». Однако их использование видится методологически выгодным, поскольку позволяет зафиксировать те сдвиги и изменения, которые свойственны современному полю представлений о прошлом.

Список использованной литературы

1. Сорока Ю. Г. Отношение к прошлому / Юлия Георгиевна Сорока // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 2. — С. 47–66.
2. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук / О. О. Фостачук. — Харків, 2005. — 21 с.
3. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования / Анатолий Владими́рович Лубский. — М.: Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2005. — 352 с.
4. Савельева И. М. Конструирование прошлого / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. — СПб.: Наука, 2003–632 с.
5. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
6. Нора П. Всемирное торжество памяти [Электронный ресурс] / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22-pr.html>
7. Нора П. Между памятью и историей (Проблематика мест памяти) / Пьер Нора // Нора П. Франция — память. — СПб.: Изд-во С. — Петерб. ун-та, 1999. — С. 17–50.
8. Аникин Д. А. Пространство социальной памяти: Автореф. дис. канд. филос. наук / Даниил Александрович Аникин. — Саратов, 2008. — 20 с.

9. Арнаутова Ю. А. Культура воспоминания и история памяти / Ю. А. Арнаутова // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени [под ред. Л. П. Репиной]. — М.: Кругль, 2006. — С. 47–55.
10. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? / Тони Джадт // Ab Imperio. — 2004. — № 1. — С. 44–71.
11. Соколова М. В. Что такое историческая память? / М. В. Соколова // Преподавание истории в школе. — 2008. — № 7. — С. 37–44.

Статья поступила в редакцию 12.05.2013

К. Ю. Авраменко

кафедра соціології ДНУ ім. О. Гончара
ауд. 701, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010, Україна

ІСТОРІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ ЯК ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МИNUЛОГО

Резюме

У статті проводиться порівняльний аналіз «історії» та «пам'яті» як двох форм репрезентації минулого. Виділяються основні характеристики «історичного» та «меморіального» типів ретроспективних уявлень. Робляться висновки щодо основних векторів трансформації сучасного поля суспільного ставлення до минулого.

Ключові слова: історія, пам'ять, історизм, деколонізація минулого, місця пам'яті.

K. Y. Avramenko

Department of Sociology, DNU
Aud. 701, ave. Gagarin 72, Dnepropetrovsk, 49010, Ukraine

HISTORY AND MEMORY AS REPRESENTATION FORMS OF THE PAST

Summary

The article deals with comparison study of 'history' and 'memory' as two representation forms of the past. The author stresses the main characteristics of 'historical' and 'memorial' types of retrospective views. He also draws conclusions about basic vectors of transformation of modern field of public attitude to the past.

Key words: history, memory, historicism, decolonization of the past, memory places.

УДК 316.485.6(423)

Д. А. Автенюк

соискатель кафедры социологии

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,

кв. 130, д. 9-А, ЖМ «Радужный», Овидиопольский район,

Одесская область, 65036, Украина

e-mail: dasha-avtenuk@rambler.ru

м.т. 0632692809

МЕТОДОЛОГИЯ ДЕТЕРМИНАНТОВ ЭТНОСОЦИАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ

Статья посвящена характеристике основных факторов, влияющих на возникновение этнических конфликтов в современном обществе. Рассматривается роль конфессионального и этнического факторов в объяснении причин конфликтов на этапе расширяющейся глобализации.

Ключевые слова: этнический конфликт, этнический и религиозный фактор в стабилизации социума, государство, глобализация.

В современных условиях заметно усилился интерес представителей различных наук к проблеме конфликта. Он порожден коренными изменениями в общественной жизни почти каждого государства и в мире в целом. Учитывая, что социальный конфликт — сложное явление, которое изучается разными областями знаний: философией, социологией, правоведением, политологией, педагогикой, психологией и даже математикой, то создать общие методологические подходы достаточно проблематично [3].

Основная задача социологического видения состоит в обнаружении в социальных конфликтах пересекающихся с ними конфессиональных бифуркаций, определении концептуальных подходов в логике этого взаимодействия.

Предметом рассмотрения настоящей статьи является обозначение подходов к оценке форм проявления этнорелигиозных конфликтов и их содержанию в условиях глобализации.

В эпоху постиндустриального развития происходят не просто эволюционные изменения в различных сферах социума, а глубинных основ воспроизводства всей системы общественных отношений. В этнонациональной сфере эти изменения проявляются в возрастании масштабов интеграционных процессов, формировании межнациональных и наднациональных региональных сообществ, образовании супер- и мегаэтносов. Объективная основа таких тотальных сдвигов заложена в материальной и духовной культуре народов, но, как свидетельствует практика, в различных странах и на разных континентах они отличаются. Единственно, что создает общее основание, так это то, что они происходят противоречиво и болезненно, осложняясь затяжными политическими кризисами и этническими войнами [7].

Проблемная ситуация

Нынешний этап развития мирового сообщества показывает, что конфликт — не только атрибут совместной деятельности больших регионов, профессиональных сообществ, но и сущностной элемент развития любой личности или малой группы. Если раньше говорили о предупреждении и предотвращении конфликтов, то сегодня речь идет об управлении вспыхивающими повсеместно пожарами. Важным условием достижения успеха в решении этой сложной задачи является систематизация знаний и взаимное обогащение подходов, сложившихся в различных научных направлениях. Не случайно поэтому выделена новая область науки — конфликтология. Она объединяет усилия представителей различных наук и более системно подходит к решению проблемы социальных конфликтов [2].

Смысл общегуманитарной методологии и специальной теории конфликта заключается в том, что объяснительный принцип динамики общества лежит в постоянно существующем, но то обостряющемся, то уменьшающемся противоречии — иначе в несоответствии, расколе между культурой и отношениями субъекта, что, с одной стороны, реально угрожает катастрофой, а с другой — служит стимулом активизации субъекта.

Индикатором оценки состояния межэтнических отношений, как правило, провозглашается уровень этнической толерантности в полях социального пространства контактирующих этносов. Но этого крайне недостаточно. Толерантность — лишь один из механизмов стабильности и социального порядка. Толерантность не только личностное качество, но и общественное отношение [9]. Под толерантностью понимается готовность принять других такими как они есть и взаимодействовать с ними на основе согласия, жить в мире достигаемого консенсуса, связанного как с разрушением ранее однородной культурной среды, так конфликта повседневных интересов.

Снимая социокультурное противоречие, человек тем самым преодолевает стереотипы своей деятельности, распад миропорядка, углубляет свою способность воспроизводить себя, весь освоенный человеческий космо-мир. Таким образом, он пытается решать основной вопрос, сформулированный еще в античности: можно ли понять мир как целостный и одновременно как множественный и расчлененный. Сегодня эта проблема решается не только как теоретическая, но и как задача практическая — проблема жизни и смерти человечества, которое может погибнуть, если люди не сумеют воспроизводить мир, человеческую реальность, хотя и относительное, но единство при одновременном развитии многообразия.

Рассматривая причины возникновения этнических конфликтов во всем их многообразии, следует сказать, что они сопряжены, главным образом, с выраженным противоречиями. Классификации разрабатывались такими учеными, как Э. А. Паин, А. А. Попов, Л. М. Дробижева, Л. Козер, Л. Г. Здравомыслов, А. В. Дмитриев, В. А. Тишков. Если обобщить типологию межэтнических конфликтов, то можно утверждать, что существует, по крайней мере, два основных принципа классификации этнических

конфликтов: по характеру и времени действия конфликтующих сторон, их содержанию, то есть по основным целям, которые ставит выдвигающая претензии сторона.

Временной аспект важен для правильной постановки предмета этнического конфликта. Так, конфликты, которые имели место в прошлом и связаны с распадом СССР, стали причиной действующих конфликтов территориального распределения власти. *Предметом спора* в таких конфликтах являются практики распределения власти и компетенции управления между центральным правительством и различающимися этническим своеобразием территориями. Примером могут служить этнополитические проблемы в АР Крым, ситуация Республики Молдова и непризнанной Приднестровской Молдавской Республики. Однако распределение территории по этническому признаку является лишь *внешним фактором* разгорания спора. Под ним могут подразумеваться более глубокие детерминанты, как, например, политические цели, экономическая выгода, международное сотрудничество, что будет носить основной, но скрытый (латентный) характер.

В аспекте временных рамок можно сказать и о том, что этнические конфликты до распада СССР, которые носили военный характер и привели к вынужденной миграции людей из горячих точек, стал следствием нынешних конфликтов. Данный фактор кардинально изменил этнический состав ряда государств, что, в свою очередь, приводит к разногласиям на почве притеснения и непризнания прав и свобод этнических меньшинств со стороны титульного этноса, что можно сейчас наблюдать и в развитых странах Западной Европы.

При этом стремление отстаивать, утверждать свое общностное право быть хозяином на своей земле, желание убеждаться в признании этого права и уважении к нему со стороны диаспоральных общностей, а также со стороны соседних наций является наиболее существенной чертой любого современного европейского титульного этноса. Именно на основе таких составляющих, как уважение и признание, сформировались, существуют (а сегодня уже и интегрируются в наднациональные объединения) политические нации Европы. [6] Здесь можно наблюдать *причинно-следственную связь* конфликтов, имеющих место в прошлом, и их результат на возникновение этнических конфликтов на территории современной Европы, что, безусловно, приобретает новый характер на фоне всеобщего процесса глобализации.

Особенностью современной международной ситуации является возрастающее противостояние светских идеологий и усиливающих свое влияние религиозно-политических идеологий. Прежде всего, это касается идеологий радикального исламского фундаментализма, наиболее распространенного в арабском мире. С другой стороны, сюда можно отнести глобализационную идеологию Запада, выступающую в религиозной сфере в форме универсалистских коммерческих культов. Иначе — в современном мире религиозный фактор выступает в качестве единственного оружия политического влияния [5].

В европейских странах актуализация этнического фактора, как правило, протекает латентно, носит частный характер и является следствием процесса культурной и ценностной глобализации, которая рассматривается представителями радикальных движений как посягательство на культурно-историческую идентичность [8].

Конец XX века стал, по мнению известного американского политолога С. Хантингтона, свидетелем повсеместного возрождения религии. Это возрождение заключается в усилении религиозного сознания и подъеме фундаменталистских движений. И это, несмотря на то, что практически все мировые и национальные религии призывают к веротерпимости по отношению к представителям других религиозных взглядов.

Подобные факты ориентируют на *выдвижение в качестве концептуального подхода логики связи социальной и религиозной идентичности и реализацию проблемных зон в правоприменимой практике и социально-политической жизни*.

Что касается идентификации, то она актуализирует проблемы миграции, ослабления связи с местом проживания и нации как источника гражданской и политической солидаризации. Современный этап развития мировой политики характеризуется значительным ростом роли религиозного фактора в международных и региональных отношениях. «Религиозный ренессанс», ставший реальностью в конце XX в., связанный с процессами экономической модернизации и социальных изменений во всем мире, которые размыли традиционную идентификацию людей с местом проживания и одновременно ослабили роль нации-государства как источника идентификации. Вакуум, образовавшийся в результате этого, в основном был заполнен религией, в частности, в форме фундаменталистских движений. Подобные движения сложились как в исламе, так и в западном христианстве, иудаизме, буддизме и индуизме [1].

Ярким примером бифуркаций, идущих от религиозного фактора, может послужить ситуация на Ближнем и Среднем Востоке, в таких странах как Ливан и Ирак, также в ряде стран Африки: Судан, Нигерия, Эфиопия, Ливия. Основной чертой всех этно-конфессиональных конфликтов на этих территориях является противостояние конфликтующих оппозиционных сторон, приверженцев разных религий. И все же религия здесь лишь оружие, с помощью которого завуалирован главный фактор, которым является посягательство на власть, ресурсы и господство над территориями. Однако, приводя пример с автономной территорией Курдистан и его латентный конфликт с Ираком, который, в свою очередь, претендовал на свои исторические районы на данной автономной территории, в качестве основной причины, можно обозначить нефтяной запас на этих территориях, владение которыми благоприятно сказалось бы на общей экономической и международно-политической ситуации Ирака.

Анализируя причины и источники ныне существующих и возможно будущих конфликтов, нельзя односторонне сводить все только к религиозному или этническому фактору. Более того, в первую очередь необходимо рассматривать политические, экономические, военные, демографические,

экологические и другие предпосылки социальной жизни. Они представляют собой не фоновый, а базисный аспект анализа этнорелигиозной ситуации, несмотря на ее фундаментальность и значимость.

В анализе социальных факторов конфликта особенное значение приобретает объем и содержание понятия «религиозный фактор». Оно часто используется в исследовании проблем межконфессиональных отношений, а также основных путей его влияния на процесс модернизации мирового сообщества в условиях однополярного и многополярного мира [4].

Среди аналитиков процесса глобализации утвердился подход, в котором глобализация представляется абсолютно новым явлением не только потому, что способствует сокращению социального неравенства, но в связи с тем, что фактически ликвидирует человека (социальную группу) как актора, как главное действующее лицо в происходящих процессах модернизации [10].

На самом деле, на фоне всеобщей глобализации вместо ожидаемого исчезновения региональных отличий происходит их воспроизведение и усиление, что и определяется понятием «глокализация». Вместо слияния и унификации возникают противоположные явления: сепаратизм, обострение интереса к локальным различиям, возрождение глубоких древностей, диалектов и связанной с ними символизации с новыми целевыми установками.

На сегодняшний день совершенно очевидным является факт весьма изменившегося характера взаимодействия глобальной культуры и национальных, в том числе, этнических культур. Глобальные и локальные тенденции «в конечном счете взаимодополняемы и взаимопроникают друг в друга, хотя в конкретных ситуациях могут прийти в столкновение». Роланд Робертсон ввел в связи с этим термин «глокализация». Глокализация, будучи диалектическим процессом взаимодействия локального и социального уровня развития социума, в качестве следствия имеет не только смещение глобальных процессов на уровень локальных (например, формирование отдельных национальных стандартов по международному образцу), но предполагает и выход локальных процессов на глобальный уровень. Острие проблемы состоит в том, как менее развитые страны движутся в этом направлении.

Глобальные потоки организуются относительно самостоятельно не в чьих-либо интересах, не в результате чьих-либо действий, а сами по себе, даже если те, кто когда-то их запустил, обладали соответствующими интересами. Люди, в своем большинстве, лишь обслуживают, регулируют (но не формируют, не направляют или изменяют) движение, заданное автоматическим, по сути, механизмом. Другое дело, что они не акторы, они лишь агенты, выполняющие заданную потоком функцию. Значимость действий социальных акторов, как видим, практически отрицается, даже если речь идет о национальных государствах, а то и констатируется факт их полного ухода с социально-политической сцены [10].

На основе логики выработки новых смыслов в глобализирующемся мире возникает своеобразная культурная программа формирования и ре-

шения проблем, деятельности воспроизведения, включая формы общения, изменения направления развития сообщества, свойств субъекта и т. д. Это означает, что логика формирования новых смыслов есть одновременно логика воспроизведения, формирования, изменения форм общения, логика развития человеческой реальности в целом.

Исходя из перемещения локальных обществ на глобальную арену интеграции, можно говорить, что важнейшим фактором преодоления социокультурных противоречий и конфликтов является решение в первую очередь социально-экономических проблем, политических преобразований с центрированностью на человека, не только признание легально находящихся в странах иммигрантов полноправными гражданами, но и создания для них условий жизни, адекватных гражданам этих стран. Иначе — осуществление реальной социальной адаптации, равно как и изучение адаптационных стратегий.

В данном контексте модель мультикультурального общества, как одного из возможных решений возникших конфликтов, не отрицается, несмотря на ее решение в современных западноевропейских странах. В этой связи актуальным становится вопрос о готовности принимающей страны, как, не поступаясь своей идентичностью, принять культурно-религиозную идентичность иммигрантов. Аналогично и с другой стороны — готовы ли иммигранты на тех же принципах уважения к ценностям страны, которая их приняла, налаживать взаимоприемлемый тип общения, то есть умение жить в условиях поликонфессионального и мультикультурального мира, который давно пора воспринимать как прогрессирующую данность.

Выводы

В веке глобализации и поликультурализма ощущается настоятельная потребность в понимании того, что с развитием цивилизации возникает следствие разноплановости обществ, а также многоплановость их культур, и, чтобы избежать столкновения систем ценностей, ментальностей, религиозных идентичностей, необходимо учитывать интересы как этнических меньшинств на их самоопределение, сохранение исторических традиций, так и права принимающих титульных наций на сохранение порядка их территорий, уважение культуры и языка. Нынешний этап процесса глобализации, усиливает свое влияние на страны Европы, вносит значительные изменения в этносоциальную среду ряда стран. Однако не следует забывать, что процессу глобализации предшествовали другие значительные явления, такие как распад СССР, повлекшие за собой изменения этнического состава многих стран.

Анализируя современную ситуацию, необходимо учитывать все детерминанты возникновения этнических конфликтов в совокупности. Так, будет ошибочно говорить о том, что только религиозный или этнический фактор является причиной разгорания конфликтов в современном мире. Под ними следует понимать и международные отношения стран, их исторические процессы, которые привносят немаловажное влияние на современные

взаимоотношения между государствами, а также экономические и территориальные приоритеты в выстраивании межправительственных отношений.

Наряду с глобальным трендом повышения рациональности организаций, индивидуализации и распространения инструментального активизма все большее значение приобретает тренд универсализации ценностно-нормативных структур. Он интерпретируется как инвариант новой гражданской религии развитых обществ, включающий в себя идеи универсальных прав человека, экономической, политической и этнокультурной устойчивости, обеспечивающей легитимацию распространения институционального активизма, более эффективного проведения реформ в различных областях общественной жизни.

Говоря о возможных способах разрешения и столкновения интересов, можно предположить, что универсализация прав человека является возможным ключом к предотвращению этносоциальных конфликтов, которые характерны для последнего десятилетия не только в экономически слабых странах Восточной Европы, но и благополучных государствах Западной Европы.

Характеризуя детерминанты этнокультурных конфликтов, учитывая все предметные области социального знания в анализе конфликтов в современном обществе, пока еще максимально невозможно сгладить «накаленную» обстановку в современном обществе, разрешить существующие конфликты и предотвратить потенциальные. Решение данной проблемы имеет не только научную ценность, но и важное международное значение, а также жизненно необходимо для дальнейшего развития современной цивилизации.

Список использованной литературы

1. Захарченко А. М. Роль релігійного фактора в Палестинсько-Ізраїльському конфлікті на початку ХХІ століття / А. М. Захарченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 94. Частина II (у двох частинах). — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин, 2010. — С. 59
2. Зеленков М. Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект) / М. Ю. Зеленков. — Воронеж: Воронежский государственный университет, 2007. — 244 с.
3. Казаков Валерий. Социальный конфликт: проблема определения / Валерий Казаков // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3 — С. 157–158.
4. Лейн Дэвид. Гражданское общество в старых и новых государствах — членах ЕС. Идеология, институции и продвижение демократии / Дэвид Лейн // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 146–152.
5. Мchedлов М. П. Диалектика взаимодействия социальных и культурно-религиозных идентичностей / М. П. Мchedлов // Россия реформирующаяся. Ежегодник. Выпуск 6. — М.: Институт социологии РАН, 2007. — 408 с.
6. Нельга Александр. Социологический взгляд на этнорелигиозный фактор формирования политической нации в Украине / Александр Нельга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 2. — С. 127–137.
7. Росенко М. Н. Нации в современном обществе... / М. Н. Росенко // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2003. — Том 3, № 4. — С. 121–129.
8. Сикевич З. В. Этнонациональный фактор в современном обществе (актуальные проблемы этнической социологии) / З. В. Сикевич // Общество и социология: новые реалии и новые

- идеи. Труды Первого Всероссийского социологического конгресса. — Санкт-Петербург, 2002. — 687 с.
9. Титова Т. А. Социальная детерминированность уровня межэтнической толерантности в условиях городской полиэтничной среды / Т. А. Титова // Общество и социология: новые реалии и новые идеи. Труды Первого Всероссийского социологического конгресса. — Санкт-Петербург, 2002. — 687 с.
10. Халий И. А. Институты гражданского общества в современной России. К методам изучения / И. А Халий // Россия реформирующаяся. Ежегодник. Выпуск 6. — М.: Институт социологии РАН, 2007. — 408 с.

Стаття поступила в редакцію 15.05.2013

Д. О. Автєнюк

кафедра соціології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
кв. 130, буд. 9-А, ЖМ «Радужний», Овідіопольський район,
Одеська область, 65036, Україна

**МЕТОДОЛОГІЯ ДЕТЕРМІНАНТІВ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ
У СВІТІ, ЩО ГЛОБАЛІЗУЄТЬСЯ**

Резюме

Дана стаття присвячена характеристиці основних факторів, що впливають на виникнення етнічних конфліктів у сучасному суспільстві. Розглядається роль конфесійного та етнічного факторів у поясненні причин конфліктів на етапі розширення глобалізації.

Ключові слова: етнічний конфлікт, етнічний і релігійний фактор у стабілізації соціуму, держава, глобалізація.

D. A. Avtenyuk

Department of Sociology of Odessa National University I. I. Mechnikov
Apt. 130, house 9-A, residential area»Raduznyj» Ovidiopol district
Odessa region, 65036, Ukraine.

**THE METHODOLOGY OF THE DETERMINANTS OF ETHNIC
AND SOCIAL CONFLICTS IN A GLOBALIZING WORLD**

Summary

This article is devoted to the main factors influencing the emergence of ethnic conflicts in modern society. Examines the role of faith-based and ethnic factors in explaining the causes of conflicts at the stage of expanding globalization.

Key words: ethnic conflict, ethnic and religious factors in the stabilization of society, the state, globalization.

УДК 316.356.2:347.64

Д. В. Арестова

аспирантка кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
к.40, Французский б-р, 24/26, г.Одесса-58, 65058, Украина,
тел.68-60-92, 067-556-23-18 wise_angel1987@mail.ru

МОДЕЛИ УСТРОЙСТВА ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОГО ПОПЕЧЕНИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье рассматриваются наиболее значимые вопросы и актуальные проблемы трансформации государственной формы опеки над детьми-сиротами и детьми, лишенными родительского попечения, в более современные формы устройства: усыновление, патронат, опека (попечение), детские дома семейного типа, приемные семьи. Главная проблема заключается в необходимости совершенствования государственных форм опеки над детьми-сиротами и детьми, лишенными родительского попечения, и недостаточной исследованности новых семейных форм устройства детей (усыновление, приемная семья, детские дома семейного типа, патронат), а также в недостаточной материальной базе, неадекватном представлении населения о новых формах (опеки) устройства детей.

Ключевые слова: опека, дети-сироты, приемная семья, патронат, усыновление, патронат, детские дома семейного типа.

Система государственной опеки над детьми-сиротами и детьми, которые остались без родительского попечения, в Украине существует свыше 80 лет. Ребенок со времени рождения до достижения совершеннолетия находится под присмотром государственных учреждений, функциями которых является содержание, воспитание, обучение профессиональным навыкам.

В связи с экономическими, социальными и политическими изменениями обострились проблемы финансово-технического обеспечения учреждений для детей-сирот и детей, которые остались без попечения родителей.

Судьба детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, сегодня решается органами опеки и попечения, которые функционируют при местных органах исполнительной власти.

Наблюдается тенденция роста количества детей, которые по закону не признанные как таковые, которые лишены родительского попечения, но фактически могут считаться сиротами, поскольку родители при любых причинах должным образом не занимаются их воспитанием: дети из асоциальных семей, «дети улицы», попрошайки. Детей, которые при живых родителях не имеют необходимой опеки и воспитания в семье, независимо от официально признанного статуса, можно рассматривать как «социальных сирот», фактически лишенных родительского попечения.

Таким образом ситуация с сиротами в современном украинском обществе складывается неблагоприятно. Эволюция института сиротства в нашей стране хронологически связана с этапами становления государ-

ства, с войнами и социальными потрясениями, которые пережили люди. Причинами сиротства во времена Первой и Второй мировых войн был голод, смерть родных, потеря и разрушение, принесенные войной. Если во времена войн сиротство носило стихийный характер, то современные причины социального сиротства — низкое материальное положение, алкоголизм.

Постановка проблемы. Существует противоречие между необходимостью совершенствования государственных форм опеки над детьми-сиротами и детьми, лишенными родительского попечения, и недостаточной исследованностью новых семейных форм устройства детей (усыновление, приемная семья, детские дома семейного типа, патронат).

В настоящее время приоритетным направлением политики Украины в сфере помощи детям, оставшимся без попечения родителей, является поиск наиболее эффективных способов их устройства. Это актуализирует проблему получения полного объема знаний о развитии, организационной структуре каждой из возможных семейных форм устройства детей-сирот их преимущество перед государственной формой опеки.

Целью данной статьи является провести сравнительный анализ между государственной формой опеки и новыми формами устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения.

Трансформационные процессы в Украине принципиально изменили ситуацию. В связи с реформированием государственной системы опеки (интрантов) возникают новые формы семейного устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения:

1. Усыновление — принятие усыновителем в свою семью лица на правах дочери или сына, которое осуществляется на основании решения суда, кроме случаев, предусмотренных статьей 282 Семейного кодекса Украины. Усыновление ребенка проводится в его высочайших интересах для обеспечения стабильных и гармонических условий его жизни [1].

Достоинства:

- При усыновлении ребенок теряет статус ребенка-сироты и ребенка, лишенного родительского попечения.
- Ребенок чувствует себя полноценным членом семьи. Имеет право наследования, в том числе по выходу из несовершеннолетнего возраста.
- Родители (усыновители) могут дать ребёнку свою фамилию, поменять имя, отчество и, в некоторых случаях, дату рождения.
- Не могут быть разъединены родные братья и сестры при их усыновлении.
- Усыновление для ребенка не является тайным, брат и сестра имеют право знать о новом месте её (его) проживания (сохранение родственных связей).
- Количество детей, которое может усыновить один усыновитель, не ограничивается.

Недостатки:

- Оформляется дольше, чем опека, так как требуется усыновление, которое утверждается гражданским судом.

• Государство не оказывает никакой помощи после усыновления, за исключением предоставления послеродового отпуска и выплат в связи с рождением ребёнка в том случае, если усыновляется младенец.

• Самые жёсткие требования к кандидатам в усыновители, их материальному положению, заработку, жилью по сравнению с другими формами устройства, также необходимо предоставить справку о несудимости.

• Не каждый ребенок, лишенный родительского попечения, может быть усыновлен.

2. Приёмная семья — форма устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, на основании договора о передаче ребенка (детей) на воспитание в семью между органом опеки и попечительства и приёмными родителями (супругами или отдельными гражданами, желающими взять детей на воспитание в семью).

Достоинства:

• Могут взять в семью ребёнка, не имеющего статуса под опеку или усыновление и, в ином случае, обречённого жить в детском доме.

• Менее жёсткие требования к кандидату в опекуны в части дохода, жилищных условий, не требуются справки об отсутствии судимости.

• На ребёнка выплачивается ежемесячное пособие, предоставляются льготы по транспортному обслуживанию, жилью, оказывается содействие в организации обучения, отдыха и лечения опекаемого.

• Приемная семья имеет социальное сопровождение, которое обеспечивается педагогом или социальным работником.

• Выплачиваются целевые средства на ремонт, приобретение мебели и другие льготы, предусмотренные региональными законами.

• По исполнении приемному ребенку 18 лет ему выделяется жильё, если его у него нет.

Недостатки:

• Постоянный контроль и отчётность перед органами опеки за воспитание и расходование средств.

• Сложнее оформить, так как требуется оформлять договор о передаче ребенка на воспитание и трудовой договор (или договор об оказании возмещающих услуг, или контракт).

• Сложности при оформлении ребенка, проживающего в другом районе или городе, так как выплаты приёмной семье производятся из местного бюджета.

• Контакты с кровными родителями и родственниками ребёнка.

3. Детские дома семейного типа — отдельная семья, которая создается по желанию супружеской пары или отдельной особы, которая не состоит в браке, которые берут на воспитание и совместное проживание не меньше 5 детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения. В такой семье могут воспитываться не больше 10 детей [2].

Достоинства:

• Дети не теряют свой статус сирот или лишенных родительского попечения.

- Содержание детей осуществляется за счет местного бюджета.
- Родители-воспитатели также получают денежное содержание из местного бюджета.
- Родителям-воспитателям предоставляется вне очереди обустроенный индивидуальный жилой дом или многокомнатная квартира.
- На устройство ребенка в ДДСТ требуется его согласие, если он достиг такого возраста и в состоянии выразить свое мнение.
- Воспитанники находятся в ДДСТ до достижения 18 лет, если он продолжает обучение в профессионально-техническом, высшем заведении I–IV уровня аккредитации до его окончания, но не позднее 23 лет.
- Сохраняется право на алименты, другие выплаты, возмещение вреда в связи с потерей кормильца, которые он имел до устройства в ДДСТ.
- Поддерживают личные контакты с родителями или другими родственниками, кроме случаев, когда это может причинять вред жизни, здоровью, моральному воспитанию их [6].

Недостатки:

- Родители-воспитатели должны отчитываться за расходы на воспитание и содержание воспитуемого.
- Нет тайны передачи ребенка под опеку.
- Смена фамилии затруднена, даты рождения невозможна.
- Смена места жительства в связи с переездом в новый дом или квартиру.
- Смена в семье распорядка дня в связи с новым членом семьи.

4. **Опека (попечительство)** над детьми — устанавливается над детьми, которые остались без родительской заботы. Опека, попечительство устанавливается органом опеки и попечительства, а также судом в случаях предусмотренных Гражданским кодексом Украины (1540–06).

- **Опека** устанавливается над ребенком, не достигшим четырнадцати лет.
- **Попечительство** — над ребенком в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет.

Достоинства:

- Опека устанавливается решением главы местного самоуправления, из-за чего оформляется быстрее, чем усыновление, так как не требуется решение суда.
- На опекаемого ребёнка выплачивается ежемесячное пособие, оказывается содействие опекуну в организации обучения, отдыха и лечения опекаемого.
- По исполнении опекаемому 18 лет ему выделяется жильё, если его у него нет.
- Менее жёсткие требования к кандидату в опекуны в части дохода, жилищных условий, не требуются справки об отсутствии судимости.

Недостатки:

- Ребёнок имеет статус воспитуемого и в старшем возрасте может ощущать свою неполную принадлежность к семье опекуна.
- Возможно вмешательство органа опеки или появления претендента на усыновление ребёнка.

- Нет тайны передачи ребёнка под опеку.
- Контакты с кровными родственниками ребёнка возможны.
- Смена фамилии ребёнку затруднена, изменение даты рождения невозможно.

5. **Патронат** — по договору о патронате орган опеки и попечительства передает ребенка, являющегося сиротой или по другой причине лишенного родительской заботы, на воспитание в семью другого лица (патронатного воспитателя) до достижения ребенком совершеннолетия за оплату.

Достоинства:

- Возможно поместить в семью патронатного воспитателя ребёнка, не имеющего статуса, позволяющего передать его под опеку или усыновить и в ином случае обречённого попасть в приют, детский дом.
- Менее жёсткие требования к кандидатам, чем при усыновлении, но более жёсткие, чем при опеке.
- На ребёнка выплачивается содержание, предоставляются льготы по транспортному обслуживанию, жилью.
- По исполнении 18 лет патронируемому, выделяется жильё, если у него такового нет.
- Выплачиваются целевые средства на ремонт, приобретение мебели и т. п.
- Уполномоченная служба организует обучение, отдых и лечение патронируемого, оказывает помощь в воспитании, в решении сложных проблем.

Недостатки:

- Работа по планам Уполномоченной службы, постоянный контроль и отчётность за воспитание и расходование средств.
- Ребёнок может быть изъят из семьи воспитателя в любой момент, по решению Уполномоченной службы.
- Контакты с родителями и родственниками ребёнка, как правило, обязательны и их регламент определяется Уполномоченной службой.
- Эта форма пока используется не везде, а только на отдельных территориях.

Кроме того, нужно различать постоянное устройство детей, социальный статус которых определен, и временное устройство детей, находящихся в сложной жизненной ситуации. Такими временными формами являются социальные приюты и патронатные семьи. Юридически и приемную семью можно рассматривать в качестве временного варианта устройства, поскольку договор заключается на определенный срок. Другое дело, что на практике даже юридически регламентированные временные формы устройства детей часто превращаются в постоянные.

По разным обстоятельствам в Украине приоритетной формой устройства детей, лишенных родительского попечения, остается **усыновление**.

Государственным учреждением, содействующим определению детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, путем усыновления, является Центр по усыновлению детей при МОП, в Одессе — Служба по делам детей Одесского городского совета. На протяжении 2012 года в Украине усыновлено гражданами Украины — 2016 детей (в 2011 г. — 2114,

в 2010 г. — 2247 детей). На протяжении 2011 года в г. Одессе гражданами Украины усыновлено 144 ребенка (в 2010 г. — 143, в 2009 г. — 152 ребенка) [8]. Дети после 7 лет имеют очень маленькие шансы на усыновление гражданами Украины.

На сегодняшний день происходит уменьшение процента усыновления гражданами Украины детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения. Процент усыновления иностранными гражданами с 2000 года по 2002 год увеличился, однако позже с 2006 по 2012 год (1092 — 806 детей) эта тенденция изменилась, возможно, это связано с экономическими трудностями. В 2012 году количество детей, усыновленных гражданами Украины — 2016, а из числа детей, которые проживают с одним из родителей и усыновлены отчимом (мачехой) — 1225 детей. Тогда как в 2011 году количество детей, усыновленных иностранными гражданами, снижается: 806 из числа детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, и 32 из числа детей, которые проживают с одним из родителей и усыновлены отчимом (мачехой). На протяжении 2011 года иностранными гражданами было усыновлено 970 детей. А в 2010 году гражданами Украины, которые проживают с одним из родителей и усыновлены отчимом (мачехой) усыновлено — 1369 детей, из них в Одесской области — 86, а иностранными гражданами — 47 детей в Украине, из них в Одесской области — 2 ребенка.

Такая тенденция, возможно, связана не только с экономическими, социальными и политическими проблемами, но и человеческим фактором. В 2010 году в январе–феврале, мае были проведены опросы взрослого населения г. Одессы, где было выявлено, что общество в целом положительно относится к процессу реформирования институтов государственной опеки, есть желание что-то изменить, но не имеет каких-либо четких представлений, каким образом. В то же время граждане слабо информированы о процессе реформирования системы учреждений для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, их знания фрагментарны, опираются в основном на собственные интуитивные выводы. Слабо налажено информирование населения (семей) о возможности такого рода платной воспитательной деятельности [4, с. 41].

Наиболее приоритетной формой устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, является усыновление, но, к сожалению, очереди среди украинских граждан, которые желают усыновить детей, не существует. Препятствием для усыновления детей является наличие биологических родителей, в свое время не лишенных родительских прав. Также проблемным остается вопрос обеспечения надлежащего контроля содержания и воспитания усыновленных детей и предоставления родителям необходимой помощи со стороны органов опеки и попечительства.

В Украине сложилась практика отбора детей. Заранее потенциальные приемные родители знакомятся с правилами поведения в детском учреждении. Детали обсуждаются с его руководителями, сотрудниками. Позже работники интернатных учреждений приводят кандидатов в группу, не фиксируя на этом их внимание, дают возможность посмотреть на выбранного ребенка в обычных условиях и определиться с выбором [6, с. 43].

Усыновлять стремятся в основном маленьких и здоровых детей в возрасте до трех лет. Это связано с тем, что такие дети не имеют негативного асоциального багажа, как старшие детки. Они более успешно проходят социализацию и социальную адаптацию, так как изначально у них присутствуют все условия благодаря приемным родителям.

Необходимым условием для воспитания ребенка является наличие стабильного дохода. Для западного мира характерны приемные семьи. Они зародились в Соединенных Штатах, а затем активно распространились в Великобритании и других странах. За рубежом с приемной семьей, как правило, работают два социальных работника: отдельно с семьей и отдельно с приемными детьми. Практика, которая складывается в Украине, предусматривает одного социального работника, который должен сопровождать приемную семью. Его основной функцией является защита прав детей. Таким образом, социальный работник в своей деятельности должен совмещать социальную помощь с социальным контролем над процессом социализации ребенка в приемной семье.

Функционирование *приемных семей* нуждается в психологической и профессиональной подготовке приемных родителей, ориентации их деятельности на обеспечение реализации интересов именно детей, а не на решение собственных проблем. В такой семье должна гармонично совмещаться мотивация родителей относительно создания приемной семьи и интересы приемного ребенка.

При обеспечении функционирования приемной семьи возникает потребность в создании специальной службы для предоставления необходимой медицинской, психологической и социальной помощи и поддержки приемным родителям. Заданиями этой службы должны быть: обеспечения комплексности работы (медицинской, психологической, педагогической и социальной), привлечения специалистов (психоневролога, детского психиатра, логопеда), предоставления психологической помощи конкретным детям, родителям или семье в целом. Такие службы в Украине существуют благодаря благотворительным социальным организациям.

Приемная семья является наиболее приемлемой формой опеки и попечения и для детей, которые воспитываются в интернатных учреждениях. Основные психолого-педагогические проблемы, которые придется решать каждой приемной семье, связаны с трудностями в воспитании, развитии и социализации детей (коррекция и компенсация развития, запущенность здоровья ребенка, преодоления психологических травм).

Анализ приобретенного опыта Украины устраивания в новые формы опеки и попечения (усыновление, опека, детские дома семейного типа) показывает, что будущих приемных родителей обязательно нужно готовить к новой для них социальной роли, что необходимо анализировать все шаги родителей в плане их готовности к адаптации не только приемных детей, но и самой приемной семьи как до, так и после вхождения в нее ребенка.

Принципиальным отличием приемных семей от *детских домов семейного типа* является то, что приемная семья не должна изменять свои

устоявшиеся семейные привычки, распорядок дня в связи с приходом приемного ребенка. Ребенок приходит в уже сформированный микросоциум и учится жить в нем.

Работа приемных родителей отличается от работы педагогов интернатных учреждений тем, что она осуществляется непрерывно (круглосуточно), и потому социальным институтам и социальным педагогам (работникам) следует разработать систему психологической разгрузки приемных родителей. Пребывание детей в приемной семье предусматривает адаптацию не только к семейной жизни, а еще и к социальному окружению семьи.

Изучение и анализ жизнедеятельности семейных форм воспитания дает основания считать, что эта форма реабилитации и социализации детей — самая прогрессивная. Однако последующее их развитие зависит от того, насколько государство сможет решить проблему влияния экономической нестабильности на такие семьи.

Одна из альтернативных форм устройства детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, в Украине — детский дом **семейного типа**. Создание детских домов семейного типа началось в нашей стране в рамках эксперимента в 1989 году, а приемных семей — в 1998 году. Новый импульс развитию указанной формы опеки дало принятие Кабинетом Министров Украины в 2001 году. Положение о детском доме семейного типа. На 07.04.2013 г. в Украине функционирует 347 таких домов в 22 областях, Автономной Республике Крыма и г. Севастополе, где воспитывается 1132 ребенка (из них 238 родных и усыновленных, 894 — взятых на воспитание). С 1998 года и до сегодняшнего дня на учете в службе по делам детей Одесского городского совета находится 901 опекун. Как правило, это родственники ребенка, который лишился родительской заботы. В основном это бабушки и дедушки, тети, дяди ребенка.

Детский дом семейного типа реально отображает комплексность воспитательного действия семьи на формирование личности ребенка-сироты и ребенка, лишенного родительской опеки. Ребенок приобретает навыки межличностных взаимоотношений, усваивает позитивные образцы поведения взрослых, общения с социальным окружением, развивает стремление к самоусовершенствованию [3, с. 82].

Однако в деятельности детских домов семейного типа проблемными остаются: материально-техническое и финансовое обеспечение детских домов семейного типа, которое возложено на местные органы исполнительной власти; не урегулирован вопрос улучшения жилищных условий семьи в случае пополнения ее воспитанниками; не всегда ответственно осуществляется отбор и подготовка родителей-воспитателей. Возникают проблемы, когда ребенок после достижения совершеннолетия возвращается к биологическим родителям.

Основное отличие патроната (в той форме как он практикуется) от иных форм устройства детей на воспитание в семью — разграничение прав и обязанностей по защите ребенка между родителями ребенка (если они не лишены прав), уполномоченным учреждением (детский дом, интернат) и патронатной мамой, которая оформлена воспитателем государственного

учреждения. Все остальные формы устройства предполагают полную передачу прав и обязанностей лицу, взявшему ребенка в семью [2, с. 17].

При такой форме *устройства у патронатного воспитателя* возникает *две роли*: родительская и профессиональная. Патронатными воспитателями выполняется оплачиваемая работа и они исполняют функции опекуна в соответствии с заключенным договором, а ребёнок и семья имеют гарантированную помощь со стороны уполномоченного учреждения, несущего ответственность по закону за качество предоставляемых услуг семье. В случае нарушения договора о патронате, а также по его истечении (если это было оговорено с семьей и изначально заложено в договор) ребёнок должен был быть возвращён патронатным воспитателем в уполномоченную организацию. Как правило, если ребенок имел установленный юридический статус, то договор заключался до совершеннолетия ребенка. Если ребенок не имел установленного юридического статуса, то он помещался в семью временно на период до установления такого статуса. Если семья была согласна продлить пребывание ребенка до его совершеннолетия в случае установления юридического статуса, подписывалось дополнительное соглашение к договору о патронатном воспитании о продлении пребывания ребенка в семье до выхода ребенка в самостоятельную жизнь (т. е. как и в случае опеки и попечительства — до совершеннолетия ребенка или до получения им жилья). Заметим, что на протяжении всего этого периода и семья, и ребенок имели гарантированные услуги социальных педагогов, юристов, психологов, врачей, педагогов и иных специалистов.

Основные выводы:

1. Возможность развития новых семейных форм устройства детей, оставшихся без попечения родителей, — приемного родительства и патроната не подкреплена материальными ресурсами и необходимыми механизмами — службами по подбору приемных и патронатных родителей, их обучением и консультированием по поводу потенциальных проблем, сопровождением и контролем. Слабо налажено информирование населения (семей) о возможности такого рода платной воспитательной деятельности. Необходимо предусмотреть и работу с биологическими родителями детей, в частности тех, которые устроены на время в приюты или патронатные семьи.

2. Таким образом, приоритетной формой устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, является усыновление. Однако семьи или отдельные граждане, желающие взять на воспитание детей, сталкиваются с такими проблемами, как оформление документов, финансовое обеспечение, воспитание и социально-психологические отклонения, вызванные воспитанием или приобретенные в «кровной семье».

3. На данном этапе развития общества наиболее развитыми являются такие формы устройства детей, как приемные семьи, детские дома семейного типа и опека. Поддержка таких семей осуществляется местными органами, они получают финансовую помощь, помочь в лечении, решении жилищного вопроса, обучении детей. Все это способствует наиболее приемлемым условиям социализации и адаптации таких детей к жизни, а также они более приспособлены к современному социальному пространству.

4. Приток социальных работников и психологов в эту сферу возможен лишь при достойной оплате их труда. Поэтому необходимо финансирование. Программы по профилактике социального сиротства, а также развития семейных форм устройства детей и институциональной системы сопровождения как неблагополучных, так и «замещающих» семей.

5. С государственной точки зрения, это экономия средств — прямые выплаты в семьи гораздо эффективнее, нежели финансирование государственных учреждений. В то же время создание инфраструктур для семейного устройства детей требует как экономических, так и профессиональных людских ресурсов. В случае создания служб для работы с биологическими родителями для их социальной и психологической реабилитации экономического эффекта возможно и не нужно ожидать.

Список использованной литературы

1. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування від 13.01.2005.
2. Положення про прийомну сім'ю: Постанова КМ № 564 від 26.04.2002 із подальшими змінами
3. Реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: передумови, реалії та перспективи (за результатами соціологічного дослідження) / Ж. В. Петрочко, О. А. Калібаба, О. С. Шипіленко та ін.; За заг. ред. Ж. В. Петрочко. — К.: Наук. світ, 2006. — 100с.
4. Реформирование государственных институтов опеки над детьми: готово ли общество? / Князева Е. В., Корческо Д. В. // Вісник Одеського національного університету, Т.15 Вип.14: Сер. «Соціологія і політичні науки». — Одеса: Астропrint, 2010. — 203с.
5. Семейный кодекс Украины. Детские дома семейного типа// <http://pravoved.in.ua/section-kodeks/77-sku/272-glava20b.html>
6. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М., Комарова, І. В. Пеша, Г. М. Бевз, Л. В. Долинська, О. О. Яроменко. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 127 с.
7. Численность детей усыновленных в течении года //<http://ukrstat.gov.ua/> operativ/operativ2007/oz_rik/oz_g/vsunovl_06_g.html
8. Чисельність дітей, усиновлених протягом року. Соціальний захист населення. Головне управління статистики в Одеській області//<http://www.od.ukrstat.gov.ua/>

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

Д. В. Аrestova

асpirантка кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький б-р, 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна,
тел. 68-60-92, 067-556-23-18, Wise_angel1987@mail.ru

ОСНОВНІ МОДЕЛІ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Резюме

У статті розглядаються найбільш значущі питання та актуальні проблеми трансформації державної форми опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в більш сучасні форми влаштування: усиновлення, патронат, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї. Головна проблема полягає в необхідності вдосконалення державних форм опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, і недостатньою досліджуваністю нових сімейних форм влаштування дітей (усиновлення, прийомна сім'я, дитячі будинки сімейного типу, патронат), а також в недостатній матеріальній базі, неадекватному уявленню населення про нові форми (опіки) влаштування дітей.

Ключові слова: опіка, діти-сироти, прийомна сім'я, патронат, усиновлення, патронат, дитячі будинки сімейного типу.

D. V. Arrestova

Sociology Department of the Institute of Social Sciences
of Odessa I. I. Mechnikov National University,
r. 40, 24/26, Frantsuzki blv., Odessa-58, Ukraine

THE MODELS OF THE DEVICE OF CHILDREN-ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE: A COMPARATIVE ANALYSIS

Summary

This article discusses the most significant issues and topical problems of transformation of state forms of care for orphaned children and children deprived of parental care in the modern forms of the device: adoption, foster care, guardianship (care), family-type orphanages and foster families.

The main problem is the need to improve the public forms of care for orphaned children and children deprived of parental care and insufficient of researches new family forms of the device of children (adoption, foster, family-type homes, foster care), as well as in the lack of material resources, not adequate representation of the population about new forms (care) of children.

Key words: guardianship, children-orphans, foster family, foster care, adoption, children's homes of family type.

УДК 316.35–061.2

I. O. Білич

асpirант кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
23-а, вул. Комсомольська, м. Ізюм, Харківська обл., 64300,
тел. 066–77–823–77, iricandy@gmail.com

МІМІКРІЯ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті представлено розгляд імітування феномена волонтерства в Україні. Розкрито види мімікрії волонтерської діяльності та проведено аналіз істинного розвитку волонтерського руху.

Ключові слова: волонтерство, цінності, мімікрія, імітація діяльності, маскування.

Досить часто можна почути про важливість розвитку волонтерського руху в Україні. Проте за роки незалежності він так і не набув помітного змістового розвитку.

Волонтерство розглядається вченими як важливий компонент соціуму, котрий сприяє розвитку громадянського суспільства, вирішенню важливих соціальних проблем. У літературі можна знайти деякі кількісні та якісні показники ролі волонтерської діяльності, сприяючі прогресивному розвитку усіх країн світу [4]: у 1999 р. у США волонтери відпрацювали 19,9 млрд годин; з 24 млн жителів Канади віком від 15 років 7,5 млн займаються волонтерською діяльністю; праця волонтерів у громадських організаціях США дорівнює праці 9 млн штатних працівників повної зайнятості, що становить 225 млрд доларів; вартість волонтерської праці у Великобританії було оцінено у 40 млрд фунтів стерлінгів на рік — третій за величиною внесок у ВВП країни; останнє дослідження економічних показників волонтерської праці, проведене у трьох європейських країнах, показало, що громадські організації отримали 100–1300 % доходу (ефективності) від суми, яку вони вкладали у волонтерські програми.

Україна не має статистичних даних, які б дали змогу оцінити хоча б кількісні показники: рівень поширення волонтерської діяльності, внесок волонтерської праці в суспільний та, зокрема, економічний розвиток країни, визначити сфери діяльності, у яких працюють волонтери, тощо.

Наукова розробленість. Досить багато дослідників вивчає феномен волонтерства, зокрема, І. Д. Зверєва, Г. М. Лактіонова, Ю. Й. Поліщук, С. В. Савченко, С. Я. Харченко обґрунтували роль волонтерства як складової соціально-педагогічної роботи з молоддю; О. В. Безпалько, Р. Х. Вайноли, Н. В. Заверико, А. Й. Капська, В. С. Петрович розкривали технології застосування та підготовки молоді до волонтерської діяльності; З. П. Бондаренко, О. Г. Карпенко, Л. І. Міщик, В. А. Поліщук розглядали волонтерство як фактор професійного становлення майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників. Питання добroчинності та волонтер-

ства у вітчизняній науці й практиці також досліджували О. С. Брижовата, Л. П. Дума, І. М. Грига, А. Г. Зінченко, Н. М. Івченко, О. Г. Карпенко, О. О. Яременко, Л. Г. Коваль, О. А. Кузьменко, С. В. Толстоухова, І. М. Трубавіна, Н. Н. Комарова, О. П. Лисенко, В. Я. Назарук, О. К. Шатохіна, І. М. Пінчук, І. Б. Іванова, Ф. Я. Ступак, М. А. Дейчаківський, Т. Л. Лях, І. І. Мигович тощо.

Постановка проблеми. Волонтерство — це поклик душі. Феномен волонтерства можна виокремити в будь-якій країні, але високі показники розвитку спостерігаються лише в стаїх, розвинутих країнах. Кількість волонтерів залежить від соціально-економічного розвитку держави. Дослідження показують, що Україна відноситься до країн з низьким рівнем розвитку¹, тобто населення України заклопотане не альтруїзмом, а зароблянням грошей на життя. Слід зазначити, що соціально-економічні умови України не тільки не сприяють розвитку волонтерського руху, а й не забезпечують його статичності. Перехід держави до ринкової економіки сприяв ряду криз в економіці, політиці, соціальній сфері, які значно по-гіршили умови життя українців.

За відсутності сприятливих умов розвитку волонтерства, можна зробити припущення, що відбувається імітування волонтерських дій. Тому **актуальність дослідження** волонтерства як соціальної мімікрії обумовлюється передусім суспільною потребою з'ясування причин маскування, форми прояву, наслідків маскувальної (імітаційної) поведінки людей, що здійснюються ними в процесі їх пристосування до змін, трансформацій та кризового стану суспільства.

Отже, **ціль роботи** — розглянути волонтерський рух як мімікрію.

Термін «мімікрія» запозичений вченими з біології і використовується для опису соціальних та психологічних аналогів маскування. А. С. Лобанов досліджував соціальну мімікрію, яка являє собою «складний комплекс захисних методів і пристосувань соціально-політичного характеру, що дають можливість вижити та самозберегтися тим соціальним групам, силам і прошаркам, для яких у суспільстві склалися неможливі умови життя і діяльності» [7].

Стосовно волонтерства в Україні мімікрія має подвійний характер: імітація феномена «волонтерства» державою, громадськими організаціями та приховання справжніх мотивів та цілей волонтерів у добroчинності.

Порівнюючи українських та європейських волонтерів, окреслюється тенденція, що в нашій країні волонтерством займається молодь віком від 15 до 19 років, а понад 72 % волонтерів — жінки, а Західній Європі —

¹ Україна посіла 4-те місце в десятці найгірших економік світу [<http://www.unian.ua/news/444479-ukrajina-chetverta-u-desyatsti-naygirshih-svitovih-ekonomik.html>]; 174 місце з 178 за індексом задоволеності життя у 2007 році, 6-те з 106 країн за кількістю самогубств, 25-те з 215 — за кількістю ув'язнених у 2011 році, 226-те з 230 — за приростом населення у 2006 році тощо [див. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%B9%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D0%B8%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8>]

«заміжні жінки після 30 років, що вже мають дітей»¹. Пояснення вікових розходжень слід шукати в матеріальному становищі волонтерів. Якщо в розвинутих країнах волонтерство — це сфера діяльності матеріально забезпечених людей (одружені жінки з дітьми, які, як правило, досягли певного достатку в шлюбі або за рахунок кар'єрного зростання), то в Україні волонтерством займаються діти та молодь, що забезпечені батьками або навчаються в ВНЗ та отримують стипендії. Згідно з соціологічним дослідженням «Волонтер-2009: соціальний портрет і життєві пріоритети» «матеріальне становище опитаних волонтерів виявилося дещо вищим, ніж аналогічний показник для українського суспільства в цілому. Отже працюють в першу чергу ті, хто може собі це дозволити з фінансових міркувань. Тобто волонтерство — справа більш заможних верств населення» [8]. Також активність молоді у волонтерстві обумовлена наявністю вільного часу та формами проведення дозвілля. Українці вільного часу мають не так багато. За даними всеукраїнського опитування, найбільше його мають щодня студенти — в середньому 4,5 години. Майже стільки ж — у дорослих працюючих людей — 4,3 години. Але найбільш завантаженими виявилися школярі: у них на себе залишається щодня лише приблизно 4 години [10]. Вибір того чи іншого виду культурно-дозвілової діяльності обумовлений цінностями індивіда. Система цінностей виступає стратегічною детермінантою діяльності індивідів, груп, спільнот, суспільства. За результатами опитування² найбільш поширеними способами проведення дозвілля є: перегляд телепередач (75 %), спілкування з друзями (72 %), прослуховування музики (59 %) та відвідування нічних клубів, дискотек (блізько 50 %) [2]. Можна припустити, що волонтерські дії молодь відносить до проведення вільного часу з друзями, проте їх відсоток досить малий.

Проводячи ще одну паралель, потрібно звернути увагу, що в українців переважають матеріальні цінності. Найбільш значущі — здоров'я (4,74 бала за 5-балльною шкалою), сім'я (4,72), діти (4,67), добробут (4,67). Реалізація цих цінностей забезпечує безпеку людей, їх індивідуальне і групове виживання у часи радикальних суспільних перетворень. Рейтинг даного ціннісного синдрому («Безпека»³) становив, наприклад, у 2003 р. 96,6 %. У 2012 р. цей рейтинг майже не змінився (94,9 %) [6]. Навіть якщо громадяни мають вільний час, вони віддають перевагу проведенню дозвілля з сім'єю, додатковому заробітку, діям, що забезпечують виживання та захист.

¹ Соціологічне дослідження «Волонтер-2009: соціальний портрет і життєві пріоритети» проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді з 15 травня по 3 червня на базі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в усіх регіонах України. [http://www.msms.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=5B016592145E7368849B0D3454E-591F3?art_id=105361&cat_id=107932]

² Національне моніторингове опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» (автори проекту Н. В. Паніна та Є. І. Головаха).

³ Міжнародний порівняльний проект «Європейське соціальне дослідження», Інститут соціології НАН України, 4 хвилі опитувань (2005, 2007, 2009 та 2011 рр.), опитано близько 2000 респондентів за вибіркою.

Отже, соціально-економічні умови та нагальні потреби не залишають права існування волонтерства в чистому вигляді. Мімікрія волонтерства проявляється в тому, що владні структури феномен волонтерства, по-перше, зробили традиційним (він «був присутній з давніх-давен, у вигляді толоки, меценатства, діяльності братств»), а по-друге, видали старе явище за нове (тимурівці).

Досить важко знайти будь-які дані про численність волонтерів, але постійно говорять про волонтерів Центру соціальних служб для дітей, сімей та молоді (ЦССДСМ), залучення волонтерів до недержавних організацій (НДО), появу корпоративного волонтерства, створення волонтерських організацій споживачами соціальних послуг (групи взаємодопомоги). Спробуємо з'ясувати, як відбувається розвиток волонтерського руху — чи можна виділити в ньому ознаки маскування та імітації?

1) Волонтери при державних соціальних службах, НДО — це спосіб з появою «нових» трудових ресурсів отримати грошові надходження з міжнародних фондів. Недостатнє фінансування державою соціальних служб, самостійний пошук грошових надходжень громадськими організаціями призводить до того, що волонтери стають засобом до отримання фінансування від іноземних інвесторів. Волонтери виступають в ролі додаткових людських ресурсів для виконання соціального проекту, гарантією спроможності НДО виконати власну місію. Далеко не всі зареєстровані в Україні громадські об'єднання є активно і постійно діючими, або ж взагалі реально існуючими. Так, за даними Державного комітету статистики України, про результати своєї діяльності за 2010 р. органам статистики прозвітувало 21677 центральних органів громадських організацій, що складає лише 39,2 % від їх загальної кількості. А згідно з оцінками «Творчого центру «Каунтерпарт»¹, частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9 % від їх загальної кількості [9]. Досить часто волонтери лише числяться в організації для імітації її діяльності, а це у свою чергу спотворює реальний стан розвитку волонтерства.

2) Корпоративне волонтерство взагалі примусова справа. Хоча наголошується на добровільноті участі, але відмова може слугувати втратою роботи, попадання в «немилість» керівництва, відмежування від колективу. За сьогоднішнього економічного становища та загрози безробіття небагато корпоративних волонтерів наважиться відмовитись від волонтерських дій. З іншого боку, корпоративне волонтерство слугує механізмом кар'єрного зростання. Наприклад, близько тисячі співробітників компанії «Кіївстар» беруть участь у різноманітних волонтерських ініціативах компанії. В рамках конкурсу «Корпоративне волонтерство в Україні-2012» «Кращим волонтером» став співробітник, для якого участь у волонтерських програмах — історія успіху в компанії [1]. Що мотивує бізнес працювати

¹ Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002–2006 роки / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. — К.: «Макрос», 2006. — С. 18.

з НДО? Своїх співробітників компанії стимулюють списуванням робочого часу, додатковими днями відпустки для найактивніших, але не фінансово. Для себе ж компанії бачать у соціалці піар власної діяльності, репутацію соціально-відповідального бізнесу [5].

3) І, нарешті, волонтерські об'єднання споживачів соціальних послуг, так звані групи взаємодопомоги. Члени таких груп працюють на добровільних началах, але це взаємовигідний обмін послугами, навиками, спосіб проведення дозвілля, яке передбачає власні вигоди. Волонтери громадської організації одночасно є і споживачами цих послуг, тобто діяльність функціонує на рівні обміну.

Отже, створюється міф, що існує велика кількість громадських організацій, потребуючих праці волонтерів (міфічна мімікрія), але насправді ці організації самі фактично не існують. Згідно з дослідженнями кількість громадських організацій зростає, а кількість їх учасників зменшується [9]. Відбувається імітація потрібності волонтерів в організаціях, хоча соціального замовлення на волонтерів не існує. Формується псевдонеобхідність волонтерів з метою привернення уваги до діяльності організації (за Лобановою, вид мімікрії — соціальний міметизм) [7].

В межах конструювання ідеології волонтерства державою створюється імідж волонтера, проте він не дієвий, оскільки є абстрактним, не виникає бажання його наслідувати. Відсутність реального прикладу підригає довіру населення до волонтерства та користі від нього [3]. У волонтерстві немає героїв, визнаних і авторитетних. Нагородження «Кращого волонтера року» — це якраз спроба створити героїв. Щоб за словом «волонтер» стояли живі люди, конкретні особи, а не абстрактні образи. Замість того, щоб популяризувати волонтерство, «Зліт волонтерів», «Кращий волонтер року» — це імітація суперництва, створення пантеону героїв, розробка стандартів авторитетів (ритуальна мімікрія). Більшість офіційних заходів ґрунтуються на показовості діяльності як в політиці, так і в роботі громадських організацій (це необхідно для звітування роботи). По-перше, беруть участь у конкурсі лише волонтери організацій (мотиви громадських організацій у волонтерстві ми з'ясували раніше), тому мета конкурсу — залучення волонтерів в ці організації. По-друге, образ «героя» формується на пустому місці, досить часто волонтер активно допомагає у власних цілях (практика в вузі, отримання нових знань на навичок, знайомство в новими людьми, отримання роботи, просування по службі тощо) і в порівнянні з іншими приймає участь у значній кількості заходів громадської організації.

Приховання справжніх цілей волонтерів — ще одна форма мімікрії. За даними дослідження «Волонтер-2009: соціальний портрет і життєві пріоритети»: 85 % молоді заявили про сутно альтруїстичні мотиви — потребу допомоги іншим та бажання зробити щось корисне для суспільства; 15 % вказали, що волонтерство — це можливість навчатися, отримати нові знання та навички, 4,4 % — таким чином знайти хорошу роботу; 0,9 % добровільна діяльність — це імітація роботи [8].

Як зазначалось вище, значна кількість волонтерів в Україні — діти та молодь, тому можна припустити, що справжнім мотивом є організація

власного дозвілля (хобі, яке поділяють друзі, знайомство з новими людьми, можливість відвідати цікаві місця). Волонтерством часто займаються пенсіонери (своєрідна втеча від самотності), спеціалісти (визнання в суспільстві). Мімікрант вдягає маску з метою: 1) «мімікрії захисту» — пристосування до змін, які не влаштовують людину (наприклад, переважний пасивний відпочинок серед друзів волонтера призводить до незадоволення дозвіллям; вихід на пенсію та втрата близьких людей); 2) «мімікрії-гараздування» — досягнення успіху (демонстрація досягнень, бажання бути прикладом до наслідування). Волонтерство для молоді — це пошук майбутньої сфери діяльності, перспективи працевлаштуватися, опанувати нові знання та навички. Волонтерство не є поширеним явищем у студентському середовищі: лише кожний сьомий¹ опитаний студент зазначив, що він бере участь у волонтерській роботі, але мета діяльності — формування професійної компетентності майбутнього фахівця [11], зокрема, 73,4 % волонтерів планують працювати в соціальній сфері, отже це студенти-волонтери педагогічних, психологічних та соціальних спеціальностей, для них волонтерська діяльність — практика отриманих знань [8].

Показовим прикладом стало волонтерство під час «Євро-2012». По-перше, влада голосно заявляла шокуючі числа підготовки волонтерів до Євро-2012: «для проведення Євро-2012 закладені кошти на підготовку волонтерів, на їхнє навчання ... планується витратити з державного бюджету 42 мільйони гривень», «доведеться підготувати приблизно 30 тисяч добровольців» [10]. Після ж проведення спортивного заходу ніяких звітувань не опубліковано, а з запланованих 30 тисяч, лише 12 тисяч волонтерів працювали під час Євро, 2879 з яких волонтери УЄФА [12]. Проте це рекордна кількість на один захід, статистика ЦССДСМ свідчить, що за 2008 рік по всій Україні працювало — 11 229 волонтерів [8]. Саме розважальний характер спортивного заходу став мотивом волонтерської діяльності для молоді, в доповнення до цього мовна практика з іноземцями, компенсація проїзду, харчування, допуск до матчів. Отже, сучасний розвиток волонтерського руху в Україні характеризується мімікрією волонтерського процесу владними структурами, волонтерськими організаціями та самими волонтерами, котрі маскують власні цілі добровільних дій.

Як висновок, маскування егоїстичних цілей під цінності волонтерства приводить до розвитку мімікрійного процесу феномена «волонтерство». Цілком зрозуміло, що українцям не байдужі проблеми інших, але за умови відсутності власних. Всі добровільні вчинки — добре зважені та прораховані дії, що не несуть безкорисності. Цікаво проводити час, займаючись волонтерством, виходити «у світ»; заводити нові знайомства чи бути разом із старими друзями-волонтерами; отримувати нові навички і досвід; встановити ділові контакти; розважатися; отримати визначений статус — ось переваги волонтерства для українців.

¹ Соціологічне дослідження «Становище студентської молоді України», проведене Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка (анкетне опитування проводилося у лютому–грудні 2008 р. в усіх областях України, АР Крим та місті Києві; всього опитано 5103 респонденти 2-го, 3-го, 4-го, 5-го, 6-го курсів ВНЗ III–IV рівнів акредитації).

Список використаної літератури

1. http://www.kyivstar.ua/ru/press_center_new/news/?id=32824
2. Бабенко Н. Б Духовний світ молоді в українському суспільстві [Електронний ресурс]: Українські культурні дослідження. — Режим доступу: http://culturalstudies.in.ua/knigi_8_1.php
3. Пономарев С. В. Добровольчество как бизнес, ценность и проект [Електронный ресурс]. — Режим доступа: <http://socpolitika.ru/rus/ngo/activity/document10827.shtml>
4. Дослідження волонтерства. [Електронний ресурс]: практичний посібник ГУРТ — Режим доступу: http://berd.net.ua/volunteer/New_book.htm
5. Корпоративне волонтерство — як бізнес і НУО можуть порозумітися? [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=987>
6. Круглий стіл «Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості» [Електронний ресурс]: Інститут соціології НАН України — Режим доступу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&sqi=2&ved=0CD0QFjAB&url=http%3A%2F%2Fdif.org.ua%2Fmodules%2Fpages%2Ffiles%2F1360592163_2409.doc&ei=bIyTUEGrOsjXtAaH_YCIDQ&usg=AFQjCNEmFrrfpJBIQs47GS-GlioHzvfh9w&sig2=HConRWPJ6YubgyZxIqLQ6Q&bvm=bv.46471029,d.Yms
7. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії : монографія / А. С. Лобанова. — К. : Інститут соціології НАН України, 2004. — 300 с.
8. Лук'янова Н. Л. Волонтерський рух в Україні — дієвий засіб реалізації державних програм у соціальній роботі з населенням / Н. Л. Лук'янова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика [Електронний ресурс] : наук.-метод. журн. — Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Srvu/texts.html, — 2009, № 2
9. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. [Електронний ресурс]: Національний інститут стратегічних досліджень. Київ 2012. — Режим доступу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&ved=0CEkQFjAD&url=http%3A%2F%2Fwww.niss.gov.ua%2Fpublic%2FFile%2F2012_nauk_an_rozrobku%2Fstan_poz_gp_sus.pdf&ei=n8CTUbmrfForWsgaC_oHwCg&usg=AFQjCNGwwog3jPxdB9Id0SYXX0Lp2DXcUQ&sig2=xpuFwwjXQDdMgyWFgLBcJg
10. Україні потрібні альтруїсти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukraine2012.gov.ua/comments/25819/>
11. Хижняк О. В. Волонтерська діяльність як толерантна соціальна практика / О. В. Хижняк // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць / гол. ред. О. Л. Скідін ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, НАН України, ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса : Астропrint, 1998. — Вип. 42. — К. [та ін.]: Класичний приват. ун-т, 2009. — С. 218–224.
12. Цікаві факти про волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/16290/>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

И. А. Билич

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
6, пл. Свободы, г. Харьков, 61000, Украина

МИМИКРИЯ ВОЛОНТЕРСКОГО ДВИЖЕНИЯ В УКРАИНЕ

Резюме

В статье представлено имитирование феномена волонтерства в Украине. Автор анализирует различные формы мимикрии в рамках волонтерской деятельности, административные, организационные составляющие, рассматривает конкретные практики и мотивацию украинского волонтерства как содержащие «маскировочные» тенденции, не связанные с ценностями волонтерства на глубинном уровне.

Ключевые слова: волонтерство, ценности, мимикрия, имитация деятельности, маскировка.

I. Bilych

Kharkiv V. N. Karazin National University,
6, Svobody, Kharkov, 61000, Ukraine

MIMICRY OF THE VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE

Summary

The paper presents the phenomenon of imitation volunteering in Ukraine. The author analyzes the different forms of mimicry in the volunteer activities, administrative, organizational components, examines specific practices and motivation Ukrainian volunteering as containing a «camouflage» tendencies that are not related to the values of volunteering at a deep level.

Key words: volunteering, values, mimicry, imitation activities, disguise.

УДК 316.752–057.875 (477)

М. П. Бліхар

аспірантка кафедри економіки підприємства економічного факультету

Львівського національного університету ім. Івана Франка,

лаборант Центру моніторингу

Львівського національного університету ім. Івана Франка,

к. 104, буд. 10, вул. Сихівська, м. Львів, 79066, Україна

Тел. 097-905-39-27

e-mail: muroslava82@mail.ru

**ДУХОВНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЕКСПЕРТНОГО ОПИТУВАННЯ)**

У статті обґрунтовується значущість і необхідність дослідження духовних цінностей сучасної студентської молоді в умовах суспільної трансформації в Україні. Охарактеризовано суть і значення духовних цінностей, обґрунтовано актуальність вивчення даної проблеми. Автор аналізує власне дослідження серед експертів щодо даної проблеми, аналізується важливість вивчення духовних цінностей, наводиться класифікація даного типу цінностей, запропоновано список цінностей, які експерти відносять до духовних.

Ключові слова: особистість, духовна криза, духовні цінності, духовність, духовний розвиток

Говорячи про сьогодення, варто наголосити, що суспільство переживає моральну кризу, спричинену передусім втратою тих вартостей, які споконвіку виступали основою духовного розвитку особистості. Характерними рисами цих явищ у духовній сфері суспільства є падіння питомої ваги духовних цінностей, відмова від принципів моралі у житті людей. Духовна криза охопила, зокрема, систему освіти та виховання, особливо вищу школу. У навчальних закладах втрачено основи традиційного християнського світогляду, спостерігається ціннісний хаос, орієнтація на бездуховний інтелектуалізм тощо. Все це негативно позначається на психічному і фізичному здоров'ї особистості, у студентів втрачається сенс життя, особистісні життєві настановлення та задуми, впевненість у власному майбутньому та майбутньому своєї країни.

Сьогодні розповсюджуються такі негативні явища у молодіжному середовищі, як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид, злочинність; часто негативно впливають на становлення підростаючого покоління заходи масової інформації, особливо телебачення та малоконтрольовані соціальні мережі Інтернету. Цивілізований світ все більше переконується в тому, що без вирішення проблеми розвитку духовності особистості стає неможливим подальший соціальний прогрес. Саме тому сьогодні гостро постало завдання розвитку у молоді, зокрема у студентської, системи духовних цінностей.

Важливе значення мають розробки вітчизняних і зарубіжних учених, що присвячені сутності духовних цінностей, зокрема, С. Анісімова, В. Ба-

кірова, М. Головатого, С. Гончаренка, О. Дробницького, А. Здавомислова, Ю. Сурміна, В. Кременя, І. Беха, С. Гончаренко, З. Залевської та ін. Проблемі систематизації українських національних духовних цінностей присвячені наукові праці М. Борищевського, І. Ващенко, С. Возняка, О. Вишневського, Л. Мисіва, Г. Ситника, В. Степанкова та ін.

Аналіз соціальних процесів, які відбуваються сьогодні в Україні, показує, що причини пониження духовності мають різні коріння. Розвиткові духовності сучасної молоді сьогодні перешкоджає посилене пропаганда телебаченням культу сильної особистості, що здатна переступити межі добра і зла, яка відкидає моральність і совість як вияви слабості. Пропаганда жорстокості заради ствердження влади сильних над слабими чи з інших, навіть добрих міркувань, завжди є антиподом духовності. Насильство і жорстокість традиційно не властиві українському національному характерові, але насильно нав'язуються молоді сьогодні.

Негативно впливають на розвиток духовності, особливо у молоді, злочинно-романтичні уявлення про шляхи досягнення легкого і вільного життя. Це особливо небезпечно в умовах економічної кризи, падіння дисципліни, послаблення сімейних зв'язків, труднощів працевлаштування молоді на роботу, посилення уваги кримінального світу до молоді як підростаючого резерву [1, с. 160].

З огляду на сказане стає цілком очевидною нагальна необхідність створити таку систему цінностей, яка слугувала б орієнтиром у вихованні молодого покоління та громадян будь-якого віку. Така система загалом і кожен її структурний компонент зокрема мають становити одне ціле, в якому об'єднуючим началом є духовність людини. Духовність — багатомірна система утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких відзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколошньої дійсності і до себе самої як соціального індивіда [2, с. 22].

Саме тому мета нашої статті — показати важливість та значущість духовних цінностей для нашої молоді в умовах сьогодення і вияснити, яке місце духовні цінності посідають в системі ціннісних орієнтацій особистості.

Що ж таке духовні цінності? Яку роль вони відіграють в нашему житті? У науковій літературі ми не знаходимо їх вичерпного тлумачення. Тому не дивно, що деякі з них відносяться до національних цінностей, інші — до громадянських чи цінностей сімейного життя. Незважаючи на це, практично всі дослідники проблеми цінностей сходяться на тому, що, по-перше, духовні цінності людини належать до найдієвіших чинників її поведінки у найширшому значенні цього слова і, по-друге, духовна культура людини найповніше проявляється у її взаєминах з іншими людьми, зокрема, у здатності: а) сприймати людину такою, якою вона є, і не залишатись байдужою до неї; б) розуміти людину, тобто виявляти емпатію по відношенню до тих, хто нас оточує; в) поважати людину; г) у випадку потреби допомагати людині; д) любити людину у християнсько-моральному тлумаченні цього поняття [3, с. 25].

І. Бех стверджує, що розвиток гуманної, вільної і відповідальної особистості безпосередньо пов'язаний із системою її духовних цінностей, що

протистоять утилітарно-прагматичним цінностям. Адже духовність так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на моральній культурі людства. Якраз ієархія духовних цінностей, з одного боку, не дозволяє особистості розчинитися в емпіричному бутті, втратити справжні сутнісні потенції, а з другого — дає можливість існувати й діяти вільно, тобто свідомо, цілеспрямовано, виходячи із самого себе. Про духовну цінність можна говорити лише тоді, коли ставимо питання, заради чого здійснюється діяльність людини, чи в чому сенс досягнення тих або інших цілей, прагнень, намірів. Тому сфера духовних цінностей включає сенс життя, любові, добра, зла тощо, тобто сенс загальних моральних категорій [4, с. 9]

В. Дудченко зазначає, що духовні цінності відрізняються від інших тим, що вони є продуктом духовного виробництва, а отже, належать до феноменів свідомості й виявляються у формі провідних, значущих соціокультурних орієнтирів: ідеалів, норм, символів, образів, почуттів, імперативів, що зумовлюють духовний розвиток індивіда чи суспільства загалом. На думку автора, «духовні цінності людини мають набути нової світоглядної орієнтації, націленої не на нестримний активізм людини, а на здатність діяти, максимально вписуючись у вже наявні у світі орієнтири, тобто абсолютні духовні цінності» [5, с. 129]

Предметним полем формування духовних цінностей, як свідчить В. Тюріна [6, с. 77], є культура. Цінності становлять її фундамент. Система цінностей, створених людиною, в тому числі тих якостей, що можуть бути використані безпосередньо для практичних цілей, входить до поняття культури. Тому культура — це всі витвори людської діяльності (матеріальні й духовні), цінності, створені в процесі цієї діяльності, включаючи загальноприйняті зразки і норми поведінки, що передаються від покоління до покоління.

Наукові дослідження засвідчують, що духовні цінності є запорукою життєвої спрямованості особистості, відтворення та збереження нею людських чеснот, духовних надбань людства. Духовно розвинена особистість — це наслідок тривалої, наполегливої праці, шлях до самовдосконалення, самозростання і як результат — наближення до свого ідеалу.

Вивчаючи питання духовності та духовних цінностей студентів, нами було проведено соціологічне опитування серед експертів у даній проблематиці наприкінці 2012 року у м. Львів. Способ отримання інформації — формалізоване інтерв'ю за методом «снігової кулі». Експертами у нас виступали представники релігійної сфери (священики, дяки, катехити, студенти-семінаристи Львівської духовної семінарії Святого Духа) та сфери освіти (професори, доценти, старші викладачі, викладачі, асистенти) з різним стажем роботи у своїй галузі. Загалом було опитано 90 експертів.

У результаті опитування було виявлено, що 66,7 % усіх респондентів висловилися про те, що сьогодні питання вивчення духовних цінностей студентської молоді є дуже важливим, а для 28,9 % це питання є важливим (див. рис. 1).

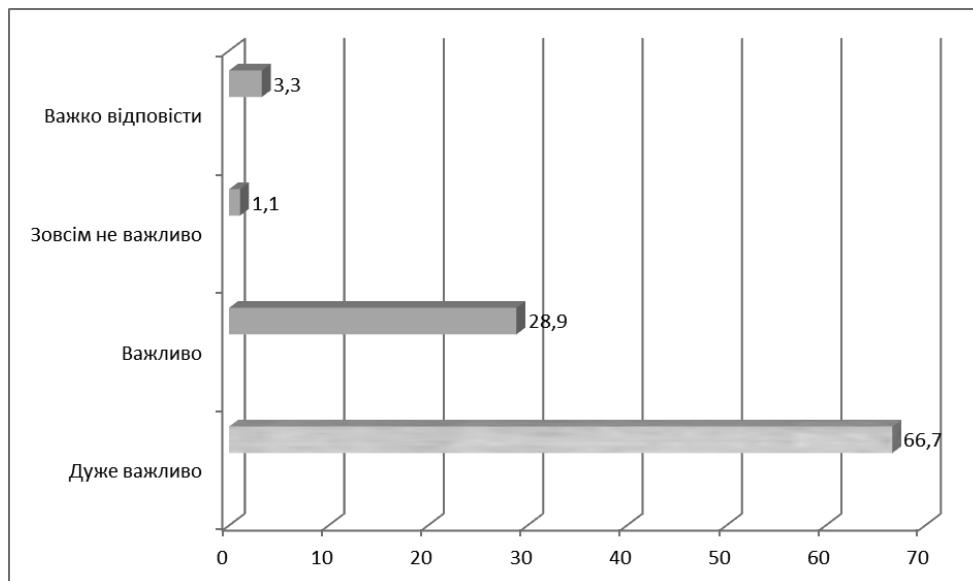

Рис. 1. Важливість вивчення духовних цінностей сучасної студентської молоді

Нижче подаємо у графічному вигляді важливість вивчення духовних цінностей студентів нашими експертами у статевому розподілі, що подано в абсолютних числах (див. рис 2).

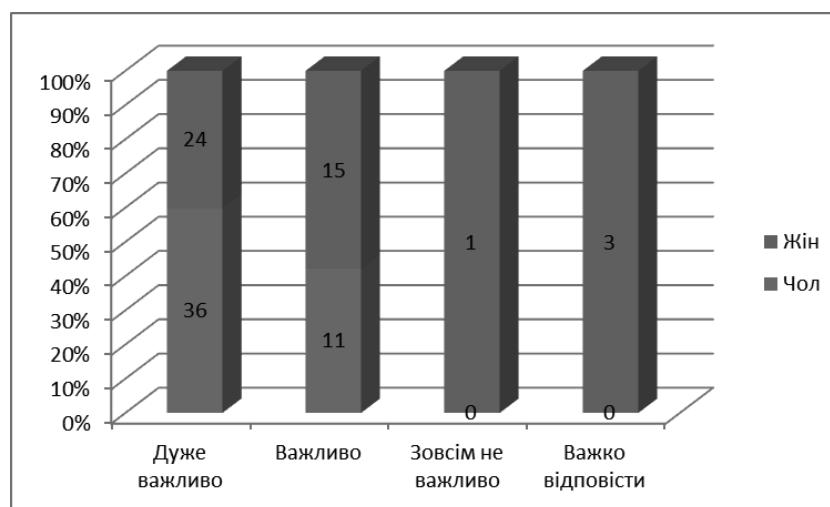

Рис. 2. Важливість вивчення даної проблеми у статевому розрізі

Отже, як бачимо із наведеної діаграми, абсолютно всі наші експерти чоловічої статі однозначно висловилися за важливість та актуальність даної проблеми (відповідно, для 36 чоловіків ця проблема дуже важлива і для

11 — важлива). Серед жінок лише 1 експерт висловився про неважливість даної проблеми, 3 жінок відмітили варіант «важко відповісти», а решта висловилися про важливість вивчення і аналізу духовних цінностей сучасної студентської молоді (15 жінок), а для 24 експертів жіночої статі це питання є дуже актуальним і необхідним для дослідження.

Важливість вивчення духовних цінностей студентів експерти мотивують тим, що студенти сьогодні виступають активною силою політичних і соціальних змін, і тому залежно від того, які цінності вони вносять у ці зміни, яку культуру впроваджують та підтримують, багато в чому буде залежати майбутнє суспільства. Духовні цінності допомагають знизити рівень злочинності, залежності від згубних звичок, сприяють збереженню сімей; сприяють доброзичливості та толерантності по відношенню до інших людей; розширяють світогляд молоді; впливають на її поведінку.

Які ж є види духовних цінностей? Які їх типи виділяють сучасні вчені? Спробу класифікації духовних цінностей українського народу здійснив О. Вишневський. Взявши за її основу сферу морально-етичної саморегуляції особистості, він сформулював «Кодекс цінностей», що складаються з п'яти груп (рівнів) цілісних значень:

1) *абсолютні, вічні* — мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і носять загальнолюдський характер (доброта, правда, любов, честь, гідність, краса, мудрість, справедливість і т. п.);

2) *національні* — є значущими для свого народу і не завжди поділяються іншими народами (патріотизм, почуття національної гідності тощо);

3) *громадянські* — ґрунтуються на визнанні рівності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах та в житті громадян, які визнають принципи демократії;

4) *сімейні* та 5) *цинності особистісного життя* [7, с. 10–11].

Чл.-кор. АПН України, професор М. Й. Борищевський [2] запропонував таку структуру духовних цінностей:

— *моральні цінності* — втілюються у найрізноманітніших виявах активності та самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, поваги, відповідальності; моральні цінності виявляються також в активній протидії, непримиренному ставленні до фальші, цинізму, лицемірства, лінощів;

— *громадянські цінності* — патріотизм, любов до рідної землі, її народу, держави, вболівання за долю Батьківщини, служіння співвітчизникам, почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави;

— *світоглядні цінності* належать до трансцендентних орієнтацій людини, допомагають їй виходити за межі своєї земної буденності й оцінювати себе, свої теперішні діяння, спосіб життя з позиції вічних цінностей;

— *екологічні цінності* виявляються у ставленні людини до навколошнього природного середовища. Екологічна вихованість є однією з найбільш вагомих і найбільш актуальних особистісних цінностей. Вона репрезентується у глибокому усвідомленні неоціненого значення навколошнього природного середовища у житті, в бережливому ставленні

до природи, дієвій потребі захищати її від нерозумних і небезпечних впливів;

– естетичні цінності. Естетична вихованість, розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізняти справжню, благородну красу від дешевих імітацій — все це завжди розглядалось як важливі характеристики людини, що свідчать про її інтелігентність, високу духовність;

– інтелектуальні цінності. Відносячи інтелектуальні цінності до сфери духовності, маються на увазі такі характеристики, як здатність людини мислити критично й самокритично, спроможність давати власну об'єктивну оцінку, погляди на різні життєві явища, на саму людину, сенс її життя як запоруку здатності до самостійного вибору;

– археологічні цінності виявляються у серйозному, відповідальному ставленні до свого фізичного та психічного здоров'я [2, с. 23–25].

Український психолог Е. Помиткін зазначає, що духовні цінності — це вершинні досягнення людства і окремих його представників, що являють собою цілеорієнтуочі ідеали для прогресивного розвитку особистості і цивілізації в цілому. Автор стверджує, що ознакою успішного духовного становлення особистості є сформована духовна ціннісна орієнтація. Високодуховній особистості притаманна орієнтація на систему духовних цінностей, складовими якої є цінності *гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізація* [8].

В анкеті нашого експертного опитування ми задали респондентам відкрите запитання: «Запропонуйте свій перелік тих цінностей, які Ви розглядаєте як духовні». Тому нижче ми наводимо всі ті цінності, які наші експерти відносять до духовних (див. табл.).

Таблиця

Цінність	частота	%	Цінність	частота	%
Чесність	33	36,7	Поміркованість, стриманість	18	20,0
Справедливість	23	25,6	Небайдужість	20	22,2
Доброта	20	22,2	Чистота	10	11,1
Милосердя	22	24,4	Сімейні традиції	8	8,9
Співпереживання, співчуття	20	22,2	Моральності	21	23,3
Повага	19	21,1	Віра, надія	30	33,3
Розуміння	9	10,0	Дружба, мир	14	15,6
Релігійність	25	27,8	Співпраця	9	10,0
Інтелігентність	7	7,8	Спокій	6	6,7
Повага до традицій	12	13,3	Розум, знання, інтелект	9	10,0
Відповідальність	16	17,8	Краса	12	13,3
Обов'язковість	8	8,9	Добро	16	17,8
Пунктуальність	3	3,3	Мистецтво у різних його проявах	10	11,1
Порядність, правдивість	23	25,6	Сміливість	4	4,4
Щирість, відвертість	25	27,8	Довіра	6	6,7
Людяність, гуманізм	36	40,0	Толерантність	21	23,3
Взаємопідтримка	25	27,8	Ввічливість	27	30,0

Закінчення табл.

Цінність	частота	%	Цінність	частота	%
Свобода	8	8,9	Вихованість	13	14,4
Патріотизм	15	16,7	Життя	4	4,4
Щедрість	8	8,9	Мова	3	3,3
Чуйність	22	24,4	Воля	4	4,4
Любов	40	44,4	Совість	13	14,4
Бережливе ставлення до природи	10	11,1	Щастя	3	3,3
Доброзичливість	22	24,4	Жертовність	24	26,7
Повага до людської гідності	30	33,3	Солідарність	4	4,4
Національна позиція	18	20,0	Автономність	3	3,3
Побожність	19	21,1	Працьовитість	10	11,1
Мудрість	15	16,7	Покора	14	15,6

Отже, духовні цінності, як ми бачимо, є складним поєднанням таких особливостей інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреб у пізнанні світу, себе, інших людей. Вони відображаються у прагненні людини до краси, гармонії, досконалості й виявляються в потребі сприймання та створення краси, естетичних почуттях та естетичній діяльності. Проявляються у ставленні людини до будь-якої форми життя яквищої цінності; повазі до внутрішнього світу іншої людини; добра, краси, любові; бережливого ставлення до довкілля. Сфера духовних цінностей охоплює сенс життя, милосердя, сенс справедливості, чесності, толерантності, любові, добра тощо, тобто сенс вищих моральних категорій.

Важливим завданням нашого дослідження також було визначити, що найбільше впливає на формування духовних цінностей сучасної молодої людини. Найважливішими чинниками є приклад батьків, старшого покоління (91,1 %), церква (63,3 %), національна ідеологія (31,3 %) і вивчення історії свого народу (30 %). Менш важливими є читання художньої літератури (22,2 %), знання народних традицій та фольклору (11,1 %) та ознайомлення з кращими зразками образотворчого мистецтва та музики (8,9 %) (див. рис. 3).

Отже, якщо ми хочемо збудувати демократичне, свідоме та культурне суспільство, то для цього потрібно розуміти і знати той «фундамент», на базі якого можна формувати особистість. А таким фундаментом власне і виступають духовні цінності, які потрібно прищеплювати молоді і розвивати їх у правильному руслі.

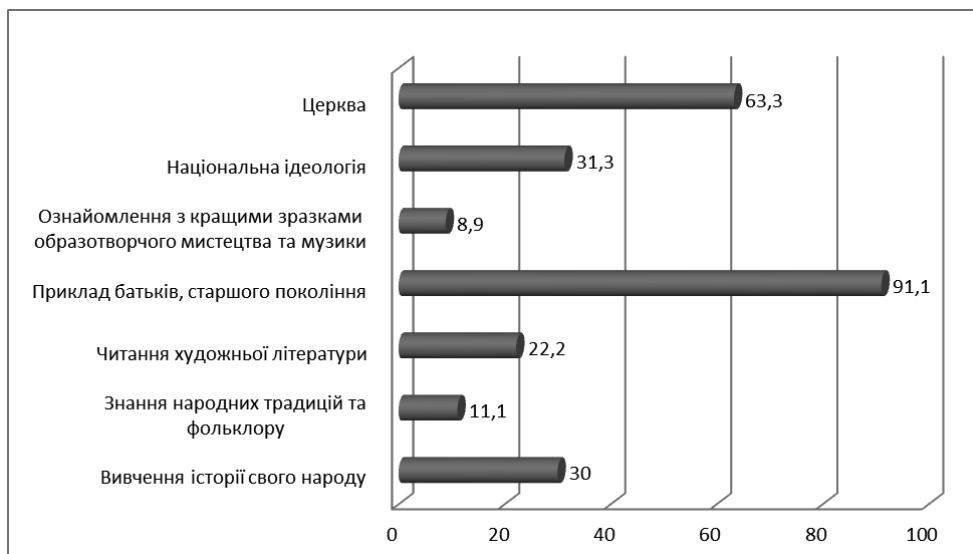

Рис. 3. Чинники, що найбільше впливають на формування духовних цінностей сучасної студентської молоді

Список використаної літератури

1. Хруш-Ріпська О. В. Проблеми формування національних духовних цінностей в сучасній молоді / О. В. Хруш-Ріпська // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плей» Прикарпатського університету, 1998. — Вип. 2. — Ч. 2. — 176 с.
2. Борищевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Й. Борищевський // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За заг. ред. Сухомлинської О. В.; АПН України. — К., 1997. — с. 21–25.
3. Будник О. І. Релігієзнавство і проблеми формування духовних цінностей молоді / О. І. Будник // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За заг. ред. Сухомлинської О. В.; АПН України. — К., 1997. — С. 25–27.
4. Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За заг. ред. Сухомлинської О. В.; АПН України. — К., 1997. — 224 с.
5. Дудченко В. С. Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально-філософський аналіз: [Монографія] / В. С. Дудченко. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. — 160 с.
6. Тюріна В. О. Система цінностей як регулятор поведінки особистості / В. О. Тюріна // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. збірник / За заг. ред. Сухомлинської О. В.; АПН України. — К., 1997. — 224 с.
7. Возняк С. М. Духовні цінності українського народу: спроба методологічного осмислення / С. М. Возняк // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плей» Прикарпатського університету, 1999. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 3–12.
8. Помиткін Е. О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Е. О. Помиткін. — К., 1998.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

М. П. Бліхар

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ЭКСПЕРТНОГО ОПРОСА)

Резюме

В статье обосновывается значимость и необходимость исследования духовных ценностей современной студенческой молодежи в условиях общественной трансформации в Украине. Охарактеризована суть и значение духовных ценностей, обоснована актуальность изучения данной проблемы. Автор анализирует собственное исследование среди экспертов относительно данной проблемы, анализируется важность изучения духовных ценностей, приводится классификация данного типа ценностей, предложен список ценностей, которые эксперты относят к духовным.

Ключевые слова: личность, духовный кризис, духовные ценности, духовность, духовное развитие.

M. P. Blikhar

L'viv Ivan Franko National University
1, Universitetskaya str., Lviv, 79000, Ukraine

SPIRITUAL VALUES OF MODERN STUDENT YOUTH (AS A RESULT OF THE EXPERT QUESTIONING)

Summary

In the article meaningfulness and necessity of research of spiritual values of modern student youth is grounded in the conditions of public transformation in Ukraine. Essence and value of spiritual values is described, grounded actuality of study of this problem. An author analyses own research among experts in relation to this problem, importance of study of spiritual values is analysed, classification of this type of values is pointed, the list of values is offered, what experts attribute to spiritual

Key words: personality, spiritual crisis, spiritual values, spirituality, spiritual development.

УДК 329.78(477)

К. А. Буш

асpirант Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова,
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій,
кафедра соціології,
к. 77, Саратівська, 14/9, м. Київ, 03190, Україна
063–352–47–69 kristina_bush@i.ua

РОЛЬ МОЛОДІ В ПОЛІТИЧНИХ ЗМІНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто роль молоді в політичних процесах країни. З'ясовано зміст поняття «політична зміна». Розглянуто рівень зацікавленості молоді суспільно-політичним життям країни за результатами соціологічних досліджень, проведених в Україні.

Ключові слова: українська молодь, політична зміна, політичний процес, політична система.

Актуальність теми обумовлена тим, що сучасне українське суспільство переживає період глибоких реформ у всіх сферах буття, намагається йти шляхом цивілізованого розвитку, сформувати громадянське суспільство і правову державу. Значну роль у політичному житті повинна відігравати молодь як найактивніша верста населення. Політична участь молоді набуває нової актуальності у зв'язку з формуванням свідомості молоді в умовах деідеологізації, відходу від патерналістських устремлінь держави, ростом бунтарських і анархічних настроїв, низьким життєвим рівнем. Актуальність проблеми обумовлена також значним впливом на політичну участь молодих українців міжнародних чинників через поширення пріоритетів західного способу життя, прагнення до прагматизму й індивідуалізму.

Завданням цієї статті є розглянути роль української молоді в політичних змінах країни, оскільки результати досліджень фіксують низький рівень зацікавленості молоді суспільно-політичним життям країни.

Аналіз останніх досліджень засвідчує, що проблемами формування та реалізації дієвої державної політики молоді, участі молоді, молодіжних об'єднань у процесах державотворення, розвитку громадянського суспільства, ставленню студентів вищих закладів освіти до політичних процесів присвячено праці українських вчених М. Головатого, В. Головенька, В. Куліка, М. Пірен, М. Перепелиці, В. Ребкало, в яких автори загалом дослідили проблему формування та реалізації молодіжної політики, питання професійної і непрофесійної участі молоді у політичних процесах. Категорія політичної участі як діяльності групи осіб, які керуються політичними міркуваннями; як механізму, який формує погляди та пріоритети, як процесу, який безперервно змінюється під впливом як внутрішніх чинників, так і зовнішніх, розроблена також західними вченими, зокрема, такими як С. Верба, М. Гоела, Г. Алmond, Р. Даль, Р. Кловард, М. Конвей тощо.

Існує чимало визначень поняття «політична зміна». Деякі вчені поняття «політична зміна» розглядають у взаємозв'язку з іншими поняттями — «політична динаміка», «політичний процес», «політичний розвиток» і намагаються віднайти дихотомічну пару поняттю «політична зміна».

А. Дегтярьов, наприклад, вважає, що поняття «політична система» і «політичні зміни» виражають «ідеальні типи» таких крайніх станів політичного життя, як сталість політичного порядку і його зміна, що призводить до його розпаду [2, с. 88]. М. Ільїн же вважає, що цикли відтворення політичної системи цілком природно пов'язані з певними змінами. На його думку, недостатньо поняття «політичний процес» — необхідно ввести значно ширше поняття, яке б характеризувало зміну не станів, а типів політичної системи, не режиму зміни станів, а способу зміни самого цього режиму.

Поняття «політична зміна», на думку М. Ільїна, якраз і відповідає цим вимогам. Поняття «політичний розвиток» він вважає логічніше використовувати як сукупне визначення як політичного процесу, так і політичних змін. М. Ільїн пише, що політичний розвиток здійснюється в двох взаємопов'язаних, але різних планах — процесу і змін. Одна і та ж реальність політики в русі може постати або в масштабі реального часу, який вимірюється добами, тижневими тощо циклами (процес), або в масштабі історичного часу, який вимірюється циклами повного оновлення політичних систем, що самовідтворюються (zmіна). Політичний процес висвітлює неперервність розвитку, політична зміна — його дискретність [4, с. 58].

Політичні зміни — це нарощання нового у структурних і функціональних особливостях політичних явищ, що забезпечує як самовідтворення, так і оновлення суспільно-політичного організму.

Глибинні політичні зміни стають фактом тільки після кількох або навіть багатьох циклів самовідтворення політичної системи. Системно циклічний розвиток свідчить про перехід до якісно нового стану, до оновлення суспільно-політичного організму. Соціально-політичні зміни, динаміка політичного життя не зводяться до лінійних процесів. Будь-який суспільний процес несе в собі приховані нелінійні параметри. Людська історія як цілісний процес саморозвитку має нелінійний характер. Приклад тому — історія України з її несподіваними поворотами, падіннями та злетами. Або інший приклад: сучасні соціальні процеси і явища не можна пояснити формацийною теорією. Так, прогрес світового співтовариства не вкладається у схему розвитку і зміни суспільно-економічних формaciй, оскільки останні не можуть відобразити всю складність реального світу. Не випадково наука звернулася до таких понять, як епоха і цивілізація.

Поняття «політичні зміни» не означає заперечення абсолютно всього того, що було набуте у попередньому розвитку політичного життя, політичної системи, і визнання лише нових елементів і зв'язків, що не існували раніше. Навпаки, «політичні зміни» включають відтворення з максимальним усвідомленням всього ґрунтовного, кореневого, глибинного. Вони передбачають також творення по-новому нетрадиційних сторін або властивостей життедіяльності політичних систем та їхніх структур.

Нова, змінена політична система у стані функціонування витісняє традиційне. Поряд з цим відбувається творення нового на більш високому рівні. Змінюється режим політичного процесу. Такі зміни потребують нового змісту і форм політичної упорядкованості національної політичної системи і світового політичного порядку.

Зміна порядків — це зміна епох у розвитку людства. Сучасне суспільство вступило у всесвітню епоху зміни порядків. У цьому її новизна і зміст як епохи. Така зміна відбувається нерівномірно, за різними вісіми багатовимірного розвитку. За умов «політичних змін» рівень невпорядкованості соціально-політичного життя може досягти критичної точки. Щоб «політичні зміни» мали доцільний результат, рівень невпорядкованості не повинен перетворитися на хаос, інакше «zmіни» втрачають смисл і трансформуються у руйнівний і загрозливий процес. Найбільш типовими ознаками такого стану суспільства є: різноманітність політичних орієнтацій за відсутності очевидного домінування хоча б однієї з них; швидка зміна політичних пріоритетів; спалахи екстремізму; схильність до використання крайніх засобів політичного впливу (голодувань, страйків) та інших форм силового тиску на владу, а з боку влади — звернення до кримінальних та адміністративних заходів там, де можна використати політичні заходи; відсутність чітко визначених прав; невміння регулювати політичні конфлікти; ставлення до політики як до жорсткої системи ієархічних зв'язків, що не допускає жодного відхилення від накресленої лінії поведінки або, навпаки, як до необмеженої сфери реалізації егоїстичних, вузькогрупових інтересів; орієнтація більшості учасників політичного процесу на політичний радикалізм з його стійкою схильністю до рішучих дій у політиці; звернення до швидких і простих рішень у розв'язанні складних проблем; почуття власної правоти та ін. [3, с. 117].

Нині в центрі уваги вчених знову опинилися проблеми революції і реформ. Під соціальною революцією розуміють корінні, глибокі, якісні зміни в розвитку суспільства. Політична революція — це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Політична реформа визначається як перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства без зміни існуючого ладу [5, с. 293].

Роль молоді в політичних процесах важко переоцінити. Молодь як соціальна група найбільш схильна до інновацій і найменше скуча стереотипами, значно легше, ніж старше покоління, може здійснити перехід від пасивної, виконавчої життєвої настанови, яка не так давно домінувала в масовій свідомості, до активної, самостійної позиції. Молоді люди — більше не пасивні споживачі соціальних цінностей, послуг, товарів масового попиту і політичних привілеїв.

Результати соціологічного дослідження свідчать про те, що 49 % молоді цікавиться суспільно-політичним життям країни. Кожен другий представник молоді (49,4 %) вважає, що в Україні існує загроза свободі слова і демократії. З них відповідь «швидше так» дали 35,8 %, «точно так» —

13,6 %. Майже половина молодих людей України (46,1 %) відзначили, що серед демократичних цінностей практичне значення для них має свобода слова. Далі слідують: право на охорону здоров'я, медичну допомогу (45,3 %); особиста недоторканність (38,2 %); право розпоряджатися своєю власністю (36,2 %); свобода пересування, вибору місця проживання (34,1 %); судовий захист прав і свобод громадян (32,2 %); право вільно говорити рідною мовою (23,1 %); свобода віросповідання (15,2 %); право вільно обирати і бути обраним в органи державної влади та органи місцевого самоврядування (14,7 %); можливість брати участь у політичному житті суспільства (10,1 %). Відповідь «інше» дали 2,3 % респондентів, а 2,7 % — вагалися з відповіддю на дане питання [6]¹.

Якщо говорити про питання економічної інтеграції України, то результати дослідження показують, що 52 % молоді прагнуть інтеграції до Європейського Союзу. В свою чергу вступ до Митного союзу більше підтримують люди віком старше 60 років [1]².

Аналізуючи дослідження, можна сказати, що хоча молодь і є розчарованою політикою, про що свідчить доволі низький відсоток явки молоді на останніх виборах, але молоді люди цікавляться політичним життям країни, вони готові приймати активну участь у процесах державотворення. Молодь цінує свободу, незалежність, справедливість.

Висновки. Політичні зміни є невід'ємною частиною політичного процесу будь-якої країни. Кожна країна, навіть з стабільною політичною системою, час від часу переживає соціально-економічні і політико-інституціональні зміни, часом навіть кризового характеру. Це можуть бути зміни, пов'язані як із плавною еволюцією і реформою, так і з радикальним соціальним ламанням у ході революції. Крім того, політичні зміни в основному носять так званий «нелінійний» характер і далеко не завжди сполучені із соціальним прогресом і поступальним рухом суспільства вперед. Можливі і серйозні політичні відхилення. Важливим є залучення молоді до позитивних політичних змін в країні.

Для активізації політичної участі молоді у виборчому процесі необхідно об'єднати зусилля різних молодіжних організацій як політичних, так і неполітичних. Молодь повинна не тільки брати участь у голосуванні, але й висувати своїх кандидатів.

¹ Всеукраїнське соціологічне дослідження, проведене Інститутом Горшенина з 1 по 20 березня 2013 року. Всього опитано 2000 респондентів у віці від 15 до 21 років у містах з населенням більше 100 тисяч чоловік, розташованих в 24 областях України і АР Крим. Квотами у вибірці були: вік, стать і тип населеного пункту, в якому мешкає респондент. Похибка репрезентативності дослідження не перевищує + / -2,2 %.

² Загальнонаціональне опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 24 грудня 2012 року. Було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

Список використаної літератури

1. Всеукраїнська асоціація пенсіонерів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uarp.org/ua/news/1357833368#.UZ4fKKLlbVo>
2. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. — М.: Высшая школа, 1998. — 239 с.
3. Дзюбка І. С. Політологія : Підручник / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко. — К.: Вища школа, 1998. — 304 с.
4. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен. О понятиях «процесс», «изменение» и «развитие» в политологии / М. В. Ильин // Полис. — 1993. — № 2. — С. 57–68.
5. Політичний енциклопедичний словник. — Київ : Генеза, 1997. — 400 с.
6. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dif.org.ua/en/publications/press-relizy/es-it-gromadjani.htm>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

К. А. Буш

Національний педагогіческий університет імені М. П. Драгоманова,
ул. Пирогова, 9, г. Київ, 01601, Україна

РОЛЬ МОЛОДЕЖИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЯХ УКРАИНЫ

Резюме

В статье рассматривается роль молодежи в политических процессах страны. Выяснено содержание понятия «политические изменения». Рассмотрен уровень заинтересованности молодежи общественно-политической жизнью страны по результатам социологических исследований, проведенных в Украине.

Ключевые слова: украинская молодежь, политическое изменение, политический процесс, политическая система.

K. A. Bush

National Pedagogical Dragomanov University
Str. Pirogov, 9, Kyiv, 01601, Ukraine

THE ROLE OF YOUTH IN THE POLITICAL CHANGES OF THE UKRAINE

Summary

In this article is raised a question about the role of youth in the political process of the country. Found out the meaning of «political change». The political activity of young people in social and political life of the country are examined on the results of sociological survey, which are conducted in Ukraine.

Key words: Ukrainian youth, political change, political process, political system.

УДК 316.334:37

К. І. Громоклицька

аспірант Донецького державного університету управління,
кафедра соціології управління,
вул. Церетелі, 4/15, м. Донецьк, 83050, Україна
e-mail: katya-gromoklick@mail.ru
телефон: (066) 485-82-57

ПРОБЛЕМИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано важливість інтеграції України в європейський простір вищої освіти, розглянуто доступність освіти за умов євроінтеграції, виявлені проблеми реалізації принципів та ідей Болонського процесу, визначені ключові перешкоди для реалізації запланованих реформ.

Ключові слова: освітній простір, вища освіта, інтеграційний процес.

Освіта і наука у глобалізованому світі стали визначальним фактором людського розвитку. Сучасні соціокультурні та економічні процеси в нашій країні актуалізують соціальне замовлення на підготовку фахівців з високим рівнем компетентності, здатних до безперервного самовдосконалення, постійного поповнення та розширення спектра своїх знань. У цьому контексті безцінним є досвід європейської вищої освіти, пристосованої до оперативних динамічних змін змісту освітнього процесу відповідно до на гальних потреб суспільства. Тому на сьогоднішній день процес інтеграції української вищої освіти до європейського простору є безальтернативним засобом національного розвитку.

Процеси європейської інтеграції, які охоплюють все більше сфер життєдіяльності, не оминули і освіту. Україна чітко визначила орієнтир на входження в освітній простір Європи і здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог, дедалі наполегливіше працює над практичним приєднанням до Болонського процесу — структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах [2].

Інтеграційні процеси актуалізують потребу в теоретичному осмисленні проблем орієнтації процесу навчання на індивідуальні особливості особистості в контексті конституювання європейського науково-освітнього простору, можливостей і перспектив входження в нього українських вишів, взаємузгодження національних духовних цінностей з західними.

Проблеми інноваційного реформування освіти в Україні у контексті Болонського процесу досліджують такі провідні науковці, як: В. Андрушенко, В. Кремень, М. Култаєва, М. Михальченко, В. Огнев'юк, В. Скотний, В. Шевченко, В. Ярошовець, теоретичні напрацювання яких репрезентують нову парадигму освіти, що «розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце

і можливості самореалізації у новому глобальному просторі» [1, с. 6]. Особливого значення в цьому контексті набуває доробок Л. М. Хижняк, яка проаналізувала особливості модернізації вищої освіти України в рамках Болонського процесу [8]. Важливим набутком для вивчення проблем реформування освітнього простору нашої держави є роботи керівників структурних підрозділів МОН України Я. Я. Болюбаша та К. М. Левківського, що висвітлили сутність проблеми, так би мовити, з «середини», визначивши стратегічні напрямки державної політики [5].

Незважаючи на широкий спектр досліджень у царині реформування освіти, зростає потреба в осмисленні європейських цінностей та залучення до них у процесі творення спільногоД європростору. Особливого значення в цьому сенсі набуває невирішенність проблеми розробки освітніх стандартів третього покоління та створення методології компетентністного підходу в українських вищих навчальних закладах.

Тому метою статті є аналіз особливостей розвитку вищої освіти в Україні у контексті євроінтеграції.

Вища освіта є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства. Вона виступає гарантом індивідуального розвитку, формує інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Розвиток держави, структурні перетворення на макро- та мікроекономічному рівні мають гармонійно поєднуватися з реформою вищої освіти, щоб задовольнити потреби і прагнення людей, передусім молоді, сформувати нову систему цінностей, відповідати запитам людства щодо змін у сфері роботи як у громадському, так і в приватному секторах [3].

Слід зазначити, що в останні роки система освіти в Україні набула складнішої структури порівняно з радянськими часами. Зміни відбулися в напрямку наближення структури освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів до світових стандартів, проте на сьогодні ми маємо комбінацію колишньої радянської і західної структури освіти [4]. Згідно з Державним класифікатором професій до категорії фахівці належать працівники професій, що потребують відповідної вищої освіти — III–IV рівнів (кваліфікацій: спеціаліст, магістр), а на окремих роботах — і наукового ступеня (кандидата, доктора відповідних наук) або вченого звання (старшого наукового співробітника, доцента, професора).

Процес об'єднання Європи та його поширення на Схід супроводжується формуванням спільногоД освітнього й наукового простору та розробкою єдиних стандартів і критеріїв. Загальновідомо, що Україна, згідно з вимогами Болонського процесу, до 2010 року має завершити цивілізаційну модернізацію вищої освіти на основі інформаційно-комунікативних технологій. Її мета — забезпечити мобільність і конкурентоспроможність випускників у глобальній ринковій економіці [5, с. 6].

Необхідною умовою інтеграції освіти України в європростір є розбудова її національного освітнього простору на гуманістичних принципах західної цивілізації. Його місія — зберегти національні духовні вартості та стати бар'єром культурній гомогенізації. Цей простір має формувати національну ідентичність особи та її культурну самобутність.

Інтеграційні процеси актуалізують потребу в теоретичному осмисленні проблем конституювання європейського науково-освітнього простору, можливостей і перспектив входження в нього національного освітнього простору, взаємоуваждення національних духовних цінностей із європейськими [6]. Доступність освіти корелює з такими її вартісними рисами, як якість, суспільна потреба та особистісна самореалізація. При цьому якість освіти є значущою вартістю для особи, її саморозвитку й самоствердження.

В Україні на сьогодні займаються освітньою діяльністю приблизно триста університетів [7]. За останнє десятиріччя поряд з існуючими класичними університетами, що мають історичні традиції у розвитку науки та збереження національно-культурних вартостей, на базі державних інститутів постала черга педагогічних, медичних і технічних університетів. Крім університетів, освітній простір Україні репрезентує понад тисячу вищих навчальних закладів, з яких близько двохсот — приватні. Тож є всі підстави стверджувати, що освіта — доступна.

Державні стандарти, декларуючи право на освіту та свободу освіти, її доступність, суперечать західноєвропейським ціннісним орієнтаціям, на яких реалізується Болонська угода. Зокрема, це стосується кредитування особи, яке мотивує її відповіальність за реалістичну оцінку своїх знань і здібностей, професійних схильностей і можливостей набуття відповідного фаху. В Україні існує система кредитування вищих навчальних закладів у формі держзамовлення та ліцензування обсягу набору для навчання на платній основі. Натомість особове кредитування освіти є надто мізерним, що не відповідає ні запитам абітурієнтів, ні потребам ринку, ні суспільному розвитку. До того ж навіть це мізерне кредитування перебуває в тепетах корупції. Отже, доступність освіти для особи постає прагматичним виміром свободи, а не її цінністю.

Ринкові орієнтири освіти в нашій державі спонукають університети до непомірного зростання чисельності студентів, аби вижити. Масовість вищої освіти вже призвела до дисбалансу пропозицій ринку освітніх послуг та потреб ринку праці. Ринок праці неспроможний забезпечити роботою дипломованих спеціалістів, а відтак зростає рівень безробіття та соціальна напруга серед громадян із вищою освітою.

Через нехтування соціальними та особистісними вартостями ринкові відносини безперешкодно здійснюють експансію на освітній простір, розмиваючи його національні підвалини. Це суперечить вимогам Болонського процесу щодо збереження самобутності національних освітніх систем [7].

В Україні освіченість завжди була в пошані. Сьогодні, незважаючи на економічну скрутку, не лише не зменшився попит на вищу освіту, а, напаки, збільшився. Однак утверждання цієї традиції в Україні своєрідно структурує дії потенційних здобувачів освіти. Вона постає привабливою можливістю придбати кілька дипломів і формальних титулів, не переймаючись тим, які знання можна отримати, де та в якій галузі можна їх практично застосувати.

Звісно, така ситуація зумовлена пріоритетними соціальними цінностями. Якщо в Україні особистою цінністю є диплом, то в Європі — якісна

освіта, не диплом сам собою, а фаховість особи слугує зміні її соціального статусу та просуванню по щаблях кар'єри, а відтак — і її самоствердженню.

Натомість дипломи українських ВНЗ (часто не один, а декілька) не мають попиту не те що за межами країни, а й на внутрішньому ринку праці. Високий соціальний статус студента, який має кожен, хто навчається, отриманий диплом не лише не підвищує, а, навпаки, понижує його — до статусу безробітного. З одного боку, це соціальна проблема, тобто держава має мотивувати здобуття якісної й доступної освіти, потрібної для суспільства, з іншого, — це проблема обов'язку та відповідальності особи за здобування освіти та самореалізацію.

Потреба у вищій освіті набуває особливо вираженого соціального забарвлення, оскільки здобуття вищої освіти в багатьох країнах розглядається як атрибут вищого споживчого стандарту і способу життя середнього класу. У вищій освіті також реалізуються зростаючі соціальні потреби людей у подальшому духовному та інтелектуальному розвитку.

Одним із завдань, що стоять перед українським суспільством, є формування європейських цінностей. Чим більшої практичної актуальності набуває для України завдання євроінтеграції, тим чіткіше має бути відповідь на запитання: наскільки українське суспільство готове в ціннісномисловому, культурологічному, ментальному аспектах до інтеграції в Європу і наскільки цінності українського буття прийнятні для об'єднаного Заходу. Європа — це, передусім, система певних цінностей, які культивуються й оберігаються суспільством, державою та елітою країн ЄС [8, с. 125].

Одна з проблем реалізації принципів та ідей Болонського процесу — неузгодженість нової структури навчального процесу, яка передбачає збільшення самостійної роботи студента, та реального навантаження викладачів. Нова система навчального процесу, за якою формально зменшується кількість аудиторних годин, має на меті постійний контроль за рівнем підготовки студентів, готовність викладача виступати в ролі тьютора, націленого на «консультаційну присутність». З огляду на збільшення реального навантаження на професорсько-викладацький склад постає нагальна потреба перегляду співвідношення кількості викладачів та студентів у вузах III–IV рівня акредитації

Однією з найважливіших складових, що визначають успіх Болонського процесу, є забезпечення відповідності нових кваліфікацій потребам та інтересам ринку праці. У сучасних українських умовах система бакалаврату та магістратури залишається ще недостатньо затребуваною, що можна пояснити певною поспішністю поширення системи бакалаврату на всю систему вищої освіти, зокрема й інженерні, технологічні, педагогічні ВНЗ.

Таким чином, розуміючи, що принципи реформування освітньої системи України відповідно до вимог Болонського процесу направлені лише на загальні зміни в освітній царині, у той час як держава має здійснювати ефективну модернізацію національної системи вищої освіти у світлі євроінтеграційних перетворень.

Список використаної літератури

1. Андрющенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. — К. : МАЙСТЕР-КЛАС, 2005. — № 1. — С. 5–17.
2. Бражник Е. И. Перспективы развития высшего образования в европейских странах и в России в контексте Болонского процесса / Бражник Е. И. // Философский век. Алманах. История университетского образования в России и международные традиции проповедования / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. — СПб. : Питер, 2005. — Т. 2. — Вып. 29. — С. 100–113.
3. Товажнянський Л. Л. Болонський процес: цикли, степені, кредити : Монографія / Товажнянський Л. Л., Сокол Є. І. та ін. — Х. : НТУ «ХПІ», 2004. — С. 32.
4. Британ В. Т. Організація вузівської науки / В. Т. Британ. — К. : Академія, 1994. — 128 с.
5. Степко М. Ф. Модернізація вищої освіти і Болонський процес / Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я. та ін. // Творче об'єднання «Освіта». — 2004. — 25 серп. — С. 11.
6. Болонському бути в Україні чи не бути? [Електронний ресурс]. — Освітній портал — освіта в Україні, освіта за кордоном. — Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/bologna/articles/27.html>
7. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес: Матеріали до першої лекції / Уклад. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, Ю. В. Сухарніков; Відп. ред. М. Ф. Степко. — К., 2004. — 24 с.
8. Хижняк Л. М. Університетська освіта : навч. посіб. / Л. М. Хижняк. — Х. : ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. — 192 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

К. И. Громоклицкая

Донецкий государственный университет управления,
ул. Челюскинцев, 163 а, г. Донецк, 83015, Украина

ПРОБЛЕМЫ ЕВРОИНТЕГРАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Резюме

В статье проанализированы основные аспекты интеграции высшего образования Украины в европейское пространство, рассмотрена доступность образования в условиях евроинтеграции, определены проблемы реализации принципов и идей Болонского процесса, выявлены ключевые препятствия реализации запланированных реформ.

Ключевые слова: образовательное пространство, высшее образование, интеграционный процесс.

K. I. Gromoklitskaya

Donetsk State University of management.
Chelyuskintsev 163A, Donetsk, 83015, Ukraine

**PROBLEMS EUROPEAN INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION
IN UKRAINE**

Summary

The article analyzes the main aspects of the integration of Ukraine into the European higher education space, considered the availability of education in the context of European integration. The author identifies the challenges of implementing the principles and ideas of the Bologna process, identifies key constraints implementation of the planned reforms.

Key words: educational community, higher education, the integration process

УДК 316.334:21

Д. О. Дёмина

аспирантка кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
тел. +38 0482 68-60-92 e-mail: a.dyoma@gmail.com

РЕЛИГИОЗНОСТЬ МОРЯКОВ В КОНТЕКСТЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СУБКУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается понятие религиозности, делается попытка определить критерии религиозности современного человека. Выделяется ценностный подход к изучению субкультур, как наиболее адекватный при рассмотрении профессиональной субкультуры моряков. Рассмотрено отношение моряков к вере и религии, а также влияние религии на их мировоззрение и профессиональную деятельность. Предложены для ознакомления результаты эмпирического исследования религиозности моряков.

Ключевые слова: религиозность, субкультура, воцерковленность, профессиональная субкультура моряков.

Постановка проблемы. В настоящее время существует ряд профессий, которые можно отнести к разряду особо сложных и экстремальных. Одной из таких профессий является труд моряка. Относительно замкнутое пространство; ограниченная возможность передвижения; недостаточность информации о внешнем мире; длительный отрыв от семьи, друзей, дома; ожидание аварийных ситуаций и природных катаклизмов, чувство страха за свою жизнь — все это оказывает негативное влияние на моряка во время длительных рейсов. Такое напряжение и неизвестность могут формировать особое отношение к вере и религии у представителей экстремальных профессий, в частности у моряков. Таким образом, особую актуальность приобретает изучение динамики и соотношения профессиональной и религиозной направленности моряков в современном обществе.

Сейчас иногда возникают споры о том, следует ли считать профессиональное сообщество моряков автономной субкультурой. На наш взгляд, данная проблема (при этом практически не исследованная) заслуживает внимания именно у социологов. Субкультуры отличаются от доминирующей и друг от друга ценностями, нормами поведения, стилем жизни и даже языком. Проанализировав признаки субкультур, мы может сказать, что морякам присущи многие из них: особые представления индивидов об окружающей действительности, «раздвоенный» стиль жизни, общие ценности, схожие потребности, которые мы рассмотрим ниже, свой специфический язык.

В настоящее время исследований, посвящённых исследованию религиозности моряков в контексте профессиональной субкультуры, практически нет. Существуют несколько работ со схожей проблематикой по психологии.

Цель статьи — выяснить, может ли являться религиозность моряков в контексте профессиональной субкультуры предметом социологического исследования. В связи с поставленной целью были намечены следующие задачи:

- 1) выделить принятые в социологии культуры параметры субкультуры;
- 2) определить, какие из параметров могут быть отнесены к характеристикам профессионального сообщества моряков;
- 3) исследовать специфику религиозности моряков;
- 4) охарактеризовать особенности религиозного мировоззрения субкультуры моряков.

Степень научной разработанности темы. Особенностью изучения религиозности является фактическое отсутствие единого теоретико-методологического подхода. Фактически каждый автор, работающий в данной теме, вырабатывает свой подход. Тем не менее еще во времена зарождения социологии были выработаны две генеральные линии, в рамках которых осуществляются подобные подходы.

Первую линию можно условно назвать дюркгеймовской. Данный подход оправдывает себя в моноконфессиональных обществах и при рассмотрении первичной религиозности в обществах, характеризующихся устойчивыми этнокультурными комплексами. Продолжателями линии Дюркгейма стали Б. Малиновский, Д. Фрэзер, А. Тейлор, ряд русских философов (В. Соловьев, П. Флоренский, Л. Шестов.)

Вторую линию можно условно назвать веберовской по основателю — М. Веберу, его подход в корне отличный от подхода Дюркгейма. Данный подход выбран Вебером в силу того, что общество, знакомое Веберу, то есть Германия, поликонфессионально, и в таком обществе возможна смена конфессий. Именно этот подход пригоден при изучении современных обществ. Продолжателями линии Вебера стали Э. Трельч, описавший сектантство как явление, Р. Белл, по примеру Вебера рассмотревший влияние новых конфессиональных образований, и ряд других авторов.

Огромный вклад в социологию религии сделал американский социолог П. Л. Бергер. Он исходит из того, что человек стремится обрасти «наполненное смыслом» место в реальности своей повседневной жизни. К этому направлена его деятельность, результатом которой является создаваемый человеком социокультурный мир, противостоящий ему как нечто внешнее и чуждое.

В настоящее время исследований, посвященных вопросам социологии религии, достаточно много. Из значительных авторов можно выделить Д. Фурмана, В. Гараджу, Ю. Синелину, М. Мchedлова, Л. Митрохина, Однако работ, посвященных исследованию религиозности моряков в контексте профессиональной субкультуры, практически нет.

Согласно трактовке И. Н. Яблокова, «религиозность — качество индивида и группы, выражющееся в совокупности религиозных свойств сознания, поведения, отношений» [1, с. 460]. По определению Р. А. Лопаткина, «под религиозностью понимается определенное состояние индивидов и человеческих общностей различного масштаба, отличительной чертой кото-

рого является вера в Бога (и сверхъестественное) и поклонение ему, их приверженность к религии и принятие ее вероучения и предписаний» [2, с. 194]. Это соотносится с определением П. Л. Бергера, согласно которому «то, что обычно называется религией, включает в себя набор установок, верований и действий, связанных с двумя типами опыта — опытом сверхъестественного и опытом священного» [3, с. 346].

Современными исследователями делается попытка определить критерии религиозности современного человека. Мы можем выделить следующие группы признаков этого явления: самоидентификация респондента; определенный круг мировоззренческих представлений, характерных для данного вероисповедания или группы вероисповеданий; совокупность определенных практик (повторяемых социальных действий, элементов поведения и образа жизни), свойственных данной религиозно-культурной традиции или группе традиций.

Основываясь на работах классиков социологии и современных исследователей, мы рассмотрели определения терминов «культуры» и «субкультуры», их соотношение. По нашему мнению, наиболее адекватным для изучения субкультуры современных моряков является ценностный подход. Включенность в субкультурное сообщество оказывает большое влияние на формирование ценностных ориентаций моряка. Происходит переключение интересов с частного и конкретного на отвлеченное и общее, наблюдается рост интереса к вопросам мировоззрения, религии, морали и этики.

По нашему мнению, составляющими субкультуры и одновременно ее параметрами оказываются: знание (картина мира в узком смысле); ценности; стиль и образ жизни; социальные институты как системы норм; процедурное знание (навыки, умения, способы осуществления, методы); потребности и склонности. Критерием наличия и сформированности субкультуры является «совокупность указанных параметров. Творцом и носителем субкультуры здесь оказывается социальная группа, имеющая определенные культурные признаки, которые отличают ее от других общностей» [4, с. 117].

Большое значение именно в плане прикладной ориентации имеет теория профессиональной субкультуры. Учение о профессиональной субкультуре охватывает как внутренние законы, обычаи и традиции группы, так и социокультурные связи в самом обществе, влияние профессиональной субкультуры на культуру общества в целом. Профессиональная субкультура накладывает большой отпечаток на образ жизни практически каждого человека, в чем-то даже предопределяя не только круг его общения, но и манеру поведения, разговора, моральные установки.

На жизнедеятельность моряка, как представителя профессиональной субкультуры, влияют 2 основные группы факторов — это факторы внешние и внутренние. Внутренние факторы включают в себя личностные особенности, способность к общению и взаимодействию, волевые и мотивационные характеристики человека. К факторам внешней среды относят: длительность пребывания человека в экологически замкнутом пространстве кают и судна в целом, определенная незащищенность от стихии, качка, смена

климатических поясов, зон времени года. К средовым (внешним) факторам можно отнести и социально-психологические. К ним относят, прежде всего, длительную оторванность от адаптивной среды, частичную социальную изоляцию, ностальгию, связанную с эмоциональной изоляцией от семьи, близких, отсутствие источников удовольствий и развлечений.

Специфичность условий труда и среды обитания моряков формирует особое мировоззрение у представителей этой профессии. Здесь очень важным становится вопрос о соотношении профессионального и личностного (духовного) во всех этих проявлениях. Профессия формирует большинство мотивов и ценностей специалиста, его установки и способы поведения; но духовное дает ему возможность выстоять перед лицом трудностей и стихий. «В поисках помощи, «себя», смысла своей жизни и деятельности моряки склонны обращаться к религии во всевозможных проявлениях» [5, с. 14].

Статья основана на результатах эмпирического исследования религиозности субкультуры моряков в г. Одессе. В нём приняло участие 42 моряка. Характеристика метода — полуформализованное интервью. Исследование проводилось с помощью интервьюирования индивидуально каждого человека, записывая разговор на диктофон. Выборка — метод насыщения.

Обратимся непосредственно к проведенному исследованию. В исследовании приняло участие 42 моряка. Из них 22 судоводителя и 20 судомехаников. Чаще всего возраст респондентов был 25–27 лет, самые молодые 20–21 год, самый старший моряк 60 лет. В среднем стаж работы 5–10 лет, самый большой стаж работы в море — 40 лет, самый маленький — полгода. Семейное положение «женат» у 25 респондентов. У 22 из опрошенных моряков есть дети, 4 моряка женаты, но детей пока не имеют, это молодые моряки в возрасте 22–25 лет.

37 из 42 моряков считают себя верующими и православными, двое респондентов верят в высшую силу, трое считают себя атеистами. Один моряк, который назвал себя атеистом, сказал, что в кризисные моменты обращается к Богу со словами «Господи помоги, спаси». Интересно, что в нашем опросе участвовал моряк, который утверждает, что верит в Бога только в рейсе, дома не верит. 41 из 42 респондентов ответили, что вера в Бога помогает в жизни и работе. Практически все моряки утверждали, что в рейсе, в тех условиях, в которых они находятся, просто необходимо во что-то верить.

С помощью вопросов, во что верит моряк во время рейса и что помогает в рейсе морякам, мы пытались выявить ценности, присущие данной субкультуре. Самый типичный ответ среди моряков, что больше всего им помогает и они верят в то, что дома их ждёт и поддерживает семья. Такой точки зрения придерживается почти половина респондентов. Больше всего моряки верят в то, что скоро вернутся домой, в светлое будущее после окончания контракта. 10 человек ответили, что верят в Бога, но этот показатель значительно ниже, чем ответ на вопрос: «Ваше отношение к вере и религии, Вы верующий?». При конкретном вопросе большинство моряков отвечали утвердительно, однако когда им нужно задуматься и вы-

сказать собственное мнение по поводу веры в рейсе, это не первое что приходило в голову морякам. Можно сделать вывод, что многие относят себя к верующим номинально. Пять моряков сказали, что им помогает в рейсе алкоголь, сигареты, проститутки и наркотики. Столько же респондентов утверждают, что им помогает находиться в море вера в то, что они зарабатывают деньги. Проанализировав ответы на эти вопросы, можно сделать вывод, что для моряков среди ценностей на первое место выходит семья. Отметим, что деньги как ценность выступают в основном у молодых моряков или неженатых и бездетных. Также они отмечали, что верят в себя, у них нет такой поддержки на берегу, как у женатых моряков.

Ключевым вопросом в нашем исследовании был: «Знаете ли вы реальные истории, что после кризисных ситуаций в море люди начинали верить в Бога? Вы или ваши знакомые, есть какие-то примеры?» Мнения наших респондентов разделились поровну. Половина опрошенных сказали, что не знают таких ситуаций, но практически все считают, что многие моряки верующие и такое может быть, что в море люди начинали верить в Бога, но конкретных примеров не знают. Десять человек ответили, что знают реальные истории, когда после тяжёлых, кризисных ситуаций в море люди начинали верить в Бога и им это помогало. А 11 респондентов утверждают, что именно тяжёлые, кризисные ситуации в море обратили их к вере. Несколько человек покрестились после таких ситуаций. У некоторых были проблемы с экипажем, чьи-то суда попадали в сильный штурм и люди молились, выжили и начали верить. Интересно отметить, что человек, который считает себя атеистом и не отрицает, что в кризисные ситуации тоже обращается к Богу и просит: «Когда прижимает, все верят, я так считаю. Приходится просить непонятно кого и что, нас так приучили». Остальные неверующие моряки рассказали истории своих знакомых, которые после сложных ситуаций поверили. Однако в основном наши респонденты подтвердили, что считают, что большинство моряков верующие, но так устроены, что обычно не делятся подобными переживаниями с друзьями. Это группа людей, которые привыкли жить в море каждый за себя, особенно в смешанных экипажах.

На вопрос: «Крещёный ли вы, крестились в детстве и религиозна ли у вас семья?» Абсолютное большинство моряков (36 человек) ответили, что крещённые в детстве и семьи у них религиозные, если не родители, то бабушки водили внуков с детства в храмы. Что они крещённые в детстве, но семьи, в которых они выросли, не религиозны, ответили шесть моряков. Ещё шесть человек крестились уже в осознанном возрасте. У всех из них родительские семьи не религиозны. Атеистами себя называют моряки, у которых родительские семьи не религиозны. Как мы видим, на отношение человека к религии больше всего влияет воспитание.

Целый блок наших вопросов был посвящён тому, чтобы выявить воцерковлённость наших респондентов. Как нам известно, большинство моряков считают себя верующими, православными, но насколько они соблюдают каноны православной церкви, мы пытались понять из ответов на вопросы. Большинство моряков (24 человека) на вопрос: «Посещаете ли Вы церковь,

богослужения? Как часто?» — ответили, что посещают церковь иногда, в основном по большим праздникам, некоторые респонденты раз в полгода-год, иногда чаще. Это говорит о том, что религиозность моряков можно назвать «праздничной» или «кризисной». Восемь респондентов стараются посещать храм раз в неделю и чаще, как и предусмотрено православной церковью, мы можем по этому показателю сказать, что они достаточно воцерковлены. 10 из 42 моряков вообще не посещают церковь. В это число входят атеисты, а также люди, которые объясняют это тем, что: «Я не хожу в церковь и не молюсь иконам, я вот этим не занимаюсь, я себе верю в душе и мне этого достаточно».

Ещё один вопрос, касающийся воцерковлённости, был: «Соблюдаете ли вы посты? Если да, то только дома или в рейсе тоже?» Абсолютное большинство моряков не соблюдают и не пытались соблюдать посты — 30 человек. 14 человек сказали, что стараются соблюдать посты, но не всегда это получается, в основном дома. Многие из тех, кто соблюдают посты дома, категорически утверждают, что в рейсе соблюдать пост невозможно. Однако несколько моряков сказали, что стараются соблюдать пост и в рейсе. По поводу религиозных праздников можно сказать, что практически все моряки их празднуют, только двое респондентов, называющих себя атеистами, не празднуют церковные праздники.

На вопрос: «Читаете ли вы религиозную литературу? Если да, то больше в море или на берегу?» 26 респондентов ответили, что не читают религиозную литературу. 16 моряков сказали, что читают религиозную литературу, в основном это Евангелие. Большинство читают религиозную литературу именно в море. Моряки отмечали, что чтение религиозной литературы и обращение к Богу в молитвах помогало им в психическом плане и давало силы.

Ещё одним вопросом для выяснения воцерковлённости был вопрос о том, молятся ли регулярно моряки или только в кризисные моменты. Самым типичным ответом на этот вопрос был: «Молитвы не знаю, но обращаюсь своими словами, в основном в кризисные ситуации, чаще в море». Подобно этому респонденту ответили ещё 17 человек. Вообще не обращаются к Богу ни в какой форме 9 респондентов. Стараются регулярно молиться в море и дома 8 опрошенных нами моряков.

Ровно половина опрошенных нами респондентов ответили положительно на вопрос: «Вы обращаетесь к религии, чтобы получить утешение в тяжёлых жизненных ситуациях, в поисках смысла жизни, поддержки, опоры?» В море у моряков нет родных, чтобы поддержать в трудную минуту, они там остаются одни и им часто больше не от кого ждать помощи и поддержки, кроме как от Бога. «Когда экстремальная ситуация происходит, тогда да, сразу веришь. Крестик ношу. Дома не ношу. А в море всё время ношу».

Интересные ответы мы получили на вопрос: «Верите ли вы в приметы? В морские приметы?» 29 моряков ответили утвердительно, практически все из них верят именно в морские приметы. Моряки считают, что их субкультура отличается суеверностью: «Ну, покажите мне моряка, который

не верит. Моряки все, в общем-то, заморочены на этом, с одной стороны, вроде бы как и традиция, с другой стороны, хуже не будет, почему бы и не перестраховаться». Однако 13 моряков сказали, что не верят в приметы. В связи с приметами выявилось единственное различие среди судоводителей и судомехаников. В нашем исследовании приняли участие 22 судоводителя и 20 судомехаников. Из 20 опрошенных судомехаников 11 сказали, что не верят в приметы, а из 22 опрошенных судоводителей только только 3 ответили, что вообще не верят ни в какие приметы.

Исходя из полученных нами данных в ходе исследования религиозности морской субкультуры мы можем сделать следующие выводы:

1. Большинство моряков, крещёных в детстве, считают себя верующими, православными, хотя реально воцерковлённых моряков мало.

2. По нашему мнению, религиозность моряков носит «праздничный» или «кризисный характер». Большинство моряков ходят в храмы в основном на праздники, не читают религиозную литературу, регулярно не молятся, посты не соблюдают.

3. Половина респондентов или знают истории, или сами начали верить в Бога после кризисных ситуаций в море.

4. В кризисные, экстремальные моменты в море моряки обращаются к Богу с надеждой получить помощь и поддержку, т.к. знают, что больше не от кого ждать помощи. Также они обращаются к религии, чтобы получить утешение.

5. Главная ценность в жизни моряка — благополучие его семьи. Находясь в рейсе, они мечтают попасть скорее домой.

6. Для моряков, у которых нет своей семьи, главная ценность — деньги.

7. Большинство моряков утверждают, что они суеверны.

8. Различия между судомеханиками и судоводителями проявились только в вопросе веры в приметы. Судоводители знают больше морских примет и верят в них.

9. Религиозные праздники празднуют практически все моряки. Даже те, кто считают себя неверующими.

10. Посещать храмы, когда выходят в порт, практически ни у кого из моряков не получается из-за отсутствия времени и православных храмов.

Список использованной литературы

1. Яблоков И. Н. Религиоведение: учебное пособие и словарь-минимум по религиоведению / И. Н. Яблоков. — М.: Гардарика, 1998.
2. Мчедлов М. П. Новый тип верующих на пороге третьего тысячелетия/ М. П. Мчедлов // Исторический вестник. — 2002. — № 9–10.
3. Бергер П. Л. Понимание современности: Пер. с англ. / П. Л. Бергер // Социологические исследования. — 1990. — № 7. — С. 127–133.
4. Слюсаревский Н. Н. Субкультура как объект исследования / Н. Н. Слюсаревский // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 3. — С.117–127.
5. Данченко С. А. Религиозная направленность моряков: Учеб. пособие. / С. А. Данченко. — Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2007. — 57 с.

Статья поступила в редакцию 10.05.2013

Д. О. Дьоміна

кафедра соціології Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, Україна, 65058

**РЕЛІГІЙНІСТЬ МОРЯКІВ У КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ
СУБКУЛЬТУРИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Резюме

У статті розглядається поняття релігійності, робиться спроба визначити критерії релігійності сучасної людини. Виділяється ціннісний підхід до вивчення субкультур як найбільш адекватний при розгляді професійної субкультури моряків. Розглянуто ставлення моряків до віри і релігії, а також вплив релігії на їх світогляд і професійну діяльність. Запропоновано для ознайомлення результати емпіричного дослідження релігійності моряків.

Ключові слова: релігійність, субкультура, воцерковлення, професійна субкультура моряків.

D. Domina

Sociology Department of Social Sciences Institute
of Odessa Mechnikov National University,
room 40, 24/26, Frantsuzskiy blvrd, 65058, Odessa-58, Ukraine

**THE RELIGIOUSNESS OF SEAFARERS IN THE CONTEXT OF THE
PROFESSIONAL SUBCULTURE AS A SUBJECT OF SOCIOLOGICAL
RESEARCH**

Summary

In this article we consider the concept of religion, attempts to define the religion criteria of the modern man. A special attention is given to the value approach as the most adequate at the consideration of seafarers as professional subculture. In our work we have considered the seamen's relation to the faith, religion and also influence of religion on their world view and professional work. We propose to review the results of empirical research of the the seamen's religiousness.

Key words: religiousness, subculture, inchurching, seafarers as professionals.

УДК 316.7

Л. В. Дячук

асpirант Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
НПУ імені М. П. Драгоманова,
Україна, 08131, Київська обл.,
с. Софієвська-Борщаговка, вул. Боголюбова 14, кв. 78,
тел. 0630785423, d.ludmila@ukr.net

**КУЛЬТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ: УМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

У статті розкрито соціологічні підходи до культурно-дозвіллєвих практик населення України за умов суспільної трансформації. А також проводиться аналіз соціологічних визначень таких понять, як «вільний час», «культурне дозвілля», «культурно-дозвіллєве середовище» та інше.

Ключові слова: вільний час, дозвілля, культурне дозвілля, культурно-дозвіллєве середовище, суб'єкт культурно-дозвіллєвої діяльності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливість вивчення стану і організація культурно-дозвіллєвої діяльності населення в умовах нової соціокультурної реальності в Україні, що склалася на зламі двох тисячоліть, набирає державного значення. Вільний час відтворює зміни в усій системі і в підсистемах суспільства і є певним відображенням можливостей його розвитку, вираженням його життєздатності, так як воно в усій повноті характеризує образ суспільства, допомагає зrozуміти міру його духовності і перспективності.

Ідея цивілізації дозвілля, згідно з якою передбачалось, що кінець ХХ ст. стане періодом переходу до цивілізації дозвілля, яка запанує у ХХІ ст., у своєрідній формі відбила деякі глобальні соціально-економічні та соціокультурні тенденції, а саме: скорочення робочого часу (удвоє за останні 100 років); значне зростання обсягу вільного часу; збільшення соціального значення дозвілля, яке стає необхідною частиною життя людини в умовах перевантажень організму; нове співвідношення праці і дозвілля; зростання цінності дозвілля для певних груп населення (особливо для молоді); розвиток дозвілля як елемента вільного часу і способу життя [8, с. 24].

Останнім часом соціологічний аналіз стану і перспектив дозвіллєвої просвітницької галузі був спрямований на виявлення причин негативного «іміджу» галузі, «залишкового» підходу до проблем створення економічної та правової бази культурно-дозвіллєвих закладів. Стагнація галузі була зумовлена розривом традиційних «вертикальних» зв'язків між різними ланками управлінських структур, а також між управліннями, організаторами діяльності та споживачами культурних благ. Важливою причиною галузевої кризи було визначене призупинення інвестицій у змістовну діяльність та розвиток ресурсної бази закладів культури клубного типу.

Вивчаючи пріоритети населення щодо проведення вільного часу, соціологи виявили не лише традиційні, сформовані в минулі десятиріччя записи різних груп населення, а й інноваційні, що свідчать про істотні зміни в структурі вільного часу, загострення потреби в рекреації, соціальній адаптації, просвітницьких мотивах тощо.

У теорії і практиці української соціології проблема культурно-дозвіллєвої діяльності (проблема дозвілля) є однією з найменш досліджених. Ні надмірна політизація дозвілля у 20–40-ві, ні його американізація у 80–90-ті ХХ ст. роки не відповідають сучасним вимогам. Потреби життя вимагають розробки і впровадження нових підходів, змісту, принципів і методів вільного часу. Актуальним стає впровадження диференційованого змісту вільного часу, його ефективних прийомів, форм і методів, нових дозвіллевих технологій, поліваріантних способів організації культурно-дозвіллєвої діяльності населення України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічний аналіз проведення вільного часу розвивається у двох напрямах. Один пов'язаний із соціальною структурою, інший можна було б назвати культурологічним, оскільки в ньому головна увага приділяється тенденціям вільного часу у зв'язку з розвитком культури: виділяються типи культурної поведінки та аналізується їх еволюція.

У 90-х роках ХХ ст. в Україні була започаткована серія соціологічних досліджень нової соціокультурної реальності та її модернізації (О. Семашко, С. Суїменко, Н. Цимбалюк, С. Катаев, А. Ручка). Зусилля учених були спрямовані на: з'ясування суперечностей між культурними потребами та інтересами населення України і можливістю їх задоволення у закладах культури; дослідження ціннісних орієнтацій різних груп населення; вивчення поглядів на подальший розвиток культури фахівців, які займаються організацією культурно-дозвіллєвої діяльності на місцях; визначення впливу загальної соціально-економічної кризи на культурно-дозвіллєву сферу; аналіз культурно-дозвіллевих пріоритетів населення; визначення найтипівіших, характерних ознак перспективних моделей закладів культури клубного типу [5, с.186].

Адже характерною рисою дозвіллєвої поведінки сучасного населення стає надання переваги домівці як своєрідному центру культурно-дозвіллєвої активності. Визначений ще на початку 60-х років ХХ ст., цей феномен продовжує залишатись актуальним.

Відроджена на ідеях національного суверенітету, гуманізму, товарицької взаємодопомоги та милосердя, культурно-дозвіллева діяльність сконцен-трувалася в собі багатовіковий досвід народної мудрості. Кожний історичний етап розвитку українського народу збагачував культурно-дозвіллєву діяльність рисами національної самобутності та досягненнями світової духовної культури. В житті народу інтегрувались національні й загальнолюдські форми вільного часу, які стверджували гуманістичний світогляд, любов, красу і справедливість як найвищі людські цінності. Оригінальність світосприйняття та життерозуміння українців забезпечили передумови для формування національного дозвілля як своєрідного і неповторного.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи емпіричний матеріал можна дійти висновку про те, що інституціоналізація вільного часу повинна супроводжуватись більшою увагою щодо задоволення культурних потреб національних спільнот України. Інакша культурна політика може привести до посилення міжнаціонального відчуження, симптоми якого спостерігаємо у незадоволенні представників національних спільнот рівнем розвитку культурного середовища та діяльністю основних організацій культурно-дозвіллєвої сфери.

Функціональна спрямованість дозвілля визначається соціокультурними запитами населення і віддзеркалює особливості політичного, економічного та духовного розвитку українського суспільства. Отже, єдність об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього, природного і соціально організованого притаманна культурно-дозвіллєвій діяльності, що знаходить діалектичне чи поліфункціональне відображення у таких властивостях: суперечливий характер взаємодії з об'єктом діяльності; ціннісно-орієнтаційна зумовленість культурно-дозвіллевого середовища; динамічність і поліфункціональність розвитку культурно-дозвіллевого середовища як цілісно суб'єктивно-об'єктивно-суб'єктивної системи; діалектичний зв'язок очевидних і латентних рис культурно-дозвіллевого середовища щодо об'єктів, що вже освоєні або пізнаються в процесі культурно-дозвіллєвої діяльності; особистісно-індивідуальна спрямованість функціонування природної культурно-дозвіллєвої діяльності; особистісно-комунітарна спрямованість соціально організованої культурно-дозвіллєвої діяльності; евристично-пошуковий характер дозвіллєвої діяльності, що формується і функціонує у культурно-дозвілловому середовищі; інноваційно-програмний характер дозвіллєвої діяльності, що виникає за умов інноваційної культурно-дозвіллєвої системи; єдність і неподільність функціонування спонтанної та соціально організованої культурно-дозвіллєвої діяльності [7, с. 73].

Формулювання цілей статті (постановка завдання), виклад основного матеріалу. Головним завданням культурно-дозвіллевих систем з використанням досвіду соціології вільного часу є: аналіз способів одержання об'єктивної інформації про хід культурно-дозвіллевого процесу; визначення категорій і понять культурно-дозвіллєвої діяльності; забезпечення умов для активного культурного дозвілля населення, інтенсивного розвитку самостійної культурної діяльності й індивідуальних творчих здібностей; пізнання сутності явищ культури, глобальних соціально-культурних процесів; узагальнення та вивчення соціокультурної реальності, вихід на рівень визначення тенденцій, закономірностей, типових рис культурно-дозвіллевого явища [2, с. 68].

Теоретичні дослідження культурно-дозвіллєвої діяльності (КДД) спрямовані на вивчення вільного часу як єдиного цілого, єдиної соціально-культурної системи.

Культурно-дозвіллеві практики вільного часу населення України за умов суспільної трансформації досліджують культурно-дозвіллеві орієнтації населення, визначають їх регіональні, етнонаціональні, поселенські та

інші характеристики. Проводиться розгляд специфічних функцій, на виконання яких спрямована діяльність інституту дозвілля. Досліджується відповідність структурно-функціональної системи культурно-дозвіллєвої діяльності культурно-дозвіллевим орієнтаціям населення, з урахуванням соціально-культурних умов та факторів їх реалізації. Зокрема, стверджується, що соціальні відносини, формування яких відбувається у сфері вільного часу, сприяють виявленню творчого потенціалу особистості і, водночас, створюють умови для її соціалізації, допомагають відтворити національний характер, спосіб мислення та світогляд, структуру культурно-дозвіллєвої діяльності певних соціальних спільнот. Виявлено структурно-функціональний зміст культурно-дозвіллєвої діяльності та її зв'язок з культурно-дозвіллевими орієнтаціями населення, які визначаються як емпіричні характеристики прояву культурно-дозвіллєвих потреб.

Оскільки культурно-дозвіллева діяльність становить предмет дослідження багатьох наук, то її функціональна визначеність та соціальна роль у модернізації усталених соціальних відносин детермінується соціально-культурним змістом понять «вільний час», «культурне дозвілля», «культурно-дозвіллєве середовище».

Характер розбіжностей у трактуванні культурно-дозвіллєвої діяльності визначається двома умовами: від ствердження про певну суб'єктивність її основи (особливий психофізіологічний стан людини) до повної об'єктивізації — витвір соціально-культурного середовища, різновид символічної або предметної діяльності.

Оптимальні умови функціонування інституту дозвілля виникають у тому разі, коли ціннісні орієнтації населення, особливості соціально-культурного середовища, природної та соціально-орієнтованої культурно-дозвіллєвої діяльності збігаються, зокрема, виливаються у ціннісно-орієнтовані діалогічні взаємостосунки, коли в межах єдиної культурно-дозвіллєвої системи органічно поєднуються пізнавальна мотивація, емоційні, вольові, розумові процеси, особистий соціально-культурний досвід учасників культурно-дозвіллєвої діяльності. Тобто культурно-дозвіллєве середовище виступає стимулятором культурно-дозвіллєвої активності соціальних спільнот. Важливу роль тут відіграють процеси визначення регіональних соціально-культурних проблем: усвідомлення проблемного поля культури, особливостей та умов реалізації завдань соціально-культурного розвитку, відтворення культурно-дозвіллевого середовища з його як позитивними, так і негативними характеристиками. Взяті в сукупності, вони сприяють прогресивному розвитку продуктивного наукового пошуку, спрямованого на осмислення інституціоналізації культурно-дозвіллєвої діяльності, в межах якої відбувається узагальнення кращих здобутків інноваційних культурно-дозвіллєвих систем, формуються умови для інтелектуального, фізичного, творчого розвитку населення.

Одним з головних завдань для модернізації вільного часу є створення культурно-дозвіллевого середовища. Воно забезпечує сприятливі умови для соціального управління культурно-дозвіллєвою активністю населення, яке здійснюють її суб'єкти; формує культурно-дозвіллєві орієнтації населення.

Спектр змістовних настанов на культурно-дозвіллєву діяльність у більшості досліджених верств населення України виявляється значно ширшим того набору занять, який пропонує функціонуючий «середній» заклад культури. Особливо суттєвою є розбіжність між культурно-дозвіллевими запитами та їх реалізацією у груп населення, які відрізняються високим рівнем освіти, актуалізованими суспільно-політичними запитами, найбільш причетних до перетворень, пов'язаних з переходом до ринкової економіки.

Традиційна схема побудови інституту дозвілля представлена діадою (культурно-дозвіллєва потреба людини — спосіб її задоволення, запропонований закладами культури у певній формі, змісті чи способі дії), статично фіксує та догматизує дозвіллєвий процес, не сприяє утворенню та прояву його функціональної суб'єкт-об'єктної цінності. Матеріали дослідження дозволяють визначити інноваційну структуру культурно-дозвіллєвої діяльності та модель її інституціоналізації, яка демонструє складні зв'язки суб'єктивно-особистісного змістовно-предметного та міжсуб'єктного факторів, об'єднаних у закінчене ціле. Інноваційна структура характеризується системою суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних розвиваючих взаємовпливів спонтанного та соціально організованого культурно-дозвіллєвого середовища. Центральною ланкою цього процесу, її соціоенергетичним ядром є сукупна культурно-дозвіллєва діяльність учасників та організаторів культурно-дозвіллєвого процесу [8, с. 24].

Визначається, що модернізація діяльності інституту дозвілля передбачає не лише оновлення інфраструктури закладів культури, вона пов'язана із зміною внутрішньої структури їхньої діяльності, встановленням нових соціальних зв'язків, розширенням меж соціальної взаємодії, відпрацюванням характерних для сучасного світу складних форм поведінки.

Розглядаючи суб'єкт як носія якостей, станів та дій, а тому наголошуємо, що «суб'єкт» культурно-дозвіллєвої діяльності виступає одним з основних, фундаментальних елементів соціально організованої культурно-дозвіллєвої системи, оскільки активність суб'єкта є умовою пізнання суспільного способу людської життєдіяльності, внутрішньо необхідним моментом процесу зміни природи людиною, її аккультурації.

Виходячи з того, що сутність культурно-дозвіллєвої діяльності полягає у самодіяльності населення, «суб'єктом» може виступати саме населення, яке залучається до клубної діяльності (Є. В. Тріодін). За певних умов об'єкт може набувати властивостей суб'єкта. Всілякі спроби будувати дозвілля в масових закладах культури на основі принципів споживання, за допомогою методів, що недооцінюють активно-перетворючу властивість особистості, відводять її роль пасивного споживача культурних послуг, так званого «клієнта», суперечать призначенню інституту дозвілля.

Масовим суб'єктом культурно-дозвіллєвої діяльності вважаються державні заклади, культурно-освітні установи різних форм власності, а також громадські організації, що здійснюють культурно-просвітницькі функції в межах цієї системи. Колективним суб'єктом виступає кадровий склад (штатні працівники) та актив відвідувачів закладів, що здійснюють соціально-культурної функції відповідно до своїх професійних або громад-

ських обов'язків. Індивідуальним суб'єктом культурно-дозвіллєвої діяльності виступає лідер творчої спільноти або гурту.

Фахівці культурно-дозвіллєвої сфери є суб'єктом соціально-культурного процесу, що відіграє провідну роль в усій системі управління духовним життям суспільства. Як основний суб'єкт, працівник культури володіє певними соціально-культурними засобами системного моніторингу для відстеження продуктивності культурно-дозвіллєвої діяльності в умовах інноваційної культурно-дозвіллєвої системи, емпіричними індикаторами якої виступають характер потреб, частота відвідувань, рівень дозвіллєвої кваліфікації тощо [1, с. 36].

Особливістю розв'язання проблем дозвілля в перехідний період є реформування і модернізація його системи в напрямі подальшої демократизації урізноманітнення з урахуванням його особливостей у різних регіонах України. Забезпечення цього процесу через проведення всеукраїнського соціологічного дослідження (9 регіонів України) на тему «Стан і перспективи модернізації культурно-дозвіллєвої діяльності в Україні» на базі Українського центру культурних досліджень [6]¹.

На основі матеріалів емпіричних досліджень стверджується, що спонтанна культурно-дозвіллєва діяльність особистості виступає головним чинником модернізації соціально організованого культурно-дозвіллєвого середовища, інтегральним індексом ефективності культурного дозвілля. Це — сукупність внутрішніх умов розвитку інноваційних процесів у сфері культурно-дозвіллєвої діяльності, якій притаманна єдність актуалізованого соціально-культурного середовища і особистісних структур, спрямованих на пізнання та створення ними суб'єктивно нових форм та видів культурно-дозвіллєвої діяльності. Поглиблений соціально-культурний аналіз елементів, які в сукупності становлять структурно-функціональну модель спонтанної культурно-дозвіллєвої діяльності, дозволяє визначити особливості її побудови та функціонування.

Зважаючи на те, що кожен заклад культури і мистецтв виступає носієм певної функції, вивчалися дозвіллеві уподобання та відношення різних груп населення до культурно-дозвіллєвих закладів, які респонденти схильні найчастіше вказувати як об'єкти відвідування за місцем проживання. Таким чином, було визначено чотири базові заклади культури — театри, кафе-клуби, спортивно-оздоровчі клуби та клуби сімейного дозвілля. Всі названі культурно-дозвіллєві організації спрямовані на задоволення комунікативної потреби населення, розвиток міжособистого спілкування. (Зазначимо, що в цьому рейтингу концертні зали, музеї та галереї знаходяться на сьомому місці (5,1 %)). Значною залишається потреба у видовищних, емоційно насычених типах дозвілля, споживанні мистецтва. В сільській місцевості, згідно з існуючою культурною традицією, — це театральне мистецтво.

¹ Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 років і більше) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. Всі опитування проведено методом роздачі анкет (самозаповнення) з використанням національної опитувальної мережі Інституту соціології НАН України і фірми «Соціс».

Привертає увагу залежність відвідування закладів культури від соціально-демографічних ознак респондентів.

За допомогою ознаки статі в дослідженні зазначено помітний її вплив на зміст відповідей респондентів, зокрема жінки вдвічі активніше за чоловіків відвідують клуби і парки культури, виявляють значно більший інтерес до кінотеатрів (4,7 % — жінки, 2 % — чоловіки) і театрів (20,5 % — жінки, 12 % — чоловіки) [6, с. 629]. У жінок спостерігається втричівищий показник інтересу до виставкових залів та картинних галерей, вдвічі — до сімейних та вікових клубів, центрів народної творчості і парків культури. Чоловіки вдвічі частіше за жінок прагнуть відвідувати відеosalони, казино, комп’ютерні клуби та цирк.

Щодо шлюбного стану то одружені значно більше (іноді в два-три рази) орієнтовані на відвідування театру, концертних залів, картинних галерей, сімейних об’єднань та парків, не одружені — клубів, спортивних комплексів, центрів туризму, спортивно-оздоровчих комплексів, відеosalonів (втрічі), казино, комп’ютерних клубів, кафе-клубів.

Розглядаючи вікові відмінності респондентів можна зробити висновок про те, що молодь віком від 15 до 19 років втрічі частіше від інших груп схильна до відвідувань спортивних закладів, відеosalonів. Вікова група 20–25 років при нагоді обирала б місцем дозвілля кафе-клуби, 20–30 років — казино, 26–30 років — концертні зали, 31–40 років — виставкові зали, 30–50 років — театри.

Характеризуючи населення за типом поселення, можна дійти висновку про те, що у великому місті думку щодо необхідності функціонування клубу за місцем проживання підтримує лише 60 %, то в малому місті — 71 % опитаних. Для сільської місцевості цей показник зростає до 80 % [6, с. 639].

Одним із завдань дослідження було виявлення перспективних напрямків розвитку інституту дозвілля. Основним емпіричним індикатором у даному випадку виступали заклади культури, які респонденти вважали найбільш ефективними і, внаслідок цього, наполягали на їх організації в межах традиційної мережі.

Рейтинг інноваційних закладів культури, перелік яких складався з 12 найменувань, засвідчив, що лідерство у визначеній групі посідають два порівняно нові заклади: дитячий центр естетичного виховання (68 % — перше місце) та фольклорний центр (63 % — третє місце) [6, с. 541]. Даний вибір свідчить про зростання у населення художніх запитів, тенденцію до гуманізації та естетизації дозвілля.

Таким чином, виявлена модель спонтанної культурно-дозвіллевої діяльності, яка своєю повнотою та характеристиками значно відрізняється від відомих моделей, запропонованої Д. М. Генкіним, представленої В. Є. Тріодіним, а також моделі культурно-дозвіллевої діяльності робітничої молоді, обстоюваної М. М. Поплавським. Цей результат дозволяє критично поставитися до вищеперечислених моделей та використати їх конструктивні можливості, необхідні для продуктивного функціонування соціально-організованої культурно-дозвіллевої діяльності.

Особливості побудови та розвитку структурно-функціональної моделі спонтанної культурно-дозвіллєвої діяльності визначаються не тільки віковими та статевими ознаками, сімейним станом респондентів та місцем їх проживання. Виявлено її залежність від соціального стану, національної приналежності, ступеня релігійності респондентів. Проте загальний рівень культурної активності населення за місцем проживання, бажання брати участь в обговоренні та вирішенні проблем культурного розвитку треба визнати невисокими. Більше половини опитаних не вважали за потрібне визначитися в своїх оцінках щодо цих питань.

Основні характеристики культурного дозвілля повинні відповідати розвитку матеріальної і духовної культури етносу, відбивати етнографічні та етногенетичні особливості українського народу.

За умов нової культурної політики доцільно говорити про відродження національної моделі культурного дозвілля, зумовленої історичним буттям народу, системи ідей, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та обрядів, що відтворюються і реалізуються в процесі просвітницької, художньо-творчої, рекреаційної та інших форм соціальної практики, пов'язаних з організацією духовного життя соціальних спільнот в межах вільного часу і відповідно до культури нації.

Варто зазначити, що представники всіх заявлених у дослідженні груп населення проявили високу зацікавленість у функціонуванні та подальшому розвитку мережі закладів культури, оскільки у великих містах 4,3 % опитаних заявили, що культурно-дозвіллєві заклади їх взагалі не цікавлять [6, с. 330–349]. Отже, полеміка щодо недоцільності державної політики, спрямованої на організаційну, інформаційну та фінансову підтримку закладів культури втрачає актуальність.

Серед причин, які викликають незадоволення населення діяльністю закладами культури, визначаються пов'язані із змістом та рівнем організації культурно-дозвіллєвих заходів. Це — обмежена інформація про характер заходів, недоліки професійної реклами, незручний час їх проведення, примітивна організація; невідповідність тематики та змісту заходів характеру дозвіллєвих запитів населення. Представники всіх видів поселень (включаючи і великі міста) зазначили певну невідповідність змісту та якості роботи закладів культури їх культурним запитам (23–32 %). Головним недоліком у функціонуванні інституту дозвілля мешканці малих міст та поселень сільського типу вважають відсутність закладів культури, які б відповідали їхнім культурним запитам (28–33 %). Втрічі менш значним цей фактор вважають жителі великих міст [6, с. 338].

Негативну роль відіграють також низький професійний рівень кадрів, що забезпечують предметну діяльність закладів культури, та відсутність сучасного матеріально-технічного забезпечення.

Висновки. Виходячи з вищесказаного, задоволення культурно-дозвіллєвих запитів населення пов'язано із створенням необхідного дозвіллєвого середовища, забезпеченням соціально-культурних умов його розвитку. Це передбачає такі заходи: реорганізацію існуючої системи управління галуззю, яка пов'язана з переходом від адміністрування до

підтримки інституту дозвілля; створення умов для поступового скасування обмежень творчої та фінансово-економічної діяльності культурно-дозвіллевих установ; забезпечення нормативно-правової підтримки та пільгового оподаткування як правових гарантій діяльності у сфері дозвілля; модернізацію традиційної мережі культурно-дозвіллевих закладів; підтримку ініціатив, спрямованих на створення інноваційних закладів та установ з урахуванням регіональних особливостей; цільову реконструкцію матеріально-технічного забезпечення закладів культури і мистецтв; модернізацію існуючих та будівництво нових культурних комплексів; підтримку розвитку паралельних культурно-дозвіллевих структур, діяльність яких спрямована на розвиток культури та мистецтв в Україні (в тому числі фондів, об'єднань, акціонерних товариств, консорціумів) незалежно від відомчої приналежності та характеру власності; створення багатофункціональних об'єктів, розрахованих на диференційоване обслуговування сільського населення; запровадження мобільних форм культурно-дозвіллевого обслуговування малонаселених пунктів; розробку нової державної системи підготовки і перепідготовки кадрів цільового призначення, яка б відповідала сучасному рівню розвитку інституту дозвілля, розвивалась із врахуванням регіональних потреб (підготовка фахівців для роботи у сільській місцевості, для окремих національних спільнот тощо); вдосконалення системи науково-методичного та створення системи інформаційного комп'ютерного обслуговування культурно-дозвіллевих закладів.

Отже, модернізація діяльності інституту дозвілля передбачає не лише оновлення інфраструктури закладів культури, вона пов'язана із зміною внутрішньої структури їх діяльності, встановленням нових соціальних зв'язків, розширенням меж соціальної взаємодії, відпрацюванням характерних для сучасного світу складних форм поведінки.

Список використаної літератури

1. Експериментальна веб-сторінка науковців українського центру культурних досліджень. — Режим доступу: <http://culturalstudies.in.ua/>
2. Кремень В. Освіта і наука України. Шляхи модернізації / В. Кремень. — К.: Грамота, 2003. — 216 с.
3. Культурно-дозвіллева сфера України: динаміка змін та перетворень / Ю. М. Ключко, В. Д. Ковтун, Л. О. Троєльнікова, Н. М. Цимбалюк — К., 2003. — 180 с.
4. Малков Д. Ю. Сутність та специфіка дозвіллової діяльності / Д. Ю. Малков // Соціалізація особистості: [зб. наук. праць / за ред. проф. А. Й. Капської, т. XVII]. — К.: Логос, 2002. — Випуск 1. — С.75–83.
5. Піча В. М. Культура дозвілля / В. М. Піча. — К., 1990. — 238 с.
6. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д-р соц. наук М. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2004. — 705 с.
7. Цимбалюк Н. М. Дозвілля в Україні. Теоретичні та емпіричні аспекти: Монографія. — К.: ДАККіМ, 2003. — 224 с.
8. Цимбалюк Н. М. Інституційна модернізація культурно-дозвіллової сфери в Україні : автoreф. дис. ... д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / Н. М. Цимбалюк ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2005. — 32 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Л. В. Дячук

асpirант Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій
НПУ імені М. П. Драгоманова
Україна, 08131, Київська обл.,
с. Софієвська-Борщаговка, вул. Боголюбова 14, кв. 78
тел. 0630785423, d.ludmila@ukr.net.

**КУЛЬТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ: УМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Резюме

В статье раскрываются социологические подходы к культурно-досуговым практикам населения Украины в условиях общественной трансформации. А также проводится анализ социологических определений таких понятий, как: «свободное время», «культурный досуг», «культурно-досуговая среда» и прочее.

Ключевые слова: свободное время, досуг, культурный досуг, культурно-досуговая среда, субъект культурно-досуговой деятельности.

L. V. Dyachuk

The Institute of Sociology, Psychology and Social Communications
of National M. P. Dragomanov Pedagogical University,
14, Bogolyubov str., apt. 78, Sofievskaya-Borschagovka

**CULTURE OF FREE TIME: CONDITIONS AND PERSPECTIVES
OF DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY**

Summary

The article deals with sociological approaches to culture — leisure practices of Ukraine's population under conditions of social transformation. As well as the analysis of sociological definitions of concepts such as «leisure», «leisure culture», «cultural and recreational environment» and so on.

Key words: free time, leisure, cultural, recreational, cultural and recreational environment, the subject of cultural and leisure activities.

УДК 316.444/728«312»

Н. Ю. Заріцька

аспірантка

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
факультет соціології, кафедра соціальних структур і соціальних відносин,
к. 43, Петра Григоренка пр., 7а, м. Київ, 02068, Україна
+380975102166 +380934990511
nadiia.zaritska@gmail.com

**ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ СУЧASNIX
СТИЛЕЖИТТЕВИХ ПРАКТИК, ЗАСНОВАНИХ НА АЛЬТЕРНАТИВНІЙ
МОБІЛЬНОСТІ**

У статті розкриваються основні передумови та причини виникнення у сучасному суспільстві нових стилежиттєвих практик, які формуються на основі реалізації довгострокових змін, а саме — здійснення добровільної низхідної соціальної мобільності.

Ключові слова: альтернативний стиль життя, стилежиттєві практики, добровільна низхідна мобільність, споживання.

Протягом кількох останніх десятиліть у сучасному суспільстві формуються нові стилежиттєві практики, які, перш за все, є результатом добровільної низхідної соціальної мобільності. Дані стилі життя — різноманітні в своїх проявах і широко представлені в суспільствах країн Північної Америки, Західної Європи, а також в Австралії та Новій Зеландії. Проте останнім часом вони почали поширюватися і на пострадянському просторі, зокрема в Україні та в Росії, хоча і не в таких масштабах, як на Заході.

Йдеться про реальні стратегії людей, які свідомо відмовляються від високого доходу, відповідальності, досягнутого соціального статусу і в корені змінюють структуру свого споживання. Замість цього переходять на спокійну низькооплачувану роботу, гнучкий графік або зовсім відмовляються від трудової зайнятості, присвячууючи себе саморозвитку, спілкуванню з близькими людьми і природою. До таких стилежиттєвих практик відносяться, перш за все, «дауншифтінг» (downshifting), «добровільна простота» (voluntary simplicity, simpleliving), «різкі зміни» (seachange), «повільне життя» (slowlife), «фріганізм» (freeganism) та інші.

Дана стаття має на меті розкрити основні передумови та причини виникнення у сучасному суспільстві нових стилежиттєвих практик, які формуються на основі реалізації довгострокових змін, а саме — здійснення добровільної низхідної соціальної мобільності.

Подібна альтернативна мобільність та пов'язані з нею втрата престижу, кар'єрних перспектив, влади та доходу характеризують перехід до відмінних, від схвалюваних сучасним суспільством практик. Зміни є бажаним результатом, який заснований на тривалій рефлексії і перегляді системи цінностей. Поява нових практик, спрямованих на перегляд характеру сти-

лю життя, дозволяє розставити пріоритети між трудовою діяльністю, професійною реалізацією і високим доходом, з одного боку, і особистим комфортом і цінностями родинних зв'язків і спілкування — з іншого.

Причини, які сприяють здійсненню добровільної низхідної соціальної мобільності, безпосередньо пов'язані з тим тиском, який чинить на людину сучасне суспільство та пропаговані ним цінності. Домінуючою причиною «перемикання на знижену передачу» є бажання отримувати більше задоволення від життя [2, с.190–192]. Хоча в основі незадоволеності можуть лежати різні чинники, проте зазвичай це незадоволеність збільшенням ролі роботи і кар'єри у житті людини порівняно з усіма іншими життєвими сферами, особливо порівняно зі стосунками з родиною і друзями. Саме формування такого дисбалансу між життєвими сферами і створює сприятливу ситуацію для прийняття рішення про здійснення низхідної мобільності та обрання альтернативної стилежиттєвої стратегії. Можна виділити три основні групи чинників, під впливом яких формується загальна незадоволеність життям — нестача вільного часу для себе; недостатня кількості часу для родини та близького оточення та прагнення до більш здорового і екологічного стилю життя.

Рис. 1. Модель здійснення добровільної низхідної соціальної мобільності та зміни стилю життя

Швидкий темп сучасного життя та високий рівень кар'єрних, фінансових та статусних домагань створюють ситуацію постійного напруження, виходом з якої і є здійснення низхідної мобільності. Такий перехід має зазвичай характер індивідуального досвіду, проте існують певні закономірності. Людина, яка робить подібний вибір, не «кидає» суспільства в цілому, вона тією чи іншою мірою змінює стиль життя, у зв'язку з незадоволеністю деякими аспектами свого попереднього життя. В даному контексті П. Тан (Tan P.) виділяє три основні причини — «зробити своє життя більш збалансованим», «стати вільною людиною» і «бути більш аутентичною людиною» [5, с.158]. У свою чергу бажання витрачати більше часу на сім'ю звичайно виступає в якості основної причини добровільної низхідної мобільності для тих, у кого є діти.

Розрив соціальних зв'язків після здійснення низхідної мобільності не завжди є закономірною тенденцією, проте у деяких випадках така ситуація є невідворотною. Близьке оточення — родичі, друзі, знайомі або колеги по роботі можуть не сприймати нового стилю життя та тих практик, які реалізуються у його межах. Однак причини, якими керуються актори такої мобільності, як правило, є потужною рушійною силою, що спонукає до різких змін стилю життя, незважаючи на оцінку оточуючих. Здійснення добровільної низхідної соціальної мобільності досить часто спирається на підтримку вже здійснивши такий перехід і тому приєднання до вже існуючих спільнот є звичайною практикою. Ці групи забезпечують підтримку і почуття спільноті, що допомагає їм «позбавити» себе від споживання, зазначає А. Етціоні (Etzioni A.) [3, с. 631]. Підтримка соціальних мереж і Інтернет-спільнот вже давно існує у Західній Європі, США та Австралії (і вже поширюються і на пострадянському просторі, зокрема такі спільноти вже успішно функціонують у Росії).

В основі змін та добровільної низхідної мобільності лежать перш за все цінності, які суперечать мейнстрімовим цінностям, пануючим у сучасному суспільстві. У даному напрямі Дж. Зеестратен (Zeestraten J.) виділяє такі основні причини, які спонукають людей до кардинальних змін їх стилю життя, — прагнення жити більш повним життям, прагнення до контролю над власним життям та тяжіння до осмисленого життя [6, с. 58–64]. Ці причини є взаємозалежними, і певним чином доповнюють одна одну. Прагнення жити більш повним життям викликане небажанням жити у надзвичайно швидкому темпі сучасного суспільства та натомість включає в себе прагнення до особистісного зростання, до проведення часу з родиною та іншими близькими людьми або просто до більшої кількості часу наодинці з собою. У свою чергу прагнення до контролю над власним життям полягає у свободі вибору життєвих цінностей, на противагу тим цінностям, які насаджуються суспільством. Також контроль над власним життям проявляється в обранні комфорtnого життєвого темпу, розподілі робочого та вільного часу відповідно до особистих потреб людини. Тяжіння до осмисленого, свідомого життя вклjuчає в себе фізичне здоров'я, час на міркування та роздуми, час на навчання та самовдосконалення, життя згідно з особистими переконаннями, ефективне управління ресурсами та екологічність світогляду [6, с. 58–64].

Як зазначає А. Яковлева, одна з груп причин пов'язана із безпосередньою незадоволеністю якістю прискореного темпу сучасного життя. До цієї групи також відносяться як зовнішні причини, пов'язані з проблемами перенаселеності, та транспортні проблеми у великих містах, так і внутрішня мотивація, яка ґрунтуються на неможливості реалізації себе у сферах, які не стосуються безпосередньої професійної діяльності [1, с. 197–198].

Поганий стан здоров'я також може виступати фактором, що впливає на обрання нового стилю життя. Рівень задоволеності життям сильно залежить від стресу на робочому місці і від спілкування з керівництвом. Саме стан здоров'я найчастіше є однією з причин, що змушують людей переглядати свій режим роботи. Рішення про зміну стилю життя може прийматися у зв'язку з конкретними подіями, що сталися у житті і змусили переглянути свої життєві пріоритети [4, с. 8–10]. Турбота про навколишнє середовище є також одним з важливих чинників, особливо в США і Західній Європі. Зростаюча віра в те, що природне середовище є нестійким і відчуття можливості зменшити негативний людський вплив на природу шляхом мінімізації доходів і відповідно зменшеннем споживання сприяє здійсненню добровільної низхідної мобільності. Група причин, яка пов'язана більшою мірою з питаннями екології, також пов'язана з проблемою вичерпності природних багатств, парникового ефекту, забрудненнями навколишнього середовища та страхом всесвітньої екологічної катастрофи. У зв'язку з цим зміни стилю життя стають захистом від негативних наслідків діяльності суспільства споживання та міського стилю життя. У такому випадку факторами, які підсилюють внутрішню мотивацію до низхідної мобільності, виступає ідеалізація «іншого», а отже альтернативного стилю життя та прагнення до «простих цінностей» — свіжого повітря, чистої питної води, мальовничої природи тощо [1, с. 197–198].

Реальний процес зміни повсякденних практик не може бути просто перемиканням з одного стилю життя на інший, це поступовий ґрунтовний процес зміни кількості робочого часу, доходу та споживання. Такий перехід може тривати в цілому 1–5 років [5, с. 159].

У межах кількісних досліджень добровільної низхідної соціальної мобільності у Великій Британії¹ було визначено наступні основні причини прийняття рішення про зміну стилю життя [4, с. 8–10]: прагнення до більш збалансованого стилю життя, прагнення проводити більше часу з сім'єю, прагнення до самореалізації і більшого контролю над життям, прагнення до менш матеріалістичного стилю життя, прагнення до більшої фінансової незалежності.

¹ У 2003 році під керівництвом К. Гамільтона Британським маркетинговим дослідницьким бюро (British Market Research Bureau) було проведено опитування громадської думки, щоб вивчити масштаби і характер дауншифтінгу у Британії. Дослідження було проведено по усій країні методом телефонного опитування, 1136 респондентів були обрані за допомогою випадкового цифрового набору. Респондентами виступило доросле населення у віці 30–59 років. Принадлежність до дауншиfterів визначалася за допомогою питання: «Чи здійснювали Ви за останні десять років добровільні довгострокові зміни у стилі життя, у зв'язку з якими Ви стали заробляти менше? Наприклад, Ви добровільно залишили більш оплачувану роботу, скоротили Ваш робочий день або змінили роботу на навчання чи перебування вдома?»

Висновки. Значний вплив споживацьких цінностей, які нав'язує та диктує сучасне суспільство, і визначає причини здійснення добровільної низхідної соціальної мобільності, у результаті якої виникає новий стиль життя з новими цінностями. Незадоволеність власним життя та неможливість реалізувати свої прагнення змушують сучасну людину замислюватися над альтернативними життєвими стилями. Така незадоволеність з'являється у зв'язку з нестачею вільного часу для себе та недостатньою реалізованістю позапрофесійною сферою, втомою від занадто швидкого темпу сучасного міського життя, незадоволеністю роботою та прагненням до самореалізації, бажанням проводити більше часу з родиною та відчуттям потреби у більш здоровому та екологічному стилі життя. Комплекс цих причин реалізує прагнення до менш матеріалістичного та більш збалансованого стилю життя. Виходом з такої ситуації незадоволеності і слугує рішення про зміну стилю життя і здійснення альтернативної мобільності.

Список використаної літератури

1. Яковлева А. А. Потребительский ретретизм: альтернативный стиль жизни в обществе потребления / А. А. Яковлева // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2011. — Том XIV. — № 5 (58). — С. 197–198.
2. Craig-Lees M., Hill C. Understanding Voluntary Simplifiers [Text] / M. Craig-Lees, C. Hill // Psychology & Marketing. — 2002. — № 19. — P. 190–192.
3. Etzioni A. Voluntary Simplicity: Characterization, select psychological implications, and societal consequences [Text] / A. Etzioni // Journal of Economic Psychology. — 1998. — № 19. — P.631.
4. Hamilton C., Mail E. Downshifting in Australia. A sea-change in the pursuit of happiness [Electronic resource] / C. Hamilton, E. Mail // The Australia Institute. — 2003. — P. 8–10. — Mode of access: <https://www.tai.org.au/documents/downloads/DP50.pdf>
5. Tan P. Leaving the Rat Race to Get a Life: A Study of Midlife Career Downshifting [Text] / P. Tan // Doctoral thesis. — Melbourne: Swinburne University of Technology, 2000. — P.158.
6. Zeestraten J. Strolling to the beat of another drum: Living the «Slow Life» [Text] / J. Zeestraten // The Research Archive. Canterbury, New Zealand: Lincoln University, 2008. — P. 58–64.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Н. Ю. Заріцька

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
факультет социологии, кафедра социальных структур
и социальных отношений,
к. 43, Петра Григоренко пр., 7а, г. Киев, 02068, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ СТИЛЕЖИЗНЕННЫЕ ПРАКТИКИ, ОСНОВАННЫЕ НА АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

Резюме

Осуществление альтернативной мобильности реализует стратегии людей, которые сознательно отказываются от высокого дохода, ответственности и социального статуса и изменяют свою структуру потребления. Причины, способствующие осуществлению такой добровольной нисходящей социальной мобильности, связаны с давлением, которое оказывает на человека современное общество и пропагандируемые им ценности.

Ключевые слова: альтернативный стиль жизни, стилежизненные практики, добровольная нисходящая мобильность, потребление.

N. Zaritska

Kyiv National Taras Shevchenko University, department of sociology,
chair of social structure and social relations
43, Petro Grygorenko Av., 7a, Kyiv, Ukraine

MODERN LIFESTYLE PRACTICES BASED ON ALTERNATIVE MOBILITY: BACKGROUND AND CAUSES

Summary

Implementation of alternative mobility actualizes the strategy of people who deliberately refuse from high income, responsibility, and social status, and change their consumption patterns. Reasons, that contribute to implementation of such voluntary downward social mobility associated with the pressure of contemporary society and values.

Key words: alternative lifestyle, lifestyle practices, voluntary downward mobility, consumption.

УДК 316.74

А. О. Калашнікова

аспірантка кафедри прикладної соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

буд. 106, вул. Шевченка, м. Мерефа, 62472, Харківська область, Україна

e-mail: wise_kaa01@mail.ru

ЖИТТЕВИЙ ЦИКЛ ТВОРУ МИСТЕЦТВА НА РИНКУ

У статті аналізується перебування твору мистецтва на ринку за допомогою моделі життєвого циклу товара. Автор доходить висновку про особливості формування вартості та співвідношення кількості актів продажу і прибутку у випадку твору художнього мистецтва.

Ключові слова: мистецтво, ринок, життєвий цикл товару, художник.

Сучасне високе мистецтво, як і будь-який інший продукт, що має споживчу цінність, знаходиться у певних взаємовідносинах із ринковим середовищем. Іноді цей вплив визнається згубним для мистецтва, таким, що веде до редукції його ідейного компонента [1]. Проте спрощення продуктів масового мистецтва супроводжується ускладненням семантики продуктів високого мистецтва, оцінюваних за символічним значенням, а споживання високого мистецтва стає засобом конструювання соціального капіталу. Існування ринкових практик щодо мистецтва є беззаперечним, але формування попиту на мистецтво відбувається під гранично великою дією позаринкових факторів.

Незважаючи на ці суперечності, науковці визнають прийнятність розгляду мистецьких продуктів як товарів. Зокрема, про це ще на початку ХХ століття говорив В. Беньямін. Наразі проблема відносин між ринком та мистецтвом досліджується російськими (Б. Гроїс, В. В. Радаєв, М. Магідович,) та українськими вченими (Р. Шульга). Природно, ринковий контекст зумовлює зміну характеру побутування продукту, ціна на який в даному випадку майже не залежить від об'єктивних властивостей. Саме тому, на наш погляд, спроба застосувати класичну концепцію Роджерса — Левітта — Котлера до розгляду мистецтва в просторі ринку є цілком релевантною, оскільки вона дозволяє звернути увагу на сприйняття товару споживачами, що є виключно важливим для осмислення механізму формування вартості твору мистецтва.

Життєвий цикл товару на ринку включає кілька стадій, послідовне проходження яких кожним товаром забезпечує еволюцію ринку [2]. Економічний цикл товару включає також нульовий етап — дослідження та розробку товару. У випадку витвору художнього мистецтва функцією дослідження (отримання переліку споживчих, цінових та інших характеристик товару) може виконувати конкретне замовлення покупця, яке визначає «локальний попит» на цілком конкретну за жанром, розмірами, стилем та сюжетом картину. Розробка товару, тобто безпосередньо акт створен-

ня картини, в цьому разі потребує застосування швидше технічних, аніж творчих, навичок виробника.

У тому ж випадку, коли єдиною метою під час процесу виробництва є самовираження автора, етап виведення товару на ринок передбачає активне застосування соціальних стратегій, здатних привабити або створити споживацьку аудиторію, а також надати твору якомога вищої символічної вартості. Зазвичай останнє є завданням галерей і менеджерів та здійснюється шляхом «розкручування» художника (не єдиної картини) через споживання його виробів представниками еліти. Споживачі прагнуть забезпечити та продемонструвати статус шляхом споживання мистецтва, яке відповідає конвенціональним принципам мистецького поля — у термінах П. Бурдье, прагнуть конвертувати свої капітали у культурний за мінімальних витрат.

Настання третьої стадії ЖЦТ фіксується надбанням митцем статуса «модного художника». Прізвище художника стає відомим у позамистецьких колах, його картини перетворюються на артефакти символічної влади. Споживачі прагнуть придбати певні твори, що мають підвищувати їхню культурну компетентність і водночас свідчити про наявний високий її рівень. Споживання певного художника як бренда підвищує культурний капітал споживача, при цьому високий статус споживача підвищує престижність художника, відтак — ціну на інші його роботи, як представлені на ринку, так і ті, що вже знаходяться в музеїніх і приватних колекціях.

Вартість творів мистецтва на ринку, на противагу споживчим товарам, які втрачають цінність при споживанні, в процесі матеріального чи інтелектуального старіння, з плином часу невідворотно зростає. Типові продукти масового виробництва набирають вартості, перетворюючись в антикваріат, а ціна унікальних творів високого мистецтва завдяки їх антикваріатизації підвищується на кілька порядків. Тому в довгостроковій перспективі стадію спаду попиту внаслідок насилення ринку товаром у життєвому циклі твору мистецтва можна вважати відсутньою, хоча кількість продажів робіт певного художника з часом спадає.

У короткостроковій перспективі спад попиту на певного художника і, відповідно, його картини є природним наслідком зменшення інтенсивності рекламної та маркетингової діяльності, а також відсутності його активної присутності в полі мистецтва. Крім того, тренди в художньому виробництві можуть викликати появу аналогічних за змістом чи стилем виконання картин, чия присутність перенасичує ринок. Втім це характерно в першу чергу для так званого салонного живопису, основними споживачами котрого є представники середнього класу. Загалом, твір «високого» мистецтва при мінімальних витратах на обслуговування (реставрація, рама, забезпечення умов зберігання тощо) здатний забезпечити високий рівень прибутку від акту продажу в майбутньому, що спонукає поставити під сумнів наявність для даної категорії товарів четвертої стадії життєвого циклу, оскільки визнаний у певний період художньої спільнотою автор стає своєрідним «вічним брендом», не виходить з ринку навіть після смерті. Таким чином, життєвий цикл твору мистецтва може бути представлено наступною схематичною моделлю.

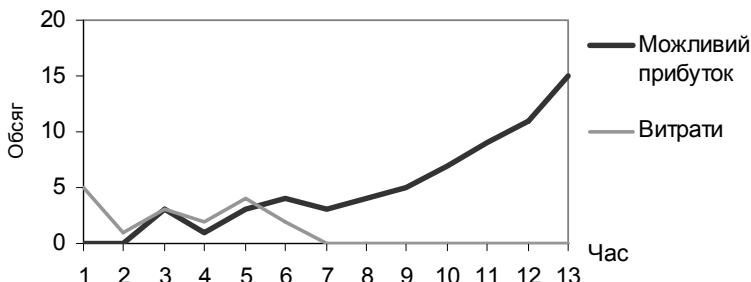

Рис. Життєвий цикл твору мистецтва

Список використаної літератури

1. Калашнікова А. О. Професіоналізм у практиках мистецтва: соціологічний вимір / А. О. Калашнікова // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества: Сборник научных работ. — Выпуск 17. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина. — 2011. — 488с.
2. Wood L. The End of the Product Life Cycle? Education Says Goodbye to an Old Friend/ Laurie Wood // Journal of Marketing Management. — 1990. — No.2. — 145–155.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

А. А. Калашникова

ХНУ им. В. Н. Каразина, 6, пл. Свободы, г.Харьков, Украина

ЖИЗНЕННЫЙ ЦИКЛ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ИСКУССТВА НА РЫНКЕ

Резюме

В статье анализируются особенности пребывания произведения искусства на рынке. В результате конструируется модель жизненного цикла товара для произведения художественного искусства.

Ключевые слова: искусство, рынок, жизненный цикл товара, художник.

A. A. Kalashnikova

V. N. Karazin Kharkiv National University, 6, Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine

LIFE CYCLE OF ART PRODUCTION IN THE MARKET

Summary

The paper deals with the features of the artwork existence at the market. In the conclusion author produces the life cycle model for the artistic composition.

Key words: arts, market, commodity life cycle, artist.

УДК 323.232.316

Н. І. Коваль

асpirант Ужгородського національного університету,
кафедра політології і державного управління
факультету суспільних наук
51, вул. Млинська, смт Середнє, Ужгородський район
Закарпатська область, 89452, Україна
(066) 85-19-635, natalya.koval88@gmail.com

**СТАН НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО МАРКЕТИНГУ**

У статті з'ясовано стан наукового опрацювання дефініції та проблем дослідження політичного маркетингу. Встановлено основні чотири підходи до визначення політичного маркетингу. Сформовано авторську дефініцію поняття «політичний маркетинг». Окреслено перспективи подальшого дослідження проблематики політичного маркетингу.

Ключові слова: політичний маркетинг, некомерційний маркетинг, політичний ринок, політичний товар.

На сучасному етапі функціонування політичного життя зростає зацікавленість у науковому дослідженні політичного маркетингу. Однак, зважаючи на багатоаспектність цього поняття, досі існує різноманіття і дискусійність як у дефініції поняття «політичний маркетинг», так і у теоретико-методологічних підходах до його вивчення.

Метою статті є вивчення стану наукового опрацювання дефініції та проблем дослідження політичного маркетингу. Завданнями цієї статті є:

- 1) розгляд стану наукового опрацювання означення та проблеми дослідження політичного маркетингу;
- 2) аналіз теоретичних підходів до вивчення політичного маркетингу;
- 3) визначення авторської дефініції політичного маркетингу;
- 4) визначення перспектив подальшого дослідження проблематики політичного маркетингу.

Поняття політичного маркетингу увійшло в політичну науку нещодавно. Спершу термін «маркетинг» з'явився у сфері економіки для визначення системи цінового, товарного та інформаційного впливу на ринок з метою підвищення ефективності діяльності фірми [1, с. 13].

Слід звернути увагу, що ще наприкінці 1980-х років Ф. Котлер і С. Леві задекларували можливість застосування маркетингу до некомерційних сфер діяльності, оскільки вбачали його мету в задоволенні потреб клієнтів суспільно-політичних і релігійних організацій, державних установ.

Передумовами виникнення некомерційного маркетингу вважаються: 1) об'єктивне існування некомерційної сфери і некомерційної діяльності; 2) вільний обмін результатами цієї діяльності; 3) наявність конкуренції у некомерційній сфері [2, с. 5].

Некомерційний маркетинг охоплює різні сфери людської діяльності, а саме: політику, освіту, спорт, здоров'я, релігію, науку, мистецтво. Найбільшого розвитку отримав політичний маркетинг, який в ідеальному варіанті має задовольнити такі базові потреби особистості, як реалізація громадських прав і свобод, принципів соціальної справедливості, участь в управлінні державою [3].

Виокремлення політичного маркетингу як галузі політичних досліджень науковці пов'язують з виборчою кампанією Д. Ейзенхауера. Його політичні консультанти під час президентських перегонів 1952 року випустили серію кіносюжетів, що популяризували передвиборну платформу майбутнього президента США, що в подальшому посприяло його перемозі.

У цьому випадку йшлося саме про вибори та виборчі технології. Проте Е. Золотухін стверджує, що розуміння політичного маркетингу лише як технології організації виборчої кампанії збіднює сутність маркетингового підходу до політики.

Дослідник Е. Золотухін описує, що в основі концепції політичного маркетингу лежить твердження про поведінку людини в політичній сфері, яка має багато спільногого з поведінкою в економічній галузі. Як під час голосування, так і примірюючи одяг в магазині, люди керуються одними і тими ж механізмами сприйняття, запам'ятовування, впізнавання, формування власної думки. Крім того, політичний «товар» — політичні лідери, партії, рухи, програми подібні до товарів на економічному ринку [1, с. 14].

Відомий фахівець з маркетингового аналізу Т. Примак говорить: «Маркетинговий аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягаються систематичними маркетинговими дослідженнями. Як наслідок, формується інформаційна база, необхідна для складання різноманітних прогнозів» [4, с. 13].

Дослідник С. Шубін затверджує, що політичний маркетинговий аналіз, як найефективніший спосіб виявлення чинників політичної дії, що сприяють її різноманіттю і одночасно непередбачуваності, необхідно провести одночасно на двох рівнях — теоретичному і прикладному. На думку дослідника у теоретичному маркетинговому дослідженні та аналізі чинників політичного процесу необхідно включити політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку, лідерів політичного процесу, політичну культуру суспільства і політичну ідеологію суб'єктів політичного процесу [5, с. 128].

На думку С. Шубіна, теоретичний політичний маркетинговий аналіз політичних процесів як складова політичного маркетингового аналізу являє собою важливий елемент досліджень широкого кола феноменів політичних дій. Розглядаючи і вивчаючи політичні інститути, політичну владу, політичну поведінку і політичну діяльність, політичне лідерство, політичну культуру суспільства, а також політичну ідеологію, можна ретельніше і продуктивніше скласти картину всього політичного поля, його суб'єктів і об'єктів [5, с. 134].

Прикладний політичний маркетинговий аналіз принципово зорієтований на відображення унікальних, одиничних подій і ситуацій. Прикладна

орієнтація його передбачає вирішення певних універсальних завдань при дослідженні ситуації: розподілу умов, зовнішнього контексту і локалізованих в їх кордонах подій, виявлення просторово-часових параметрів ситуації, що показують основні обмеження діючих акторів, відокремлення всіх діючих в даних обставинах акцій та інтеракцій, конкретних передмов, причин і чинників, що впливають на поведінку суб'єктів, наслідки виникаючих подій [5, с. 135].

На сьогодні не існує єдиного визначення поняття політичного маркетингу. Деякі дослідники вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій і наголошують саме на прикладній складовій даного процесу [6; 7]. Американський політолог Г. Маузер вважає маркетинг однією з технологій менеджменту, придатних для вирішення окремих соціальних і політичних проблем в умовах конкуренції [1, с. 15].

Ряд авторів визначає політичний маркетинг як діяльність в період виборів. Описують політичний маркетинг як методи впливу на виборців з метою здобуття влади.

Вченій К. Гаджієв вбачає суть політичного маркетингу в дослідженні кандидатом на виборчий пост кон'юнктури ринку «свого» округу, в оцінці складності проблеми для визначення передвиборної тактики [8, с. 382]. Ми погоджуємося з твердженням Е. Золотухіна, що доцільність застосування такого підходу обумовлена тим, що електоральна складова дослідження глибше, адже вибори — плідний ґрунт для застосування маркетингового інструментарію, оскільки в цьому випадку чітко простежується механізм обміну голосів на представництво у владі [1, с. 16].

Е. Золотухін вважає доцільним розглядати політичний маркетинг як теорію і сукупність практичних засобів, які використовуються політичними суб'єктами для визначення своїх цілей, програм, цінностей, для дослідження суспільних потреб та їх одночасного формування, для забезпечення політичних і управлінських рішень.

Деякі українські науковці також вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій. Так, В. Бебік під політичним маркетингом розуміє «сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання і впровадження у суспільно-політичну практику тих чи інших настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади» [9, с. 173–174]. «Дослідження політичного ринку, — наголошує дослідник, — передбачає використання переважно класичних методів політології: системного та порівняльного аналізу, експертних та соціологічних опитувань, соціально-політичних досліджень, моделювання, математично-систематичних методів обробки даних [9, с. 82].

Доречною видається позиція О. Морозової, яка вважає політичний маркетинг сплавом теорії і практики, академічною і практичною дисципліною, завдяки якій політика є не лише мистецтвом, а й наукою [10, с. 58–59].

Слід відзначити, що специфікою маркетингового підходу є направленість не просто на вивчення ринку, але й на управління ним. Російський політолог С. Пшизова стверджує, що маркетинг — не просто нова технологія забезпечення демократичного представництва. За маркетингового під-

ходу принципово змінюються взаємовідносини між агентами політичного ринку [11].

Процес виокремлення характерних атрибутів політичного маркетингу дає перспективу сформулювати його як нову, комплексну теорію, яка постає на підвалах політології, соціології, економіки, психології.

Важаючи на викладені вище теоретичні підходи до дефініції політичного маркетингу, автор підживить підсумки та виокремлює основні напрямки до розуміння поняття «політичний маркетинг». Відтак: 1) деякі дослідники вважають політичний маркетинг ефективним засобом управління для вирішення соціальних і політичних проблем у діапазоні суспільного життя; 2) представники другого підходу вважають політичний маркетинг різновидом політичних технологій; 3) ряд вчених визначають політичний маркетинг виключно як політичну діяльність в період виборчих процесів (виборчий маркетинг або/та електоральний маркетинг); 4) інших поглядів дотримуються вчені (наприклад, Д. Ліндон, О. Морозова Е. Золотухін), які підсилюють статус політичного маркетингу, визначаючи його повноцінною теорією.

Опрацьовані підходи дають підстави автору виділити своє розуміння досліджуваного поняття. Політичний маркетинг — це сукупність атрибутів, які володіють теоретичною, організаційною і практичною функціями, і сукупністю процесів створення, просування та реалізації політичної стратегії на основі аналізу політичного ринку. Аналіз передбачає постійне порівняння існуючих теоретичних даних з одержаними на практиці результатами, що досягаються систематичними електорально-маркетинговими дослідженнями. Як наслідок, відбувається формування інформаційно-аналітичної бази, яка необхідна для складання різноманітних прогнозів та прийняття політичних рішень.

На завершення слід відзначити, що проблематика дефініції політичного маркетингу як технології чи як теорії залишається відкритою. Припускаємо, що це зумовлюється безумовною новизною політичного маркетингу, який сьогодні охоплює все більше суб'єктів політичного ринку. Продаж політичного товару виборцям, який організовано за усіма правилами маркетингу, дає приголомшенні результати, а помилки в маркетинговій політиці призводять до серйозних витрат та наслідків. Досліджені автором теоретичні джерела дають підстави визнавати, що політичний маркетинг — це відносно нова, але перспективна галузь, за допомогою якої вдається можливим регулювання політичного ринку. Внаслідок цього дослідження політичного маркетингу стає надзвичайно актуальним.

Список використаної літератури

1. Золотухін Е. Політичний маркетинг : багатозначність поняття / Едуард Золотухін // Політичний менеджмент. — 2007. — № 5. — С. 13–22.
2. Андреев С. Основы некоммерческого маркетинга / С. Андреев, Л. Мельниченко. — М. : Прогресс-традиція, 2000. — 250 с.
3. Голубков Е. Маркетинг как концепция рыночного управления [Электронный ресурс] / Евгений Голубков. — Режим доступа : http://sbiblio.com/biblio/archive/golubkov_mark3/.

4. Шубін С. Політичний маркетинговий аналіз як метод дослідження політичних процесів / Сергій Шубін // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2. — С. 127–137.
5. Примак Т. Маркетинг : Навч. посіб. / Тетяна Примак. — К. : МАУП, 2001. — 200 с.
6. Анохін М. Политические технологии / Михаил Анохин // Вестник российского университета дружбы народов. — 2000. — № 2. — С. 101–104.
7. Солов'єв А. Политология : Политическая теория, политические технологии / Александр Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 2003. — 559 с.
8. Гаджиев К. Политическая наука / Камалудин Гаджиев. — М. : Междунар. отношения, 1996. — 400 с.
9. Бебік В. Менеджмент виборчої кампанії і ресурси, технології, маркетинг / Валерій Бебік. — К. : МАУП, 2001. — 216 с.
10. Морозова Е. Политический рынок и политический маркетинг : концепции, модели, технологии / Елена Морозова. — М. : «Российская политическая энциклопедия», 1999. — 247 с.
11. Пшизова С. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / Сусанна Пшизова // Полис. — 2000. — № 2. — С. 30–44.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2013

Н. И. Коваль

Ужгородский национальный университет.
51, ул. Млинская, пгт Среднее, Ужгородский район
Закарпатская область, 89452, Украина

СОСТОЯНИЕ НАУЧНОЙ ПРОРАБОТКИ ДЕФИНИЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО МАРКЕТИНГА

Резюме

В статье установлено состояние научной проработки дефиниции и проблем исследования политического маркетинга. Установлены основные четыре подхода к определению политического маркетинга. Сформирована авторскую дефиницию понятия «политический маркетинг». Определены перспективы дальнейшего исследования проблематики политического маркетинга.

Ключевые слова: политический маркетинг, некоммерческий маркетинг, политический рынок, политический товар.

N. I. Koval

Uzhgorod National University. 51, Mlynska str., village Serednye
Uzhgorod district, Transcarpathian region, 89452, Ukraine

THE STATE OF SCIENTIFIC STUDY OF THE PROBLEM OF DEFINITION AND RESEARCH OF POLITICAL MARKETING

Summary

The scientific study of the problems of definition and study of political marketing was found. Four main approaches to the definition of political marketing are defined. Author's definition of «political marketing» is formed. Prospects for further research of political marketing issues are outlined.

Key words: political marketing, nonprofit marketing, a political market, political commodity.

УДК 316.42

М. К. Кошовець

аспирант кафедри социологии

Днепропетровского национального университета им. О. Гончара

кв. 2, д. 3, ул. Свободный проезд, г. Днепропетровск, 49019, Украина

+38 (067) 664 59 23

e-mail: tastescandiffer@gmail.com

МОРАЛЬ В ГЛОБАЛИЗОВАННОМ ОБЩЕСТВЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Статья посвящена изложению основных теорий, рассматривающих трансформацию морали в глобализованном мире и характера ее изменившегося взаимодействия с другими подсистемами общества. Также уделяется внимание роли открытого коммуникативного диалога в интерпретации современных аспектов ценностно-нравственных систем и преодолении конфронтации между моральным теоретизированием и реальными жизненными практиками.

Ключевые слова: мораль, нравственная экономика, универсалистская этика, моральное поведение, дискурсивная этика.

В современную эпоху глобализации процессы, делающие социальный мир единым, затрагивают все сферы общественной жизни. Наряду с трансформацией экономических, политических, культурных отношений особому влиянию подвергаются ценностно-нормативные системы, где мораль играет не последнюю роль. Изменения моральных императивов в глобальном контексте побуждает продуцировать основы универсальной этики, с одной стороны, и выдвигать мировому сообществу феномены локальных нравственных культур в качестве всемирно значимых, с другой стороны. Однако провозглашения универсальных моральных принципов не всегда подкрепляются предоставлением людям реальных возможностей, прав и власти в их конкретных жизненных условиях. Также решение вопроса субъектов интерпретации универсальных этических правил является важнейшим в глобальном контексте из-за большой вероятности возникновения заинтересованных сторон в данном процессе. Данную опасность мы предлагаем редуцировать с помощью открытого коммуникативного диалога вокруг определения морали на современном этапе развития общества.

Данная проблематика рассматривается в работах таких ученых, как С. Бенхабиб, Г. Кюнг, П. Штомпка, М. Эпштейн, К.-О. Апель, Ю. Хабермас, Т. Доналдсон, Т. Данфи, Ф. Даллмар, Х. Шрадер, М. Фуко, З. Бауман, Дж. Роуз, М. Нуссбаум; среди отечественных исследователей — А. Гусейнов, Е. Беляева, Л. Карелова, А. Ломанов, С. Хорунжий, Е. Н. Викторук, А. Назаретян, Г. Лысакова, А. В. Назарчук, К. Костюк. Целью данной статьи является изложение современных представлений о морали и ее роли в контексте процесса глобализации.

В рамках современных глобальных процессов в экономике, политике, культуре актуализация проблем сферы морали сопровождается ее трансформацией, переосмыслением ее оснований, механизмов и масштабов регулирования общественных отношений. П. Штомпка выделяет три исторические тенденции, характеризующие процесс трансформации ценностно-нормативных систем в современных обществах: 1) образцы и общественные правила усложняются и все более различаются по мере эволюции или развития общества; 2) отход от первоначальной изоляции культур в сторону все более частых контактов между ними в виде взаимодействия, взаимовлияния и перемешивания; 3) возрастающее ускорение социальных изменений [1, с. 289]. Эти тенденции привели как к разнородности современной нравственной культуры, так и к определенным внутренним противоречиям в ценностно-нормативной системе, с которыми сегодня сталкивается каждый индивид.

Глобализация в моральной сфере, прежде всего, трансформирует соотношение индивидуального и коллективного субъектов нравственных отношений. Наднациональный характер новых форм экономических, политических, культурных организаций выдвигает идеи существования новой этики в условиях плюрализма социальной жизни, институционального усложнения, интенсивной коммуникации и информационного многообразия.

Процессы глобализации начались, прежде всего, в экономической сфере жизни общества, и так как экономика продолжает играть одну из ведущих ролей в развитии современных обществ, отношения в сфере морали также трансформируются согласно новым экономическим законом. В этом свете рассмотрим трансформацию морали вследствие новых экономических реалий в теориях Х. Шрадера, Т. Дональдсона и Т. Данфи.

Х. Шрадер в своих воззрениях на роль глобализации в устроении общественного порядка отталкивается от теории цивилизации Норберта Элиаса, согласно которой, цивилизационный процесс характеризуется переходом от внешнего давления к самопринуждению, а также к морали, праву и обеспечивающим внутренний порядок институтам. Само понятие «мораль» ученый определяет как интернализированный принцип управления, который подвергает эгоистическое действие определенным ограничениям в пользу общественной жизни [2].

В период общества модерна национальное государство получает монополию на насилие благодаря отказу индивида от насилия, тем самым очерчивая границу между внутренней и внешней моралью. Но с развертыванием процессов глобализации национальные государства теряют свое значение, трансформации подвергается национальная идентичность и, следовательно, внутренняя мораль. Х. Шрадер предлагает три сценария дальнейшего развития событий. Первый вариант — перенос контроля с уровня национального государства на уровень международных организаций и союзов, что, по его мнению, является маловероятным из-за конфликта интересов участников данных организаций. Второй вариант — повышение риска внутригосударственных войн и актуализация конфликтов вокруг границ региональных пространств (торговые войны, например). Третий вариант,

которого Х. Шрадер придерживается сам, — это изменение социальных отношений с не зависимых от личности к зависимым от личности отношениям в контексте процессов гражданского общества. В глобализованной экономике существуют многочисленные хозяйствственные связи, базирующиеся на личных отношениях. Поэтому глобализацию и персонализацию рассматривать следует как одновременные процессы, ставящие национальное государство и государственное гражданство как значимый, создающий солидарность образец идентичности.

Вследствие этого Х. Шрадер выдвигает идею «нравственной экономики» как эффективной формы организации мира в глобализирующемся обществе, основанной на бизнес-группах, формальных и неформальных торговых сетях. Их деятельность уменьшает сильную взаимозависимость и риск, существующий между семейным бизнесом и измельчавшими рынками, и дает преимущества в отношениях с государствами с коррумпированной бюрократией и судом и в международных отношениях [2]. Таким образом, персонифицированные системы связей в качестве «моральных экономик» структурируют современный социальный и хозяйственный мир.

Другой теорией, объясняющей экономические трансформации в глобализирующемся обществе в связке с изменениями ценностного, этического характера, является интегральная теория социальных контрактов Т. Дональдсона и Т. Данфи. Центральная идея теории — терпимость к разнообразию систем моральных стандартов, достигаемая с помощью неформальных соглашений между моральными субъектами (организациями, корпорациями, сообществами) и обществом [3]. Социальный контракт является инструментом измерения эффективности производительной организации, такие организации должны работать ради повышения благосостояния общества через удовлетворение интересов потребителей и работников. Если они не соблюдают условия контракта, то общество имеет право морально осудить эти организации.

Авторы данной теории разработали также систему норм, в которую входят: гипернормы — универсальные ценности, отношения между которыми регулируются с помощью макросоциального контракта, и нормы локальных сообществ, образующие микросоциальный контракт. Гипернормы обеспечивают основную моральную структуру мира и как таковые представляют собой основополагающие универсальные принципы, служащие основанием для возникновения социальных контрактов. К этим принципам относятся: свободное моральное пространство, свободное согласие с правом на существование, совместимость с гипернормами; правила установления приоритетности. К ценностям микросоциального контракта относятся те, что действуют в пределах локальных сообществ и/или относятся к сфере обычая и традиций различных социумов.

При возникновении конфликтов различных моральных стандартов следует придерживаться комплекса правил определения приоритетов, утверждают Т. Дональсон и Т. Данфи [3]. Другими словами, чем обширнее или глобальнее сообщество, являющееся источником определенной нормы, тем более высокий приоритет следует отдавать этой норме. А если нормы важ-

ны для поддержания социальной среды, в которой происходит конфликт моральных стандартов, то именно им следует отдавать приоритет перед нормами, потенциально разрушительными для этой среды. Когда приходится иметь дело с множеством конфликтующих норм, приоритет отдается гипернормам, а потом уже нормам микросоциального контракта. Таким образом, теория, разработанная в сфере этики бизнеса, стала одной из новых социальных универсальных этик, позволяющих соотносить моральные стандарты разных уровней в глобальном контексте.

Идеи общего этического универсализма основываются на стремлении выявить некие общие черты всех существующих систем нравственности и сформировать комплекс универсальных моральных правил, с которыми могли бы согласиться представители различных культур и обществ. Так, один из сторонников данного подхода, немецкий теолог Г. Кюнг, считает, что для преодоления кризиса морали, сложившегося в западном обществе модерна, нужно найти глобально значимые и глобально приемлемые нормативные стандарты. По его словам, «единый мир, в котором мы живем, имеет шанс выжить только в том случае, если в нем не останется места для различных, взаимно противоречащих этик» [4, с. 15]. Под руководством Г. Кюнга были проведены международные конгрессы с представителями основных конфессий мира, которые завершились принятием декларации об основных принципах, объединяющих их нравственные доктрины.

Общеизвестно, что глобализация порождает и усиление всяческих форм локальности, что в сфере морали проявляется в акцентировании внимания на локальных моральных доктринах, которые в свете открытости мира могут стать общечеловеческими этиками. Так, С. С. Хоружий рассматривает исихазм как неклассическую этику, которая «могла бы развиться в универсальную этику, при этом сохранив свою опытную, не-доктринальную природу» [5]. Или, как пример, многие обществоведы считают, что конфуцианство, основанное на конкретической направленности и особой толерантности, может решить многие глобальные проблемы. Но, как подчеркивает Е. Беляева, суть не в том, что исихазм или конфуцианство может стать будущей этикой всего человечества, а в том, что различные локальные нравственные доктрины могут стать теми нравственными программами, которые позволят различным культурам, сохраняя свою идентичность, войти в глобальное постмодернное пространство [6].

Однако у теории универсальной этики есть свои минусы, которые активно обсуждаются представителями постмодернистских проектов и которые в общем можно определить как недостаточное внимание (или пренебрежение) конкретной мотивации и морального само-формирования конкретного индивидуума. Так, М. Фуко считает, что этическая позиция человека укоренена в конкретных ситуационных практиках или образах поведения. В своей работе «История сексуальности» он подчеркивает различие между «кодифицированной моралью» (опирающейся на определенные правила) и конкретным моральным поведением, которое, в свою очередь, подразделяется на собственно поведение и направляющее мотивирование. По словам М. Фуко, «правило поведения — это одно, а поведение, которое может

быть определено данным правилом — совсем другое. И еще совсем другое — это то, как человек (думает, что) должен вести себя» [7, с. 28]. Особое внимание должно уделяться практике самоформирования личности — «этическому труду», в процессе которого человек преобразовывает себя в этический субъект. Исходя из этого, моральное поведение не может быть жестко стандартизованным, оно неизбежно различно для индивидуумов, действующих в разное время и в разных местах, так как способы самоформирования «различаются между собой в разных моральных мирах не меньше, чем различные системы правил и запретов» [7, с. 54].

Видный представитель постмодерна З. Бауман также ратует за «мораль без этического кодекса», т.е. за мораль без предпосылок на универсализм. Он подчеркивает, что универсальными могут быть только правила, но моральная ответственность за принятие этих правил всегда будет осуществляться в сфере индивидуального: «Моральные Я не ищут себе этических оснований, но создают их в процессе самосоздания при остром осознании личной моральной ответственности за выбор» [8]. Так как в современных обществах постмодерна такие модерные основы морали как разумность и рациональность утратили свое значение, современная мораль получила право ре-персонализировать себя, т.е. вернуться к исходному факту моральной ответственности и моральной непосредственности, что никак не может быть подчинено обобщенным правилам универсальных этических проектов.

В целом же претензии, которые выдвигают постмодернисты последователям универсальной этики, можно определить в контексте соотношения моральной теории с моральной практикой, или, другими словами, общих принципов с конкретным моральным поведением. Понятие «практика» выводит на передний план сферу политики, которую универсалистское морализование обычно старается избегать. Но вопрос, кто будет интерпретировать и имплементировать моральные универсальные правила, остается открытым и очень важным. Ведь мало будет просто распространить универсальные правила на все человечество, не обратив внимания на фактор публичных обсуждений и открытого диалога. Это становится особенно важным в контексте глобализации, когда универсализм часто воплощается в велиодержавную политику гегемонизма и квазимпериализма [4, с. 24].

В данном случае дискурсивная этика Ю. Хабермаса как процедура постоянно возобновляемого открытого утверждения является определенным выходом в свете противоречий универсалистской этики, так как предполагает конкретизацию и обоснование абстрактных норм и принципов, представляя каждому члену сообщества возможность включиться в обсуждение, высказать свое мнение и отстоять свой интерес. В глобализованных мультикультурных обществах индивиды могут конструктивно действовать лишь как партнеры. Специфика интерпретации и понимания морали здесь заключается в их креативном характере, в способности постигать, создавать и обогащать содержание различных нравственных регулятивов в процессе коммуникативного партнерства. Именно этика дискурса, задавая многообразные стратегии интерпретации в процессе открытого коммуни-

кативного процесса, может обеспечить обновление и творческое переосмысление моральных принципов и способов регуляции поведения.

Таким образом, хотя глобализованное общество чаще всего и связывают с экономическими трансформациями, базовыми в нем являются изменения все-таки ценностного характера. В связи с новыми социальными условиями правила и нормы, поддерживающие мораль, видоизменяются, что отражается поиском объяснений и решений возникающих вопросов в смежных общественных сферах (экономика, например), в построении принципов универсальной этики, в аргументации данного вопроса представителями постмодерна. Активный коммуникативный диалог может вывести моральный дискурс на новый уровень развития, уменьшив степень конфликтности и противоречивости различных моральных доктрин в свете их обсуждения и продвижения ориентации уважения существующих различий между ними.

Список использованной литературы

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. — М.: Логос, 2005. — 664с.
2. Шрадер Х. Глобализация, (де)цивилизация и мораль [Электронный ресурс] / Х. Шрадер// Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — № 2. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Article/Schr_Glob.php
3. Викторук Е. Н. Этика и мораль глобального мира: пути к «человеку воспитанному» [Электронный ресурс] / Е. Н. Викторук, Е. А. Викторук// Культура и этика нового мира/ под ред. Ю. Н. Москвич. — Красноярск: Изд-во «Литера-принт», 2009. — 286 с. — Режим доступа: http://www.globalistika.ru/biblio/actual_phil_6.htm#h
4. Даллмар Ф. Глобальная этика: преодоление диахотомии «универсализм» — «партикуляризм» /Ф. Даллмар// Вопросы философии. — 2003. — № 3. — С. 13–29.
5. Хоружий С. С. Кризис европейской классической этики в антропологической перспективе [Электронный ресурс] / С. С. Хоружий. — Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/e/Ethics.html>
6. Беляева Е. В. Нравственные ценности эпохи постмодерна [Электронный ресурс] / Е. В. Беляева// Философия и социальные науки: Научный журнал. — 2010. — № 1. — Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/7963>
7. Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Т. 2/ М. Фуко. — СПб.: Академический проект, 2004. — 432с.
8. Бауман З. Жизнь во фрагментах: Эссе о постмодернистской морали [Электронный ресурс] / З. Бауман. — Режим доступа: www.nir.ru/socio/scipubl/sj/bauman.htm

Статья поступила в редакцию 13.05.2013

М. К. Кошовець

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
к. 701, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010, Україна

**МОРАЛЬ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ:
ПЕРСПЕКТИВИ ІСНУВАННЯ**

Резюме

Стаття присвячена викладенню основних теорій, які розглядають трансформацію моралі в глобалізованому світі та характеру її зміненої взаємодії з іншими підсистемами суспільства. Також приділяється увага значенню відкритого комунікативного діалогу в інтерпретації сучасних аспектів ціннісно-моральних систем та подоланні конфронтації між моральним теоретизуванням та реальними життєвими практиками.

Ключові слова: мораль, моральна економіка, універсалістська етика, моральна поведінка, дискурсивна етика.

M. K. Koshovets

Dnipropetrov'sk national university named after O. Gonchar
k. 701, pr. Gagarina, 72, Dnipropetrov'sk, 49010, Ukraine

MORALITY IN GLOBAL WORLD: PROSPECTS OF EXISTENCE

Summary

The article is devoted to description of the main theories that examine transformation of morality in global world and type of changed interaction with other subsystems of society. Also the attention is paid to importance of open communicative dialogue in interpretation of current aspects of value and moral systems and in overcoming of confrontation between moral theorization and real life practices.

Key words: morality, moral economy, world ethics, moral behavior, discourse ethics.

УДК 316.74:378(477)

А. С. Кравченко

аспирант кафедры прикладной социологии социологического факультета
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина,
кв. 44, ул. Тимуровцев, 34-В, г. Харьков-120, 61120, Украина,
м.т. +38 050 5948369,
e-mail: aks-88@mail.ru

**АКТУАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

В статье рассматриваются основные вызовы, которым подвергается система современного высшего образования в процессе его коммерциализации. Предложен анализ характеристик современной концепции предпринимательского университета, а также возможности ее имплементации в систему высшего образования Украины.

Ключевые слова: высшее образование, коммерциализация высшего образования, предпринимательский университет.

Система высшего образования во всем мире претерпевает кардинальные изменения. Процессы глобализации, маркетизации, дигитализации, миграции трансформируют современное высшее образование. В условиях упадка национальных государств происходит жесткое сокращение государственных расходов на сферу высшего образования и перед университетами остро стоит вопрос не просто развития, а прежде всего выживания. В такой ситуации следует обратить пристальное внимание на успешно функционирующие модели университетов, одной из которых является модель предпринимательского университета.

Целью работы является выделение основных возможностей современной модели предпринимательского университета в качестве ответа на вызовы процесса коммерциализации высшего образования.

К исследованию проблем предпринимательского университета и коммерциализации высшего образования в разное время обращались такие выдающиеся ученые, как Д. Бок, Б. Кларк, Б. Риддингс, М. Тейлор, В. Андрющенко, В. Бакиров, О. Козлова, Г. Константинов, Н. Покровский, А. Прохоров, С. Филонович, Л. Хижняк, Ф. Шереги, и многие другие исследователи.

Действительно, в свете современных глобальных изменений в системе высшего образования — процессов глобализации, информатизации, коммерциализации — происходит пересмотр роли университетов в развитии общества: они начинают рассматриваться не просто как научные и образовательные центры, а как экономические и культурные центры, вокруг них «концентрируются культурная, социально-экономическая и политическая элиты» [1, с. 55].

Как отмечает П. Скотт, изменения в современных вузах происходят на трех уровнях:

– в области внутренней организации вузов. В дополнение к традиционным структурным подразделениям (факультетам, кафедрам) добавились другие структурные элементы: технологические подразделения, междисциплинарные исследовательские институты, институты и кафедры непрерывного образования и повышения квалификации. Новые структурные элементы и формы академической деятельности формируют новый облик вузов;

– перемены в области ролей и задач академических деятелей. Происходят изменения в традиционной иерархии ролей, основанной на гла-венстве академических функций. Роль «вспомогательного» персонала для успешного функционирования университета теперь определяется такой же степенью важности, как и роль академического персонала. Все больше сотрудников вузов совмещают «академические» и «неакадемические» роли, т. е. происходит размытие разграничений между ролями;

– изменения в сфере организационных и корпоративных культур. Традиционно университет представлял собой особый вид общественного института, который отличался от политических и рыночных организаций. Отличие заключалось в независимости от внешних воздействий и коллегиальности как способа организации внутренней деятельности. С изменением традиционных академических ценностей, структурных изменений в организации академической деятельности университеты начали утрачивать свою исключительность. В условиях формирования общества знаний происходит стирание границ между академическими институтами и другими типами организаций [2, с. 274].

В свете подобных трансформаций вновь актуальной становится модель предпринимательского университета, которая может дать ответы на существующие вызовы. Начнем рассмотрение данной модели с самого понятия предпринимательства. Сам термин «предпринимательство» был введен Й. Шумпетером еще в начале XX века и с тех пор получил массу дефиниций. Однако для нашей работы мы используем формулировку, предложенную профессором Гарвардской школы бизнеса Говардом Стивенсоном: «Предпринимательство — это поиски возможностей за пределами контролируемых на данный момент ресурсов» [3, с. 52].

Многие современные исследователи отмечают, что некоторые университеты, называя себя предпринимательскими, на самом деле таковыми не являются. Так, Г. Н. Константинов и С. Р. Филонович со ссылкой на Дж. Ропке приводят распространенные в западной научной мысли следующие требования к университетам, считающим себя предпринимательскими:

- 1) университет должен демонстрировать предпринимательское поведение как организация;
- 2) члены университета — преподаватели, студенты, сотрудники — должны быть предпринимателями;
- 3) взаимодействие между университетом и окружающей средой должно приводить к «структурному сопряжению» университета и региона [3, с. 54].

Однако к вышеперечисленным требованиям можно предъявить ряд замечаний. В частности, по предложенному первому пункту следует от-

метить, что следование данному критерию с большей долей вероятности приведет к деформации образовательной функции университета и превращению высшего образования в обезличенный товар, без своей особой специфики, подчиняющийся базовым рыночным механизмам, что и будет фактически концом качественного высшего образования.

Что касается второго тезиса, то утверждение о предпринимательстве всех преподавателей, сотрудников и студентов университета является, безусловно, некорректным. Определенно, среди них должны быть предприниматели и готовые к предпринимательству люди. В то же время, и об этом неоднократно говорил основной разработчик идеи предпринимательского университета Бертон Кларк [4, 5], костяк высшего учебного заведения должны составлять классические преподаватели и сотрудники.

Такой подход к пониманию предпринимательского университета ведет к упрощению и деформации классической модели предпринимательского университета, что крайне негативно отразится на возможном применении данной модели в системе отечественного высшего образования.

В то же время дефиниция понятия предпринимательского университета, данная Константиновым и Филоновичем, заслуживает внимания, так как на постсоветском пространстве она представляется одной из наиболее емких. Согласно вышеупомянутым авторам, предпринимательский университет — это высшее учебное заведение, которое систематически прилагает усилия по преодолению ограничений в трех сферах — генерации знаний, преподавании и преобразовании знаний в практику — путем инициирования новых видов деятельности, трансформации внутренней среды и модификации взаимодействия с внешней средой [3, с. 55]. Подобное определение отлично вписывается в теоретическую модель предпринимательского университета, разрабатываемую на постсоветском пространстве.

Анализируя работы основоположника концепции предпринимательского университета Бертона Кларка, можно отметить выделяемые им базовые характеристики трансформации обычного университета в формат предпринимательского:

1) Усиленное направляющее ядро [5, с. 22]. Для осуществления изменений, организованной перестройки программных задач, структурных изменений и переформатирований. Должно включать в себя центральные управленческие группы и университетские отделения.

2) Расширенная периферия развития [5, с. 22]. Рост новых структурных единиц, которые с большей готовностью, чем традиционные университетские отделения, выходят за старые университетские границы и устанавливают внешние связи с организациями и группами. Это и профессиональные подразделения по внешним связям, взаимодействиям с промышленностью, непрерывным образованием, поддержанием отношений с выпускниками и др. С другой стороны это и междисциплинарные научно-исследовательские центры, которые вместе с факультетами являются еще одним важным направлением университетской работы. Ориентированы вовне научно-исследовательские центры занимаются решением широкого круга задач, требующих, зачастую, междисциплинарного подхода.

Чтобы взаимодействие университета с внешними группами развивалось и дальше, необходимо соответствующее развитие и его инфраструктуры.

3) Диверсифицированная база финансирования [5, с. 23]. Для нового, ориентированного на изменения характера деятельности университету нужны, как правило, немалые финансовые ресурсы. Особенно велика потребность в дискреционных (собственных, свободных) средствах. Расширение финансовой базы здесь приобретает особую значимость. Здесь же идет борьба за гранты по науке и контракты.

4) Стимулируемые академические структуры [5, с. 24]. Оплот такого университета, по-прежнему, традиционные университетские отделения (факультеты). Они — операционная база университета как площадки для проведения научных исследований и прежде всего преподавания, здесь ведется большая часть академической работы. Решающее значение — принятие трансформации или неприятие. Здесь инновации могут ждать провал. Для проведения изменений необходимо, чтобы факультеты не оставались равнодушными, они должны сами стать предпринимательскими. Сочетание реформаторских ценностей с традиционными взглядами на управление.

5) Интегрированная предпринимательская культура [5, с. 25]. Необходимая институциональная перспектива для развития базовых элементов предпринимательства в университете. Предпринимательской культурой не должны обладать все сотрудники университета, но таковых должно быть достаточно для обеспечения предпринимательского эффекта.

Сам Бертон Клар весьма убедительно иллюстрировал в своих монографиях успешность модели предпринимательского университета при соблюдении университетами данных условий. В то же время для выбранных исследователем университетов характерна определенная молодость, отсутствие «закостенелости управленческой структуры» и определенная, прежде всего, техническая направленность, «сфокусированность» университета.

Также в последнее время в рамках модели предпринимательского университета значительное влияние приобрела так называемая концепция «тройной спирали». Суть ее заключается в расширении роли знаний в современном обществе и университетов в экономике. Сама модель тройной спирали, описывающая процесс инновационного развития как сбалансированные отношения университета, государства и бизнеса, строится на лидирующей роли университета в этих отношениях. Согласно этой модели, по отношению к государству и бизнесу, университеты играют лидирующую роль в обществе, основанном на знаниях по причине наличия системы производства знания в виде научных исследований, концентрации значительной части молодых людей [6]. Лидирующая роль университета подразумевает и смену его миссии. Данный процесс, по мнению авторов модели «тройная спираль», имеет ключевой статус и выражается во второй академической революции — появлении у университетов новой функции — предпринимательства, инкубации и создания собственных компаний [7].

Идея перехода к модели предпринимательского университета весьма интересна, однако, анализируя европейский опыт [8], следует отметить, что на

ее пути стоит ряд барьеров, способных деформировать введение модели предпринимательского университета в систему высшего образования Украины:

- неразвитость высокотехнологичной, инновационной бизнес-среды, которая была бы способна обеспечить серьезными научными прикладными исследованиями университетские структуры;
- значительное количество вузов, означающее распыленность средств, выделяемых из государственного бюджета на систему высшего образования, в т.ч. на научную деятельность;
- приспособленность модели предпринимательского университета больше под профильные и технические вузы, т.к. им проще осуществлять поиск научных и бизнес-грантов, исследовательских проектов, к которым можно привлечь представителей вуза;
- несформированность предпринимательской культуры в украинском обществе, неготовность браться за научные проекты с высоким удельным весом исследовательской составляющей в производстве нового продукта;
- отличие от европейской и американской системы высшего образования, где практически весь научный продукт государства осуществляется исключительно в рамках университетов, что позволяет им создать серьезные научно-технические лаборатории и исследовательские центры;
- ограниченность автономии вуза, особенно ее финансовой стороны, что создает юридические препятствия для развития вузом коммерческой деятельности, особенно за счет привлекаемых кредитов.

Таким образом, модель предпринимательского университета является весьма привлекательной с точки зрения привлечения дополнительного финансирования, развития университетской структуры, выживания университета. Внедрение данной концепции в реалии современной системы украинского высшего образования может способствовать модернизации университетов, повышению их конкурентоспособности, успешному выходу на международный образовательный рынок. В то же время весомость возможных барьеров для трансформации в предпринимательскую модель должна «отпугнуть» не готовые к данному процессу вузы, не готовые пойти на столь высокий риск, фактически поставить на кон существование самого университета. Данное обстоятельство, безусловно, является важным критерием создания предпринимательского университета, ведь готовность к риску и грамотное планирование своей деятельности являются одними из важнейших характеристик предпринимательства как такового.

Список использованной литературы

1. Владыка М. В. Коммерциализация результатов научно-технической деятельности вузов: цели, формы, проблемы / М. В. Владыка // Университетское управление. — 2009. — № 5. — С. 54–63.
2. Прохоров А. В. Влияние ценностей академического капитализма на функционирование современных университетов / А. В. Прохоров // Вестник ТГУ. — 2012. — Вып. 5. — С. 271–277.
3. Константинов Г. Н. Что такое предпринимательский университет / Г. Н. Константинов, С. Р. Филонович // Вопросы образования. — 2007. — № 1.— С. 49–62.

4. Кларк Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Кларк Б. Р. — М.: Изд.дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — 240 с.
5. Кларк Б. Р. Поддержание изменений в университетах. Преемственность кейс-стадий и концепций / Кларк Б. Р. — М.: Изд.дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — 312 с.
6. Покровский Н. Е. Трансформация университета в условиях глобального рынка / Н. Е. Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2004. — Т. VII. — № 4. — С. 153–161.
7. Тройная спираль. Университеты — предприятия — государство. Инновации в действии / Генри Ицковиц; пер. с англ. под ред. А. Ф. Уварова. — Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та систем упр. и радиоэлектроники, 2010. — 238 с.
8. Грудзинский А. О. Университет как предпринимательская организация / А. О. Грудзинский // Социс № 4, 2003. с. 113–121.
9. Financially Sustainable Universities. Towards Full Costing in European Universities (an EUA Report) — Brussels: European University Association, 2011. — 83 p.

Стаття поступила в редакцію 12.05.2013

А. С. Кравченко

кафедра прикладної соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
кв. 44, вул. Тимурівців, 34-В, м. Харків-120, 61120, Україна

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО УНИВЕРСИТЕТУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Резюме

У статті розглядаються основні виклики, яким піддається система сучасної вищої освіти в процесі її комерціалізації. Запропоновано аналіз характеристик сучасної концепції підприємницького університету, а також можливості її імплементації в систему вищої освіти України.

Ключові слова: вища освіта, комерціалізація вищої освіти, підприємницький університет.

A. S. Kravchenko

Department of Applied Sociology

V. N. Karazin Kharkiv National University,

Apt. 44, 34-B Timurovtsev str., 61120, Kharkiv, Ukraine

ACTUALIZATION OF ENTERPRISING UNIVERSITY CONCEPTION IN UKRAINIAN SOCIETY

Summary

The paper discusses the main challenges faced by the modern system of higher education in the process of commercialization. The analysis of the characteristics of the modern concept of entrepreneurial university is made, as well as the possibility of its implementation in the system of higher education in Ukraine.

Key words: higher education, commercialization of higher education Entrepreneurial university.

УДК 315.334.3

S. P. Krupnov

Graduate student

The Department of Political Sociology,

V. N. Karazin Kharkiv National University

Address: 304, Svobody Sq. 6, Kharkiv, 61022, Ukraine

Phone: +38 (050)5375086,

E-mail: krupnov.2010@mail.ru

SEARCH OF DEFINITIONS OF THE CIVIL SOCIETY PHENOMENON: HIGHLIGHTING OF THE «SHADOW DISCOURSE»

In this paper, we use the term «shadow discourse» to describe informal discourse, beliefs that are not articulated in the scientific, political literature, because of its divisiveness, not verifiable data, hypothetical character, non-acceptance in the official discourse. Beliefs which are not expressed directly in the scientific and journalistic literature, which are meant in the context of another subject, all of the beliefs, which are not compliant with the official (public) discourse.

Key words: Civil society, operationalization of the concept, depth interview.

Existing approaches to the definition of civil society are characterized by diversity and complexity of interpretation; discussions on the definition of the phenomenon do not stop. Despite this, researchers often do not show in their works, what exactly they mean by this phenomenon. In addition, even when the sources describe the phenomenon, it is difficult to understand how the author agrees certain aspects of the phenomenon of civil society.

The solution of this problem is the purpose of this article: the identification of essential characteristics and logical-semantic basis of understanding and definition of the phenomenon of civil society, as well as the analysis and presentation of understanding the definition of the phenomenon of civil society.

Despite the fact that the term «civil society» was first formulated in the epoch of Modern times, the first knowledge and analysis of the problems associated with the characteristic of civil society and interaction between civil society and the state, are attributed to the period of antiquity. At that time thinkers, philosophers — Plato, Aristotle, Cicero, and others — formulated the first ideas about society, state and their interaction. The ideas of the rule of law, fair administration, the middle class, harmonious interaction between the ruler and various community groups are key ideas to the modern understanding of civil society. Based on this knowledge, in the Middle Ages St. Augustine and St. Thomas Aquinas formulated the idea of spirituality and the aspiration for the common weal (based on the compliance of the divine laws), the distinction between natural (divine) and «human» laws — ideas related to the entity understanding of civil society.

In the Renaissance and modern times the study of the interaction of state and society is on the quantitatively and qualitatively new level. In the works of Sir Thomas More, Niccolo Machiavelli, Hugo Grotius, von Humboldt, John Locke, Thomas Hobbes, Adam Ferguson, Zh.Zh.Russo, Montesquieu, Auguste Comte, Immanuel Kant, Friedrich Hegel, Ludwig Gumplowicz, William Sumner, Karl Marx, Friedrich Engels, Max Weber, Alexis de Tocqueville and many other the theory of civil society takes many original interpretations and directions, however, often do not have a specific reason. Among the proposed definitions of these theorists we can find not exact definitions, such as «Civil society in form — is the unity of the various entities that is merely a community» [2, c.250], «Civil society — welfare society» [6, c. 63], «Civil society — the citizens of the state» [5, c. 54], «Civil society — is the general body of the citizens of the state» [3, p. 330], etc. Often, in the works of Thomas Hobbes, John Locke, Adam Ferguson and others, civil society refers to the population of the state. A distinctive feature of this period was the consideration of the state and society as a separate (and often contradictory) subjects. This stage is also characterized by the construction of ideal (utopian) models of the state and civil society, and often by the lack of scientific studies in the civil society. At this period in the study of civil society a number of approaches and ideas are formulated, many aspects of the phenomenon are highlighted, and also the key contradictions in the definition of civil society are identified.

At the present stage, there are two basic, universally accepted tradition of understanding the civil society — the so-called L-and M-concept. The founder of the L-concept is John Locke, and the essence of it is that the civil society — is a pre-state form of the existence of a community that lives according to natural laws. From the M-concept point of view, founded by Charles LuiMonteske, civil society consists of independent associations of citizens, mediating the relationship between the individual and the state, as well as protecting the individual from abuse of power. For this period, the study of civil society is also characterized by the lack of the exact definition of the phenomenon of what scientists say in one voice.

At the end of the twentieth century Andrew Arato had formulated the idea that the basis of the idea of civil society based on the principles of self-organization, public relations of the outside authoritarian state. Arato makes a fair point that if civil society can not exist under totalitarian conditions, how can it contribute to their own liberation? Solving this contradiction, the author defines a civil society as a movement and as an institution. In this case, the minimum criterion for the presence of civil society, according to scientists, is the protection of private property.

Speaking about the existence of different types of civil society Arato states that the essence of the differences lies in the differentiation of political regimes, forms of government, the types of government (in the framework of democracy.) Alexander's view that civil society is differentiated depending on different cultures should also be added to this statement. At the same fundamental elements of civil society in author's opinion, are the rights and humanity as extremely generalized values. Characterizing a civil society Dahren-

dorf also declares the existence of universal values. The author states that the fundamental values are absolute.

A key element in the understanding of civil society in the author's opinion is freedom. Moreover, in our view, Dahrendorf even run to extremes stating that «the best civil society» is a creative chaos, and at the same time the scientist also oppose an anomie as a negative factor for freedom. Freedom as one of the key elements of civil society is understood by the author not as the natural state, but as a civilized and civilizing force. In this case, freedom needs a support — civil society. In our opinion, the author means a civil society as a system of public order and the protection of human rights. At the same time Dahrendorf suggested, that civil society, as a society, not controlled by the state, protects the individual not only from the «natural state» (which the author understands rather as a state of «all against all»), but also from the power of the minority (the government) and the majority.

Another modern scholar of civil society — American scientist Jeffrey Alexander determining the civil society emphasizes the importance of social solidarity, defining civil society as: «We — the essence of» national community in the deepest sense means a sense of unity with «every member» of the community that goes beyond the personal commitment, dedication group and sectarian interests [1, c. 29]. The author is convinced that «though the liberal understanding of civil society is centred on the individual, it was less individualistic than is considered» [1, c. 30]. In our opinion, in the concept of the understanding of civil society we should note the existence of a conflict of individual and group values.

For the modern Ukrainian discourse complexities and contradictions in the approaches to the definition of civil society that are inherent in the general theory of civil society are also typical. Therefore, in Ukrainian discourse we will not analyze in details all the existing approaches to the definitions of civil society. Therefore, we will not detail here dismantle existing in Ukrainian discourse of the approaches to the definition of civil society. Among others, one of the most notable authors researching these problems in her work is Antonina Kolodiy.

In her works, Antonina Kolodiy defines civil society as «a certain counter-weight (not necessarily in a confrontational meaning), or at least not identical to the concept of the state and the political system of the society, all of the structures that hold political power and use it for regulatory purposes» [4, c. 25], from the point of view of the author, «you should not confuse» a society «as a human society in general, with the categories of» civil society «, which appears at a certain stage of development of Western civilization» [4, c. 25]. In order to determine the place of civil society the author uses the structural-functional approach, defining the civil society as the social sphere in the structural division of the social system. However, it can hardly be said that the scope of the social system are clearly delineated sectors of society.

Following this theoretical overview we can clearly see the current idealization of the civil society concept. However, often describing such (ideal) model the author does not pay attention to the development of mechanisms

of existence, life of such a society, existence of such basics that will not lead subsequently the process of reducing of state control over society and the growth of civil liberties to the anarchy and return to the state of «war of all against all.» In this case, lack of clear criteria for determining the civil society leads to the possibility of term manipulation, when any civil activity can be described as «the action of the civil society» and thus identify it with a mature democracy, development of society, with the modern Western society, the liberal-democratic model.

At the same time, we note the trend: going beyond the limits of the existing common understanding of civil society, which is expressed on the one hand to determine the author's additions and on the other in an attempt to prove the inclusion of new elements and even sectors of the social system in the definition of civil society. To analyze the determination of the essential components of civil society, and to ride out the present situation of «uncertainty» phenomenon, it is necessary to give an operational definition of civil society. To this end, we conducted an empirical research using in-depth interview method, with the help of which we could highlight the «shadow» part of the discourse of civil society, as well as to present the author's point of view, to address some of the contradictions that exist in the characteristics of civil society.

Professional experts were interviewed: scientists, public figures, journalists, officials. As a result of in-depth interviews method the overall spectrum of concepts, definitions of civil society was obtained, with the help of which we were able to analyze existing logical-semantic constructs, definition of civil society to analyze and clarify the various aspects of the definition and understanding of civil society. With the help of this analysis through the identification and understanding of professionals, we can better understand the essence of the phenomenon of civil society. To analyze the interpretation of the concept with the help of modern specialists in order to give this phenomenon a more accurate and robust design through the understanding of civil society, and to find the constituent elements of the phenomenon — that were the main objectives of our research. The practical significance, the relevance of our research is to investigate the interaction, contradictions, open and latent social conflicts existing in the society, in particular — between the institutions of government and different social groups in the modern realities of post-Soviet space. Clarifying the understanding of the phenomenon of civil society will enable to identify better the real root of the identified problems and allow understanding the nature of the occurring processes.

During the in-depth interviews, we interviewed 34 participants that are relevant to civil society. The selection of respondents was carried out using the designed criteria scale with the help of snowball method. Respondents were selected according to 4 quotas: 1. Scientists, 2. Public figures, 3. Journalists, 4. Civil servants. Selecting respondents according to the quotas, we were concentrated at least at the status of candidate of sciences, as well as specialty (sociology, political science, philosophy); more than half of the interviewed scientists specialized in the civil society. Selecting respondents

according to the quota «public figure», we focused on such status and characteristics as the «head of the public organization», «head of the public organization department», «activist of the social organization.» When selecting respondents according to the quota «Journalists» we were focused on article specialization of the respondent. According to the quota «Officials» we were able to interview only 2 people because of inaccessibility of this category of respondents. The interview on the given quota would be of particular interest; however inaction of quotas did not significantly affect the results of the research, whereas polling the other three quotas, information saturation was observed.

During the interview, only a small quantity of respondents demonstrated a holistically formulated representation of the civil society phenomenon; very often the problems arose during verification of various aspects of the civil society phenomenon. There were cases when respondents contradicted themselves, at the beginning of the interview they were expressing a one thought, and towards the end of the interview they were formulating another statement. For example: «... civil society — is the format of communication of civil-organized community, civil-conscious community, they are connected not only with religious, tribal, group affiliation, but also civil. This concept is connected to the concept of volunteerism. But there is not the volunteering to which we are accustomed, this is when people who help strangers, mutually help each other, «and at the same time almost at the end of the interview the same respondent states:»... underclass — is also a part of civil society «(discrepancy of characteristics is visible:» civil-conscious community «and the underclass »).

Typical examples of contradictory statements in the course of a single interview: 1. «Civil society — is the organization»,» only active members of civil society belong to the civil society» 2. «Civil society — is a self-organization, association,» «Social unit of civil society — is the citizen» 3. «The civil society includes the spiritual, and political relations, the main thing is — to make people realize their interest,» «the state can form civil society, but civil society can not form the government» (but political relations include the political interaction with the state and hence the impact on the formation of the state). Existing contradictions and inconsistencies in the understanding of this phenomenon is not surprising due to the vagueness and imprecision of understanding of the phenomenon of contradictions in the socio-political and scientific discourse.

In addition, we note some differences in responses between respondents from different quotas. Thus, the quota «Scientists» is characterized by a large inclination to the theoretical description of the phenomenon, mainly striving to meet the definition, but the desire to explain everything and tie contradictory aspects of the phenomenon gives rise to contradictory statements for a lot of respondents of this quota. For the representatives of public organizations the main task was — description of practical situations, events while determining the phenomenon of civil society, the emphasis was on the characteristics of the individual of civil society members, values, and experience

of activity of organization and man. For respondents of quota «Journalists» the main feature is original representation of the idea of civil society, great specifics, addressing to the practical examples.

As a result of the interview we received information that can be analytically divided into two thematic groups: the first — it's the refinement and representation of the general definition of the concept of civil society, the highlighting of the various parties, and aspects of civil society. The second — we were interested in respondents' opinions on the current state of civil society in Ukraine and Russia, the analysis of patterns of interaction between the civil society and the state. During the analysis of the interviews we were able to identify the following typical forms of common understanding of civil society by respondents:

1.1. «Civil society — is a social organization.» This often expressed opinion, respondents' opinions are also different. First of all, some respondents define a civil society through the social organizations, indicating that individuals not belonging to the organizations may be the civil society members. Second, speaking of the organization, the respondents have different approaches to the definition of the organizations belonging to civil society.

1.1. «Civil society — is all public organizations.» Proponents of this point of view have focused on the inclusion of state institutions, political organizations in the segment of civil society: «The state — is the first organization of civil society.» This point of view is more related to the original understanding of the phenomenon of civil society than to the popular opinion. However, in all absurdity (from the point of view of the common understanding) it is not necessarily to exclude entirely this idea.

Justification of this approach is expressed as follows: as all organizations realize the interests of a particular social group, so far all organisations have to do with the organization of civil society, including the government. In the context of understanding it was expressed the view that «civil society arises from the inability of the state to realize the interests of society.» Starting from this logic, government organizations — is also an element of civil society, and the entire state, a government unit have to do with the civil society. If the state fails to meet its obligations, the segment of civil society organizations that are based on self-organization will grow, but if the government copes with demand of the majority (the main) interests of society, the meaning to create public organization by self-organization will be lost (the need) for citizens. As a result, there are no such organizations or they are insignificant. In other words, the state with its institutions provides citizens with the opportunity to realize their functions, and civil organizations belong to public institutions. Proponents of this point of view also state at the fact that the essence of society and congenial social organizations of the Soviet period in many respects is similar to the essence of the phenomenon of civil society.

If we compare the nature of public organizations of the Soviet period with the modern characteristics of public organizations in the countries with a developed civil society according to the number of criteria (freedom, self-organization, active members of the organization, responsibility, non-indifference,

mutual support, and many others, which are called by the respondents as the characteristics of civil society), then perhaps we'll see more similarities than differences between the two organizations.

Here it should be noted that the opponents of the characteristics of civil society first of all point to the freedom of members of civil society and to self-organization as the principles that characterize civil society. However, when describing the nature of civil society it is important to understand that the sustainable existing society is characterized in particular by the definition of the boundaries of their freedom. And the characteristic of the boundaries of freedom for a certain harmonious society is one of the cornerstones in the evaluation of expressions and actions of civil society.

1.2. «Civil society — is a certain type of social organizations.» Starting from this, the opinions of the respondents are also different. First of all, excluding the government agencies on the grounds that the state structures — are the structures created by the power that is contrary to the principle of self-organization and self-management, and they are aimed at controlling, subjugation and usurpation of public rights and freedoms.

1.2.1. Some of the respondents referred to a civil society only those public organizations that interact with the government, arguing that civil organizations have always been forced to defend their rights from the state. In this case, it turns out that civil society is in opposition to the state and in different cases put or not put the task of coming to power.

According to this approach, the confrontation between the authorities and civil society is natural, as it is caused by the existence of antagonistic interests of subjects. However, what does the position relate to civil society or what then do we mean by civil society? In this interpretation, any protest movement can be attributed to civil society only on one ground — disagreement with the actions of the authorities or simply protest. On the other hand, such position is quite clear from the point of view of the consideration of this situation, as a mechanism to achieve power.

1.2.2. Another part of respondents relates only to civil society organizations that pursue in its activities either interests of social groups or the wide public interest, solving problems on their own and collaborate with the State only in the course of infringement of their rights. If the organization is going to take part in political activity, then it is «excluded» from the sphere of civil society. This part of the organization is widely represented in the literature under the names of NSOs and NCOS, or «the third sector».

2. At the same time a significant number of respondents pointed out that «civil society — is not only a social organization.»

2.1. Opinion One: Civil Society — is a particular feature of society as a whole, along with concepts such as the information society, capitalist society, industrial society, agrarian society.

2.2. Second opinion: civil society — is a certain practices, which allows us to speak about the extent and scale of development of civil society. In other words, the frequency of certain practices (as the practice of civil society) is an indication of the scale and development of the civil society.

2.3. Opinion third: apart from official organizations, civil society includes informal organizations, interest spontaneous associations: gatherings in the kitchen, joint watching and discussions of the films in the company, the organization of leisure time, the implementation of a social activity.

3. The next aspect related to the understanding of civil society is different from the previous two and is come down to the following point of view: «Civil society — first of all it is people.»

In their interview respondents from the category of public figures defined the civil society with the help of characteristics of the person. Thus, starting from this point of view, civil society — is the citizens who possess certain characteristics. Respondents differently characterize the individual, which can be attributed to the civil society. If the individual does not meet the specific characteristics, it will not a member of civil society. Distribution of opinions concerning those who are a member of the civil society it will be a long list, from limited number of members of civil society to the very broad and includes almost all of the society. Also, respondents put different emphasis among the characteristics of civil society. The main ones are:

- «Indifference to the problems of ones house, neighbour, ordinary citizens of the state.»
- 'Active citizenship, proactivity «
- «The implementation of their rights,» «the protection of their rights»
- «Morality & Ethics»
- «Responsibility for ones actions, for what is happening in the state.»
- «Love your neighbor», «kindness», etc.

Starting from the evaluation of these parameters from the point of view of a group of respondents we can speak about the involvement of the individual to a civil society and on the basis of a set of individuals about the scale of civil society.

However, why not to use the given measurement principle of the individual to society as a whole? In the analysis of these approaches to the understanding of civil society, we can conclude that they only represent certain aspects of the phenomenon. Often using purely formal criteria as evidence of civil society, attributing the own essential characteristics to these formal criteria.

Analysis of the interviews showed that respondents point to some value category, the essential characteristics. At the end, the key elements of the phenomenon of civil society are: categories, values, functions, goals, objectives, and others whose analysis allows subject clearly and accurately investigate civil society.

Thus, respondents rank those that of society, social groups and individuals, the phenomenon to a civil society based on the understanding of the key (for them) categories and items. As far as the initial characteristics of different experts are understood in different ways, so far we have multiple definitions of the phenomenon of civil society. But some characteristics (such as, eg, belonging to NSOs, NCOs) are unreasonably principal, and others (for example, values, goals, objectives) are in the context of the main variable, and are not taken into account in the analysis of other phenomena that are not fall under

the fundamental category. For example, «gatherings in the kitchen» can be referred to the phenomenon of civil society from the point of view of «secondary» categories, but are not suitable as principle one («belonging to the NCO») and therefore they are not taken into account in the characterization of civil society in a particular situation. And vice versa — a formally organization to extreme leaning are the part of civil society (based on the understanding of a number of respondents), and very often starting from its name (for example, «fascist organization»), they do not belong to the civil society (but not all). Respondents, who consider «value categories», do not include such organizations to civil society. This kind of formal characteristics lies at the basis of manipulation. In practice, we can often hear interesting slogans («protest of civil society»), but, in fact, no one knows what is really in question, as the true motives are hidden, and the criteria for assessing the effects are unclear, in principle they are absent. At the end, one thing takes into another, and there is a substitution of concepts.

The essence of the phenomenon of «Civil society» is complex and multi-level, but quite different phenomena are taken as homogeneous.

However, completely different phenomena are taken as the same type. Often, when describing the civil society, scientists are guided by some sense («intuitive») of perception; invent some hazy images and concepts, impart them a sensual overtone, depriving the concept of continuity and specificity. This also belongs to a variety of definitions found in the social sciences. It is fashionable to give a nice wrapper to the phenomenon, sacrificing with the essential components, thereby giving rise to numerous speculations.

Based on the above, it is necessary:

1. At the core of the definition of civil society it is necessary to base on specific variables that constitute the essence of the concept.

2. Identify the characteristics of variables, categories, functions, values, goals and objectives that have the essential characteristic of the phenomenon of civil society, and on the basis of these categories to assess the phenomenon.

The current understanding of civil society is vague and undefined, as it is often based on the formal criteria. In different definitions these criteria are different, for example for one civil society of NSOs, NCOs is the «third sector», for others civil society belongs to the union of «selected» individuals, and so on, but in any definition of civil society in the basis of these forms are essential basic foundation (values, goals, functions, etc.), within the framework conducted interview respondents with different points of view on the formal characterization of civil society, these essential basic foundation are matched. In general, in the minds of respondents they are rather vague, though in these «basic components» is the essence of civil society. The list of identified basic reason is related not only to certain forms (definitions), but to society as a whole, thus for the analysis we have to expand the boundaries of the idea of civil society, beyond individual social groups and assess the society as a whole.

The basic foundations may vary according to the socio-cultural differences, etc. Thus we can speak of the degree of development of civil society, the specifics, but not of the presence or absence of a civil society.

Identification of the essential categories enhances the statistical analysis of the phenomenon, comparative studies, enables the graphical representation of civil society in general, and also serves as the basis for conducting of «casestudy» various civil actions, all kinds of civil activity.

Summarizing the article, we would like to identify key conclusions: first, the analysis of the author's definition of civil society has shown that they are based on certain basic categories, according to which the respondents form the concept of the phenomenon. These categories are: values, goals and objectives, functions, etc. Often, during different definitions of civil society at the core of these definitions are identical categories. But the respondents realize these definitions not sufficiently clear. On the assumption that these original data are understood by the researchers in different ways, there area lot of definitions of the phenomenon of civil society. In this case, the respondents' definitions rely on the formal characteristics of civil society, complementing them with essential characteristics. In our opinion it should be turned topsy turvy. The essence of the phenomenon of «Civil society» — is a complex and multi-level, but because of such a «formal» approach quite different phenomena are taken as the same type. Besides presented approaches to the definition of civil society rather describe different aspects, but do not provide an overall picture of the whole. The list of identified basic reasons is found not only in certain forms, but everywhere, that mean that for the analysis we need to expand the boundaries of the idea of civil society, beyond individual social groups and assess the society as a whole. The next challenge for us is to identify the essential categories, and their combination for the analysis of the phenomenon of civil society.

References

1. Alexander D. Paradoxes of civil society / D. Alexander // «Sociology: Theory, methods, marketing.» — 1999. — № 1. — P. 27–41.
2. Hegel, Philosophy of Law / Ed. DA Korimova. — M.: Thought, 1990. — 524 p.
3. Hobbes T. Writtings in 2 volumes. Volume 1 / edited by V. V. Sokolova. — M.: Thought, 1989. — 622 p.
4. Kolodiy A. F. On the Way to the Civil Society. Theoretical foundations and socio-cultural conditions of democratic transformation in Ukraine: Monograph / A. F. Kolodiy. — Lviv: Publishin house «Chervona Kalina», 2002. — 367 p.
5. Marx K., Engels F., Lenin V. About dialectical and historical materialism. / Edited by L. P. Sheptulina. — M.: Politizdat, 1984. — 405.
6. Ferguson A. Experience of the history of civil society / Ed. M. A. Abramov. — M.: ROSSPEN, 2000. — 392 p.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

С. П. Крупнов

кафедра прикладної соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
к. 304, майдан Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна

**ПОШУК ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНА ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА: ВИСВІТЛЕННЯ «ТИНЬОВОГО ДИСКУРСУ»**

Резюме

У статті здійснюється пошук виявлення феномена громадянського суспільства. Автором аргументується неточність та неоднозначність критеріїв для визначення громадянського суспільства. У статті представлени результати аналізу проведених глибинних інтерв'ю. В результаті проведеного аналізу глибинних інтерв'ю автором були виявлені логіко-смислові конструкції у розумінні громадянського суспільства, ключові характеристики, елементи поняття, які лежать в основі розуміння характеристики громадянського суспільства: цінності, цілі та задачі, функції і т. д., одержані виводи, з точки зору автора, свідчать про необхідність розширення існуючого уявлення про громадянське суспільство.

Ключові слова: громадянське суспільство, операціоналізація поняття, глибинне інтерв'ю.

С. П. Крупнов

кафедра прикладной социологии

Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина,
к. 304, площадь Свободы, 6, г. Харьков, 61022, Украина

**ПОИСК ОПРЕДЕЛЕНИЯ ФЕНОМЕНА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
ОСВЕЩЕНИЕ «ТЕНЕВОГО ДИСКУРСА»**

Резюме

В статье осуществляется поиск определения феномена гражданского общества. Автором аргументируется неточность и неоднозначность критериев для определения гражданского общества. В статье представлены результаты анализа проведенных глубинных интервью. В результате проведенного анализа автором были выявлены логико-смысловые конструкции в понимании гражданского общества, ключевые характеристики, элементы понятия, которые лежат в основе понимания характеристики гражданского общества: ценности, цели и задачи, функции и т. д., полученные результаты, по мнению автора, свидетельствуют о необходимости расширения существующего представления о гражданском обществе.

Ключевые слова: гражданское общество, операціоналізація понятия, глубинное интервью.

УДК 316.44–021.23:303.7

О. В. Кухаренко

асpirант кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка,
вул. Пугачова, буд. 39, м. Красний Луч, Луганська обл., 94501, Україна
моб. телефон +38 050 1648261
kuharenko.elena@list.ru

**СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ: АНАЛІЗ
ІДЕЙ ТА КОНІЦЕПЦІЙ**

У статті визначено категорію справедливості, а також проаналізовані основні концепції та ідеї справедливості в різні епохи. В рамках статті зроблена спроба дослідити взаємозв'язок між поняттями «справедливість», «благо», «свобода» та «рівність».

Ключові слова: справедливість, концепція, благо, свобода, рівність.

За роки незалежності Україна досягла статусу демократичної держави з ринковою економікою, стала членом ВТО, але сучасне становище простої людини в Україні свідчить про те, що очікування більшості населення щодо підвищення рівня життя і добробуту в умовах трансформації вітчизняної економіки і переходу країни до ринкового способу господарювання не здійснились [1, с. 289]. На нашу думку, справедливість є одним з головних чинників стабільності у суспільстві. Без утвердження соціальної справедливості як основного принципу у суспільстві неможлива розбудова сучасної демократичної, соціально спрямованої держави. У масовій свідомості серед суспільно значущих цінностей пріоритетне місце займає соціальна справедливість [2, с. 22]. Більшість українців прагне встановлення суспільства, в якому головна риса — справедливість [3, с. 31], проте дані соціологічних досліджень свідчать, що переважна кількість респондентів вважають, що в нашому суспільстві справедливості немає [4].

Проблема справедливості знаходиться в центрі уваги переважно філософії, а точніше соціальної філософії. Соціологічний вимір даної проблеми дозволить встановити не лише нормативні уявлення про справедливість, а й співвіднести їх з думкою пересічних громадян. Аналіз даної теми ускладнюється також тим, що кожна людина, промовляючи слово «справедливість», надає йому різного змісту. За допомогою соціологічних методів можна дослідити ті суб'єктивні значення, які приписуються соціальній справедливості. Для того щоб отримати об'єктивну картину уявлень людей про соціальну справедливість, необхідно проаналізувати концепції та ідеї справедливості в соціальних науках в різні епохи. Вони відображають домінуючі уявлення про соціальну справедливість в ті чи інші часи. Розглянуті концепції допоможуть визначити методологічне підґрунтя розробки системи показників рівня справедливості будь-якого суспільства. Саме це детермінує актуальність дослідження ідеї справедливості в історичній перспективі.

В рамках даної статті ми маємо на меті виявити специфіку розгляду справедливості в різні епохи, на основі чого встановити зв’язки між близькими поняттями «справедливість», «благо», «свобода», «рівність».

Визначення поняття соціальної справедливості ускладнюється тим, що справедливість є одночасно етичною, правовою, політичною та соціально-економічною категорією. Про цей феномен дуже багато сказано, але його неможливо пояснити без певних протиріч. Розуміння соціальної справедливості в часі і просторі змінюється і залежить від конкретних суспільних умов, у яких живе людина [5].

Сприйняття і оцінка справедливості в суспільстві носить відносний характер. Тобто в загальному вигляді справедливість передбачає відповідність між діянням і відплатою, працею та винагородою, злочином й покаранням [6, с. 94]. На нашу думку, справедливість в першу чергу тлумачиться через категорію «належного».

У філософському плані тема справедливості має багатовікову традицію, виражену в ідеях Платона й Арістотеля, раннього християнства, соціалістів-утопістів (Т. Кампанелла, Т. Мор), просвітителів (Ж.-Ж. Руссо), а також І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, Дж. Ст. Мілля, Дж. Ролза, Р. Нозика і багатьох інших видатних мислителів.

Досліджуючи історію вивчення справедливості, можна помітити велику кількість концепцій, що претендують на безпосереднє пояснення феномена справедливості та його основних принципів. Слід зазначити, що, кажучи «справедливість», ми маємо на увазі саме соціальну справедливість, бо ніякої іншої справедливості не існує. Категорія «справедливість» сама по собі є категорією морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняттям про належне, пов’язаним з правами людини [7, с. 4]

Певний інтерес становить, на нашу думку, проблема не тільки змісту, але й походження та природи самої проблеми «справедливість».

Отже, роздивимося генезис ідеї справедливості як етико-соціологічної категорії. Ідеї справедливості, рівності між людьми в суспільстві беруть свій початок з часів Стародавньої Греції і рабовласницького ладу. Платон стверджував, справедливість не виникає сама по собі. Вона передбачає зусилля як цілої держави, так і окремої людини. Власне, справедлива людина пов’язана зі справедливою державою [8, с. 204]. Платон вважав, що між справедливою державою і справедливою людиною існує відповідність, справедлива людина є гармонійною і відносно свого місця в суспільстві, і відносно частин своєї душі [8, с. 215].

Аристотель як засновник наукової етики також неодноразово торкався проблеми справедливості. Він прямо говорить про два роди справедливого. Перший — відповідність закону як найбільша добросердість, другий — справедливість по відношенню до іншої людини. Сутність останньої справедливості Аристотель вбачає в рівності. Це не означає, що всі люди у всіх відношеннях повинні бути рівними. Аристотель писав: «...якщо несправедливість зводиться до нерівності, то очевидно, що справедливість і справедливе є рівністю зобов’язань». Звідси зрозуміло, що справедливість є певною серединою між надлишком та нестатком, між множиною і мізером: не-

справедливий, роблячи несправедливість, має більше, терплячий несправедливість, піддаючись їй, має менше» [9, с. 325]. В загальному вигляді це не дуже ясні положення. Вони проясняються, коли вчений пов'язує їх з пропорційністю внеску і віддачею у суспільному житті. «...Є пропорційна [рівність] в тому, що той, хто має більше майна, робить більший внесок, а той, що має мало — менший внесок, і рівним чином в тому, що той, хто здійснив великі зусилля, отримає багато, а хто здійснив небагато — мало» [9, с. 325].

Визначивши основні характеристики категорії «справедливість», які підкреслювалися античними мислителями, розглянемо її взаємозв'язок з поняттям «благо».

Аристотель значну увагу приділяв значимості окремої людини, цінностям справедливості та загального блага. *Справедливість і загальне благо* філософ розглядає у безпосередньому зв'язку. Він пише, що «державним благом є справедливість, тобто те, що служить загальній користі» [9, с. 380]. Вище або загальне благо членів аристотелівської полісної держави — не що інше, як благо усіх його членів на основі справедливого визнання блага кожного. Тобто за суттю загальне благо усіх та благо кожного — це те ж саме.

Фома Аквінський розвиває аристотелівські роздуми про справедливість та загальне благо. Він визначав справедливість як «постійне тверде бажання давати кожному те, на що він має право» [10]. Але уявлення про людину та загальне благо певним чином відрізняється від уявлень Аристотеля. На думку Фоми Аквінського, все, що існує у межах земного (природного) укладу, у тому числі людина, має своє земне призначення та цілі. Суспільство являє собою сукупність індивідуальних інтересів. Відповідно загальним благом Аквінський вважає баланс цих індивідуальних інтересів [11, с. 138].

Мислителі епохи Відродження теж звертались до суспільно-філософської спадщини античних мислителів. В концепціях епохи Відродження провідне місце займає проблема людини та співвідношення особистості та держави. Гуманізм був головною ідеологією у період епохи Відродження. Проблему справедливості вивчали в цю епоху такі мислителі, як Д. Аліг'єрі, Е. Роттердамський, Н. Макіавеллі, М. Фічіно, М. Пальмієрі, А. Рінуччині, Т. Мор, Т. Кампанелла та інші.

Ми дозволимо собі не аналізувати всі концепції вищезазначених мислителів того часу. Але роздивимося більш детально погляди Т. Кампанелли стосовно *справедливості* та категорії «блага». На ідеї Т. Кампанелли вплинули ідеї Т. Мора про ідеальне, справедливе суспільство. Т. Кампанелла захищав інтереси знедоленого народу. Мислитель вважав, що устрій, який заснований на майновій *нерівності*, є несправедливим. Всі біди він вбачав у існуванні приватної власності, на його думку, остання породжує *несправедливість*. Власність повинна бути спільною [12, с. 70–71]. Для того щоб у суспільстві була справжня *рівність* між людьми, всі повинні працювати. Заради рівності та справедливості праця повинна розподілятися між людьми порівну.

На думку Т. Кампанелли, у справедливій державі громадяни повинні мати все те, чого потребують. Але це не означає, що розподіл *суспільних благ* відбудеться згідно з потребами індивідів. У суспільстві повинні існувати спеціальні посадові особи, які забов'язані слідкувати, щоб «солярії» не брали собі нічого зайвого [12, с. 47]. Але слід зазначити, що багато вчених вважають Т. Кампанеллу прихильником «геометричного розподілу» тому, що нагородження людей повинно відбуватися з врахуванням трудового внеску та заслуг перед суспільством.

Поряд з проблемою справедливості Т. Кампанела розглядає категорію «блага». В своїй «Поетиці» він розрізняє три види блага: благо абсолютне, як Бог і перше суще; благо даної речі, як її буття і збереження; благо по відношенню до нас. Останній вид блага обумовлений не нашим суб'єктивним сприйняттям, а об'єктивним ставленням до нашого існування, адже для нас благо — це те, що нас зберігає, і воно іменується благом корисним і почесним залежно від способу, яким воно сприяє нашому збереженню [13, с. 133].

Питання справедливості набуває специфікації в різних сферах (етики, політики, соціально-економічних відносин тільки в Новий час, коли диференціюються сфери права, економіки, етики [14, с. 137]. Англійські філософи Т. Гоббс та Дж. Локк у своїх теоріях зверталися до проблеми справедливості. Вони виступали за справедливість у своїх концепціях, на думку цих мислителів, держава по відношенню до індивідів мусить бути обов'язково справедливою. Дж. Локк и Т. Гоббс вважали, що держава, а саме закони та обмеження є детермінантою принципу справедливості [15, с. 16; 16].

У Левіафані Т. Гоббс розглядав «правильний» розподіл державою соціальних благ між людьми. Такий розподіл є позитивною функцією справедливості. Часто в теоріях Локка та Гоббса поняття справедливості та блага межують, але не збігаються із цією категорією. На думку Т. Гоббса, справедливість характеризує сукупність та співвідношення явищ із точки зору розподілу *благ* будь-якого порядку між людьми як членами суспільства [17]. Дж. Локк високо цінує загальне благо, вважаючи його метою державного управління, пріоритетом для влади є збереження власності громадян, пише Т. В. Панченко [11, с. 139]. Дж. Локк стверджував, що «влада обмежена громадським благом суспільства. Вона не має іншої мети, крім збереження суспільства, і тому ніколи не може мати права знищувати, поневолювати чи умисно розоряти підданих». Проте, на нашу думку, в сучасній Україні клієнтельні групи переслідують свої вузько-індивідуальні цілі. Як результат, дані соціологічних опитувань свідчать, що за останні роки довіра українців до парламенту становить 1,99 бала за 10-балльною шкалою, що є найнижчим показником серед європейських країн [18].

Ще Дж. Локк стверджував: «Вся влада, передана з довірою для досягнення якоєсь мети, обмежується цією метою; коли ж цією метою нехтують чи протистоять їй, в такому разі довіра втрачається і влада повертається до рук тих, хто її надав, і вони можуть знову розпорядитися нею так, як, на

їхню думку, буде найкраще задля їхньої безпеки. Таким чином, спільнота постійно утримує верховну владу...»

Для Т. Гоббса та Дж. Локка, пише М. Якоб [17], справедливість має у своєму значенні реальну *рівність* прав політичних, юридичних, рівність перед законом, рівність прав на свободу та на волевиявлення. Слід також зазначити, що в теоріях Т. Гоббса та Дж. Локка справедливість осмислювалася через суспільний договір.

Дж. Локк підмітив, що основу справедливості складає невтомна людська праця. Саме праця окреслює місце людини в суспільстві, власний трудовий внесок визначає для індивіда міру користування сумою суспільних благ та багатств. Уявлення Локка про працю як основу справедливості підтверджується емпіричними даними в сучасний час. Н. Ф. Наумова, спираючись на дані досліджені¹ про соціальну справедливість, яку розглядає як «фундаментальну цінність російської культури», зазначає, що «трудова інтерпретація справедливості залишається провідним елементом системи», праця як цінність залишається самим активним елементом» і в підсистемі цінностей [19, с.128]. Це свідчить про домінуючу роль принципу трудової участі — «переконання в тому, що, хто більше працює, той і повинен більше мати». При цьому «рівність можливостей» виявляється більш значущим, ніж «реальна рівність». І. Попова зазначила, що в Росії також «підтримують ідею справедливої нерівності за умови рівних можливостей досягти успіху» [19, с. 128].

Сучасні теорії справедливості різняться за ідеологічними позиціями, і можна говорити про ліберальні, соціалістичні чи консервативні погляди на справедливість. Але ми зупинимося на теорії, яку вже декілька десятиріч активно обговорюють. Це — ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза. Сучасний стан проблеми справедливості неможливо зрозуміти, не враховуючи основних ідей американського дослідника. На наш погляд, дуже доречно висловлювання американського філософа Р. Нозіка: «Політичні філософи повинні тепер або працювати в рамках теорії Ролза, або пояснювати, чому вони цього не роблять» [20, с. 99].

Дж. Ролз вважав, що «справедливість — перша чеснота суспільних інститутів, точнісінько так, як істина — перша чеснота систем думки». Тобто суспільні інститути не можуть існувати без справедливості [21, с. 19]. Справедливість знаходить втілення в базисних структурах суспільства, в свою чергу, принципи справедливості регулюють такі структури суспільства. На думку Ролза, конфліктність інтересів у суспільстві має своїм ґрунтом розподіл спільно отриманих *благ*. Дж. Ролз вважає, що в такій

¹ Опитування, проведені в 1989–1990 рр. (їх було кілька), опитування 1992, 1994 і 1996 років. Опитування 1989–1990 рр. проводилися соціологічною групою кафедри філософії гуманітарних факультетів Одеського держуніверситету (наук. кер. проф. Попова І. М.).

У 1992 і 1994 роках опитування населення проводилися Одесським соціологічним інформаційно — аналітичним центром «Пульс» (А. В. Варламов, М. Б. Куняєвський, Н. І. Тімофеєва). Усі проведені опитування репрезентативні для м. Одеси та Одеської області. В області опитувалися від 1 тис. до 1 тис. 200 осіб, в Одесі — від 400 до 800. Помилка вибірки не перевищувала 4 %. Контрольовані ознаки: стать, вік, місце проживання (Одеса, малі міста-СМТ, села).

ситуації кожний учасник прагне максималізувати свої вигоди і зменшити вигоди інших. Для того щоб така конфліктність інтересів, закладена в суспільній кооперації, не підривала її, необхідна певна система принципів, що регулюють розподіл.

Роздивимося основні принципи справедливості за Дж. Ролзом.

«*Перший принцип*: кожна людина повинна мати рівні права по відношенню до найбільш широкої схеми рівних основних *свобод*, що сумісні з подібними схемами свобод для інших. *Другий принцип*: соціальні й економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: (а) від них можна було б розумно очікувати переваг для всіх, і (б) доступ до становищ (*positions*) і посад був би відкритим для усіх» [21, с. 267]. Теоретик стверджує, що ці принципи повинні бути впорядковані так, що перший принцип первинний стосовно другого, тобто в «лексичному порядку» [21, с. 259]. Наведемо цитату: «Під пріоритетом *свободи* я розумію першість принципу рівної *свободи* над другим принципом *справедливості*. Ці два принципи розташовуються в лексичному порядку, а отже, вимоги свободи повинні задовольнятися в першу чергу» [21, с. 217].

Дж. Ролз запропонував методологічну процедуру «завіси незнання», тобто сторони угоди не знають ніяких конкретних відомостей про себе та про інших (про свої здібності, приналежність до соціальних класів, про своє багатство, ставлення до релігійних та інших цінностей) або навіть відомості, що стосуються історії свого суспільства [21, с. 26]. Теоретик вважає, що коли люди будуть пам'ятати про свої переваги або недоліки, то це буде їм заважати бути справедливими до інших. Вони будуть думати, як зберегти свої переваги або покращити своє становище. Тільки в ситуації *рівності* люди можуть домовитися про принципи, які вони в подальшому будуть вважати чесними. Але слід зауважити, що багато хто з західних та вітчизняних вчених критикує за застосування методології гіпотетичного вибору в ситуації «завіси незнання». Український соціолог Ілля Кононов зауважив: «Дж. Ролз не ототожнює гіпотетичну ситуацію з реальною. Реально в суспільстві принципи справедливості виробляються шляхом постійних ітерацій, рухів думки по принципу «туди — назад», подібні ітерації здійснюються не в чистому мисленні, а в Праксині, коли думка зливається з суспільною дією». Отже, принципи виробляються через натиск і спротив колективних соціальних суб'єктів. Але, як бачимо, Дж. Ролз про це не говорить, залишаючись у своїй гіпотетичній ситуації [22, с. 36].

Д. Ролз намагається заперечити гіпотезу заздрості у суспільстві, пишучи сучасні російські вчені Г. Піrogов, Б. Ефимов [7, с. 6], він це робить за допомогою формально-теоретичної побудови, що спирається на його концепцію справедливості як чесності, використовуючи факт наявності потужного шару *середнього класу* в сучасному західному суспільстві. При такій соціальній структурі суспільства, як вважає Д. Ролз, існування групової соціальної заздрості неможливо. «Наявність потужного шару середнього класу» зовсім не характерна для сучасного українського суспільства. Український соціолог Л. Лебідь вважає, що на сучасному етапі в Україні

спостерігається значна поляризація населення за рівнем прибутків. Доля середнього класу в структурі населення є дуже низькою (за різними оцінками від 10 до 25 %) [23, с. 104]. Така ситуація характерна для багатьох країн світу. За останнє десятиліття спостерігається зростання поляризації і в найбагатших країнах. Ця поляризація йде настільки швидко і повсюдно, що викликає стурбованість широких верств світової громадськості. В суспільствах біомодального типу теорія Дж. Ролза не може бути застосована [7, с. 7]. Проте, незважаючи на певні недоліки концепції американського мислителя, теорію Ролза слід вважати найбільш розробленою і фундаментальною на сьогоднішній день теорією справедливості.

Отже, як ми вже переконалися, повний аналіз справедливості як етико-соціологічної категорії неможливий без розуміння певного понятійного каркасу, а саме, таких категорій як: «благо», «рівність», «свобода». Таким чином, коротко охарактеризуємо основні аспекти вищезазначених категорій та спробуємо пояснити їх зв'язок з центральною категорією — справедливістю.

Отже, почнемо з категорії «благо». На нашу думку, справедливість передбачає належний розподіл матеріальних та нематеріальних *благ*. Але яким саме повинен бути такий розподіл, залежить від пануючої ідеології у суспільстві.

Звернемо свою увагу на моральний бік категорії *справедливості* та *блага*. На думку І. Кононова, в центрі ціннісного світу будь-якого суспільства знаходяться такі цінності, як благо і добро. Справедливість — це основний принцип ціннісно-нормативної згоди в суспільстві. Вона є центром ціннісної системи певного суспільства. Але, безумовно, в центрі ціннісного світу будь-якого суспільства знаходяться такі цінності, як благо і добро. Ці цінності є тотальними. Вони визначають належне в суспільстві. Добро звернене до міжлюдських стосунків і вимагає дотримуватися таких норм дії, які дозволяють зберігати і примножувати людське в людині. В цьому сенсі добро є абсолютно безкомпромісним. Благо як цінність менш безкомпромісне. Благо своєю метою має примноження умов соціального існування. Стабільність ціннісної системи możliва лише через узгодження принципів добра і блага, це досягається завдяки ідеї *справедливості* [22, с. 35].

В багатьох емпіричних дослідження виявляється тісний зв'язок уявлень про *рівність* та уявлень про *справедливість*. Але, безумовно, «рівність» не є тотожним поняттям справедливості. К. Муздибаєв пише: «Якщо принцип рівності зробити єдиним принципом *розподільчої* справедливості, то це паралізує суспільство. Розповсюдиться заздрість. Пропадуть стимули до продуктивної діяльності. Але ж якщо повністю ліквідувати цей принцип, то суспільству теж загрожує розпад» [6, с. 96].

Австрійський економіст і філософ Ф. Хайек зауважив, що розподільний принцип справедливості більше узгоджується з індивідуальними заслугами. Він вважав, що джерелом ваблення до рівності є заздрість. Крім того, бажання рівності несумісне з поняттям *свободи* [6, с. 96].

Нобелівський лауреат з економіки М. Фрідман критикує поняття соціальної справедливості, вважаючи, що прибутковий податок, як основний

засіб перерозподілу доходів, по-перше, носить не добровільний, а примусовий характер, а по-друге, знижує стимули до праці, що, у свою чергу, знижує загальний добробут суспільства. Мілтон Фрідман пише: «Я не прихильник *справедливості*. Я прихильник *свободи*, а свобода і справедливість — це не одне і те ж. Справедливість має на увазі, що хтось буде оцінювати, що справедливо, а що — ні» [24].

Але, наприклад, у своїй праці «Теорія справедливості» Джон Ролз говорить про перший принцип справедливості, а саме, кожна людина має право на свободу, яка суміщається зі свободою інших людей. Отже, «умова рівності» не виключає феномена свободи.

На нашу думку, свобода і справедливість завжди були палкими бажаннями людини протягом багатьох століть. Ми вважаємо, демократична держава неможлива без втілення принципів *свободи* та *справедливості*. Дані соціологічних опитувань підтверджують той факт, що в масовій свідомості серед суспільно значущих цінностей пріоритетне місце займають такі категорії, як: «справедливість» та «свобода» [2, с. 22]. Тому в сучасному демократичному суспільстві такі принципи, як *справедливість* та *свобода* повинні бути взаємодоповнюючими, а не виключати один одного.

Отже, проаналізований нами генезис ідей справедливості свідчить про те, що різні концепції справедливості багато в чому сходяться та підтверджують пріоритет двох форм справедливості — *розподільну та зрівняльну*.

Справедливість ми визначаємо як «соціальну» тому, що ніякої іншої не існує. Ми говоримо про «справедливе» або «несправедливе» безпосередньо у суспільстві. Категорія «справедливість» передбачає суб'єктивну оцінку соціальних дій індивіда чи соціальної групи. Справедливість — це перша все моральна категорія, що розглядається через категорію «належне», тобто вона виступає регулятором суспільної поведінки та суспільних стосунків. Соціальна справедливість є однією з основних цінностей у суспільстві. «Для соціологів цінності — підґрунтя соціального порядку, останні задають напрям суспільного розвитку, надаючи змісту колективному та індивідуальному життю», — пише С. Хобта [11, с. 16]. Отже, цінності визначають наміри та мотиви людської діяльності. Таким чином, якщо для переважної більшості українців в сучасному суспільстві буде пріоритетною цінністю справедливість, то їх дії та наміри повинні відповідати головним принципам справедливості.

Список використаної літератури

1. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2 т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д-ра економ. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. — К., 2011. — 576 с.
2. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины) [Электронный ресурс] // Аналитический доклад. — Режим доступа: http://dialogs.org.ua/_files/20110616.pdf.
3. Хобта С. В. Аксиологический аспект межрегиональных отношений Востока и Запада Украины / С. В. Хобта // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матеріали Всеукр. конф. — Луганськ: Знання, 2006. — 368 с.

4. Хрустальова М. С. Особливості соціального протесту сучасної молоді в Україні [Електронний ресурс] / М. С. Хрустальова, Ф. С. Хрустальов. — Режим доступу: http://archive.nbuvgov.ua/portal/Soc_Gum/Staptpp/2009_42/files/42_30Hrustaleva_Hrustalev.pdf.
5. Тичина А. К. Соціальна справедливість — запорука стабільності і розвитку [Електронний ресурс] / А. К. Тичина // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — Вип. 24. — Режим доступу: http://www.nbuvgov.ua/portal/Soc_Gum/Nvidgu/2008_24/index/AKT04.pdf.
6. Муздышбаев К. Идеи справедливости [Электронный ресурс] / К. Муздышбаев — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/157/084/1217/008.MUZDIBAEV.pdf>
7. Пирогов Г. Социальная справедливость: генезис идей / Г. Г. Пирогов, Б. А. Ефимов // Социологические исследования. — 2008. — № 9. — С. 3–11.
8. Платон. Государство. Кн. 1 // Платон. Собрание сочинений: в 4 т. — Т. 3.
9. Аристотель. Большая этика // Аристотель. Сочинения: в 4 т. — Т. 4.
10. Нуреев Р. М. Феодальное общество как высшая и последняя стадия традиционной экономики. Христианский тип культуры [Электронный ресурс] / Р. М. Нуреев. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/10/26/1267244132/Terra % 209.3-10.pdf>
11. Панченко Т. В. Ідея загального блага як ціннісна основа доктрини субсидіарності [Електронний ресурс] / Т. В. Панченко. — Режим доступу: <http://archive.nbuvgov.ua/portal/natural/Vsntu/2010/polit/112-SevNTU/112-27.pdf>.
12. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 228 с.
13. Петінова О. Б. Аксіологічна проблематика XV — XVIII століття та ціннісні реалії сьогодення [Електронний ресурс] / О. Б. Петінова. — Режим доступу: http://archive.nbuvgov.ua/portal/soc_gum/knp/143/knp143_132-136.pdf.
14. Кирюхин Д. Представления о справедливости в России и в Украине: повседневность и идеология / Д. Кирюхин, С. Щербак // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 136–150.
15. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс. — К.: Дух і літера, 2000. — 600 с.
16. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения: В 3 т. — М., 1988. — Т. 3. — 668 с.
17. Якоб М. Проблеми соціальної рівності і справедливості та їх співвідношення в концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка [Електронний ресурс] / М. Якоб. — Режим доступу: http://archive.nbuvgov.ua/portal/soc_gum/VIrd/2009_6/7.pdf.
18. В українців хронічна недовіра до влади, — соціологи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/nation-vs-gov/1601885.html>.
19. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И. М. Попова. — К.: Ин- социология НАНУ, 2000. — 219 с.
20. Теория либертарной справедливости Роберта Нозика [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/974/640/1219/04.pdf>
21. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. — Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. — 511 с.
22. Кононов И. Ф. Лекційний курс з професійної етики соціолога (рукопис) / И. Ф. Кононов. — Л., 2006. — 45 с.
23. Лебідь Л. І. Методологічні можливості класового та стратифікаційного підходів до аналізу соціальної структури [Електронний ресурс] / Л. Лебідь. — Режим доступу: http://archive.nbuvgov.ua/portal/soc_gum/Mtpsa/2010_16/lebed.pdf
24. Телепередача «Справедливість». — Режим доступу: <http://ivntech.ru/online/tvshows/57457-spravedlivost-efir-08022013-smotret-onlayn.html>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Е. В. Кухаренко

кафедра философии и социологии

ЛНУ имени Тараса Шевченко,

ул. Пугачева, д. 39, г. Красный Луч, Луганская обл., 94501, Украина

**СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ В СОЦИАЛЬНЫХ НАУКАХ:
АНАЛИЗ ИДЕЙ И КОНЦЕПЦИЙ**

Резюме

В статье автор определяет понятие справедливости и отмечает то, что определение этой категории усложняется тем, что справедливость является одновременно этической, правовой, политической и социально-экономической категорией. Автор рассматривает разные концепции справедливости и анализирует связь между понятиями «справедливость», «благо», «свобода» и «равенство».

Ключевые слова: справедливость, концепция, благо, свобода, равенство.

H. Kukharenko

Department of Philosophy and Sociology

Taras Shevchenko LNU

39 Pugachov str., Krasnyj Luch, the Region of Lugansk., 94501, Ukraine

**SOCIAL JUSTICE IN SOCIAL SCIENCES: THE ANALYSIS OF IDEAS
AND CONCEPTIONS**

Summary

The author defined the concept of justice, and noted that the definition of this category is complicated by the fact that justice is both an ethical, legal, political and socio-economic category. The author examined the different concepts of justice and analyzed the relationship between the concepts of «justice», «benefit», «freedom» and «equality».

Key words: justice concept, benefit, freedom, equality.

УДК 316.347(=1:477.87=16)

Г. В. Ліштован

аспірант кафедри філософії та соціології

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка,

2, вул. Оборонна, м. Луганськ, 91011, Україна,

тел. (095)294-68-32, anutka4d@yandex.ru

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ

У статті автор розглядає проблему визначення ідентичності русинів Закарпатської області. Аналіз проводиться на основі концепції американського інтеракціонізму Дж. Г. Міда. Крім того наводиться типологія ідентичностей, що традиційно виділяють у сучасному соціологічному світі.

Ключові слова: ідентичність, самість, соціальна ідентичність, русини.

В сучасному соціологічному світі з кожним роком все більш активно обговорюється проблема ідентичності. Вона привертає до себе увагу хоча б тому, що пов'язує соціальну структуру, з одного боку, та практики діючих індивідів — з іншого. В Україні ця тема сьогодні є дуже актуальною, бо і соціальна структура є досить проблематичною, і практики діючих індивідів не є однозначними. Тому вивчення ідентичності як того, що їх зв'язує, виявляється одним із найважливіших елементів розуміння сучасного українського суспільства взагалі. Крім того, за допомогою цього поняття можна спробувати вирішити проблему ідентифікації русинів Закарпаття, яка сьогодні викликає чимало суперечок саме через різність поглядів під час визначення ідентичності представників русинів.

Вивченню ідентичностей присвячено чимало робіт (Дж. Г. Мід, З. Фрейд, Е. Еріксон, Г. Гарфінкель, М. Розенберг, В. Ядов, С. Макеєв та інші), багато з яких стали класичними. Кожен дослідник зробив свій внесок у розробку цієї проблематики, але, на наш погляд, головну роль відіграв Дж. Г. Мід, якого вважають засновником соціологічного розуміння ідентичності [1, с. 240].

Ідентичність у Дж. Г. Міда пов'язана з однією з іпостасей існування соціальної реальності — соціальною системою. Індивід переносить на себе соціальну систему з певної точки соціального простору. При цьому він, з одного боку, засвоює свої позиції, а з іншого, приймає точку зору узагальненого іншого. Те, що індивід може поставитися до себе, як до суб'єкта та як до об'єкта, американський вчений називає «*Self*», що в українському перекладі має назву «Самість», яку деякі вчені і називають ідентичністю.

Самість людини включає до свого складу «*I*» та «*Me*». «*I*» є реакцією організму на настановлення інших, а «*Me*» — це множина настановлень інших, які індивід сам приймає. Ці два поняття нерозривно пов'язані між собою. Ідентичність є результатом постійного діалогу між внутрішньо психічним *I* та соціальним *Me*, однак при цьому ідентичність формується тільки за допомогою інших людей. Мід вперше показав безперервність

внутрішнього стану індивіда, що обумовлено органічним зв'язком з соціальним світом. Звідси можна починати соціологічний розгляд ідентичності [2, с. 50].

Сьогодні традиційно розрізняють індивідуальну (особистісну, персоналістську) та соціальну (групову, колективну) ідентичності.

Індивідуальна ідентичність, за словами Н. А. Победи, є уявленням людини про своє «Я», що характеризується суб'єктивним відчуттям та розумінням своєї само тотожності та цілісності.

Колективна ідентичність — це продовження «Я» в обираємих індивідом групах та спільнотах, які представлені у вигляді точок опору, а також у якості посередника між ідеалізованим образом суспільства, групи та самого себе.

В рамках колективної ідентичності у науковому суспільстві розглядають етнічну та родинну ідентичності, далі йдуть — професійні, що у якості ядра утворюють професійну освіту, статуси та ролі, діяльність, т. є. сучасні професійні якості самоорганізації та місце в ієрархії соціальних нерівностей.

Н. А. Победа пише, що локально-територіальний, регіональний види ідентичності характеризують її прояв в середині національно-державних утворень, а ідентичності «європейська», «арабського світу», «транснаціональна» — соціального рівня. Вони визначаються різністю економічних умов, політичних режимів та стилю життя, специфікою розподілу праці та виробництвом значень.

Регіональні ідентичності вказують на пріоритет соціально-економічних та культурних чинників у процесі ідентифікації, їх характеристики у порівнянні з іншими регіонами.

Якщо ж взяти за основу механізму ідентифікацій не структури, а виробництво значень к атрибути сущносної виразності під час акту віднесення до якихось спільнот чи груп, то дослідницький пошук з рівня рефлексії місця та статусу в соціальному просторі переводиться на субстанціональний рівень: ідеологічний, політичний, соціокультурний. У цьому випадку національна ідентичність співвідноситься з громадянською, етнічна включає в себе етнопатріотичну, етнорадикальну та етноцентристську позиції; локально-територіальна (мала Батьківщина) порівнюється зі значимістю історичної (великої) Батьківщини. І усі вони, на думку вченого, конкурують між собою [3, с. 75–76].

Розглянувши основні питання, що пов'язані з поняттям ідентичності та її різновидами, ми можемо перейти до проблеми русинства на Закарпатті, яка є досить гострою і викликає чимало суперечок щодо визначення їх ідентичності, а також правомірності діяльності окремих русинських політичних об'єднань. Тому, на нашу думку, у цьому потрібно досконало розібратись.

На сьогоднішній день можна виділити два різновиди русинства — політичне та культурне. Культурне русинство як суспільна діяльність полягає у збереженні, заохоченні та сприянні розвитку специфічних для русинів регіональних культурних, релігійних та інших традицій, промислові

видів господарювання, говірки та практик її застосування в побутовому спілкуванні, літературній творчості та ін. Май Панчук у своїй праці «До питання політичного русинства» пише, що культурне русинство в Закарпатті виявляється як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів котрої об'єднують традиційна самоназва «русини», а також спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну й іншу етнічну самобутність. Тобто феномен культурного русинства є феноменом етнічної ідентичності. Однак ця ідентичність не є однорідною. Це пов'язано з особливостями соціального і культурного розвитку населення краю, специфікою взаємодії різних етнічних і релігійних компонентів, впливом на ці процеси політики держав, до складу яких Закарпаття входило у різні роки. Серед русинів переважають ті, хто усвідомлюють себе регіонально самобутньою частиною етноукраїнського загалу. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації. Деято вважає себе угорорусинами — частиною угорського народу, окремі — більше тяжіють до словаків. Найрадикальніші діячі русинського руху відносять до русинів тих закарпатців, що називають себе лемками, бойками та гуцурами [4, с. 55].

З огляду на це, питання русинської ідентичності дедалі частіше постає у наукових колах. Так, Богдан Ажнюк у своїй статті «Український національний кордон у «Європі без кордонів» пише, що «терміни «русинський, руський» доречно брати в лапки, бо руськими себе називали О. Духнович І. Франко, король Данило і князь Ярослав Мудрий. Зрештою, М. Шашкевич і його сподвижники увійшли в історію як «Руська трійця». Якщо вважати русинів регіональною складовою українського етносу, то ні в загальному українському, ні в масштабі області вони не є національною меншиною. Якщо це окрема ідентичність, тоді це меншина, принаймні, у всеукраїнському масштабі. Етнографічні групи (субетноси) українського народу — бойки, лемки, гуцули — у певному сенсі також є учасниками культурного процесу. Саме на етнографічній основі лемків намагаються сконструювати русинство як окрему ідентичність».

Крім того Б. Ажнюк вважає, що розвитком ситуації в Закарпатті цікавляться не тільки в Україні. Зацікавленість зберігають і Москва, і Будапешт, і Братислава. Він наводить частину заяви російського політика К. Затуліна, який досить відверто висловлювався на одному із семінарів: «Хто вам сказав, що після розпаду Радянського Союзу процес етногенезу припиниться? У вас на Україні можлива ще поява нових етносів і націй». Штучний «націогенез», у ході якого українців Закарпаття намагаються перетворити в «русинську націю», — також різновид балканізації (подібним чином стали свого часу двома націями на одній етнічній основі серби й хорвати). Помітну роль у намаганнях стимулювати русинський сепаратизм відіграє духовенство УПЦ Московського патріархату [5, с. 57–59].

Однак самі русини звичайно цього не визнають, хоча політична складова русинського руху, яка почала розвиватися водночас з культурною, була привнесена ззовні. Михайло Зан вказує, що 17 лютого 1990 року в Ужгороді було скликано установчу конференцію, на яку прибуло 324 делегати

та 87 запрошених. Учасники конференції одноголосно вирішили створити обласне культурно-освітнє товариство карпатських русинів і прийняти Статут організації, у якому чітко зазначено, що це товариство є культурно-громадською організацією. Його метою є консолідація всіх русинів, що проживають в Карпатському регіоні та за його межами. Серед завдань, які ставило перед собою товариство — відродження історії, культури, звичаїв русинів; право на рідну мову для всього населення Закарпаття; створення при УжДУ науково-методичного центру, бібліотеки, літературного та історико-етнографічного фонду русиністики.

У першому обнародуваному документі «Звернення до населення Закарпатської області» йшлося про окремішність русинського народу, який не є частиною жодного східнослов'янського етносу. Однак уже другий програмний документ товариства від 29 вересня 1990 року («Декларація Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки») претендував на політичні цілі.

Усе це дуже непокоїло владу та інтелігенцію, тому 14 січня 1991 року було сформовано робочу групу з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань. У лютому 1991 року на сторінках «Закарпатської правди» з'явилася заява 17 діячів науки, культури та мистецтва Києва (вихідців із Закарпаття), де засуджувалися автономістські амбіції русинського товариства та зазначалося, що русини Закарпаття, як субетнос, є частиною української нації із своїми етнічними особливостями.

В умовах становлення української державності та усунення партійної вертикалі, послаблення впливу республіканського центру особливо актуальними для обласного керівництва стали настанови товариства карпатських русинів щодо автономного статусу області. З'явилися прихильники автономного краю та представники націонал-патріотичного блоку, які виступали за соборність Української держави, через протиріччя між якими етнополітична ситуація стала критичною [6].

П. Гецко, прем'єр-міністр невизнаної Підкарпатської Русі, в інтерв'ю С. Сібірякову у Livejournal каже, що товчком для сплочення та самоідентифікації русинської нації, формування русинської самосвідомості став 1991 рік. Після розпаду СРСР серед русинської інтелигенції почалися обговорення національної ідентичності русинів, дискусії о шляхах розвитку русинської нації, були заявлені перші русинські декларації. Суть проблем русинів була зведена до необхідності чіткого визначення нації за двома основними позиціями — доцільноті відділення етнічної території (на південь від Карпат) та національної самоідентифікації. На думку П. Гецко, у 1991 році русини мали ж такі підстави для створення своєї незалежної держави, як і Україна. Але все ж таки, повіривши Україні, русинська еліта пропонувала автономію русинів у складі України і план її реалізації — через референдум [7].

Так, 1 вересня 1991 року в м. Мукачевому відбувся мітинг Товариства карпатських русинів «по питанню національного відродження русинського народу і відновлення статусу Підкарпатського краю». На цьому мітингові

вказувалося, що тоталітарний режим утверджив «політику денаціоналізації корінного населення русинів і їх неправомірну українізацію». Мітингувальники погрожували оголосити політичне голодування, якщо Закарпаття не отримає автономію.

1 грудня 1991 року на обласному референдумі в тексті бюллетеня для голосування було поставлене питання: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало з закріпленням у Конституції України статус самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?».

Результати голосування засвідчили переконливу орієнтацію закарпатців на українську державність. За незалежність України проголосувало 90,13 % виборців, а 60 % віддали свій голос за першого Президента України Л. Кравчука. Переважна більшість (78 %) висловилися за статус Закарпаття як спеціальної самоврядної території. Утім у голосуванні не брало участі 145 040 виборців, а близько 129 000 виступили проти. Недійсними виявилися понад 25 000 бюллетенів.

Ці результати стали основним мотивом домагання обласним керівництвом внесення змін і доповнень до Конституції України. Було створено робочу комісію облвиконкому (під керівництвом новообраного голови обласної ради й виконкому М. Країла), а згодом і «тимчасову творчу групу» (під керівництвом С. Устича) для підготовки проекту Закону «Про статус спеціальної самоврядної адміністративної території Закарпаття». Водночас автор зауважує, що 81,4 % населення Берегівського району віддали голоси за ідею створення угорського автономного округу.

Саме через те, що уряд України не виконав свої обіцянки перед русинами щодо Закарпатської області, за словами Петра Гецка, 15 травня 1993 року в Мукачевому було проголошено «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі» на чолі з професором І. Туряницею, до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Обласна рада в цих умовах спробувала дистанціюватися від політичного сепаратизму, який пропагували окремі лідери русинського руху. Діяльність тимчасового уряду підтримали словацьке та російське національно-культурні товариства, Асоціація демократів Закарпаття, «Народна рада громадянської злагоди», «Громадянський конгрес України». Угорське телебачення «рекламувало» міністрів «Тимчасового уряду» та лідера І. Туряницю. Угорська преса активно мусувала ідею автономії Карпатського еврорегіону та політичного русинства. Для підтримки автономістських домагань 1993 року вдалося й оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів [6].

У відповідь на дії русинських організацій у 1996 році Україна прийняла державний «План заходів для рішення питань русинів-українців». Цей документ передбачав проведення ряду заходів, що були б направлені на зміцнення українізації Закарпаття (зокрема, в питаннях мови, культури тощо), а також на інтеграцію населення Закарпаття у соціально-політичний та

духовно-культурний простір України. Саме тоді русини-активисти прийняли остаточне рішення про необхідність виходу зі складу України [7].

Однак ці сепаратистські настрої підтримали не усі русинські лідери, через що поступ власне русинства на Закарпатті зайшов у глухий кут. У серпні 1996 року з м. Прашеві (словаччина) Світова рада русинів висловила недовіру І. Туряниці як провокатору в русинському русі. 29 березня 1997 року в м. Мукачевому на позачерговій конференції товариства його було позбавлено усіх прав та повноважень та було обране нове правління та делегатів на IV Світовий конгрес русинів у м. Будапешті. Співголовами стали І. Талабішка, Л. Лецович та І. Петровцій.

18 квітня 1997 року товариство було перереєстровано належним чином і отримало офіційну назву «Общество подкарпатских русинов». Ця організація оголосила чітку етнокультурну орієнтацію на плекання традицій корінного населення краю. Водночас у м. Ужгороді 4 квітня 1997 року відбулася конференція прихильників І. Туряниці, які підтвердили його повноваження. 20 серпня вони зареєстрували організацію «Общество карпатських русинов», головна мета якої було офіційне визнання русинської національності в Україні. Виникло Русинське науково-освітнє товариство, яке здійснювало науково-пошукову й видавничу роботу (голова — М. Макара).

Але вимоги політичного русинства продовжували лунати на форумах громадськості, акціях русинських товариств. Так, на Форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року звучали заклики прийняти «врешті-решт» статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення національності русин. Продовжувалася також робота щодо привернення уваги світової громадськості до русинства на Закарпатті. 24–27 червня 1999 року в м. Ужгороді відбувся V Світовий конгрес русинів. Лейтмотив виступів на зібраних та в прийнятому «Зверененні V Світового конгресу русинів до органів державної влади» — визнання русинської національності, внесення русинів до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства, низка культурних заходів.

У липні 1999 року з'явився лист Президенту Чехії В. Гавелу від «председателя Республіканської Партиї Подкарпатської Руси» С. Ача. У листі, написаному російською мовою, знову піддавалася сумніву належність краю до України. Ач твердив про «військове становище» Закарпаття та пропонував вибір: «якщо Підкарпатська Русь не воз’єднається із Чехією, то допоможіть русинському народу добитись незалежності від України». На думку Михайло Зана, це була спроба окремих русинських лідерів доМогтися визнання та фінансування.

Упродовж 1999–2001 років агітація русинських товариств розгорнулася завдяки проведенню 5–14 грудня 2001 року Всеукраїнського перепису населення. Представники русинських товариств поширювали листівки із закликом «Запишися русином!», на якій відгукнулося 10 090 закарпатців (менше 1 % населення краю).

7 березня 2007 року Закарпатська обласна рада народних депутатів визнала національність русин на теренах краю. У кінці 2007 року в Мука-

чевому на засіданні Сойму було ухвалено декларацію з вимогою незалежності. Уже через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий європейський конгрес русинів у Мукачевому ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності».

25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) перший світовий конгрес підкарпатських русинів прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь із столицею у Мукачевому або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді. Однак цього не відбулося. Один із лідерів сучасного русинства на Закарпатті М. Староста відмежовується від сепаратистських лозунгів Д. Сидора та П. Гецка і констатує нагальність створення Ліги Націй Закарпаття, де русини будуть представлені поряд із представниками інших етнічних спільнот краю та вироблять єдину суспільно-політичну стратегію розвитку Закарпаття [6].

Як бачимо, розвиток сучасної русинської історії був дуже суперечливим. Навіть серед самих русинів і досі нема одностайності з приводу вирішення своєї ідентичності, головних векторів політичної і культурної діяльності. Тому, аналізуючи це питання, ми переконалися, що воно є досить складним і не має чіткого рішення, бо завжди будуть прихильники та супротивники цього напрямку. Головні активісти русинів та іх прихильники вважають себе окремою четвертою нацією слов'янської гілки, однак існують і інші думки: одні русини вважають себе частиною етноукраїнського загалу, деято називають себе угорорусинами, окрім тяжіють до словаків. Серед українських вчених також немає єдності у вирішенні цього питання. Як ми вже казали, у 1991 році робоча група з вивчення правомірності питань, поставлених у «Декларації» товариства карпатських русинів та інших громадсько-політичних формувань, назвала русинів Закарпаття субетносом, який є частиною української нації. Інші вчені взагалі не визнають русинів і вважають, що усі українці раніше були русинами, а потім, після створення Російської держави, стали ідентифікуватися як українці, щоб не було плутанини між русинами і руськими. А Закарпатська ж влада все ж таки визнала ще у 2007 році національність русин. Та більшість українських вчених, що займаються цим питанням, все ж таки вважають, що русини не мають жодних вагомих аргументів для визнання русинської нації. Отже, думок багато, і усі вони мають право на життя. Однак, незважаючи на те, яке рішення буде прийнято і чи буде воно прийняте, на нашу думку, діяльність найбільш радикальних об'єднань русинів, безперечно, викликає осуд, бо вони посягають на цілісність України, що суперечить Конституції.

Список використаної літератури

1. Мусиездов А. А. Идентичность и социальная трансформация: возможности и результаты использования методического приема «псевводинамика» / Мусиездов А. А // Методология, теория и практика социологического анализа сущего суспільства. — Харьков, 2003. — С. 240–245.
2. Симонова О. А. К формированию социологии идентичности / О. А. Симонова // Социологический журнал. — 2008. — № 3. — С. 45–61.

3. Победа Н. А. Феномен идентичности: многообразие содержательных смыслов и стратегии научного поиска / Н. А. Победа // Вісник Одеського національного університету. — 2011. — Том 16, вип. 10 [Соціологія і політичні науки]. — С. 70–83.
4. Панчук М. До питання політичного русинства / Май Панчук // ВІЧЕ. — 2009. — № 7. — С. 55–59.
5. Ажнюк Б. Український національний кордон у «Європі без кордонів»/ Б. Ажнюк // Українознавство. — 2009. — № 1 — С. 57–59.
6. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті в сучасну добу / Михайло Зан // Народна творчість та етнографія. — 2010. — № 1. — с. 31–42.
7. Сибіряков С. Петр Гецко: У русинов есть цель, а у Украины — нет / С. Сибіряков [Электронный ресурс]: <http://shorec.livejournal.com/3878389.html> (дата обращения 2.05.2013).

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

A. V. Лиштован

Луганский национальный университет им. Тараса Шевченко,
2, ул. Оборонная, г. Луганск, 91011, Украина

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИДЕНТИЧНОСТИ РУСИНОВ ЗАКАРПАТЬЯ

Резюме

В статье автор рассматривает проблему определения идентичности русинов Закарпатской области. Анализ проводится на основе концепции американского интеракционизма Дж. Г. Мида. Кроме того приводится типология идентичностей, которую традиционно выделяют в современном социологическом мире.

Ключевые слова: идентичность, самость, социальная идентичность, русины.

A. V. Lishtovan

Lugansk National Shevchenko University,
2, Oboronnaya str., Lugansk, 91011, Ukraine

THE PROBLEM OF THE DETERMINATION IDENTITY OF THE TRANSCARPATHIAN RUSINE

Summary

In this article author looks into a matter a problem of the determination identity of the transcarpathian rusine. The Analysis is conducted on base of the concepts of G. H. Mead's american interaction. Besides happens to the typology of identity, which traditionally select in modern sociological world.

Key words: identity, self, social identity, rusine.

УДК 316.77

Л. С. Макарова

аспирант кафедры социологии

Волгоградского государственного университета

кв. 50, д. 112, ул. Маршала Еременко, г. Волгоград, 400105, Россия,

89064060147, antizai@yandex.ru

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

К ИЗУЧЕНИЮ ОНЛАЙНОВЫХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

(работа выполнена при поддержке гранта РГНФ № 13-23-01002 а (м)

В настоящее время социальное взаимодействие в сети Интернет может со-перничать с непосредственным межличностным взаимодействием по степе-ни включенности в повседневную жизнь человека. В фокусе внимания социологов все чаще оказываются социальные сети, которые стали новыми средствами передачи информации. В статье предпринята попытка теорети-ческого обзора социологических подходов к изучению феномена социаль-ных сетей.

Ключевые слова: социальные сети, социологические теории.

Первые исследования компьютера как посредника коммуникации свя-заны с изучением взаимодействия человека и компьютера. В фокусе таких исследований находился процесс приспособления программного обеспе-чения и аппаратных средств для осуществления массовой коммуникации между людьми (6). Анализ компьютерно-опосредованной коммуникации (СМС) вышел за рамки изучения взаимодействия человека и компьютера. Расширение сферы анализа было не только закономерным, но и пригод-ным для социологического изучения пионерами исследования СМС.

На настоящий момент потребность в новых подходах к рассмотрению онлайновых социальных сетей обусловлена их повсеместным распростра-нением и пониманием того, что они являются не просто большим количе-ством людей и связей между ними. Ученые хотят знать, как третья лица влияют на процесс коммуникации, как онлайн-отношения влияют на меж-личностные отношения и как онлайновые социальные сети интегрируются в структуру и функционирование социальных систем. Упрощение органи-зационной иерархии, высокое доверие к виртуальным сообществам, воз-можность формирования «новой личности», поколенческие особенности взаимодействия в сети — все эти вопросы требуют новых социологических идей и объяснений, переосмыслиенных с учетом такого феномена, как он-лайновая социальная сеть. В статье будут рассмотрены основные тенден-ции изучения социальных сетей, существующие на данный момент в со-циологическом научном пространстве.

Одним из способов анализа социальных сетей является применение тео-рии обретения пользы и удовольствия, которая ранее использовалась для изучения Интернета в целом. Эта теория рассматривает то, как люди ис-

пользуют медиа (в нашем случае — социальные сети) и почему это подчеркивает важность индивидуальности. Существует критика этой теории, но исследователи, являющиеся ее приверженцами, реагируют на критические замечания выдвижением на первый план разработанного методологического подхода. Они проводят различия между концепциями, которые являются предшествующими поведению (поиск пользы и удовольствия), и концепциями, которые рассматривают последствия поведения (получение пользы и удовольствия) (11). Дж. Рааке и Д. Бондс-Рааке использовали теорию обретения пользы и удовольствия в исследовании характеристик типичного пользователя социальных сетей в студенческой среде и того, каким образом положения теории реализуются в способах и причинах пользования социальной сетью на примере сайтов MySpace и Facebook (10).

Распространена точка зрения на социальные сети с позиций изучения социального капитала. У. Фейл в своем исследовании сходства и различия в использовании сети MySpace тинейджерами и пожилыми людьми выявил потенциальные различия социального капитала этих когорт. Результаты показали наличие огромного разрыва между объемами социального капитала тинейджеров и пожилых людей в социальной сети. Тинейджеры имели намного больше сетевых друзей. Дополнительно учеными было выявлено, что они намного больше пользуются различными медиа, чем пожилые люди, и более эмоционально описывают себя в личных профайлах (5).

Чарльз Стенфилд с коллегами использовали понятие социального капитала при изучении влияния социальных сетей на организационное управление. Исследователи выявили, что пользование сайтами социальных сетей способствует формированию социального капитала организации за счет поддержания пользователями более крупной сети гетерогенных контактов. Также использование социальных сетей поддерживает взаимодействие между пользователями и усиливают существующие межличностные отношения, помогая формировать корпоративную культуру (12).

В социологии образования социальные сети исследуются со стороны предоставляемых ими возможностей для обучения. Сайты социальных сетей рассматриваются как ресурсы, обеспечивающие контекстуальное дополнение к процессу обучения. Кристин Гриншоу и Бет Робела обнаружили, что школьники из семей с более высоким уровнем дохода чаще используют социальные сети и находящиеся в них сервисы, что способствует совершенствованию их технологических навыков, делая их «цифровыми аборигенами». Авторы делают акцент на потенциале социальных сетей для рекрутования студентов и необходимости использования сетей преподавателями (1).

Заслуживает внимания масштабное исследование американского социолога Патриции Мелони, направленное на изучение того, как общение в онлайн-группах влияет на поведение и личность состоящих в них людей. Базой для исследования послужили веб-сайты, которые были посвящены движению про-ана, или про-анорексия. Мелони так же, как и большинство ее коллег, констатирует, что повсеместное распространение онлайн-коммуникации не может не затрагивать ее участников в эмоциональном

плане, и подчеркивает важность изучения влияния онлайн-групп именно на личность пользователей. В случае с группами, в которые объединяются люди, имеющие склонность пропагандировать и вести образ жизни, приводящий к анорексии, особое значение принимает тот факт, что виртуальное пространство, по сути, единственное место, где они получают социальную поддержку и эмоциональную энергию, поскольку анорексия является социально осуждаемым явлением (8).

П. Мелони использует теорию интерактивных ритуалов Р. Коллинза, постулирующую, что для создания интерактивных ритуалов необходимо физическое присутствие участников группы, которые имеют общие интересы, общие эмоциональные события и единый центр внимания. Мелони экстраполирует эту теорию на онлайн-группы, в частности, на те их виды, в которых есть возможность синхронного общения и обмена фото. Учитывая строгость требований, предъявляемых к последователям про-ана и их удивительно беспрекословное и даже фанатичное следование этим требованиям, понимание воздействия этих групп, тех социальных ситуаций, которые они создают, имеет критическое значение.

Проведенное этнографическое исследование, длившееся 18 месяцев, показало, что последователи про-ана включали все интерактивные ритуалы, позиционировавшиеся в онлайн-группах, в свою повседневную жизнь, что затронуло структуру их идентичности и эмоциональное «Я». Свою идентичность в онлайне пользователи переносили на оффлайновое пространство, в результате чего происходило их объединение. Эмоциональная составляющая коммуникации в этих онлайн-группах являлась базовым элементом, основной целью участников групп было физическое истощение. Они поддерживали друг друга, поощряя тех, кто достигал особенно выдающихся результатов. При этом если кто-то из последователей проявлял сомнение в правильности каких-либо действий, мотивируя их небезопасностью для здоровья, активные участники немедленно подвергали «усомнившегося» жесткой критике, оказывая тем самым групповое давление на участника и поддерживая свою идеологию. Также очень строго контролировались «новички», которые должны были заслужить доверие и показать свою преданность про-ана. Эйфория, получаемая в результате целеустремленного взаимодействия с аналогично мыслящими людьми, становится захватывающей и необходимой для продолжения в пределах сети — как для про-анорексиков, так и для других людей, которые участвуют в иных онлайн-сообществах.

Эмоции ощущения себя «понятым» являются ключевыми в привлечении пользователей к онлайн-сетям, по мнению П. Мелони, и механизмы идентичности и эмоциональности работают в данном случае одновременно и симбиотически. В заключение ученый отмечает важность исследования таких онлайн-групп не только в рамках социологии, но и психологии, и медицины.

Австрийские исследователи Соня Грабнер-Краутер и Софи Биттер рассматривают социальные сети в контексте доверия. В качестве причин вовлеченности пользователей ученые выдвигают такие возможности сетей,

как огромное количество воспроизводимого участниками материала, колossalный объем социальной информации и поддержки. Подчеркивается важность коммерческого потенциала онлайновых социальных сетей, поскольку они обеспечивают легкий и моментальный способ связи компаний с потребителями и наоборот (2).

Исследователи отмечают, что не только количество пользователей сетей менялось в ходе их развития и распространения, но и также объем, и тип раскрываемой ими информации. Хотя пользователи знают о рисках и угрозах, связанных с их действиями онлайн, эти проблемы не отражены в их фактическом поведении. Это явление также известно как парадокс «частной жизни». Миллионы людей, зарегистрированных в социальных сетях, не боятся делиться мыслями, фото- и видеофайлами в среде, которая в значительной степени лишена стандартов безопасности. Существует некая тенденция доверять другим участникам онлайн-сообщества личную информацию и даже вопросы, связанные с финансами (как, например, онлайновые магазины в социальных сетях, действующие по предоплатной системе). Это свидетельствует о том, что в социальных сетях присутствует определенный (в значительной степени негарантированный) контекст доверия.

Концептуальная структура, предлагаемая учеными, помогает понять взаимодействие различных типов вложения и повышения социального капитала и уместности различных стадий и источников доверия. Целью концепта является рассмотрение онлайновых социальных сетей с точки зрения перспективы реализации социального капитала, основывающейся на теории доверия. Отношения между социальным капиталом и доверием являются не односторонними, но взаимными. С одной стороны, обмен социальной и эмоциональной поддержкой в онлайновых социальных сетях был бы ограничен без доверия. С другой стороны, возможна интерпретация доверия как следствия социального капитала.

Структурный аспект вклада социального капитала выражается в том, что пользователи, свободно общающиеся в пределах онлайновой социальной сети, получают доступ даже к отдаленным ее областям и имеют возможность получить новую информацию без каких-либо жестких ограничений. Например, в случае утраты контактов, пользователь может воспользоваться списками контактов других пользователей, которые, по его мнению, заслуживают доверия. Состав связей участника сети также является индикатором их потенциала для получения доступа к желательным информационным ресурсам. Авторы обращают внимание на теорию сильных и слабых связей М. Грановеттера и отмечают, что если задача требует доверия и сотрудничества, предпочтительнее внутренние связи с повторными обменами между небольшим количеством партнеров, но если задача требует рациональности и эффективности, отношения в редко связанных сетях с более многочисленными партнерами намного эффективнее.

Согласно С. Грабнер-Краутер и С. Биттер, в редко связанных сетях, которые более адекватны для повышения социального капитала через их исследование, начальное доверие имеет первостепенную важность, так это

определит, будет ли пользователь фактически участвовать в социальной сети. Следовательно, первое восприятие соответствующих доверию признаков будет важным источником доверия, наряду с поставщиком сайта и технологией работы сети. Напротив, в плотных сетях, которые являются более подходящими для повышения социального капитала через эксплуатацию, первичное значение имеет стабилизация доверия. Поскольку пользователи уже знакомы с правилами сети и механизмами ее управления, здесь центр доверия базируется на прошлых событиях, более длительном пребывании в сети и более глубокой причастности к ней.

Коллектив ирландских ученых во главе с Дереком Грини рассматривают роль социальных сетей в качестве платформы для деятельности праворадикальных сообществ. В фокусе исследования оказались такие онлайновые социальные сети, как Twitter, Facebook, и портал YouTube. Ученые отмечают, что деятельность праворадикальных онлайн-сообществ прогрессировала, начиная с использования специализированных сайтов, и только потом в деятельности стали использоваться масштабные социальные сети. В ходе анализа рассматривались несколько онлайновых групп, причем языковое пространство ученые также не стали ограничивать и включили не только англоязычные, но и немецкую языковую группу. Используя типологию, предложенную Гудвином, они были охарактеризованы следующим образом: организованные политические партии, общественные движения и меньшие группы. Было отмечено некоторое наложение между этими типами, а также то, что официальные партии и общественные движения чаще склонны использовать официальные аккаунты на Facebook и каналы YouTube, в то время как блого-платформы являются более популярными среди других участников (5).

Группа китайских социологов под предводительством Л. Лью исследовала факторы постоянства нахождения в онлайновых социальных сетях рядовых пользователей, основываясь на теории социального капитала, теории потока и объединенной теории принятия и использования технологий. Было установлено, что решающим фактором, виляющим на постоянство пребывания в сети, является воспринятое удовольствие, в отличие от предыдущих исследований, которые показывали, что наиболее важным фактором является воспринимаемая полезность в процессе пребывания в сети. Тем не менее ученые рекомендуют поставщикам онлайновых социальных сетей учитывать оба этих фактора, которые находятся во взаимосвязи друг с другом, делая акцент на развлекательных сервисах платформы. Также, рассматривая социальную сеть в рамках социального капитала, необходимо обеспечивать возможность привлечения и комфорtnого обмена ресурсами между пользователями, что влияет на постоянство пребывания в социальной сети.

В заключение необходимо осветить теорию уже ранее упоминавшегося социолога М. Грановеттера, которая базируется на изучении социальных сетей в качестве объединения социальных позиций — социальных акторов и их связей. Эта концепция с успехом применяется многими социологами для исследования особенностей онлайновых социальных сетей, являясь

своеобразной базой, относительно которой разрабатываются частные концепции.

М. Грановеттер разработал свою теорию социальных сетей до начала использования компьютеров как средства межличностного общения. Сетевая теория этого социолога рассматривает социальные структуры на микро- и макроуровне. М. Грановеттер ввел понятия «сильных» и «слабых» связей, и доказал, что «слабые» связи играют не менее значительную роль, чем «сильные». Слабые связи препятствуют изоляции индивида и способствуют интеграции в обществе. При этом ученый считает важным иметь оба типа связей, но всегда стремиться к расширению «слабых» связей (4).

Развитие онлайновых социальных сетей, все увеличивающееся число предлагаемых ими сервисов и функций, обязательная включенность сетей в повседневную жизнь требуют постоянного пересмотра существующих социологических позиций для их изучения. Эти исследования имеют не только теоретическую, но и прикладную значимость — зная механизмы функционирования онлайновых социальных сетей, особенности влияния онлайн-сообществ на оффлайн-процессы, становится возможным прогнозирование поведения и установок людей в глобальном масштабе.

Список использованной литературы

1. Greenhow C., Robelia B. Informal learning and identity formation in online social networks // Learning, Media and Technology. — 2009. — Vol. 34, № 2. — P. 119–140.
2. Grabner-Kräuter S., Bitter S. Trust in online social networks: A multifaceted perspective // Forum for social economics. 28 march 2013. [Электронный ресурс <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07360932.2013.781517#.uekvay2axu0>]
3. Granovetter, M. Economic action and social structure: the problem of embeddedness // American Journal of Sociology. — 1985. — Vol. 91. — P. 48–10.
4. Granovetter, M. The Strength of Weak Ties // American Journal of Psychology. — 1973. — № 78 (6). — P. 1360–1380.
5. Greene D. et al. Uncovering the wider structure of extreme right communities spanning popular online networks. May 13, 2013 [Электронный ресурс <http://arxiv.org/abs/1302.1726>]
6. Johnson-Lenz, P., Johnson-Lenz, T. Groupware for a small planet // Groupware for the 21st century. — Westport, CT: Praeger, 1994. — P. 269–85.
7. Liu L. et al. Understanding Chinese users' continuance intention toward online social networks: an integrative theoretical model // Electronic markets. April 2013. [Электронный ресурс DOI 10.1007/s12525-013-0131-9]
8. Maloney P. Online networks and emotional energy // Information, Communication & Society. 2013. Vol.16., issue 1. — P.105–124.
9. Pfeil, U., Arjan, R., and Zaphiris, P. Age differences in online social networking A study of user profiles and the social capital divide among teenagers and older users in MySpace // Computers in Human Behavior. — 2009. — Vol.25. — P.643–654.
10. Raacke J., Bonds-Raacke J. MySpace and Facebook: Identifying Dimensions of Uses and Gratifications for Friend Networking Sites // CyberPsychology & Behavior. 2010. — Vol. 11, № 2. — P. 169–174.
11. Rubin AM. The uses and gratifications perspective of media effects// Media effects: advances in theory and research. 2nd ed. — Mahwah, NJ: Erlbaum, 2002, — P.25–48.
12. Steinfeld C., DiMicco J. M., Ellison N. B., Lampe C. Bowling online: social networking and social capital within the organization // Proceedings of the fourth international conference on Communities and technologies. New York, NY, 2009. — P. 245–254.

Л. С. Макарова

Волгоградський державний університет
д. 100, пр-т Університетський, м. Волгоград, Росія

**ОГЛЯД ЗАРУБІЖНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ
ОНЛАЙНОВИХ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ**

Резюме

На сьогодні соціальна взаємодія в мережі Інтернет може конкурувати з безпосередніми міжособистісними взаємовідносинами за рівнем входження в повсякденне життя людини. В центрі уваги соціологів чимраз частіше опиняються соціальні мережі, які стали новими засобами передачі інформації. У статті здійснена спроба теоретичного огляду соціологічних підходів до вивчення феномена онлайнових соціальних мереж.

Ключові слова: соціальні мережі, соціологічні теорії.

L. S. Makarova

Volgograd State University
d.100, pr-t Universitetskij, g.Volgograd, Russia

**THE REVIEW OF FOREIGN SOCIOLOGICAL APPROACHES
TO STUDYING OF THE ONLINE SOCIAL NETWORKS**

Summary

Nowadays social interaction in the Internet can compete to direct interpersonal interaction on inclusiveness degree in daily human life. The social networks, which became new transmission media of the information, appear more often in the focus of the sociologists' attention. The attempt of the theoretical review of sociological approaches to studying of the social networks' phenomenon is undertaken in this article.

Key words: social networks, sociological theories.

УДК 316.334

Н. К. Міхно

аспірантка кафедри соціології

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара,

к. 10, вул. Тітова 16, м. Дніпропетровськ, 49055, Україна

(096)-618-00-22, krupskayanadin@mail.ru

**РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ:
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ**

Основна увага у статті зосереджується на досліджені місця регіональної ідентичності в загальній ідентифікаційній системі сучасного українця. На основі вивчення результатів моніторингових соціологічних досліджень автор фіксує слабкість позицій регіональної ідентичності у порівнянні з іншими видами ідентифікаційних маркерів. Аналізуються особливості та специфічні риси процесів формування регіональної ідентичності та підкреслюється її конструюемий характер.

Ключові слова: ідентичність, регіон, регіональна ідентичність, регіональна спільнота.

Для української самосвідомості вихід у сферу ідентичності завжди боловий, і не лише тому, що соціум постійно відчуває «недосформованість» національно-громадянської ідентичності. Історична доля бездержавного й розчленованого народу складалася так, що навіть осмислення власної культурної ідентичності відбувалося «з боєм», на хвилі протистоянь. Не-вдачі державницьких спроб і модернізаційних проектів змушували знову й знову відшукувати й «конструювати» власну ідентичність, а проекції в минулому, в якому «свое» нерозривно спліталося з «чужим», відкривали майже безмежні простори для міфотворчості. Щодо території й кордонів, то їхні обриси остаточно вималювалися лише у ХХ столітті. Отже, поняття «територіальна ідентичність» для України упродовж століть лишалося умовним, радше символічним [1, с. 43]. Після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації нації і творенню громадянської ідентичності. Системи цінностей і моделей політичної поведінки почали істотно видозмінюватись у нестабільному соціальному середовищі, розмишаючи систему ідентичності. Зі змінами політичних інститутів і соціальної реальності в попередні десятиріччя сконструйована у добровільно-примусовій формі ідентичність помітно деформувалася, але не зникла. Вона розпоршилася та фрагментувалася, склавши певну структуру розмножених ідентичностей. До того ж на поверхню стали спливати більш глибинні нашарування, пов'язані з історично-регіональними особливостями формування локальних ідентичностей. Різні регіони України, ідентифікуючи себе з різними культурами, набували неоднакового історичного досвіду, що значною мірою і дотепер впливає на формування та збереження територіаль-

ної ідентичності [2]. Таким чином, актуалізується необхідність детального вивчення особливостей формування, існування та модифікації ряду територіальних ідентичностей, зокрема регіональної.

Дослідження особливостей ідентифікаційних процесів має досить тривалу історію та ґрунтовні теоретичні доробки. Зокрема, вивченю регіональної ідентичності присвячено ряд наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Серед них на особливу увагу заслуговують змістовні роботи таких українських науковців, як Л. Нагорної, І. Кононова, І. Кураса, О. Стегнія, Н. Черниш, А. Мусієздова, О. Хорошилова, А. Гуцала, Є. Кіш, М. Шульги, Р. Шпорлюка, В. Сташука, В. Рогатіна та ін.

Метою даної статті є виявлення місця та ролі регіональної ідентичності в ідентифікаційній системі українців та простеження особливостей процесів конструювання регіональної ідентичності в сучасній Україні.

В першу чергу, відмітимо, що регіональна ідентичність виступає одним з варіантів територіальної ідентичності. Вона тісно пов'язана з усвідомленням регіональної унікальності і є постійним процесом конструювання і переконструювання самовизначення. Регіональна ідентичність — це соціальне почуття людини, яке примушує його ототожнювати себе з іншими мешканцями даної території. У різні періоди одна із сторін ідентичності стає затребуваною не лише на особовому рівні, але і на рівні соціальному. У стабільних суспільствах зі стійкою національною (загальногромадянською) ідентичністю регіональна ідентичність не виходить на перший план в ієрархії територіальних ідентичностей. У звичайних умовах вона проявляється у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки жителів регіону поза зв'язком з регіональною приналежністю. В умовах послаблення або кризи національної (загальногромадянською) ідентичності регіональна ідентичність може скласти їй конкуренцію, отримавши певний (політичний, етнічний, релігійний, культурний) відтінок. Внаслідок реконфігурації політичного простору, обумовленого розпадом СРСР, відбувається переосмислення різних підстав ідентифікації з політичним співтовариством (національним, громадянським, регіональним, локальним), які в одних ситуаціях доповнюють один одного, а в інших — змагаються один з одним. Отже, в Україні проявилися принципово значимі зміни соціальної тканини суспільства і, передусім, зміни, пов'язані з соціальною і громадянською самосвідомістю та ідентичністю.

Регіональні ідентичності найтісніше прив'язані до території (регіону), але сам конструкт регіону є розмитим, неусталеним та залежить від поставлених цілей застосування. Якщо регіон має чіткі кордони, виразні історичні й соціокультурні особливості, потужну місцеву еліту, «образ регіону» складається природно і на цій основі так само природно формується регіональна самосвідомість. В іншому разі регіональна ідентичність існує у приглушенному, латентному стані, і для її осмисленого прояву потрібні якісь специфічні поштовхи [1, с. 8]. Серед механізмів, що застосовуються для цільового формування регіональної ідентичності, можна виділити наступні: використання механізму конструювання кризової або опозиційної регіональної ідентичності, ідеологічна робота як механізм формування ре-

гіональної ідентичності, образи, символіка, міфологеми, ідеологеми і комунікаційні слогани як механізми формування регіональної ідентичності та ряд інших. Тобто ідентичність багато в чому є конструйованим феноменом і тому її формування або активізація можуть бути об'єктами цілеспрямованих дій. Регіональна ідентичність, в цьому сенсі, може бути як зконструюваною, так і деконструйованою різними способами [3, с. 134].

Конструювання регіональної ідентичності передбачає взаємодію двох процесів — об'єднання та розрізnenня. Щоб ідентифікувати регіональну спільність, необхідно її для себе «визначити» і одночасно відокремити від інших спільностей. Тому розуміння регіональної ідентичності неможливе без понять «межа» і «вони». Для вибудовування меж задіюється цілий ряд ознак — маркерів (реальних і символічних), які дозволяють здійснювати розрізnenня на «своїх» і не «своїх». Дуже важливі практики репрезентації, які включають конструювання меж і передусім смыслових і символічних меж. Відбувається символічне освоєння простору, завдяки якому виникає спільність на основі єдиних символів і загального ціннісного відношення до цих символів. Регіональна ідентичність може бути визначена як процес інтерпретації регіональної своєрідності, через який регіональна унікальність набуває інституціоналізованих рис в певних символах і міфах спітвовариства. Суть же регіональної ідентичності проявляється в процесі конструювання найбільш значимих для спітвовариства виразників її унікальності.

Звідси випливає, що у структурі регіональної ідентичності виділяється два основні компоненти: культурно-ціннісний і стратегічний. Культурний рівень пов'язаний з характеристикою сталих рис регіональної унікальності, ціннісних особливостей спітвовариства. Поява стратегічного рівня має на увазі свідоме використання цих особливостей в практичних цілях, наприклад, для підвищення уваги до регіону, мобілізації спітвовариства та ін. Це свідомий винахід і використання регіональної унікальності (символічна політика, «винахід традицій», політика ідентичності), а також просування конструйованої унікальності, що виражається у формуванні регіонального образу (політика по формуванню іміджу, позиціонування території в зовнішній просторі і так далі) [4, с. 24].

Відмітимо, що, починаючи з 1994 р., в країні здійснюються масштабні моніторингові дослідження тенденцій розвитку українського суспільства, в ході яких простежуються регіональні особливості політичної культури, тенденції етномовного розвитку, електоральні настрої, регіональні виміри зовнішньополітичних орієнтацій, особливості ідентифікаційних процесів тощо. Упродовж відносно довгих років, після розпаду СРСР, багато громадян України відчували себе в ролі «людей на роздоріжжі». Так, за результатами репрезентативного опитування населення північного сходу України у березні 1994 р. одна третина респондентів, як і раніше, вважала себе громадянами СРСР, кожен десятий ідентифікував себе з СНД як подібністю колишнього СРСР, ідентифікація за регіональною складовою залишалася на досить низькому рівні [5, с. 200–201]. З 2003 р. ця ситуація стала помітно мінятися, передусім з точки зору посилення української

громадянської ідентичності і сприйняття України як «своєї батьківщини», але результати проведеного дослідження свідчать, що інтегральний показник ідентифікації з регіоном, областю, селом, районом, містом становить к 2004 р. близько 37 %, що свідчить про досить потужну локальну ідентичність [6, с. 72].

На особливу увагу заслуговують матеріали соціологічного дослідження ідентичностей мешканців полярних регіонів країни, проведене колективом авторів ряду наукових установ. Було здійснено 4 хвилі дослідження — у 1994, 1999, 2004 та 2010 рр. Респонденти представляли населення чотирьох регіонів країни (Центру, Сходу, Півдня і Заходу) приблизно в тих же кількісних пропорціях, які використовувалися в інших вітчизняних (шорічний моніторинг українського суспільства від Інституту соціології НАН України) опитуваннях останнього часу [7, с. 101]. Результати перших трьох етапів опубліковано окремою збіркою, що містить аналітичні статті щодо отриманих даних. Окремим розділом у межах даного дослідження було простеження динаміки такого різновиду соціальної ідентичності як регіональна. З метою вивчення рохзповсюдженості цієї ідентичності використовувалися два ідентитети: загальнорегіональний (мешканець свого регіону) та локально-регіональний (мешканець свого міста). Автори стверджують, що для сучасної України більш вагомою є ідентифікація себе з мешканцями свого населеного пункту, ніж з уявною спільнотою свого регіону [7, с. 103].

На основі трьох опитувань у Львові та Донецьку (1994, 1999, 2004 рр.), останнього перепису населення (2001 р.), а також окремих статистичних даних на 2007 р. проводиться аналіз ідентичностей (етнічних, регіональних, вікових тощо) середнього жителя умовних сходу та заходу країни. Загальнорегіональна ідентичність значно поширеніша на Заході України, тоді як Схід має свій внутрішній поділ. Варто зазначити, що у Львові, окрім локальної регіональної ідентичності, пошиrena також загальна регіональна ідентичність (ідентитет — західняк), тоді як у Донецьку респонденти значно рідше ідентифікують себе із мешканцями Сходу країни в цілому (ідентитет — східняк). Ці висновки цікаві з огляду на те, що саме західний регіон зазвичай сприймають як найбільш строкатий (Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина), тоді як Схід загалом визначають як моно-літній. Статистика спростовує це твердження. Окрема стаття, присвячена порівнянню прикордонних областей Польщі й України, наводить низку ілюстрацій на основі отриманих статистичних даних. На Сході опитування проводилися в Харківській, Дніпропетровській та Донецькій областях, а на Заході — у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Волинській [8].

Порівняну слабкість регіональної ідентичності наочно демонструють ті соціологічні дослідження, у ході яких вона порівнюється з локальною. Приміром, дані дослідження, здійсненого в кінці 2005 р. у рамках проекту «Схід — Захід України: подолання розколу, формування спільної національної ідентичності» Центром О. Разумкова за участю Європейського інституту Університету Цюриха, засвідчили, що відносна більшість жите-

лів країни — понад третина — вважають себе в першу чергу мешканцями місцевостей чи міст, в яких вони живуть. Близько третини — мешканцями України в цілому і лише п'ята частина — мешканцями регіонів, в яких вони проживають. Найбільший відсоток тих, хто віддає перевагу локальній ідентичності (мешканець своєї місцевості чи міста) проживає у Центрі — 43,1 %; мешканцями України в цілому тут вважають себе 25,2 %. На Заході і Сході співвідношення тих, хто вважають себе, в першу чергу, мешканцями своєї місцевості, і тих, хто вважають себе мешканцями України в цілому, приблизно однакове: на Заході — відповідно 38,5 % і 34 %, на Сході — 37 % і 32 % [1, с. 82].

Так, зокрема, теза щодо слабкості регіональної ідентичності перед більш вузькою — локальною підтверджується результатами дослідження «Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII–XXI ст.», проведеного кафедрою українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна наприкінці 2006 — початку 2007 р. У відповідях на запитання «Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?» абсолютна більшість опитаних (73 %) зазначила, що передусім відчувають себе громадянами України, інші варіанти набрали менше 31 % відповідей кожний, що може свідчити про сильну громадянську ідентичність. Водночас 31 % тих, що відповіли, що відчувають себе жителями свого міста/села/селища. Невзажаючи на те, що власне регіональна ідентичність («передусім відчуваю себе жителем свого регіону») займає лише дев'яте місце (13 %), можемо говорити й про значну регіональну ідентичність — кількість тих, хто обрав варіант належності до жителів свого міста/села/селища або ж до жителів свого регіону, становить 41 %, а обидва варіанти одночасно обрав кожний десятий опитаний [9, с. 12–13].

Результати, що були отримані в межах зазначених вище досліджень, свідчать про досить низьку активність регіональної ідентичності у порівнянні з іншими видами територіальних ідентичностей. Однією з причин, за допомогою якої ми можемо пояснити даний факт, є низький рівень екстерналізації самого поняття «регіон».

В сучасних умовах розвитку українського суспільства регіональні ідентичності є результатом не стільки впливу об'єктивних історичних, соціо-культурних і геополітичних чинників, скільки політичної мобілізації населення і застосування елітами та політичними партіями технологій, які штучно відтворювали окремі відмінності, міфи й стереотипи сприйняття регіонів. Одним з міфів, що є присутнім у політичному дискурсі, за допомогою якого відбувається конструювання образу регіону, є міф щодо наявності розколу Української держави на дві складові, відмінні між собою за рядом характеристик, по вісі схід — захід. Зазначена регіональна диференціація в Україні у векторі схід/захід, передбачає наявність відмінних ідентичностей. Публічність дискурсу щодо «двох Україн» призводить до того, що саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян та міжнародна спільнота. У праці «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон писав про Україну як розколоту країну з двома різними культурами: «Лінія розлуки між цивілізаціями, що відокремлює Захід від

православ'я, проходить прямо її центром ось вже декілька століть». Таким самим є самосприйняття української спільноти: 47,4 % українських громадян, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Розумкова в квітні 2005 р., визнавали наявність розколу за регіональною ознакою [10].

Проте регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипізований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України. До того ж і Схід, і Захід також регіонально диференціюються, наприклад, на Заході вирізняють ще чотири субрегіони — Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Все ж регіональні ідентичності Західної та Східної України найбільш акцентовані, знакові в масовій свідомості, ЗМІ, політичному дискурсі, науковій літературі й найбільше впливали та впливають на суспільно-політичні процеси у сучасній Україні.

Регіональне розмежування на Схід та Захід було закладене та посилювалось належністю держав, до складу яких входили українські землі, до різних цивілізацій — західної (европейської) та євразійської, а також різних традицій християнства — католицької (греко-католицької) та православної. Сегменти української спільноти, як зазначав С. Гантінгтон, «сили відштовхування розколоювали на частини і притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Це формувало у них відчуття, що вони — різні народи і належать до різних територій» [10]. Географічне і geopolітичне становище українських земель зумовили формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій — на культурному пограниччі. Різний історичний досвід, почуття й переживання, закріплені в історичній пам'яті, архетипах і міфах, зумовили інші параметри розмежування — ментальність, цінності, політичну культуру [10]. Категоріальна структура регіональної ідентичності представлена набором найбільш суттєвих ознак, що характеризують внутрішні особливості цього регіонального співтовариства, а також його місце і роль в системі регіональних взаємодій. Сукупність ознак регіональної ідентичності представляється доцільним згрупувати у блоки територіально-поселенських, політичних, економічних, соціокультурних, культурно-історичних, природно-географічних компонентів.

Регіональні ідентичності Сходу та Заходу України розрізняються й за основою свого формування. Регіональна ідентичність Заходу формувалась на етнічній основі, конструювалась національною культурою, з якою ототожнювали і ототожнюють себе західні українці і яка творить сенс існування нації (чи етнічної спільноти). Східноукраїнська ідентичність формувалась на космополітичній основі, що й сприяло безконфліктному нав'язуванню російської культурної традиції. Різна основа західноукраїнської і східноукраїнської ідентичності зумовила один з важливих параметрів розмежування між Сходом та Заходом — мовний. Цивілізацій-

ні за своїм походженням ознаки розмежування наклалися на економічні, соціальні та політичні, поглиблюючи регіональне розмежування великих регіонів України.

Тобто український регіональний контекст має такі особливості: регіональні відмінності значно глибші, ніж у країнах Європи, і набувають рис цивілізаційного характеру; регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава; переважання (особливо на Сході та Півдні) регіональної та місцевої ідентичностей над загальнонаціональною і державною; спрощене сприйняття регіонального розмаїття; дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному рівнях, елементи чужості у взаємосприйнятті; взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей; спроби конструктування етнічних відмінностей (української та російської) як основи західноукраїнської та східноукраїнської ідентичності; вплив зовнішніх чинників на відтворення та конструктування регіональних ідентичностей в Україні [10].

Таким чином, зазначимо, що соціологічні дослідження в Україні, з одного боку, показують, що населенню різних регіонів України бракує спільніх цінностей, єдиного погляду на історію як риси соціальної культури та що в масштабах країни ще не сформувалася громадянська національна ідентичність. Виникає консталіція культури (до якої входить система цінностей, найуживаніша мова, політична ідеологія), зовнішньополітичних орієнтацій і регіональних ідентичностей, які в сукупності дають підстави говорити про наявність поляризованого територіального поділу країни, з іншого боку, результати соціологічних досліджень демонструють, що, незважаючи на усвідомлення населенням України множини розбіжностей між окремими регіонами країни, особистісна ідентифікація себе з регіональною спільнотою знаходиться на досить низькому рівні, більш вираженою локальною ідентичністю виступає ідентичність з містом проживання. Дані результати свідчать, що попри наявність активного публічного обговорення щодо існування відмінних між собою регіонів, активізацією політичного дискурсу щодо регіонів та присутністю даного утворення в предметній сфері науковців різного профілю, регіональна ідентичність не виступає на перший план у порівнянні з іншими видами ідентичностей. Даний факт можливо пояснити неефективністю процесів конструктування регіонів, оскільки закладене змістовне визначення поняття «регіон» є або занадто узагальненим, або надзвичайно містким та широким, в результаті чого відсутні чіткі усвідомлення населенням, що можна сприймати за регіон. Також на відсутність спрямування ідентифікаційного вектора на регіональний рівень обумовлена ситуацією понаднормової політизації терміна «регіон» в українському суспільстві.

Список використаної літератури

1. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. — К.: ПлЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.

2. Сташук В. Региональна ідентичність як фактор (дез) інтеграційних процесів в Україні / В. Сташук [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/publika/732>.
3. Рогатин В. П. Регион государства как воображенное сообщество : к вопросу о формировании региональной идентичности / В. П. Рогатин // Грані. — 2005. — № 3 (41). — С.132–136.
4. Назукина М. В. «Изобретение традиций» как механизм конструирования национальной идентичности / М. В. Назукина // Информационный бюллетень Национального Института развития современной идеологии. — М.: НИРСИ, 2007. — № 1. — С. 22–25.
5. Куценко О. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / Е. А. Якуба, О. Д. Куценко, Л. М. Хижняк, М. А. Безносов, И. А. Евдокимова. — Харьков: Основа, 1997. — 230 с.
6. Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. — 157 с.
7. Черниш Н. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їхнього вивчення / Н. Черниш // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. — 2011. — С.100–110.
8. Україна модерна («Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні». Спеціальний випуск). Ч. 12 (2). — Київ-Львів, 2007. — 360 с.
9. Мусієздов А. В пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ) / А. Мусієздов // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2007. — Вип. 1. — С.11–21.
10. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Н. К. Михно

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
К. 701, пр.Гагарина, 72, г.Днепропетровск, 49055, Украина
(096)-618-00-22, krupskayandin@mail.ru

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНЦЕВ: ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУИРОВАНИЯ

Резюме

Основное внимание в статье сосредоточено на исследовании места региональной идентичности в общей идентификационной системе современного украинца. На основании изучения результатов ряда социологических исследований автор фиксирует слабость позиций региональной идентичности в сравнении с другими видами идентификационных маркеров. Анализируются особенности и специфические черты процессов формирования региональной идентичности и подчеркивается ее конструируемый характер.

Ключевые слова: идентичность, регион, региональная идентичность, региональное сообщество.

N. K. Mikhno

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
K.701, pr. Gagarina 72, Dnipropetrovsk, 49005, Ukraine

REGIONAL IDENTITY OF MODERN UKRAINIANS: FEATURES OF CONSTRUCTING

Summary

The main attention in this article is focused on the research areas of regional identity in the general system of modern Ukrainian identity. On the basis of the results of a number of sociological research, the author captures the weak position of regional identity in comparison to other forms of identification markers. Analyzes the characteristics and specific features of the formation of regional identity and the constructed nature of its highlights.

Key words: identity, region, regional identity, regional community.

УДК 316.4.063.3.62

М. В. Мосьондз

асистент кафедри історії та політичної теорії
Державного вищого навчального закладу
«Національний гірничий університет»,
к. 63, корп. 1, 19, просп. К. Маркса, м. Дніпропетровськ, 49005, Україна
м.т.: 067 610 37 37; E-mail: mosendzm@yandex.ru

**ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУЧASНОЇ МОЛОДІ
В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ**

Статтю присвячено аналізу сутності та основних проблем соціальної інтеграції сучасної молоді, що є складовою процесу структурації суспільства, визначеню напрямів її наукового дослідження в сучасній соціологічній думці, розгляду особливостей конструювання інтеграційних практик різними групами української молоді в полях економіки, освіти та ін.

Ключові слова: інтеграція, молодь, інтеграційна практика, самореалізація, соціокультурний простір.

Соціальний статус сучасної молоді, суперечності її соціалізації, соціальні орієнтації, ставлення до суспільних проблем і перспектив досить неоднозначні і залишають широкий простір для наукової інтерпретації. Актуальні питання методології соціології молоді, класифікація соціологічних теорій молоді, особливості цієї соціальної групи, сучасна специфіка її соціального становлення активно висвітлюються не тільки в наукових джерелах, але й у підручниках [1] і словниках [2]. Однак до цього часу невідпрацьовані концептуальні питання щодо моделі конструювання інтеграційних практик сучасної молоді. У роботах багатьох авторів (Ю. Зубок, В. Чупрова, Ю. Вишневського, Л. Гуслякової, І. Коня, Л. Сокурянської, Б. Ананьєва, І. Антонович, В. Лукова та ін.) наголошується на тому, що молодь є не тільки об'єктом виховання, а й суб'єктом діяльності, а сама суб'єктність молоді виражається у її здатності до самореалізації в результаті власної свідомої, раціональної активності на рівні повсякденності. «Ефективність соціального і культурного розвитку молоді визначається, з одного боку, тим, які умови створює суспільство, а з іншого — тим, наскільки молоде покоління користується в повсякденності накопиченими знаннями, уміннями і навичками. Молодь, що є структурним елементом суспільства, має статус, позицію в суспільстві, що визначається функціями молодого покоління. Соціальний статус молоді розкривається в її об'єктно-суб'єктних характеристиках. З одного боку, молодь — це соціальний об'єкт, основними функціями якого є навчання і виховання. З іншого боку, молодь — це соціальний суб'єкт, для якого характерні три основні функції — відтворювальна, трансляційна, інноваційна» [3, с. 24–36]. Сучасна ж молодь для відтворення і удосконалення свого життєвого простору має нові можливості і ресурси, яких не було в розпорядженні попередніх

поколінь. Проте існує чимало як об'єктивних труднощів соціальної інтеграції молоді, так і суб'єктивних, які пов'язані з добровільним індивідуальним самовиключенням. Відомо, що серед молоді є група, яка нічим не зайнята і яка не має соціально значимих перспектив. Є серед молоді і ті, хто в даний момент знаходиться в ситуації обмеженого вибору, попадає в зони ризику і не може вибратися з них самостійно. У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку шляхів та механізмів ефективної інтеграції молоді до соціального простору, вивчення можливостей прогнозування та керування даним процесом, які забезпечують стійкість і спрямованість соціального розвитку молоді.

Мета статті — проаналізувати сутність та основні проблеми соціальної інтеграції сучасної молоді, визначити напрями її наукового дослідження в сучасній соціологічній думці.

Звернемо увагу на те, що «соціальна інтеграція молоді відображає: 1) характер зв'язків між суспільством як цілим і молоддю як його частиною, що виникають у процесі її включення в соціальну структуру і спрямовані на відтворення стійких суспільних відносин і цілісності суспільства; 2) сукупність процесів, що визначають різні форми внутрішньогрупової єдності молоді» [2, с. 152].

Динаміка соціального і культурного життя зумовлює і саморозвиток молоді як соціокультурної спільноти. Включення молоді в активне громадське життя сприяє її інтеграції в існуючу систему громадських стосунків [4, с. 343]. При цьому «особливістю молодіжної культури є її неоднорідність. Недостатня увага до молодого покоління, що вступає в життя, перевторює його на потужний чинник дестабілізації суспільства [4, с. 350]. Моделі інтеграційних практик сучасної молоді мають бути варіативними, що обумовлено багатьма чинниками. Так, молодь — це прошарок суспільства, який у повсякденному житті часто потрапляє під вплив суспільних настроїв, що призводять до хаосу, безладу і розколу суспільних відносин [5, с. 187–189]. Саме тому «молоді потрібна властива старшому поколінню стійка світоглядна, моральна позиція, що проявляється в соціальній відповідальності, порядності і щирості, щоб зайняти гідне становище в суспільстві і бути йому корисною» [6, с. 5596].

Варіативність соціальної інтеграції молоді проявляється як в часовому вимірі, так і в просторовому, що особливо наочно проявляється при порівнянні життєвих траєкторій мешканців центру і провінції. Умови провінції накладають відбиток на конструювання інтеграційних практик молоді. Дані, отримані російськими соціологами в ході дослідження «Молодь в соціокультурному просторі провінції» (дослідження проведено в квітні — червні 2008 р. у Костромській, Іванівській і Ярославській областях, вибірка квотна, стратифікована за статтю і віком, обсяг вибірки — 1320 осіб), дозволяють зробити висновок про те, що соціальна інтеграція молоді провінції має ряд особливостей. Серед чинників, що впливають на динаміку життєдіяльності молодого покоління, особливе місце займає соціокультурний простір, у якому проходить життєдіяльність молоді. «Сьогоднішня провінційна молодь опиняється в ситуації, коли загальна ескалація ризику в

суспільстві посилюється за рахунок зростання окремих його типів на периферії, що призводить до спотворення соціалізаційних траєкторій молодого покоління, відчуження його від базових соціальних практик і адекватних сучасності моделей життєвого шляху» [7, с. 5728]. Самореалізація молоді в провінції має об'єктивні обмеження (у тому числі інфраструктурні). Продедене дослідження дозволило виявити базові проблеми, що стоять перед молодіжною сферою в російській провінції: 1) проблема адаптації молодих провінціалів в умовах глобального міста; 2) проблема життєвого фальстарту; 3) проблема «інтелектуальної мобільності» (постійне переміщення молодих інтелектуалів, лідерів, від периферії до центру (з села в обласний центр, з обласного центру в мегаполіс або столицю), що позбавляє провінцію соціальних лідерів, а іноді і руйнує самих цих лідерів; 4) проблема невизначеності ідентичності провінційної молоді. Основні особливості провінції як особливого соціокультурного феномена такі: 1) характер інституціоналізації, що запізнюються; 2) трансформація інституціональних практик «глобального міста»; 3) збереження і відтворення традиційних інститутів соціалізації. «Виокремлені особливості провінції серйозно впливають на життєві стратегії молодих людей, що мешкають в ній, формуючи особливий тип соціалізації молодого покоління, названий нами амбівалентною соціалізацією. Амбівалентна соціалізація — це симбіоз двох культурних програм, що транслюються центром і периферією. Центр формує культурні цілі і цінності, життєві сенси, критерії успіху, рівень домагання і т. д.» [7, с. 5730–5731]. Виходячи з цього, можна прогнозувати: культурний розвиток може успішно проходити за допомогою технології впровадження соціальних ініціатив молоді [8, с. 142–152]. Ці ініціативи технологізуються в процесі політичної участі у життєдіяльності соціуму, у т. ч. регіонального. Наприклад, О. Сафронов на матеріалах соціологічного дослідження дійшов висновку про особливий механізм інституціоналізації молодіжних політичних практик в провінції [9, с. 65–82]. Поширенням стає підхід, згідно з яким критерієм соціального розвитку молоді виступає ступінь (міра) її суб'єктності в суспільному відтворенні» [10, с. 6].

Конструювання соціальної інтеграції молоді включає також урахування включення/виключення, які залишаються одним із принципів структурації сучасного суспільства [11, с. 98–114]. Причиною соціального виключення молоді стає зруйнування традиційних каналів інтеграції. При цьому соціальне виключення може зумовлюватися протестною поведінкою молоді, що є свідоцтвом конфлікту з соціумом. Загалом природа конфліктів між молоддю та суспільством має підстави: «особливості становища (статусу) молоді в соціальній структурі суспільства; характер її взаємодії з інститутами соціалізації; приналежність до того чи іншого типу культури (субкультури), що відрізняється своєрідним способом діяльності, особливими формами організації молодих людей» [12, с. 36].

Пострадянську молодь взагалі відрізняє поєднання сучасних і традиційних поведінкових настанов. Тому невипадково дослідники відмічають такий факт: «У дії соціальних механізмів регуляції соціального розвитку молоді виділяються процеси самоупорядкування і саморегуляції, які ви-

тісняють ті, що втрачають ефективність в подібних ситуаціях цілеорієнтовані методи впливу соціальної регуляції. Тому вибір форм активності в цих умовах альтернативний і багатоваріантний і набуває характеру саморегуляції. Рефлексія проявляється в різних сферах життедіяльності в конкретних життєвих ситуаціях. Об'єктом рефлексії виступають умови життедіяльності, власна статусна позиція і можливості їх зміни за допомогою суб'єктної активності. Інтенсивність і спрямованість рефлексії безпосередньо пов'язані з уявленнями молоді про структуру її можливостей, перспективи суб'єктної активності, рівнем довіри і свободи. Як наслідок рефлексії формують різні способи соціальної активності з характерними ознаками прискорення, імітації, індивідуалізації, самозбереження і ризику» [13, с. 560].

Ю. Вишневський і В. Шапко вказують на різноманітні форми парадоксальної поведінки молоді радянського і пострадянського періодів. На основі вивчення результатів конкретних соціологічних досліджень вони констатують, що в даний час серед молоді більш сильно проявляються чинники, які сприяють диференціації, ніж фактори інтегруючі. Проведені ними дослідження виявили розбіжності в ціннісних орієнтаціях між поколіннями: як виявилося, між «батьками» і «дітьми» не простежується значного ціннісного розриву. Тоді як усередині самої молодіжної групи відмінності в цьому відношенні за деякими параметрами навіть вищі, ніж між молодіжною групою і старшими поколіннями [14, с. 26–36].

«Ідея диференціації цінностей в залежності від тих чи інших факторів (статі, віку, навчально-освітнього статусу, професійної діяльності, сімейного стану та ін.) в публікаціях представлена слабо або взагалі не згадується» [15, с. 132]. Однак численні дослідження доводять, що молодь орієнтується на прагматичні цінності (це більш властиво для юнаків). Це стосується насамперед освіти, яка дозволяє в перспективі поліпшити «якість життя», завоювати певний соціально-економічний статус. Орієнтація на освіту проявляється більше у дівчат [16, с. 89–92].

Для виявлення характеру можливостей різних груп молоді у сфері освіти Д. Костянтиновський розробив і застосував кількісні і якісні показники, що охоплюють професійні орієнтації та індивідуальні шанси учнів. Їх взаємодія становить траекторію життєвого шляху індивідів і груп. При цьому життєві шляхи трактуються автором як реалізація можливостей, що надаються суспільством, яке підкреслює соціальну сутність даної проблеми [17].

Невдоволеність якістю освіти орієнтує чимало молоді на навчання за кордоном. Втім, «як показав аналіз життєвих шляхів осіб, що отримали освіту за кордоном, їх подальший шлях складається під впливом того, наскільки людський капітал, який вони мають (кваліфікації, спеціалізації, знання, уміння, додаткові навички), збігається або не збігається з попитом на ринку праці після повернення на батьківщину» [18, с. 163].

Ще одним напрямом професійної інтеграції молоді стає неперервна освіта, постійний пошук додаткових знань з метою формування відповідних компетентностей, що сприяють бажаному працевлаштуванню. «Основними

чинниками і мотивами звернення до додаткового навчання працюючих молодих людей стають як спонукання, що йдуть від зовнішнього виробничого і соціального середовища, так і потреби розвитку професійної кар'єри» [18, с. 165]. Однак при цьому вплив освіти на життєвий успіх неоднозначний і навіть суперечливий. Слід в цьому питанні навести роздуми Г. Чедріниченко: «Ніколи освіта не була і не є прямою і незмінною гарантією життєвого успіху. В той самий час, визначаючи зайняття і статус, шанси соціальної мобільності, професійну кар'єру, доступ надалі до різноманітних громадських благ, тобто, маючи одночасно економічну, соціальну і символічну цінність, освіта істотно впливає на вірогідність життєвого успіху. Ось чому в сучасному суспільстві формується ряд конфліктів між різними соціальними прошарками і групами з приводу освіти, демократичної або меритократичної, селективної моделей її розвитку» [18, с. 13].

Освіта як загальна, так і професійна є складовою трудового потенціалу молоді. Аналіз змісту, напрямів, перспектив формування і розвитку трудового потенціалу молоді фіксує виникнення проблем, викликаних нестачею трудових ресурсів, посиленням трудових міграційних процесів, потребами інноваційної економіки. Нова система трудових відносин потребує працівника з новими якостями [19].

Специфічних навичок і компетентностей вимагає так звана дистанційна зайнятість, у яку включається все більше працівників, особливо молодих, які є найбільш для цього підготовленими. Цінність дистанційної трудової діяльності на індивідуальному, груповому і соціальному рівнях постійно зростає. «Ресурси дистанційної зайнятості, що реалізовується саме за допомогою електронних нововведень, цікаві молодим у зв'язку з гнучким графіком роботи, можливістю працювати на зарубіжні компанії, транснаціональні корпорації. Постіндустріальне суспільство (інформаційне) розширює сам простір зайнятості людини, а в певні моменти робить його межі «прозорими». Трудова діяльність на основі інформаційно-цифрових технологій (дистанційна зайнятість) стає транснаціональною, потенційно (за бажанням, необхідністю) — глобалізованою» [20, с. 5689–5690]. Це підвищує роль інтеграційних практик в полі освіти, адже рівень освіти підвищує конкурентоспроможність молоді. Але, «щоб не бути аутсайдером в конкурентній боротьбі і адекватно реагувати на зовнішні виклики і загрози, молоді люди повинні розвивати творчі здібності й уміти адаптуватися до соціальних умов, що змінюються» [20, с. 132]. Це в першу чергу стосується включення молоді у трудове життя, розвитку професійної кар'єри і успішної професійної траєкторії.

«У методологічному плані звернення до концептів освітня і професійна траєкторії замість традиційних понять, що означають перехід від освіти до праці, викликано трансформаціями соціальної практики. Традиційна модель переходу «навчання — робота» як дискретної, послідовної зміни навчальної діяльності на трудову, усе більш відходить в минуле. Розширення інвестицій в освіту (загальну, професійну, додаткову як в структурах формального, так і неформального та інформального навчання), а також поширення серед молоді нестандартної зайнятості (що дозволяє поєднува-

ти і/або поперемінно чергувати навчання і роботу) сформували за останні 15 — 20 років нову модель освітньої і трудової поведінки в початковий період самостійного життя молоді — тривалий взаємопов'язаний процес поперемінного або паралельного звернення і відновлення навчання і роботи. Цей процес адекватніше може бути описаний в поняттях освітніх і професійних траекторій» [18, с. 108].

Однак сфера праці і зайнятості в сучасному суспільстві залишається простором соціальних нерівностей, що позначається на інтеграційних практиках молоді. До найбільш поширених видів соціальних нерівностей у сфері зайнятості, з якими стикається особистість, відносяться такі: нерівність доходів економічно активного населення; професійна нерівність (нерівності в ієрархії професій та видів зайнятості, посад і спеціалізацій); гендерна нерівність і професійна сегрегація; різна адаптованість окремих груп (соціально-демографічних, професійних тощо) до ринкових умов [21].

Важко переоцінити роль економічних знань у інтеграційних практиках молоді. Так, Л. Хижняк наголошує на тому, що «без певного запасу «ринкових знань» проблематичною стає інтелектуалізація економіки і, як наслідок — усталений соціальний розвиток на сучасному економічному підґрунті, де визнана потенційно значуща роль інтелектуального потенціалу. Економічне знання є системою світоглядних уявлень, які беруть на озброєння індивіди і групи у своїй повсякденній економічній поведінці. Його підґрунтам стають, *по-перше*, інформація про економічне середовище, *по-друге*, досвід економічного господарювання або вирішення життєвих проблем економічними засобами, *по-третє*, комунікативні дії, що дозволяють раціонально підходити до використання ресурсів (наявних і потенційних). Економічне знання, як і будь-які інші види знань, виконує три основні функції, а саме: онтологічну (забезпечує уявлення про економічну ситуацію, економічний стан країни тощо); орієнтаційну (вказує напрям і спосіб здійснення цілеспрямованої економічної діяльності); оціночну (визначає норми відносин і стосунків в економічній сфері)» [22].

Отже, в сучасних умовах процес соціальної інтеграції молоді як складової процесу структурації наповнюється новим змістом. Суб'єктивно-ціннісний вимір соціальної структури стає домінантним. Динаміка соціокультурних змін вимагає відповідної трансформації системи формування особистості молодої людини. Пошук механізмів, що забезпечують стабільність суспільства за допомогою інтеграційних процесів, визначення їхніх перспективних моделей у сучасній Україні залишаються однією із найважливіших проблем науки і практики.

Список використаної літератури

1. Зубок Ю. А. Социология молодежи : учеб. пособие / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров. — М. : Моск. гос. ун-т путей сообщ. (МИИТ), 2009. — 322 с.
2. Социология молодёжи: энциклопедический словарь / отв. ред. Ю. А. Зубок и В. И. Чупров. — М. : Academia, 2008. — 608 с.
3. Шилова Л. С. Образ успеха и жизненные стратегии молодежи / Л. С. Шилова // Вестник Омского университета. — 2008. — № 1/2. — С. 24–36.

4. Луков В. А. Теории молодежи. Междисциплинарный анализ / В. А. Луков. — М. : Канон+ РООИ «Реабилитация», 2012. — 528 с.
5. Елишев С. О. Современные подходы к определению понятия «молодежь» в социологии / С. О. Елишев // Вестник Моск. ун-та. Сер.18. Социология и политология. — 2009. — № 3. — С. 187–189.
6. Закарьяева М. С. К социальному статусу и ролям современной молодежи / М. С. Закарьяева // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие: материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РГ, ИСППИ. — М. : РОС, 2012. — С. 5593–5596.
7. Смирнов В. А. Жизненные стратегии провинциальной молодежи как предмет региональной молодежной политики / В. А. Смирнов // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РГ, ИСППИ. — М. : РОС, 2012. — С. 5729–5735.
8. Королева Г. М. Социальные инициативы молодежи в культурном развитии регионов / Г. М. Королева // Социально-гуманистические знания. — 2010. — № 2. — С. 142–152.
9. Сафонов А. Н. Институциональный подход к анализу включенности молодежи в политические практики современной России: монография / А. Н. Сафонов; под общ. ред. проф. В. Н. Петрова. — Краснодар : Издательский Дом Юг, 2012. — 102 с.
10. Чупров В. И. Молодежь в общественном воспроизводстве: проблемы и перспективы / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок. — М. : РИЦСПИ РАН, 2000. — 116 с.
11. Дмитриева А. В. Социальное включение/исключение как принцип структурации современного общества / А. В. Дмитриева // Социологические исследования. — 2012. — № 2. — С. 98–114.
12. Зубок Ю. А. Социальная интеграция молодежи в условиях нестабильного общества / Ю. А. Зубок. — М. : Социум, 1998. — 142 с.
13. Зубок Ю. А. Рефлексия в механизме регуляции социальной активности молодежи / Ю. А. Зубок // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие : материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РГ, ИСППИ. — М. : РОС, 2012. — С. 5600–5602.
14. Вишневский Ю. Р. Парадоксальный молодой человек : [социология молодежи] / Ю. Р. Вишневский, В. Т. Шапко // Социологические исследования. — 2006. — № 6. — С. 26–36.
15. Гегер А. Э. Выявление индивидуальных и групповых ценностей в группе молодежи : релевантные методические решения / А. Э. Гегер // Социологические исследования. — 2010. — № 1. — С. 132–141.
16. Скутнева С. В. Стратегии жизненного самоопределения молодежи в трудовой сфере / С. В. Скутнева // Социологические исследования. — 2006. — № 10. — С. 89–92.
17. Константиновский Д. Л. Неравенство и образование. Опыт социологических исследований жизненного старта российской молодежи (1960-е годы — начало 2000-х) / Д. Л. Константиновский. — М. : ДСП. 2008. — 552 с.
18. Чередниченко Г. А. Образовательные траектории и профессиональные карьеры (на материалах социологических исследований молодежи) / Г. А. Чередниченко. — М. : ИС РАН, 2012. — 332 с.
19. Формирование трудового потенциала молодежи северного региона / М. Ш. Абдрахманов. — Салехард : ГУП ЯНАО «Красный Север», 2011. — 256 с.
20. Гуляихин В. Н. Молодежные и детские объединения как субъекты вторичной социализации: опыт регионального исследования / В. Н. Гуляихин, А. П. Галкин, Е. Н. Васильева // Социологические исследования. — 2012. — № 7. — С. 127–133.
21. Хижняк Л. М. Сфера праці і зайнятості в сучасному суспільстві як простір соціальних нерівностей / Л. М. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць. — К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — Вип. 11. — С. 80–95.
22. Хижняк Л. М. Проблемні поля в економічній освіті в умовах інтелектуалізації економіки і модернізація освітньої політики / Л. М. Хижняк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Вип. 18. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — С. 402–405.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2013

М. В. Мосендрз

Государственное высшее учебное заведение
«Национальный горный университет»,
кафедра истории и политической теории,
к. 63, корп. 1, 19, просп. К. Маркса, г. Днепропетровск, 49005, Украина

**ПРАКТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ
МОЛОДЕЖИ В УКРАИНСКИХ РЕАЛИЯХ**

Резюме

Статья посвящена анализу сущности и основных проблем социальной интеграции современной молодежи, которая является составляющей процесса структуриации общества, определению направлений ее научного исследования в современной социологической мысли, рассмотрению особенностей конструирования интеграционных практик различными группами украинской молодежи в полях экономики, образования и др.

Ключевые слова: интеграция, молодежь, интеграционная практика, самореализация, социокультурное пространство.

M. V. Mosendz

State Higher Educational Institution «National Mining University»
Department of History and Political Theory, National Mining University,
room 63, Bldg. 1, 19, ave. K. Marx, Dnepropetrovsk, 49005, Ukraine

**PRACTICE OF SOCIAL INTEGRATION OF MODERN YOUTH
IN UKRAINIAN REALITIES**

Summary

This article examines the nature and basic issues of social integration of the youth as part of the process of structuration of society, identifying areas of research in contemporary sociological thought, consideration of design features integration practices different groups of Ukrainian youth in the fields of economy, education and others.

Key words: integration, youth integration practice, self-realization, social and cultural space.

УДК 316.33:321

М. О. Передерій

спеціаліст соціологічної науково-дослідної лабораторії кафедри соціології управління Донецького державного університету управління
к. 415, вул. Артема 94, м. Донецьк, 83015, Україна
тел. 0953940664, e-mail: marisha-eremina@rambler.ru

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті представлений соціологічний аналіз соціально-демографічних характеристик групи посадових осіб місцевого самоврядування за результатами соціологічних досліджень, проведених за участю автора. Визначається необхідність популяризації органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, посадові особи місцевого самоврядування, соціальний портрет, соціально-професійна група, професія.

Останнім часом роль органів місцевого самоврядування суттєво підвищується. Цивілізаційний розвиток суспільства потребує, щоб вони були найвищою мірою організаційно налагоджені, законодавчо забезпечені, укомплектовані кваліфікованими кадрами, здатними аналізувати процеси і робити адекватні висновки, організовувати і проводити в життя прийняті рішення.

Посадові особи місцевого самоврядування — нова професійна група в українському суспільстві. Її поява пов'язана з функціонуванням органів місцевого самоврядування, що актуалізувало дослідження їх кадрового складу, соціально-демографічних характеристик даної групи.

Початок аналізу проблеми місцевого самоврядування було покладено в роботах Ж. Ж. Руссо, А. де Токвіля та ін. Серед вітчизняних дослідників найбільш повно і комплексно узагальнили накопичені знання з проблем місцевого самоврядування Н. П. Анциферов, А. І. Васильчиков, Л. А. Веліхов, А. Д. Градовський, І. А. Голосенко, В. В. Берега, П. Д. Біленчук, І. А. Грицяк, І. В. Тищенко та ін. Проблеми та перспективи місцевого самоврядування у сучасній Україні досліджували В. Бесчастний, Б. Андрєюк, І. Дегтярьова, Ю. Делія, О. Я. Лазор, В. Устименко, Г. Чапала та ін.

У соціології до вивчення місцевого самоврядування звертався В. В. Бурега, який розглядав його як самодостатню та рівноправну з державним управлінням форму народної влади. Г. П. Зінченко та В. Г. Ігнатова аналізували спільноти державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування як велику за чисельністю і значущу саме по своїй діяльності групу, персонал сфери державного управління як соціальний шар досліджував Д. А. Міхеєв, чиновництво як соціально-професійна група досліджувалося С. Г. Клімовою та Н. Г. Чевтаєвою та ін.

У цілому слід зазначити, що накопичений достатній досвід дослідження різних аспектів соціально-професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування, їх діяльності, однак мало зверталося уваги на їх соці-

альний портрет. Нашою метою є дослідження соціально-демографічних складових соціального портрету посадових осіб місцевого самоврядування у м. Донецьку.

Органи місцевого самоврядування є своєрідним посередником між владними структурами та населенням, громадянським суспільством. Від соціально-професійних особливостей посадових осіб місцевого самоврядування, їх життєвих стратегій у професійній сфері залежить ефективне функціонування державної влади в цілому.

Водночас необхідно зазначити, що сьогодні діяльність органів місцевого самоврядування викликає численні зауваження з боку громадян. Помітною є тенденція відсутності чіткого уявлення зі сторони громадськості, хто такі посадові особи місцевого самоврядування, існують проблеми взаємодії органів місцевого самоврядування з населенням.

Одне з неподавних досліджень громадської думки мешканців міста Донецька, яке проводилося за участю автора, виявило, що «...працівники виконкомів сприймаються населенням як не завжди грамотні бюрократи, що працюють виключно за планом і для звітності, а також як управлінці, які мають низький рівень освіти та не завжди орієнтуються в питаннях юридичного та економічно характеру» [1, с. 11].

Згідно з результатами дослідження, основним суб'єктом, відповідальним за соціально-економічний стан у регіоні, донеччани визначають саме місцеве самоврядування: міський голова (37 %), облрада (36 %), депутати облради (27 %) [1, с. 20]. Найбільш значущими функціями місцевого самоврядування мешканці міста Донецька визначили «надання соціальних послуг населенню» — 62 %, «забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку території» — 52 % та соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян — 42 % [1, с. 15].

Можна зробити висновок, що населення сприймає органи місцевого самоврядування як структуру, схожу за своїми завданнями з ЖКГ чи органами соціального захисту. Це думка частково вірна, однак не зводиться тільки до перерахованих уявлень, вона скоріше доповнює названі служби, маючи в основі своєї діяльності абсолютно інші цілі.

Існує потреба у презентації та популяризації в суспільстві органів місцевого самоврядування, їх діяльності і значущості для населення. Для цього важливий опис професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування за допомогою соціального портрету даних груп.

Вивчення професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування звертає дослідників до теоретичної спадщини П. А. Сорокіна і його розуміння професії та рефлексології професійних груп. Його біхевіористський підхід може служити підставою для дослідження професії посадових осіб місцевого самоврядування. Професію П. А. Сорокін представляє в наступних висновках: «...члени однієї і тієї ж професії будуть неминуче подібними між собою у багатьох відношеннях. У них неминуче будуть багато в чому подібними: ідеологія, смаки, симпатії і антипатії, образ і рівень життя, інтереси і прагнення, словом — вся поведінка. Особи однієї професії будуть «притягатися» і солідаризуватися одна з одною...» [2]. Поса-

дова особа місцевого самоврядування (чиновник) — це професія, яка має перераховані вище особливості. Нині в Україні склалося ядро кадрового корпусу органів місцевого самоврядування, для входження в яке потрібна наявність спеціальної підготовки.

Соціальний портрет соціально-професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування, на нашу думку, можна звести до двох групових різновидів характеристик: об'єктивних і суб'єктивних.

До об'єктивних характеристик віднесені: сфера зайнятості, кваліфікація, освіта, вік, національність. Їх оцінка та урахування при аналізі групи не викликає сумнівів. щодо суб'єктивних характеристик, відсутніє єдність думок як про їх перелік, так і необхідність їх застосування до аналізу групи. Ми погоджуємося з думкою Я. С. Рочевої, яка відносить до суб'єктивних характеристик соціально-професійної групи: зміст професії, професійну освіту, соціальний статус професії, суб'єктивні очікування, професійно значущі якості, знання, вміння, навички, визнання з боку оточуючих (значущих інших), професійну самопрезентацію, прийняті цінності. У даній статті ми розглянемо об'єктивні характеристики посадових осіб місцевого самоврядування.

Нижче пропонуються дані соціологічного дослідження, яке було проведено за участю автора у місті Донецьку влітку 2012 року. Опитування проводилося серед працівників виконавчих органів місцевого самоврядування (управлінь з праці та соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти, у справах сім'ї, молоді та міжнародних зв'язків, комітету з фізичної культури і спорту, відділу по зв'язках з громадськістю, організаційного відділу), керівників органів самоорганізації населення (квартальних і мікрорайонних комітетів) і соціально орієнтованих громадських організацій. У виконкомах міської та дев'яти районних рад проводилося суцільне опитування керівників і співробітників. Кількість опитаних працівників складає 297, метод збору інформації — анкетування [3].

Характеризуючи демографічний портрет соціально-професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування, слід зазначити суттєву тенденцію привалювання жінок (89,3 %) над чоловіками (10,4 %) [3, с. 31].

Тенденція вікової градації відзначається в бік старших груп. У даній соціально-професійній групі 30,7 % належать до когорти від 40 до 49 років, вік від 30 до 39 мають 27,0 %, у той час як інші вікові групи представлені меншими відсотково-числовими значеннями (табл.1) [3, с. 31].

Таблиця 1

Розподіл респондентів за віком, %

№ п/п	Вік респондента, років	Відсотки
1	20–29	20,6
2	30–39	27,0
3	40–49	30,7
4	50–60	19,6
5	не відповіли	2,1
Всього		100,0

Рівень освіти у посадових осіб місцевого самоврядування м. Донецька достатньо високий, адже більшість опитаних мають вищу освіту (87,5 %) [3, с. 31]. І це не випадково, адже однією з умов ефективності місцевого самоврядування є наявність у людини певного рівня освіти, кваліфікації, стажу роботи. Починаючи з посади головного спеціаліста, наприклад, наказ ГУДС «Про погодження типових професійно-кваліфікаційних характеристик посадових осіб місцевого самоврядування», включає обов'язкову наявність вищої освіти [4]. Але слід зазначити, що даний наказ виконується з порушеннями, адже 0,7 % осіб, які обіймають керівні посади, мають середню спеціальну освіту, 0,3 % незакінчену вищу.

Згідно з реестром посадових осіб місцевого самоврядування, який зазначений у Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [5], існує 14 посад. До числа кваліфікаційних вимог до посад органів самоврядування входять вимоги до рівня професійної освіти, стажу роботи за фахом на службі в органах місцевого самоврядування та державній службі, професійних знань і навичок, необхідних для виконання посадових обов'язків [4]. У нашому дослідженні ми об'єднали їх у три групи: керівники управління, фахівці з управлінськими функціями і фахівці. За даними дослідження, перелік займаних посад в органах місцевого самоврядування розподілився наступним чином: керівники управління — 27,6 %, фахівці з управлінськими функціями — 10,8 % і фахівці — 61,6 %.

Більшість респондентів в управлінні (відділі, комітеті) органів місцевого самоврядування мають стаж роботи до 5 років (42,8 %) та від 6 до 10 років (33,8 %), у той час як фахівці з більшим досвідом роботи представлені значно меншими процентно-числовими значеннями (табл. 2) [3, с. 9].

Проаналізувавши дані щодо національності посадових осіб місцевого самоврядування, можемо засвідчити, що із українцями ідентифікують себе 40,1 % опитаних, з руськими — 26,6 %, і з українцем, і з руським — 30,0 %, іншу національність мають 3,3 % респондентів [3, с. 31].

Таблиця 2

Відповіді на запитання «Скільки років Ви працюєте у вашому управлінні (відділі, комітеті)?», %

№ п/п	Кількість років	Відсотки
1	до 5	42,8
2	6–10 років	33,8
3	11–15 років	12,4
4	16–20 років	9,4
5	26–30 років	0,7
6	31–35 років	0,3
7	36–40 років	0,3
8	не відповіли	0,3
Всього		100,0

Таким чином, на нашу думку, соціальний портрет соціально-професійної групи посадових осіб місцевого самоврядування можна звести до двох групових різновидів характеристик: об'єктивних і суб'єктивних. За ре-

зультатами аналізу об'єктивних характеристик (стать, вік, кваліфікація, освіта та національність) було виявлено значне привалювання жінок над чоловіками. Більшість посадових осіб місцевого самоврядування належать до когорти від 40 до 49 років. Стосовно освіти даної групи треба зазначити, що більшість опитаних мають вищу освіту. Більшість респондентів в управлінні органів місцевого самоврядування мають стаж роботи до 5 років. Із українцями ідентифікує себе майже кожен другий представник даної групи. Отже, зазначені соціально-демографічні складові соціально-го портрету посадових осіб самоврядування дозволяє виявити соціальний генезис прошарку людей, його особливості та динаміку. Перспективи подальшого дослідження соціального портрету даної групи бачимо у розгляді суб'єктивних характеристик зазначеної соціально-професійної групи.

Список використаної літератури

1. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Донецьку. — Донецьк, 2012.
2. Сорокін П. О Вплив професії на поведінку людей і рефлексологія професійних груп [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Sorokin/31.php
3. Взаємодія органів місцевого самоврядування та об'єднань мешканців: Звіт соціологічного дослідження / В. В. Бурега, О. В. Воловодова, Н. Ф. Селютіна, О. В. Іщенко, М. О. Передерій, К. Л. Боброва. — Донецьк: ДонДУУ, 2013. — 110 с.
4. Про затвердження типових професійно-кваліфікаційних характеристик посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ ГУДСУ № 406 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-tipovih-profesiino-kvalifikaciinih-haraktyr-doc8226.html>
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nads.gov.ua/sub/zaporojska/ua/publication/content/24270.htm?s398224032=c9d56228f101ad870688aaf74fb70ae2>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

М. А. Передерій

Донецкий государственный университет управления,
кафедра социологии управления
к. 415, ул. Артема 94, г. Донецк, 83015, Украина

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПОРТРЕТА ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Резюме

В статье представлен социологический анализ социально-демографических характеристик группы должностных лиц местного самоуправления по результатам социологических исследований, проведенных с участием автора. Определяется необходимость популяризации органов местного самоуправления.

Ключевые слова: местное самоуправление, должностные лица местного самоуправления, социальный портрет, социально-профессиональная группа, профессия.

M. A. Perederiy

specialist sociological scientific research laboratory of the department

«Sociology of management»

Donetsk state university of management

r. 415, 94, street of Artem, m. Donetsk, 83015, Ukraine

SOCIO-DEMOGRAPHIC PORTRAIT OF SOCIAL ELEMENTS OF LOCAL GOVERNMENT

Summary

The article presents a sociological analysis of socio-demographic characteristics of local government officials on the results of opinion polls conducted with the author. Determine the need to promote local government.

Key words: local government, local government officials, social profile, socio-professional group, profession.

УДК [316.772.5:004.738.5]:316.34

О. С. Петренко

асpirантка кафедри філософії та соціології

Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

к. 5-24, № 2, вул. Оборонна, м. Луганськ, 91011, Україна

тел.: 0953357432, e-mail: PetrenkoO. S@yandex.ua

**ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР: ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТА ФАКТОРИ СТРАТИФІКАЦІЇ**

Стаття присвячена обґрунтуванню дослідження Інтернету як соціального простору. Такий підхід дозволяє розглядати процеси в Мережі із застосуванням концепцій стратифікації та мобільності. У статті виділені фактори нерівності в Інтернеті та особливості Інтернет-простору. Інтернет як субпростір суспільства впливає на перевизначення деяких інститутів, викликає процес творення нових норм та зразків діяльності.

Ключові слова: Інтернет, соціальний простір, фактори стратифікації.

Інтернет справляє неабиякий вплив на процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві. Так, станом на липень–вересень 2012 року 50 % населення України, що старше 15 років, користувалося ним не рідше одного разу на місяць [1], а світова інтернет-аудиторія складала 34,3 % населення (2,4 млрд) станом на кінець червня цього ж року [2]. У віртуальному середовищі люди взаємодіють, утворюючи спільноти, мережі, аудиторії інтернет-ЗМІ, групи користувачів інтернет-сервісів та інтернет-проекцій організацій, які взаємодіють з окремими людьми та між собою. Це робить необхідним розробку підходів до аналізу Інтернету саме як *соціального простору*, субпростору суспільства.

Завданнями даної статті є: 1) демонстрація того, що розгляд Інтернету як певного соціального простору є плідним з методологічної точки зору; 2) розгляд конкретних характеристик та особливостей інтернет-простору, зокрема факторів стратифікації у ньому.

У дослідженні природи соціального простору та виділенні стратифікуючих чинників ми спиралися на погляди П. Сорокіна, Г. Зіммеля, П. Бурд'є. Розглядом змін, що викликані розвитком Інтернету як соціального середовища, займалися М. Кастельсь, Б. Уеллман, А. Бард та Я. Зодерквіст, А. Каванах. Досліджуючи структуру Мережі з погляду можливості виділення утворень «центр — периферія», ми використовували роботи Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, С. Каспе, Е. Шилза. Аналізуючи трансформацію інститутів у віртуальному середовищі, зверталися до поглядів С. Макеєва.

Ще з часів класиків соціології превалював *реляційний підхід* до природи соціального простору. Ця ж тенденція спостерігається і в сучасній соціології. П. Бурд'є пропонує розглядати соціальний простір як багатовимірний і такий, що являє собою «поле сил, точніше сукупність об'єктивних відносин сил, що нав'язуються усім, хто входить у це поле, та таких, що не

можуть бути зведені до намірів індивідуальних агентів чи до їх безпосередніх взаємодій» [3, с.15]. Превалює погляд на виробництво соціального простору через взаємовіднесеність соціальних позицій, взаємодію акторів, їх груп, спільнот, мереж. Географічний простір має тут підпорядковане, другорядне соціальному значення. У випадку соціального простору Інтернету це особливо помітно, оскільки Мережа дозволяє взаємодіяти територіально віддаленим акторам, робить багато практик відірваними від конкретної території. Звісно, ми не можемо розглядати Всесвітню Мережу, зовсім ігноруючи зв'язок з фізичним простором (до нього прив'язані сервери, кабелі, комп'ютери, що складають фізичну основу Мережі, а також користувачі, поміщені у культурне та правове середовище держав).

На даний момент Інтернет виконує роль простору, в який суспільство, зокрема капіталістична система, здійснює інтенсивну експансію. Саме там зараз знаходиться своєрідний фронтир, де винаходяться нові форми взаємодії [4].

Згідно з реляційним підходом, для того, щоб розглядати Інтернет як соціальний простір, ми доводимо, що в інтернет-просторі наявні соціальні актори, як індивідуальні, так і колективні, котрі займають певні соціальні позиції і в ході взаємодії здійснюють боротьбу (та співпрацю) за владу, вплив, інформацію, і все це призводить до формування феноменів, що мають суспільну природу: суспільної думки, групової ідентичності, полів влади та нерівності ресурсів, які впливають на подальші позиції та взаємодію акторів.

Розгляд Інтернету як соціального простору дає змогу застосовувати до його аналізу концепцію соціальної стратифікації та мобільності і спробувати визначити фактори нерівності у цьому середовищі.

Проте спочатку розглянемо функціонування «пошуковиків» як феноменів, що унаочнюють стратифікацію в Інтернеті та роблять можливою орієнтацію у цьому середовищі. Остання для сучасного користувача неможлива без пошукових систем (Яндекс, Google тощо), бо саме вони постачають нам проранжовані певним чином ресурси у відповідності до наших запитів. Через це для користувачів Інтернет постає *анізотропним середовищем*, тобто його вигляд змінюється у залежності від запиту та пошукової системи, якою користуються. Загальний образ Інтернету у користувача формується саме через контент ресурсів, що потрапляють у результати пошуку на його запит. Тому навіть територіально близькі люди в Інтернеті можуть жити в різних «тематичних світах», що майже ніколи не перетинаються. Окрім того, пошукові системи визначають місцезнаходження користувача та варіюють результати пошуку у залежності від місця проживання та історії запитів з метою підлаштування результатів під інтереси певної людини.

Пошукові системи унаочнюють нерівність серед сайтів з погляду їх популярності. Ми погоджуємося з думкою А. Барда та Я. Зодерквіста, які пишуть: «Саме репутація, чи капітал довіри, є найціннішим активом мережі; за її допомогою мережа привертає до себе увагу, а увага у мережі куди більш дефіцитний товар, ніж гроши. Гроші — результат уваги, <...>» [4].

Сайти змагаються за можливості отримати увагу користувачів, збільшити їх кількість, побудувати стабільну аудиторію чи створити ком'юніті, покращити якість ресурсу, а отже забезпечити прибутки від продажів чи розміщеної на сайті реклами, зростання впливу власників. Відзначимо, що сторінки Інтернету, не проіндексовані «пошуковиками», не мають шансів привернути увагу пересічного користувача, вони ніби не існують. В Інтернеті існують запаролені сайти, сайти, чиї власники заборонили їх індексувати, та сайти, що ні на кого не посилаються, відповідно, ці сайти не індексуються. У ресурсів, чия позиція розташовується далі, скажімо, третьої сторінки результатів пошуку, також мало шансів привернути увагу.

«Невидимим» для «пошуковиків» є так званий «Глибокий Інтернет» (Невидимий Веб, Підваль Інтернету). Саме в цьому секторі базуються ресурси мережі TOR, у якій на даний момент більшість ресурсів присвячена протизаконній діяльності. Відзначимо, що мережі TOR, I2P («Проект Невидимий Інтернет») та інші мережі, які існують на базі інфраструктури Інтернету та призначені для анонімної і зашифрованої передачі та розміщення даних, мають як власні сервери та ресурси, так і дають можливість для анонімного доступу до загальнодоступного Інтернету.

Неоднорідність простору Інтернету демонструють і інші явища. А. Каванах відзначає, що в ньому є впливові популярні комерціоналізовані сайти, тісно пов'язані один з одним (ядра), та скupчення маргінальних або мало-відомих сайтів (ізольовані «острови») [5, с. 56]. Також «нові вузли (*користувачі, сайти*. — П. О.) надають перевагу приєднанню до вузлів з більшою кількістю зв'язків (*наприклад, більш популярних сайтів*. — П. О.), і більш ранні згущення вузлів, з більшою кількістю вузлів та зв'язків будуть обиралися частіше та рости швидше, ніж більш пізні та менш пов'язані вузли» [5, с. 70]. Отже, канали комунікацій, що вже існують, впливають на структурування та подальший розвиток комунікацій.

Але повернемося до факторів стратифікації в Інтернеті.

Для статусу ресурсу важливе забезпечення цікавості та/чи корисності інформаційного наповнення (контенту) для користувачів. Лише сайт, сервіс або блог з якісним та регулярно поновлюваним контентом, гарним та зручним оформленням, вдалим адмініструванням і модерацією зможе забезпечити високу та стабільну відвідуваність сайта, активну участь користувачів у коментуванні тощо. Якщо ж ресурс працює на основі підходу Веб 2.0, то зручність, цікавість, корисність ресурсу допоможе стимулювати відвідувачів самим створювати контент.

Кількість учасників мережі або інтернет-спільноти досить часто є показником «ваги» ресурсу у мережі. Проте тут можливі дві точки зору. Перша — зі збільшенням кількості учасників зростає кількість корисних для користувачів зв'язків та інформації, а ресурс піднімається вгору у рейтингу пошуковика. Інша точка зору — занадто великі мережі мають тенденцію до наводнення зайвою інформацією, інформаційним шумом, а тому посправжньому цінні мережі нечисленні і мають певні «фільтри» на вході [4]. У таких мережах доступ до цінного знання та/чи членства, що має статусний характер, отримує далеко не кожен: учасник повинен обов'язково

бути корисним для інших членів мережі. Прикладом може бути, сайт ІТ-спеціалістів «Хабрахабр», де для отримання «повноцінного» аккаунту потрібно мати запрошення від вже зареєстрованого там користувача або отримати певний рівень «карми», тобто позитивного вкладу у спільноту. У випадку поширення у мережі неякісної інформації та інформаційного шуму неминуче «учасники мережі будуть втрачати до неї цікавість та прагнути стати учасником інших мереж, у політиці яких більше обмежень» [4].

Наступний чинник — «*технічна влада*» [5, с. 115] — певний рівень технічної обізнаності та можливостей певних людей. Прикладами осіб з такою владою є адміністратори сервера та ресурсу, модератори. Вони мають нерівні з іншими користувачами права, бо можуть видаляти повідомлення, що порушують правила ресурсу, виносити користувачам попередження, обмежувати права певних категорій користувачів, застосовувати тимчасовий чи постійний бан. Бан (від англ. ban — забороняти) є способом покарання користувача за порушення правил, що полягає у блокуванні можливості писати повідомлення, коментувати або взагалі читати певний ресурс. Носіями технічної влади є також власники серверів, сайтів, інтернет-провайдери та хакери.

Репутація та компетентність окремих користувачів теж виступають стратифікуючими факторами. Саме завдяки їм та цікавості поданої інформації блогери стають «тисячниками» та «десятитисячниками», тобто саме така кількість людей є їх «френдами» та читають їх «пости» у блогах. Певний статус користувачі також отримують через вклад у існування спільноти. На багатьох сайтах існують системи репутації або «карми»: користувачі позитивно чи негативно оцінюють певні пости і інформація про такі подяки та попередження відображується біля аватара та нік-нейма учасника форуму. окрім того, на багатьох ресурсах користувачам присвоюються різні категорії у залежності від кількості корисних для певної спільноти опублікованих повідомлень та терміну реєстрації на форумі. Подібна система гарантує, що поведінка, «стаж» користувача на ресурсі наочно відображається для тих, хто вступає з ним у взаємодію. Це не тільки дозволяє вибудовувати певні очікування, але і виконує дисциплінуючу або заохочувальну функцію для користувачів.

На багатьох ресурсах внесок користувача дозволяє йому отримати певний «ранг», що пов’язаний з обсягом прав та обов’язків. Так, статуси, що отримують учасники проекту «Вікіпедія», залежать від кількості зроблених правок у статтях, строку участі, кількості написаних статей, і слугують для надання певних прав та можливостей більш авторитетним та компетентним учасникам, що у свою чергу покликане захистити проект від вандалізму та неякісних матеріалів. Іншим прикладом впливу репутації в інтернет-взаємодії є інтернет-аукціони, де репутація продавця та покупця, що відображається на сайті, демонструє, як оцінювали у минулому досвід взаємодії з особою її партнери. В умовах анонімності це показує користувачу ресурсу наскільки можна довіряти певній людині.

Різну *репутацію* мають і інтернет-ресурси. Звісно, репутація тісно пов’язана з корисністю та цікавістю, про які вже йшлося. Репутація опи-

сує довіру до інформації, викладеної на сайті, рівень компетентності людей, що збираються на певному форумі. Часто репутація сайта корелює з популярністю, величиною його аудиторії. Проте буває, що сайт з гарною репутацією має порівняно невелику аудиторію, яка складається з вузького кола спеціалістів чи прибічників певної субкультури, хобі. Наочним уособленням ранжування якості та репутації ресурсів, як вже згадувалося, намагаються стати пошукові системи. Так, виводячи результати пошуку за запитом користувача, пошукові системи намагаються виводити на перші позиції найбільш релевантні запиту ресурси. Для цього пошукові системи, окрім наявності певних слів та тегів, застосовують наступні показники. По-перше — посилання на сайт з інших ресурсів, адже велика кількість посилань на контент свідчить про його якість та популярність. У цьому пункті також відіграє роль якість посилань: посилання з авторитетного ресурсу у топ-десятці пошукової системи мають значно більше значення, ніж декілька посилань, розміщених на неякісних, непопулярних або тематично не пов'язаних сайтах [6, с. 447–450]. Враховується також довговічність посилань, оновлюваність контенту тощо [7]. Пошукові системи відслідковують кількість відвідувачів сайта та їх поведінку: кількість часу, що людина провела на сайті; кількість людей, що обрали сайт у результатах пошуку та ін.

Інтернет як інформаційне середовище є також важливим *середовищем мобільності ідей*.

В аналізі простору Інтернету не можна обійти увагою *питання про ієархію, наявність центру та периферії*. Вважається, що у мережевих структурах на перший план виходить відсутність будь-якого центру та ієархії. У філософському плані вираженням цієї тенденції є опис Ж. Дельзом та Ф. Гваттари *різоми*. Багато процесів у Мережі можна уявити саме як різому: спілкування в електронних соціальних мережах, мереживо гіперпосилань між сайтами. Дійсно, в інтернет-просторі ми не можемо знайти ієархічних центрів, які б визначали у наказовому порядку, кому і як діяти. Користувач сам вирішує, яка інформація та партнери для спілкування йому до вподоби, він вільний «під'єднуватися» та «від'єднуватися», як від Інтернету взагалі, так і від користування певним ресурсом. Але, розуміючи неможливість виділення у мережевих структурах організаційних рівнів, чи можемо сказати, що в інтернет-утвореннях взагалі немає зон, які ми не могли б ототожнити або розглядати за аналогією з центром та периферією?

Наведемо визначення центру за Е. Шилзом. «Термін «центр» позначає сектор суспільства, де деякі види діяльності та функції більш сконцентровані чи більш інтенсивно здійснюються, ніж у інших секторах, і який у більшому ступені, ніж інші сектори є фокусом уваги, стурбованості, підкорення, пошани чи наслідування» [8, с. 31]. Центри, на його думку, утворюються через нерівномірність розподілу влади, багатства, знання, творчого потенціалу, а також тому, що люди стурбовані їх накопиченням. Вважаємо, що саме це визначення дає можливість приблизно окреслити центральні утворення у мінливому середовищі мережі. Таким чином, «центри... яв-

ляють собою перед усім локуси концентрації найбільш значних соціальних дій; це така точка (чи точки) суспільства, де ідеї чи інститути, що у ній домінують, утворюють простір здійснення подій, що здійснюють критично важливі впливи на членів суспільства» [8, с. 32]. Зрозуміло, що такі центри є множинними, різними за значущістю та часом існування, часто ситуаційними (наприклад, діяльність лідерів думок у соціальних медіа).

Отже, кожен з елементів Мережі має неоднакову вагу (можливість впливу, привертання уваги, авторитетність), неоднакову кількість зв'язків з іншими елементами тощо. *I саме там, де ми будемо спостерігати найбільшу щільність зв'язків, найбільш впливових акторів* (впливові сайти інтернет-видань, блоги, сторінки користувачів соцмереж, ресурси та сервіси), *ми будемо знаходити центральні утворення. Протилежні явища — втрата зв'язків, уваги, авторитетності — будуть переміщувати акторів на периферію.* Периферія переймає певні цінності, ідеї та способи дії з центру. Так, англомовний сектор Інтернету став місцем, з якого копіювалися вдалі ідеї в інші сектори. Наприклад, створення блогового майданчика «Живой журнал» — з «Live Journal», поширення в інших секторах Інтернету проектів, схожих на американський Facebook (наприклад «ВКонтакте») тощо. І хай тепер центри інтернет-утворень більше не можна чітко локалізувати у просторі (хіба що за переважним місцем знаходження власників, користувачів чи тим, де саме знаходитьться сервер ресурсу, у якій зоні він зареєстрований), часто вони нестабільні і майже невидимі, проте у соціальному просторі Інтернету ми все-таки можемо визначити риси центральності та периферійності.

Поява нового виміру соціального простору суспільства — Інтернету — викликала нові види діяльності, а отже зміни у цінностях, нормах, способах взаємодії, викликала зміни *соціальних інститутів*. Наприклад, раніше інститут ЗМІ діяв за визначеню схемою: «медіа, на яке впливає держава чи капітал, та пасивна аудиторія», — зараз у Інтернеті аудиторії дробляться, частина функцій традиційних ЗМІ переходить до інтернет-видань, соціальних медіа (соціальні мережі, блоги); аудиторія отримала можливість коментувати, взаємодіяти з іншими частинами аудиторії, хоча, звісно, вплив держави і капіталу теж не зник. Можливість широкого тиражування інформації в Інтернеті викликала зміни у поглядах на інститут інтелектуальної власності, породивши інтернет-піратство, рух «copyleft» та боротьбу за дотримання авторських прав.

Плідним видається підхід С. Макеєва, який говорив про зростання впливу акторів у визначенні та перевизначенні раніше жорстких та однозначних інституційних норм у сучасному суспільстві загалом. С. Макеєв запропонував виділяти три типи інститутів у сучасному суспільстві. *Перший тип* — «інституціональні комплекси» — найбільш близький до поглядів класиків соціології на це явище. *Другий тип* — «перехідні інституціональні стани», де відданість традиційним способам взаємодії існує поряд з недавно винайденими, що постійно приймаються та відкидаються. Для *третього типу* — що, на нашу думку, дуже характерний для Інтернету — основним засобом пристосування до невизначеності, можливостей

та ризиків є винайдення нових норм та способів взаємодії. Тут утворюється простір розгортання «інституалізуючих дій» індивідів та спільнот індивідів, бо можливість розпізнавати типові та нетипові ситуації, неписані, гнучкі норми та способи взаємодії приходить не одразу [9].

Можна зробити *висновок*, що дослідження Інтернету як соціально-го простору дозволяє розглядати процеси в ньому із застосуванням концепції стратифікації, мобільності, діяльності соціальних акторів, груп, спільнот, соціальних мереж. Серед факторів, що роблять індивідуальних та групових акторів нерівними в Мережі, є: 1) фактори, що дають можливість конкурувати за увагу користувачів, а значить, вплив, прибутки тощо — корисність, цікавість, репутація ресурсу; 2) кількість учасників, тобто популярність ресурсу; 3) «технічна» влада як можливість впливати на комунікацію технічними засобами; 4) репутація, авторитет та різниця у компетентності індивідуальних користувачів, що створюють нерівність у впливі, довірі та правах на певних ресурсах. Нерівність ресурсів в Інтернеті уточнюється пошуковими системами. Інтернет позбавлений вертикальної ієархії; центри тут множинні та ситуативні, але їх можна визначити як ділянки мережі, що мають найбільший вплив та стають зразками для наслідування. Інтернет як субпростір суспільства впливає на перевизначення певних інститутів, викликає процес творення нових норм та зразків діяльності.

Список використаної літератури

1. Сайт Інтернет Асоціації України. — Режим доступу: <http://www.inau.org.ua/252.3286.0.0.1.0.phtml>
2. World Internet Users and Population Stats. — Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
3. Бурдье П. Социология социального пространства / Пьер Бурдье ; Пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. — 288 с.
4. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Александр Бард, Ян Зодерквист. — Стокгольмская школа экономики; СПб.; 2005. — 256 с. — Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=425>
5. Allison Cavanagh Sociology in The Age of The Internet / Allison Cavanagh. — Maidenhead, Open University Press, 2007. — 224 с.
6. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении: Монография. — Харьков: «ФЛП Либуркина Л. М.», 2009. — 816 с.
7. Факторы ранжирования сайтов в поисковых системах. — Режим доступа: <http://page-up.com.ua/poiskovaja-optimizatsija/factory-ranzhyrovaniya-saytov/>
8. Каспэ С. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма / С. И. Каспэ. — М. : Московская школа политических исследований, 2007. — 320 с.
9. Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / Сергей Алексеевич Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 5–21.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

О. С. Петренко

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра философии и социологии
к. б-24, № 2, ул. Оборонная, г. Луганск, 91011, Украина

**ИНТЕРНЕТ КАК СОЦИАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО:
ХАРАКТЕРИСТИКИ И ФАКТОРЫ СТРАТИФИКАЦИИ**

Резюме

Статья посвящена обоснованию изучения Интернета как социального пространства. Такой подход позволяет рассматривать процессы в Сети с применением концепций стратификации и мобильности. В статье выделены факторы неравенства в Интернете и особенности Интернет-пространства. Интернет как субпространство общества влияет на переопределение определенных институтов, вызывает создание новых норм и образцов деятельности.

Ключевые слова: Интернет, социальное пространство, факторы стратификации.

O. S. Petrenko

Philosophy and Sociology Department
of Luhansk Taras Shevchenko National University,
r. 5-24, № 2, Oboronna Str, Luhansk, 91011, Ukraine

**INTERNET AS THE SOCIAL SPACE: CHARACTERISTICS
AND FACTORS OF STRATIFICATION**

Summary

The perspectives of researching Internet as social space are showed in this article. If we consider the Internet as social space we can use the concepts of stratification and mobility for its analysis. The factors of inequality and some features of internet-space are also considered in this article. The Internet as subspace of society has the influence on changes of the social institutions, provokes the process of creating new norms and patterns.

Key words: Internet, social space, factors of stratification.

УДК 372.004

A. B. Рапопорт

аспірантка кафедри соціології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

к.335, майдан Свободи, 4, м. Харків 6107

+38 (057)1015389, e-mail: asia.raopoort@gmail.com

ДО ІСТОРІЇ АВТОНОМІЇ УНІВЕРСИТЕТІВ

У статті представлений ретроспективний і актуальний аналіз процесу досягання університетами автономії на території сучасної України. Характеризуються витоки та реалії української освіти, місця ідей автономії та самоврядування у її розвитку. Порівнюється досвід і результати Європи та України в даному контексті.

Ключові слова: автономія, самоврядування, університет.

Автономія університетів на сьогодні є основоположним принципом, що визнаний у світі, зокрема, є невід'ємною рисою Болонського процесу. Найбільш яскраво цей принцип сформульований у Великій хартії університетів (MAGNA CHARTA UNIVERSITATUM): «Університет є автономним інститутом, ... шляхом досліджень і навчання він виробляє культурні цінності, досліджує їх, оцінює і передає наступним поколінням. Для того щоб відповісти потребам навколошнього світу у своїй дослідницькій та освітній діяльності, університет повинен бути морально й інтелектуально незалежний від будь-якої політичної влади, так само, як і від якої б то не було економічної сили» [1, с. 1].

Автономія інститутів освіти, їх роль в житті суспільства знаходяться в центрі уваги таких соціологів і соціальних мислителів, як Х. Орtega-i-Гассет, К. Ясперс, Дж.Г. Ньюман, Ю. Хабермас, Р. Барнетт, Б. Рідінгс, К. Харлампович, К. Каплун, В. Магун, П. Сафронов, П. Саух, В. Бакіров, И. Шеремет, А. Навроцькій, Л. Сокурянська, тощо.

Метою даної роботи є спроба простежити становлення освітнього поля, формування його на основі самоврядування та автономності на прикладі західного університету, проаналізувати витоки та причини сучасних проблем української освіти, намітити можливі шляхи трансформації освітнього поля в Україні.

Ідеї автономії та самоврядування освітніх інститутів виникли в Західній Європі разом з університетами, їх поява була результатом важливих суспільних процесів середньовічного життя. Так, перший університет виник в Болоньї (за деякими даними в 1088 р.) на основі об'єднання викладачів права та їх учнів з існуючих юридичних школ, які працювали там у зв'язку з відродженням письмового права якраз у тих місцях, де, починаючи з 1075 року, розгорнулися основні події, пов'язані з найбільшою політичною конfrontацією папства та імперії. Таким чином, вже при виникненні у XII сторіччі європейський університет отримав внутрішню автономію та само-

врядування завдяки цінності виконуваних ним функцій для суспільства, боротьбі світської і церковної влади за вплив і середньовічної цехової традиції. Зокрема, університет самостійно визначав програму і форму навчання, видавав дипломи, присуджував вчені ступені, які визнавалися владою, мав право на свій суд, цензуру видаваних книг, господарську діяльність.

У цей же самий час на територію Київської Русі освіта прийшла з Візантії та Болгарії разом з християнством в результаті цілеспрямованої діяльності князівської влади. Перших вчителів князь Володимир привіз з Корсуня. Саме він забезпечив їх учнями часто проти їхньої волі і проти волі їхніх батьків. «Послав нача поимати у навмисне чади діти і даяті нача на навчання книжкове матере ж чад цих плакахом по них яще бо не бяху ся затвердили вірою але акі по мерців плакахом» [3, с. 75] — описує Повість минулих літ перший набір учнів. Іноземні викладачі вчили дітей бояр при церквах або вдома кожен сам по собі, тобто вчителі не об'єднувалися у школи, як це в ті часи практикувалося в монастирях Європи [3]. Саме з цим К. В. Харлампович пов'язує, «що просвітництво, так би мовити, тільки пройшло через нас, як вода через решето» [4, с. 168].

На час князювання Ярослава Мудрого освіта досить поширилася по Русі. Тим не менш, мета освіти полягала в засвоєнні релігійних догматів і дотримання Божих заповідей. Медицина та право, які викликали розвиток освіти на Заході, на Русі функціонували на засадах традицій і, відповідно, не викладалися, при необхідності професійних фахівців запрошували з-за кордону. Як видно з викладеного, освіту поширює світська влада, Церква, будучи залученою, не проявляє самостійного інтересу. Освіта продовжує позичатися з-за кордону і носити виключно релігійний характер.

Опинившись у складі Польщі, українська земля переймала усталені європейські традиції. В українському селі зберігалася стародавня система елементарної освіти. Школи фінансували громади разом з Церквами, викладали в них дяки. Навчальних закладів більш високого рівня не було до XVI сторіччя. [5]. У XVI–XVII століттях відкриваються єзуїтські колегії, частина з яких (але не ті, що були на території України) отримувала права університетів. Шляхтичі, що залишилися в православ'ї, намагалися створити православний університет. Князь Острозький у XVI столітті відкриває «слов'яно-греко-латинську академію», однак статусу університету вона не отримала, академія не присвоювала вчених звань, у ній не викладалися філософія та богослов'я. Після смерті князя Острозького його син перейшов у католицтво і розвиток академії припинився. Православні братства відкривали школи у Львові, Києві, Луцьку. Школи та академії мали привілеї від короля та православного патріарха, що забезпечувало автономію та самоврядування. Першою і найбільш відомою Греко-слов'янською школою була школа Львівського Успенського братства, заснована в 1586 році. Школи фінансувалися православними братствами, які у Речі Посполитій називалися ставропігійними, оскільки володіли судовим імунітетом — незалежністю від суду єпископа і підпорядковувалися лише суду патріархів, що перебували в цей час на території Речі Посполитої. Фінансово школи і братства підтримували українські гетьмані (наприклад, П. Сагайдачний),

зацікавлені у розвитку православної освіти і у зміцненні таким чином православної Церкви. Сама Церква, ослаблена унією, не мала можливості активно розвивати навчальні заклади. На відміну від католицької, православну освіту в Україні розвиває світська влада, а не Церква. Наступна спроба заснувати православний університет була зроблена київським митрополитом П. Могилою. Устрій та програма навчання були скопійовані у католицьких університетів, але мали православний зміст. Статус академії довгий час був невизначений, привілеї університету академії були надані лише в Гадяцькому договорі 1658 року і підтвердженні царською Жалуваною грамотою 1694 року, включаючи судовий імунітет [6].

У Московському царстві системи освіти не було. Необхідні функції богословів, фармацевтів, лікарів, архітекторів виконують приїжджі фахівці. Пропозиції по організації своїх навчальних закладів або відправленні учнів закордон спочатку викликали підозру в спробі католицької експансії і відкидалися. Першим запросив ченців Києво-Могилянської академії в Москву цар Михайло. Монахи створили філіал академії в Москві, перекладали богословські книги, вчили молодь. Однак їх діяльність зустрічала опір ортодоксів. Тільки з засудження старообрядців і піднесення випускника Могилянської академії Симеона Полоцького з'явилася можливість відкриття в Москві слов'яно-греко-латинських шкіл, жодна з яких в результаті не отримала привілеїв, незважаючи на наявність благословення Патріархів. Відома школа братів Ліхудів, що прибули з Константинополя, фінансувалася з патріаршої скарбниці, філософії та богослов'я там не викладали. Колишній ректор Могилянської академії та київський митрополит Стефан Яворський став у 1700 році наглядачем Патріаршого престолу і перетворив академію Ліхудів у Московську академію, фактично філію Могилянської, з усіма тими ж привілеями та рівнем викладання. В академії викладалися філософія і богослов'я, але не були ні права, ні медицини. Чверть випускників академії ставала священиками, інші йшли на державну службу (дипломатичну, військову), викладали в професійних, військових школах. Тобто у російській історії освіта не була об'єктом конкуренції Церкви і світської влади, на відміну від Заходу, де ця конкуренція сприяла автономії Університету [5]. Навпаки, російська православна Церква швидше опиралася створенню університетів, бачачи в них католицький вплив. Історик культури П. Н. Мілюков пише: «У нас ... церква у період свого переважання в духовному житті країни виявилася не в змозі влаштувати школу — не тільки для поширення знань в суспільстві, але навіть і для підтримки знань у своєму власному середовищі... Приступивши до улаштуванню своєї школи, держава вже не зустріла конкурента в особі церкви... церква, як і суспільство, дивилася на школу як на державну службу. За цих умов школа з самого початку свого існування стала у нас подвійно урядовою: за своїм походженням і за своїм призначенням» [7, с. 57]. Українська Церква ж на території Речі Посполитої бажала розвивати освіту, але була дуже слабка для цього. Тому автономія інститутів, що виникали в кінці XVII — на початку XVIII сторіччя швидше калькується з західних університетів, чим є природною.

З утворенням Російської імперії можна сказати, що влада автономію давала, але з рук не спускала. Створення перших вищих навчальних закладів у Росії збіглося з корінною модернізацією, що проходила в цей період в Європі. У той час, коли церква втратила вплив на університет, держава стала його єдиним спонсором. У суспільство проникали ідеї віротерпимості і суспільної користі. З'явилися професійні школи у відповідь на запити промисловості та мореплавання, які вимагали професійних фахівців, чия підготовка вже не могла звестися до практичного засвоєння навичок. У той же час богословська і філософська освіта для них була не обов'язковою. Середньовічні цехові привілеї пішли в минуле, держава створювала єдиний правовий, економічний, митний простір, в який включалися і університети. Таким чином, традиції старих університетів з їх автономією та самоврядуванням в Росії не мали часу прижитися.

Перший модернізований університет у Європі відкрився в Галлі у 1694 році, коли були підтвердженні привілеї за середньовічним зразком першого українського університету. З відкриттям в 1810 році університету у Берліні, вища освіта вийшла на новий, сучасний етап розвитку. Освітня реформа в Російській імперії потрапила на цей період європейської реформи, що позначилося на її результатах. Реформа освіти в Росії мала інші цілі, ніж європейська, а саме — наздогнати Європу, скалькувавши форми її життя, підготувати якісних чиновників (випускник отримував чиновницький чин), створити єдину систему навчання по всій країні — для кращої інтеграції нових провінцій (для згуртування підданих «в одну батьківщину» [6]).

Країні не вистачало кваліфікованих чиновників і священиків. Тому випускники Києво-Могилянської академії складали основу чиновницького класу та вищого духовенства імперії протягом декількох століть. Як вказував К. В. Харлампович, академію закінчили найбільші сановники країни, такі як Безбородько і Трощинський. Випускники академії зайняли більшість архієрейських кафедр по всій Росії, отримали більшість у Синоді 1721 року. Її закінчили 21 з 23 ректорів Московської академії, 95 з 125 її професорів. Майже всі духовники государів були випускниками академії [8].

У селах України деякий час після входження до складу Росії продовжували працювати початкові школи при Церквах, дітей учили мандруючі дяки. У Харкові у 1727 році спільними зусиллями церкви і світської влади при підтримці місцевого населення відкрився колегіум — середній навчальний заклад для підготовки священиків. Колегіум відповідав потребам місцевого дворянства і духовенства, яке отримало можливість навчати дітей на місці. Він не тільки готовував священиків, але й архітекторів, чиновників, викладачів, медиків, діячів мистецтва. Його діяльність була в руслі європейської традиції, але тривала недовго. Вже за царювання Катерини II Колегіум позбувся власних джерел фінансування, а після освітньої реформи Олександра I перетворився на звичайну бурсу (як, втім, і Києво-Могилянська академія) [9].

Реформи Петра I у сфері освіти були пов'язані з орієнтацією на протестантську Німеччину і Голландію. Тому його проект створення академії наук з університетом в Петербурзі не ґрунтувався на попередньому до-

свіді і не був пов'язаний з українськими кадрами. Вчені виписувалися з європейських країн, наголос робився на науки, які були корисні для технічного розвитку. Однак університету створити не вдалося, була створена академія як спітовариство вчених, гімназія та підготовка фахівців для самої академії (щось схоже на нинішню аспірантуру). Але протестантська традиція не вплинули на розвиток освіти в Росії, Московський університет був створений за типом середньовічних з широкими привілеями. Його автономія була обмеженою, з часом збільшувалася.

Університетський Статут 1804 року, який створив основи системи освіти в Росії, був скелькованим з західного, причому уже минаючого з історичної арени середньовічного університету. У ньому містилися всі основні права університету аж до управління навчальними закладами округу, автономія господарського життя і судовий імунітет. Професори самі обирали ректора, визначали програму навчання і видавали дипломи. З іншого боку, великі права надавалися піклувальнику — державному чиновнику, через якого йшло фінансування. Надані університету права не відповідали реаліям російського життя і не могли прижитися. «Університетський статут 1804 року відрізняється теоретичним характером: він з'явився результатом не життєвого досвіду, а просвітніх, ліберальних і гуманістичних начал, якими були пройняті тодішні видатні діячі Західної Європи, а разом з ними імператор Олександр», — писав Д. І. Багалій [10, с. 108]. Головною відмінністю російського університету, яка не дозволила побудувати стійку систему самоврядування та автономії, було присвоєння випускникам чиновницьких чинів. Вийшло, що метою німецького класичного університету стало знання. Мета російського університету був чин. У результаті цього самоврядування не могло відбутися, тому що воно входило в суперечність із системою державної влади. Після 1812 року ідеологічний контроль над викладанням став всеосяжним, свободи думки і автономії не залишилось. Поступово були усунені і інші ознаки самостійності. Вільний вибір курсів був у Статуті 1804 року обмеженим, реформа 1819 року князя Голіцина скасувала його повністю, виникла курсова система — набір предметів, після здачі іспиту по кожному з них можна було перейти на наступний курс. Це повністю суперечило університетській системі, але було природним для отримання чиновницького чину.

Подальший розвиток російські університети набули зі статутом 1835 року, у якому завдяки міністру графу Уварову були реалізовані положення німецької реформи, зокрема з університетів зняли господарські та урядові функції як пережиток Середньовіччя. Але не були реалізовані свободи викладання та досліджень. Навчальні питання згідно зі статутом мали вирішуватися факультетами, Рада не мала повноважень впливати на них. Були повністю реорганізовані юридичні кафедри і заповнені молодими вченими, які навчались в Берліні у Савінії.

Публічна дискусія інтелектуальної еліти імперії щодо не спроможності російських університетів досягти таких же успіхів, як німецький університет, сприяли прийняттю статуту 1863 року, який ставив за мету лібералізацію і свободу навчання за типом німецьких університетів, але не досяг її. Практика приват-доцентів не прижилася, тому що не мала фінансових

джерел. Форми контролю віддали самим університетам, але жоден з них нескористався можливістю дати студентам вибір предметів. Крім того, за 60 років свого розвитку сформувалися традиції самого університету, які стало важко змінити.

Природно, що дискусії та невдоволення верхівки російського суспільства щодо вигляду, який має мати університет, не відходили і вилилися у підготовку та прийняття чергового статуту у 1884 році, який скоротив автономію [11]. М. Сперанський писав про німецьке суспільство: «... кожен раз, як тільки суспільство чує в якомусь формально законнім кроці міністерства намір вплинути на характер викладання в університеті, воно грудьми встає проти подібних посягань... університети виховали таке покоління людей, яке силою громадської думки утримує руку уряду всякий раз, коли воно відчуває спокусу зазіхнути на духовну автономію університетів. У Росії ж така суспільна думка або тим більше конституційні гарантії свобод відсутня...» [12, с. 79].

Отже, університетської автономії в Росії не вийшло, незважаючи на всі зусилля реформаторів. З одного боку, суспільство її не вимагало в силу своєї слабкості, з іншого, влада намагалася скопіювати цю автономію з західного університету, але не могла обмежити свій авторитаризм. Результатом такого розвитку університету став його недостатній вплив на економічні та суспільні процеси, з одного боку, зростання революційних настроїв, — з іншого. Оскільки головне, що давав університет випускнику, це класний чин, можливість просування по службі, він привертав до себе молодих людей з кар'єристським нахилом. Таким студентам не потрібно було обирати курси, складання іспитів за встановленою програмою відповідало їх цілям і розглядалося не як джерело знань і розвитку особистості, а як необхідний крок на шляху до кар'єри. Міністр освіти Головнін (1861–1866), який проводив реформу 1863 року, писав, що університети перетворилися в «розплідники чиновників». Але, не скасувавши отримання класного чину, нічого не досяг. Молоді люди, що бажали вільного наукового пошуку, самовдосконалення, навпаки, не отримували достатніх можливостей для розвитку, відчували обмеження своїм прагненням і ставали природними противниками системи [6]. Примітно, що саме із студентів вийшло більшість російських революціонерів. Вони починали з протесту проти обмеження університетських свобод, піддавалися репресіям і ставали борцями із системою. Уряд, замість розширення свобод, посилював ідеологічний контроль за університетським життям, вводив обмеження на вступ до них представників «нижчих класів» [13].

Таким чином, відсутність реальної автономії університету, регульованість освітнього процесу, орієнтація на чиновницьку кар'єру, відрив від реального розвитку суспільства та економіки не давали можливості само-реалізації активним молодим людям, штовхали їх на руйнівні дії замість творчої діяльності на благо економіки і країни в цілому.

Після революції 1917 року робилися експерименти по корінному реформуванню системи освіти. З'явилися робітфаки, кафедри соціалізму, скасували інститут старост. Але права професорів, навпаки, розширилися, особливо природничих та технічних дисциплін. Змінювався соціальний склад студент-

ства, представники партійних студентів увійшли до вченії ради. Були спроби замінити університети професійними школами, запроваджувалась бригадна форма навчання. Ці експерименти тривали до середини 1930-х, після чого були відновлені всі основні форми старої освіти, включаючи присвоєння ступенів і звань. Університет виявився дешевше великого числа професійних шкіл, краще відповідав організації масового навчання через колектив. Але об'єктивне знання, індивідуальне його освоєння залишалося під підозрою. Освоєння знання, здача сесії стало суспільно важливою дією, прирівняною до виконання плану. Держава ставила завдання, контролювала виконання, весь процес став повністю керованим, навіть якщо мова йшла про дослідження або вивчені матеріалу. Університет вбудувався в систему, став її частиною, місця класичній автономії не залишилося. Але форми навчання, підготовки, атестації не змінилися. В результаті університет посилив властивий йому консерватизм, який був підкріплений ще й ідеологічним контролем влади. Університет став помітною структурою влади та отримав права на свої традиції і правила [14]. Як зазначав В. Магун, у радянському університеті «пояснувалися догматичний ідеологізм, що йде від партії, і корпоративна свідомість інтелігенції, яка використовувала свої владні позиції в університетах для того, щоб протиставити комуністичній ідеології консервативні цінності, високу культуру і гуманістичну мораль» [15].

Період застою СРСР збігся у часі з кризою європейського університету. Студентський протест у Європі в 1968 році був викликаний об'єктивними причинами. Масова освіта погіршила її якість і перспективи працевлаштування. Громадський статус професора і випускника знизився. З іншого боку, професори використовували автономію, щоб уникнути критики, підтримати сформовану ієархію, власні позиції в ній задля реалізації власного освітнього капіталу. Ліві ж вважали, що, усунувши автономію, вони змусять університети служити суспільній користі краще, ніж це забезпечують професори. В той же час університети стали вимагати більше фінансування, держава не мала можливості його надати. Сучасні автори визнають, що повернути університету ту роль, яку він мав у XIX сторіччі, неможливо. Причини, за якими змінилося становища, університету, є об'єктивними. З іншого боку, як підкреслює, К. Каплун [16], для автономії необхідно довести суспільству цінність того, що робить університет, і здатність самостійно її оцінювати. Західні університети перетворюються на корпорації, втрачаючи традиційну автономію, але знаходячи господарську. Українські університети мріють про такий стан, ідучи від свого становища самоцінного елемента адміністративно-командної системи і не знаходячи нового. У зв'язку з цим В. Магун пропонує: «Повинна відбутися інтеграція університету в суспільство й економіку, причому не університет повинен стати корпорацією, а корпорація — частково трансформуватися в університет... Іншими словами, глобальна криза університету повинна бути подоланаю за рахунок зближення університету і суспільства» [15, с. 3].

В. С. Бакіров вважає, що сучасний університет — університет третьої хвилі повинен «шукати переконливі відповіді на виклики часу, рішуче перебудовуватися і сміливо експериментувати, поглиблювати взаємодію зі

світом бізнесу та виробництва, як на внутрішніх, так і на глобальних ринках, ефективно освоювати інноваційні технології та інноваційну культуру. І при цьому залишатися університетами, центрами творчого мислення та вільного наукового пошуку, центрами культури і моральності, центрами формування інтелігентного суспільства» [17, с. 30].

Таким чином зберегти форми життя університету XIX сторіччя неможливо і непотрібно. Автономія і самоорганізація, які є необхідними для розвитку університету, можуть ґрунтуватися на його здатності зайняти унікальне положення в постіндустріальному суспільстві ХХІ сторіччя. Трансформація освітнього поля в Україні сьогодні повинна ґрунтуватися на розвитку автономії та самоврядування. А вони в свою чергу — на усвідомленні важливості того, що робить університет для суспільства. Мова повинна йти не про фінансове самоврядування, а про інтелектуальне та адміністративне. Саме вони можуть створити в університеті особливий внутрішній світ, що викликає творчість, цінує інтелект, креативність, знання.

Список використаної літератури

1. «Велика Хартія Університетів» (MAGNA CHARTA UNIVERSITATUM) [Електронний ресурс]. — Болонья, 1998. — 2 с. — Режим доступу <http://www.magna-charta.org/cms/cmsspage.aspx?pageUid=%7Bca0a394d-b9fc-4cdc-9d28-bee56b52b934%7D>
2. Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Р. Коллинз. — Новосибирск, 2002. — 1281 с.
3. Полное собрание русских летописей Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Л., 1926–28. — 379 с.
4. Харлампович К. Борьба школьных влияний в допетровской Руси / К. Харлампович // Киевская старина. — 1902. — № 9. — С. 358–394.
5. Андреев А. Российские университеты XVIII — первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Андреев. — М., 2009. — 537 с.
6. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Кн. 2 / В. О. Ключевский. — М., 1995. — 592 с.
7. Милюков П. Н. Очерки по истории русской культуры: в 3 т. Т. 2. / П. Милюков. — СПб, 1897. — 375 с.
8. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. Харлампович. — Казань: Изд. книжного магазина М. А. Голубева, 1914. — Т. 1. — 980 с.
9. Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст.: монографія/ Л. Ю. Посохова. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — 400 с.
10. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалей. — Х.: Тип. и литогр. Зильберберга, 1893–1898. — 1204с.
11. Посохов С. Уставы российских университетов XIX века в оценке их современников и потомков / Посохов С. // Вопросы образования. — Вып. 1. — 2006. — С. 370–381.
12. Сперанский Н. В. Кризис русской школы / Н. В. Сперанский. — М., 1914. — 142 с.
13. [Електронний ресурс] <http://gazeta-pravda.ru/content/view/4926/34/>
14. Сафонов П. Реорганизация университета. Советский довоенный опыт и текущий момент / П. Сафонов // Спільне. — № 3. — 2011. — С. 63–67.
15. Журавлев О. Критика и самоорганизация в университете [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/zh52.html>.
16. Калхун К. Університет у кризі / К. Калхун // Спільне. — № 3. — 2011. — С. 8–17.
17. Бакиров В. С Университеты «третьей волны»: социокультурная миссия / В. С. Бакиров // Universitates. — № 1. — 2012. — С. 22–30.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

A. B. Rapoport

аспирантка кафедры социологии

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина,

к. 335, пл. Свободы, 4, м. Харьков, 61077

+38 (057)1015389, e-mail: asia.raopoport@gmail.com

К ИСТОРИИ АВТОНОМИИ УНИВЕРСИТЕТОВ

Резюме

В статье представлен ретроспективный и актуальный анализ процесса достижения университетами автономии на территории современной Украины. Характеризуются истоки и реалии украинского образования, места идей автономии и самоуправления в его развитии. Сравниваются опыт и результаты Европы и Украины в данном контексте.

Ключевые слова: автономия, самоуправление, университет.

A. V. Rapoport

Ph'd student of the Department of Sociology

V. N. Karazin Kharkiv national university

335, Svoboda sq. 4, Kharkiv, 61077

+38 (057)1015389, e-mail: asia.raopoport@gmail.com

TOWARDS UNIVERSITIES' AUTHONOMY

Summary

The article deals with retrospective and current analysis of the universities' reaching the autonomy process of in modern Ukraine. Origins and realities of Ukrainian education and the place of ideas of autonomy and self-government in its development are characterized. Experience and results in Europe and Ukraine in this context are compared.

Key words: autonomy, self-government, university.

УДК 316.014+303.643.2

Н. С. Тарасова

аспирант кафедри методів соціологічних досліджень
соціологічного факультету ХНУ імені В. Н. Каразина,
площа Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна
Тел.: +38 0971916289
E-mail: bocharova.natalya@gmail.com

ВІЗУАЛЬНИЙ ОБРАЗ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ

У статті проводиться міждисциплінарний аналіз родового, по відношенню до візуального образу, поняття «образ», а також розглядаються філософські, семіотичні, мистецтвознавські та соціологічні концепції, в яких проблематизується вивчення візуальних образів. Виходячи з цього здійснюється спроба соціологічної інтерпретації поняття «візуальний образ».

Ключові слова: образ, візуальний образ, художній образ.

Для початку хотілося б звернутися до народної мудрості, що говорить: «краще один раз побачити, ніж сто разів почути», тому що сьогодні ця приказка набуває особливого значення. Це викликано тим, що в сучасному світі візуальні носії інформації потужно витісняють вербальні, аображення замінюють текст. Такі зміни можна пояснити прискоренням ритму життя сучасної людини, а також зростанням кількості і щільноти інформації у нашому повсякденному житті, що призводить до необхідності швидко реагувати та орієнтуватися у цьому різноманітті інформації. Час для сприйняття об'ємних текстів значно скорочується, що приводить до актуалізації сприйняття візуальної інформації як більш наглядної та легшої для сприйняття. Одним з найбільш вирішальних факторів включення візуальних образів у сучасну соціальну практику є діяльність засобів масової комунікації, що набувають особливого значення з появою нових комунікаційних технологій — Інтернету та цифрового телебачення. Саме візуальні образи на сьогоднішній день є домінуючим засобом колективного спілкування і розглядаються багатьма дослідниками в якості фундаментальної характеристики сучасної масової культури як переважно візуальної [1].

Важливо відзначити, що проблеми вивчення візуального образу лежать на перетині багатьох дисциплін, таких як психологія, семіотологія, мистецтвознавство, культурологія, політологія, антропологія, філософія і, відносно з недавнього часу, соціологія. Та кожна наука підходить до вивчення візуального аспекту життя суспільства по-різному. Наприклад, психологію цікавлять особливості емоційно-чуттєвого сприйняття візуальних образів (Гібсон Дж.) [2]. Особливості візуальної комунікації вивчаються в рамках загальної теорії інформації і знакових систем (Ч. Пірс, Якобсон, Ферденант де Соссюр) [3] та теорії комунікації (Ю. Хабермас) [4], в семіології велике значення приділено особливостям візуальних повідомлень (У. Еко,

Р. Барт) [5, 6]. З кінця ХХ сторіччя починає виділятися в якості окремої дисципліни і такий напрям, як «візуальні дослідження» [7], всередині якого можна виділити два основні підходи, один з яких близче до мистецтвознавства (Ервін Панофський [8], Том Мітчелл [9], Готтфід Бем [10], Барбара Страффорд [11], Ніколас Мірзоефф [12]). А інший підхід — близче до «культурних досліджень» і може бути визначений як підхід в рамках соціології візуальної культури (Ліза Картратт і Маріта Штурко [13], Ф. Джеймісон) [14]. Але, незважаючи на міждисциплінарний всеобщий розгляд даного феномена, на сьогоднішній день не існує його систематичного соціологічного осмислення, відповідно, і дефініція «візуальний образ» досі не отримала повноцінної розробки.

Метою даної статі є спроба визначитися в соціологічній інтерпретації поняття «візуальний образ». Але для початку ми спробуємо зорієнтуватися в тому, що являє собою поняття «образ» як родове поняття. Для цього ми звернулися до тлумачних словників російської, української та англійської мов [15, 16, 17, 18, 19].

Новий тлумачно-словотворчий словник російської мови Т. Ф. Єфремової говорить нам про образ так [15]:

- 1) а. Зовнішній вигляд, вигляд кого / чого-небудь;
- б. Подоба кого / чого-небудь;
- в. Зображення (застар.).

Таке значення образу конструюється через ототожнення з самим об'єктом/суб'єктом дійсності, що складається з окремих елементів. Наприклад, білий халат, стетоскоп та стерильна пов'язка на обличчі разом складають образ лікаря. Отже, образ є результатом копіювання/відображення усієї сукупності або деяких окремих рис та елементів об'єкта/суб'єкта реальності і носить досить матеріальний характер. Таке визначення поняття «образу» підводить нас до поняття «зоровий образ», тому що саме таке образне сприйняття дійсності тісно пов'язане з її зоровим сприйняттям.

- 2) а. Живе, наочне уявлення про кого / чого-небудь;
- б. Те, що бачиться, мариться, здається в уяві;
- в. Копія, зліпок, відбиток явищ об'єктивної дійсності у свідомості [15].

Отже, образ — це те, що можна собі уявити, побачити внутрішнім зором. Образ виступає як продукт нашої уяви, а тому носить досить суб'єктивний характер. Таке визначення поняття як найближче до поняття «ментального образу» бере свій початок з психології [19].

- 3) а. Художнє відображення ідей і почуттів у звуці, слові, фарбах і т.п.;
- б. Наочне зображення будь-якого явища через інше, більш конкретне;
- в. Створений художником узагальнений характер, тип [15].

Виходячи з цього визначення поняття «образу», ми можемо говорити про те, що образ конструюється через відтворення дійсності за допомогою образотворчих засобів та як найближче підводить нас до поняття «художній образ».

Також, «Образ» — це: 4) Вид, порядок, склад чогось; (Так, ми говоримо про «образ життя» як загальний напрямок, сукупність рис, злитих у єдність.) 5) Засіб, прийом (застар.); 6) Ікона [15].

Подібні інтерпретації ми зустрічаємо і в словнику англійської мови [18], де поняття «image» визначається як: 1. Уявлення про зовнішній вигляд людини або речі в мистецтві; 2. Відображення (у дзеркалі), подібність або схожість; 3. Ідея; 4. Кумир (в біблійній інтерпретації). Визначення даного поняття в англійській мові має і свої особливості, адже «image» в перекладі з англійської мови [16] — це не тільки образ, а й зображення. Цікаво, що у словнику Т. Ф. Єфремової [15] значення слова «образ», що пояснюється як зображення, наводиться з поміткою «застаріле», тобто таке, що втратило актуальність у зв'язку зі зникненням відповідних реалій, а ось в англійській мові, навпаки, актуалізовано для сучасної епохи електронних медіа, де «Image» — це зображення, що отримано при використанні фото-, відеокамери, телескопа, мікроскопа або іншого пристрою, те, що відображується на моніторі комп’ютера або телекрані [16].

Незважаючи на те, що відмінність між поняттями «образ» і «зображення» є досить наочною в російській мові, Н. Ю. Захарова відзначає, що, все ж таки більшістю російськомовних дослідників така відмінність не акцентується [20], що в першу чергу пов’язано з тим, що основна частина теоретичних робіт з візуальних досліджень, на яких засновані дослідження вітчизняних дослідників, написані англійською мовою або представлені в перекладах з англійської та інших мов на українську, російську або англійську. Більшість з них свідомо обмежують поле дослідницької роботи візуальними документами, що фіксують видиму (соціальну) реальність, — «фото- і відеодокументи, які мають соціологічну цінність завдяки своїй описовій здатності, і є інструментом пізнання та рефлексії» [21]. Ми вважаємо таке ототожнення неприпустимим, тому що зображення — це лише засіб візуалізації образів, що відображають реальність. Фотографії, фільми, живопис та інші візуальні культурні артефакти є лише носіями візуальних образів. Так коли мова йде про візуальні образи у засобах масових комунікацій, то візуальні образи настільки тісно сплітаються зі своїми носіями (наприклад, фотографії), що стає досить важко відділяти один від одного. Але тут ми повинні пам’ятати, що аналізуючи фотографію (чи інший медіа-носій), ми можемо виявити декілька візуальних образів в рамках одного зображення.

Французький семіолог Р. Барт виводить етимологію слова «image» з дієслова «imitari» — «наслідувати», «імітувати» [22]. Таким чином, можна розглядати образ як результат відтворення, копіювання, відображення предметів реальності. Завдяки цьому «відображення» виникає відчуття тотожності об’єкта і його візуального образу, яка в семіотичній логіці, в рамках якої і працював автор, має бути «зчитана», «розкрита» через виявлення коду, що лежить в основі знаково-умовної природи візуального образу. Незважаючи на те, що візуальний образ досить якісно імітує об’єкти реальності (фотографія або відео в більшій мірі, ніж живопис або скульптура), він все ж таки не відображає усіх властивостей об’єкта. Наприклад, якщо ми бачимо собаку на фотографії або на екрані телевізора, ми можемо бачити її розмір, окрас, породу та чути її гавкіт, але вона ніколи не зможе нас вкусити. Близче до нашої точки зору є роботи італійського

семіотика Умберто Еко, який, ґрунтуючись на риторичних формулах природної мови, створює риторику візуальних повідомлень. Він займається аналізом природи іконічного знаку, а дослідження проблем інтерпретації візуальних повідомлень (будь то живопис, архітектура або кіно) займають у нього пріоритетне місце, навіть якщо може здатися, що цікавість до семіотики тексту переважає. При цьому він відмовляється від традиції, яку започаткував Ч. Пірс та перейняв Р. Барт, яка полягає у тому, що іконічний знак відтворює властивості реального об'єкта. У. Еко воліє трактувати такий знак як повністю конвенціональний і невмотивований. Іконічний знак, підкреслює Еко, відтворює не властивості предмета, що відображається, а умови його сприйняття. Ми розпізнаємо зображення, щоразу користуючись при цьому кодом впізнавання, який виокремлює основні характеристики (істотні властивості) об'єкта, найбільш важливі для його впізнання (ідентифікації), запам'ятовування і трансляції в комунікативних зв'язках [23].

Дослідження Р. Барта з проблеми візуального знака цінні для нас тим, що хоча він і не бачив принципової відмінності між аналізом візуальних образів та природної мови, він все ж запропонував набір властивостей, якими володіють саме візуальні образи, на відміну від мовленнєвої риторики. Отже на відміну від тексту в зображення включена ще й структура афекту, яку Барт називає punctum (рана, поріз), без якого зображення не може нас схвилювати. Punctum знаходитьсь на боці невидимого, і це підтверджується тим, що з самим зображенням, а також з референтом в якості зображеного, він знаходитьсь лише в опосередкованому зв'язку (це те, що ми не можемо побачити прямо, але те, що виявляє «фотографічне» в нашому сприйнятті). Основні категорії, що використовуються для аналізу візуального образу Р. Бартом, — це зіставлення денотації і конотації та наявність punctuma [24].

Ми все ж таки схиляємося до того, що аналіз візуальних образів мусить мати власну методологію і відрізнятися від текстового аналізу, тому що візуальний образ і текст мають різну природу. Саме про це пише американська дослідниця С. Лангер у своїй книзі «Філософія в новому ключі» [25]. Вона виділяє поняття дискурсивних і презентативних форм, які є ключовими для її філософії мистецтва, відмінності цих форм засновані на принциповій неможливості ототожнити вербальні засоби (мову) і візуальні засоби (зображення). Основна відмінність полягає в тому, що візуальні форми не є дискурсивними, їх складові елементи з'являються не послідовно, як це відбувається в мовній практиці, а одночасно. Відповідно, відношення між цими елементами у візуальній сфері схоплюються нами відразу, цілком, одним актом бачення [25, 85–87].

Філософи завжди приділяли достатньо уваги вивченю категорії образу. В традиції західної філософії аналіз категорії образу розвивався у двох принципово різних напрямках. З одного боку, образ, джерелом якого є світ ідей, являє собою пасивну копію об'єктів матеріального світу, що пов'язує людину з об'єктивною реальністю. Наприклад, візуальні образи в платонівському вченні (тіні на стінах печери) визначаються як зовнішні

похідні матеріального світу, які насправді є відбитком ідеального світу, тобто копії копій, а не первинні принципи [26]. Арістотель стверджував, що образ знаходиться всередині людини, а його джерелом є не ідеальний, а матеріальний світ. Самі ж образи він розглядав як психічні посередники між почуттями і розумом, як міст між внутрішнім світом свідомості і зовнішнім світом матеріальної реальності [27]. А з іншого боку, образ являє собою активну творчу спрямованість, що породжує свідомість і дає можливість пізнання дійсності. Джордано Бруно був першим, хто визнав образ початковою творчою силою, що діє всередині людської природи. Образ як продукт уяви, стверджував Дж. Бруно, «випереджає розум і, насправді, створює його», що перевернуло існуючі погляди на образи [28].

У новий час послідовником ідеї репрезентативної функції образу стає Девід Юм [29]. У його теорії візуальний образ — це копія пережитого, що залишилася в розумі, та враження, що заховані в надрах свідомості. Асоціативні ланцюги візуальних образів складають знання, яке організується за допомогою психологічних закономірностей (сходість, безперервність, ідентичність і т.д.).

Суперечка щодо ролі образу, з наближенням кінця ХХ століття, набуває нових обертів, тому що фокус досліджень змістився з образу в людському знанні на мову. Тут важливу роль відіграв французький філософ Жак Дерріда. Його радикальна критика європейської філософії була зосереджена на проблемі інтерпретації [23].

Ж. Дерріда, спростовуючи метафізичний фонологоцентризм (у своїй власній версії) [30] розробляє категорії, що дозволяють письму та самій «ідеї письма» зайняти гідне місце у філософії та інших розумових практиках. Він сформулював основні підходи і поняття, що дозволяють описувати й пізнавати світ як текст, у тому числі і візуальні образи.

Проблема образу активно розглядалась у феноменологічній традиції, де основний акцент робиться на вивчені уявлень про об'єкти (феноменів), а також на їх взаємодії та взаємопливі у свідомості індивідів. Основи феноменологічного аналізу образів були закладені Е. Гуссерлем. В якості феноменів виступають як речові об'єкти, так і об'єкти свідомості (мрія, образ). При цьому образ може бути як першозданно-виникаючим (мальовничий образ), так і репродуктивно-виникаючим (уявлення образів у спогаді або фантазії). Е. Гуссерль стверджує, що «образ» в собі, у міру його сенсу як образу, подає себе як модифікацію чого-небудь — того, що, не будь цієї модифікації, перебувало б перед нами як живо-тілесне або реактуалізоване «само» [31].

Феноменологічний напрям дуже важливий для визначення поняття «візуальний образ». Тому що саме феноменологічні ідеї Альфреда Щюца лежать в основі сучасного візуального підходу в соціології, що пов'язано з тим, що за допомогою візуальних артефактів різного роду й походження легко простежувати особливості життя і діяльності людей в різних областях повсякденного світу. Альфред Щютц, звісно, не використовує поняття візуального, та в своїх роботах він говорить про символи, знаки, інструменти, комунікативні системи, що своїми особливостями та походженням

вказують на діяльність людини. Спираючись на ідеї Е. Гуссерля, А. Шютц розмірковує над тим, які особливості маютьображення у порівнянні з усіма іншими знаками. Його вчитель Гуссерль зазначає, що більшість знаків не мають загального змісту з тим, що позначають, а осьображення, навпаки, пов'язане з річчю, що зображується, через подобу з нею. А ось Шютц йде далі і доводить існування символічного презентативного зв'язку (використовуючи термінологію Гуссерля) в образотворчих презентаціях [32], яка, як ми сьогодні можемо визнати, і лягає в основу аналізу візуальних складових соціального життя.

Ще однією проблемою вивчення візуальних образів є їх співвідношення з реальністю. На це питання нам допоможе відповісти постмодерністська концепція Жана Бодрийара, який проблематизує візуальні образи як функціональні сублімаційні механізми (використовуючи словник Фрейда). Основним його поняттям є «симулякр», який з латині означає «образ», «подібність» або «схожість» [33]. Бодрийар постулює симулякр як щось комплексне і тотальне, кожна річ є симулякром. Він стверджує, що існують лише образи і ілюзії; «позаду» образів розташовуються інші образи, тому відсутня осмисленість в процедурі зняття заключної ілюзії для демонстрації реальності [34]. У результаті концепт «реальності» є ілюзією. Бодрийар також вводить поняття «симуляції», протиставляючи її репрезентації. У той час як репрезентація намагається абсорбувати симуляцію, інтерпретуючи її як помилкову репрезентацію, симуляція включає в себе всю структуру репрезентації, представляючи її симулякром.

Ця концепція має велике значення для вивчення візуальних образів у сучасних засобах масової комунікації, тому що з появою Інтернету та комп’ютерних технологій відбувається втрата зв'язку з реальністю і ми все частіше говоримо про віртуальну реальність, де візуальні образи набувають особливого значення. У сучасному суспільстві ми все частіше споживаємо візуальні образи продуктів, а не самі товари, віддаємо свої голоси за образи політиків, що ретельно створюються PR-менеджерами, та спілкуємося в Інтернеті не з живими людьми, а з їх образами — «аватарками».

У пошуках можливих смыслів візуальних образів ми повинні черпати інтерпретаційну силу в різних науках. Тому що, наприклад, у мистецтвознавстві аналізу візуального приділяється досить серйозна увага. Так, іконографія Е. Панофського дає нам методологію дослідження візуальних мистецтв, а його підхід релевантний для цілей соціологічного вивчення візуальних образів. Аналіз зображень, згідно з Панофським, повинен включати три етапи — доіконографічний, іконографічний і іконологічний (від психологічних факторів, що включають і мотиваційні особливості, до аналізу змісту символів, що притаманні тій або іншій культурі). Виходячи з концепції Пафновського, ми доходимо висновку, що особливості сприйняття та виробництва візуальних образів знаходяться в тісному зв'язку з громадськими та світоглядними уявленнями і що аналіз візуальних образів неможливий без урахування історичної, філософської, політичної ситуації — всього того, що формує інтерпретативні конвенції візуального коду того чи іншого суспільства, культури, історичного періоду [8].

Важливо відзначити, що в мистецтвознавстві існує близьке до візуального образу поняття художнього образу. Іноді ці два поняття змішуються і видаються одне за інше, тому ми вважаємо за необхідне більш чітко їх розмежувати. Художній образ з'являється в процесі творчої діяльності людини за законами мистецтва [35]. Відсутність його в творі мистецтва робить твір «потворним», невиразним, нецікавим. По суті, без художнього образу немає і самого твору. Одним з найбільш дієвих засобів художнього образу є метафора, вона підсилює образ. Специфіка художнього образу визначається не тільки тим, що він осмислює дійсність, а й тим, що він створює новий, вигаданий світ. За допомогою своєї фантазії та користуючись точними словами, фарбами, звуками, художник створює одиничний твір [36]. Таким чином, творчий підхід і вигадка є основними відмінними рисами художнього образу від візуального образу. Здається, що поняття «художній образ» дещо ширше поняття «візуальний образ», але це не зовсім так. Ці два поняття мають однакове положення по відношенню до родового поняття «образ», та кожне у своєму напрямку. Але вони мають і точки перетину (як візуальний образ може ставати складовою частиною художнього образу, так і художній образ — частиною візуального образу). Наприклад, художній образ може бути представлений лише у текстовому форматі, а може супроводжуватися зображенням — візуальним образом, і, навпаки, візуальні образи можуть з'являтися як у формі художнього твору (живопис, література), так і у позахудожніх формах відображення дійсності (документальна фотографія, особливості оформлення вітрин магазинів і т. д.).

Виходячи з усього вище сказаного, ми можемо визначити основні критерії напрямку інтерпретації поняття «візуальний образ», представлені такими відносинами, як: 1. Візуальний образ — текст; 2. Візуальний образ — зображення; 3. Візуальний образ — реальність.

Перший критерій набуває неабиякого значення при вивченні візуальних образів у ЗМІ, тому що, коли ми звертаємося до візуальних образів у засобах масової комунікації, то повинні розуміти, що у «чистому» вигляді вони трапляються дуже рідко. Навіть у друкованих ЗМІ, таких як газети і журнали, візуальні образи існують поруч з текстами (назва, підпис, текст статті), не кажучи вже про кінематограф, телебачення та Інтернет. Та навіть через таке тісне сусідство і наявність взаємозв'язку ми не можемо ототожнювати візуальні образи з текстом, а тому і засоби аналізу, що спрямовані на дешифровку лінгвістичних структур не повинні використовуватися для аналізу візуальних образів, саме тому візуальні образи потребують розробки власної методології аналізу, виходячи з їх особливостей (недискретності, конвенціональності і невмотивованості).

Незважаючи на те, що більшість англомовних та російськомовних дослідників візуальних образів частіше за все не розводять поняття «візуальний образ» і «зображення», ми схиляємося до протилежної думки, яка заснована на ідеї, що зображення може бути носієм образу декількох візуальних образів, кожен з яких може бути сприйнятий по-різному, в залежності від соціокультурних, історичних чи політичних особливостей

конкретного суспільства, що робить неможливим подібне ототожнення цих двох понять.

«Візуальний образ» в рамках соціологічного вивчення не відображує реальність в усіх її аспектах, а іноді і зовсім не має нічого спільногого з дійсністю. Особливо це стосується візуальних образів у сучасних засобах масової комунікації. Візуальні образи не стільки відображають соціальну реальність, скільки приймають участь у її конструюванні, через особливості їх сприйняття більшістю членів суспільства.

Отже, «візуальний образ» — це уявлення про реальність, через її часткове або повне копіювання, відображення та відтворення у зображеннях (статичних або динамічних), а також через візуальні аспекти реальності (міміка, жести, одяг, архітектура, оформлення інтер'єру і т. д.), отримані через зорове сприйняття. Візуальні образи суб'єктивні, тому що їх інтерпретація залежить від особистого досвіду взаємин з предметом цього візуального образу або від особливостей культурних норм та канонів суспільства.

Список використаної літератури

1. Розин В. М. Визуальная культура и восприятие: как человек видит и понимает мир / В. М. Розин. — М.: Комкнига, 2006. — 224 с.
2. Гібсон Дж. Екологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гібсон : Пер. с англ. ; Общ. ред. и вступ. ст. А. Д. Логвиненко. — М.: Прогресс, 1988. — 464 с.
3. Поляков И. В. Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах / И. В. Поляков. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1990. — 157 с.
4. Фарман Т. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса / Т. Фарман [Електронний ресурс] доступно на: http://sbiblio.com/biblio/archive/farman_socialno/02.aspx
5. Барт Р. Риторика образа // Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — М.: «Универс», 1994. — С. 297–318.
6. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. — СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. — С. 432.
7. Зенкова А. Ю. Visual Studies как интегральная область социально-гуманитарного дискурс-анализа/А. Ю. Зенкова// Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. — Ек-г.: «Дискурс-пи», 2006. — С. 51–57.
8. Панофский Э. Этюды по иконологии : гуманистические темы в искусстве Возрождения : [пер. с англ.] / Э. Панофский. — СПб. : Азбука-классика, 2009. — 429 с.
9. Mitchell W. J. T. The Pictorial Turn / Mitchell W. J. T.//Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation. — Chicago & London: The University of Chicago Press. — 1994. — 462p.
10. Boehm G. Wiederkehr der Bilder / Boehm G (Hg.)// Was ist ein Bild. — Мюнхен: W. Fink Verlag. — 1994. — S.13.
11. Stafford B. Good Looking: Essays on the Virtue of Images / B. Stafford /Cambridge, MA.: MIT Press. — 1996. — 277p.
12. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. / N. Mirzoeff / London: Routledge. — 1999. — P.103.
13. Sturken M, Cartwright L. Practices of Looking An Introduction to Visual Culture. — Oxford: Oxford University Press. — 2001. — P. 146–147.
14. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. — К. : Критика, 2010. — С. 148–175.
15. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный /Т. Ф. Ефремова — М.: Русский язык, 2000.— 1233 с.
16. Мюллер В. К. Англо-русский словарь / В. К. Мюллер. — 24-е изд. — М.: Русский язык, 1995. — 2106 с.

17. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка/ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. — М.: Издательство «Азъ», 1992. — 2700 с.
18. Oxford dictionaries on-line [електронний ресурс], доступно на: <http://oxforddictionaries.com>
19. Электронный словарь (он-лайн) / [електронний ресурс] доступно на: <http://www.thefreedictionary.com/mental+image>
20. Захарова Н. Ю. Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа / Н. Ю. Захарова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2008. — Т. XI. — № 1. — С. 147–161.
21. La Rocca F. L'utilisation de l'image dans les sciences sociales / F. La Rocca / [електронний ресурс] доступно на: www.ceagsorbonne.org
22. Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля / Ж. Деррида / Пер. с фр. С. Г. Калининой и Н. В. Суслова. — СПб.: «Алетейя», 1999. — 208 с.
23. Гилье Н. Деррида, Фуко, Рорти — деконструкция и критика/ Н. Гилье, Г. Скирбекк. // История философии [електронний ресурс]. — доступно на: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Skirkb/161.php.
24. Штомпка П. Фотография как метод исследования //Визуальная социология / П. Штомпка. — М.: Логос, 2007. — 168 с.
25. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства / С. Лангер / Пер. с англ. С. П. Евтушенко ; Общ. ред. и послесл. В. П. Шестакова. — М.: Республика, 2000. — 287 с.
26. Платон. Тимей / Собр. соч. В 4 т. Т. 3 / Платон. — М.: Мысль, 1994. — С. 421–500.
27. Аристотель. О душе / Соч. в 4 т. Т.1/ Аристотель. — М.: Мысль, 1976. — С. 371–448.
28. Антоновский Ю. М. Джордано Бруно. Его жизнь и философская деятельность / Ю. М. Антоновский — [електронний ресурс] доступно на: http://az.lib.ru/a/antonowskij_j_m/text_0010.shtml
29. Нарский И. С. Философия Давида Юма / И. С. Нарский — М.: Изд-во Московского университета. — 1967. — 358 с.
30. Деррида Ж. Про грамматологию / Ж. Деррида — М.: «Ad Marginem», 2000. — С. 126–127.
31. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / § 99 / Гуссерль Э/. — 1913. [електронний ресурс], доступно на: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000074/st008.shtml>
32. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц/ Пер. с нем. и англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.
33. Бодрийар Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийар. — [електронний ресурс] доступно на: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml
34. Кораблев А. Порядки симулякр / А. Кораблев. — Чубакка № 002 [електронний ресурс] доступно на: <http://chewbakka.com/diplodocus/baudrillard>
35. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. — Мн., 1998. — С. 56, с. 17.
36. Литературный глоссарий [електронний ресурс] <http://www.bukinistu.ru/hudozhestvennyiy-obraz.html>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Н. С. Тарасова

кафедра методов социологических исследований
социологического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина

**ВИЗУАЛЬНЫЕ ОБРАЗЫ: ПОПЫТКА СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПОНЯТИЯ**

Резюме

В статье проводится междисциплинарный анализ родового, по отношению к визуальному образу, понятия «образ», а также рассматриваются некоторые философские, семиотические, искусствознавческие и социологические концепции, в которых проблематизируется изучение визуальных образов. Исходя из этого, осуществляется попытка социологической интерпретации понятия «визуальный образ».

Ключевые слова: образ, визуальный образ, художественный образ.

N. S. Tarasova

Department of Methods of Sociological Research of Sociology Department
V. N. Karazin National University,
Freedom Square 4, Kharkov, 61077, Ukraine

**VISUAL IMAGE: AN ATTEMPT OF SOCIOLOGICAL
CONCEPTUALIZATION OF THE IDEA**

Summary

The article provides the cross-discipline analysis of generic «image» concept with respect to visual image; some of the sociological concepts that investigate the problem of the visual images are in the focus as well. On this basis the attempt of sociological interpretation of «visual image» idea is made.

Key words: image, visual image, artistic image.

УДК 316.613

С. В. Тупикова

аспирантка кафедри социологии

Днепропетровского национального университета им. О. Гончара,

ул. Осипенко, 21, г. Днепропетровск, 49021, Украина,

(050) 217 22 31,

susanna111287@yandex.ua

ПРОБЛЕМАТИКА ТЕЛЕСНОСТИ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: СПЕЦИФИКА СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ ТЕОРЕТИЗИРОВАНИЯ

Основное внимание в статье уделяется рассмотрению специфики научно-го теоретизирования проблематики «телесность» в границах отечественно-го социологического дискурса. Автор приходит к выводу, что особенность научного теоретизирования данного феномена становится производной от ряда социокультурных факторов, детерминирующих процесс институционализации украинской социологии на современном этапе ее развития.

Ключевые слова: телесность, социологическое теоретизирование, социо-культурная детерминация.

Вопрос научной легитимности статуса проблематики «телесность» в рамках отечественного дискурса представляет собой проблемную область современного социологического теоретизирования. В отличие от западной гуманитарной науки, феномен телесности, не являясь традиционным объ-ектом изучения в отечественном гуманитарном познании, все еще занимает маргинальное положение, оставаясь на протяжении длительного периода времени на периферии исследовательских интересов. Однако нельзя не отметить, что в последние десятилетия наблюдается объективный рост науч-ного интереса к указанной проблеме, что свидетельствует о постепенном ин-корпорировании данной тематики в плоскость социологической рефлексии.

Следовательно, цель данной статьи состоит в выявлении специфики со-циологического теоретизирования проблематики «телесность» на совре-менном этапе развития социологии с точки зрения фиксации некоторых социокультурных условий, детерминирующих процесс научного познания.

Так, следует начать с того, что украинский социологический дискурс ярко демонстрирует наличие «гендерного перевеса» в характере теоретизи-рования феномена «телесность». Здесь изучение проблем тела и телесности характерно преимущественно для женской половины профессионального сообщества социологов. Этот факт подтверждают результаты авторского социологического исследования методом контент-анализа периодических изданий как сугубо социологической специализации, так и междисципли-нарного характера, специализирующихся на проблемах культурологии, политологии, философии в период с 1995–2012 гг. Специализированные периодические издания по социологии были выбраны в качестве объ-

екта исследования, поскольку именно их можно считать отражающими состояние отечественной социологии, являющимися воплощением сформировавшихся за время становления украинской социологии в качестве независимой самостоятельной науки социологических центров: киевский, харьковский, львовский, одесский.

Относительно указанного критерия проценты соответственно между женщинами и мужчинами распределились следующим образом: 63,4 % и 36,6 %. Данные результаты дают основание утверждать, что в рамках украинской социологии все еще продолжает существовать тенденция деления научных интересов на «женские» и «мужские». Так, проблематика телесности и смежных с ней тем остается в фокусе внимания преимущественно женской части профессионального сообщества ученых. Не менее показательным становится тот факт, что «телесность» как объект социологической рефлексии оказывается напрямую связан и с «географией проживания» автора. Так, из всех проанализированных статей перечисленных периодических изданий практически 50 % случаев — это публикации зарубежных авторов, при этом украинская социология и ее издания «открыты» в большей степени для представителей европейской социологии (47 %), тогда как американская социологическая мысль представлена существенно в меньшей степени (1,6 %). Характерным здесь может быть и тот факт, что практически 100 % из всех публикаций зарубежных авторов представлены междисциплинарным журналом «Ї». Данная закономерность может быть объяснена его проевропейской политикой, активным сотрудничеством с иностранными авторами и организациями, особенностью географии. При этом публикации зарубежных ученых незначительно представлены в социологических журналах, отдельные публикации представляют собой скорее исключение, чем правило.

В целом, на основании полученных результатов исследования относительно характера теоретизирования феномена «телесность» в отечественном дискурсе можно предположить, что именно западный регион в большей степени оказывается «транслятором» европейской мысли в отечественный научный дискурс. Такой статус обеспечивается, возможно, благодаря культурной диффузии, реализуемой за счет близости границ с европейскими странами. Следовательно, западный регион в силу большей близости к европейским ценностям осуществляет тематизацию повседневности в несколько иных понятиях и категориях, среди которых не последнее место занимает концепт «телесность». К таким выводам мы приходим на основании того, что именно «Культурологічний часопис І» и Вестник ЛНУ им. И. Франко занимают лидирующие позиции относительно частоты появления научных публикаций по проблематике «телесность». В целом, можно было бы предположить наличие определенных отличий в научных интересах социологов в зависимости от географии их проживания, так называемого регионального аспекта.

В этой связи интересно представить результаты исследования относительно характера ссылок, присутствующих в анализированных публикациях. Так, в 21,8 % случаев авторы публикаций ссылаются на работы

украинских ученых; в 31,2 % случаев — на работы российских авторов; в 39,9 % случаев — на работы зарубежных исследователей. Как мы видим, украинские ученые активно используют имеющиеся разработки в области проблематики телесности в границах национальной социологии, что повышает популярность и научный статус указанной темы. Использование же зарубежных источников происходит преимущественно не посредством адаптации первоисточников на языке оригинала, а в большей степени путем использования уже переведенных работ и критических замечаний, произведенных российскими учеными и издательствами. Этот факт может быть подтвержден частотой случаев (1,1 %) перевода иностранных источников украинскими учеными и издательствами, тогда как переводы российскими издательствами встречается гораздо чаще (31,7 %). Тот факт, что ссылки на украинских авторов имеют наименьший процент, может свидетельствовать об отсутствии практик систематического социологического теоретизирования феномена «телесность» украинскими учеными и как следствие отсутствие разработанной научной теоретической базы. Тогда как многочисленное присутствие в ссылках работ зарубежных авторов дает возможность констатировать тот факт, что «телесность» как социологический концепт представляет собой продукт и результат «научного импорта», то есть является заимствованным, привнесенным извне. Следовательно, можно предположить, что отечественный социологический дискурс, в определенной степени, скорее является «реципиентом» западного способа теоретизирования и тематизации социальной действительности, которые расцениваются как модные тенденции, не представляет собой исключение и проблематизация телесности в отечественной социологии.

Говоря непосредственно о частоте представленности проблемы «телесность», то из всех проанализированных публикаций в качестве центральной темы авторского исследования тема телесности присутствовала в 25,7 % случаев, тогда как в качестве отдельного аспекта в рассмотрении других проблем «телесность» присутствовала в 51,9 % случаев. Тот факт, что в статусе второстепенного элемента в рассмотрении других тем проблема телесности встречается в два раза чаще, свидетельствует о том, что на современном этапе развития социологической науки данная тема еще не выступает в качестве самостоятельного объекта теоретизирования, а представлена как отдельный элемент в теоретизировании других объектов социологического анализа.

В этой связи, важно выяснить, какой спектр устоявшихся тем социологического анализа задают общий контекст, являются «теоретическим плацдармом» рассмотрения феномена «телесность». И здесь на первое место выходит гендерная проблематика (29 %), именно в рамках нее «телесность» встречается наиболее часто, выступая в различных аспектах теоретизирования. Не менее редко вопросы телесности встречаются в рамках тем, связанных с проблемами повседневности (16,4 %); поиском идентичности (8,2 %); в рамках теорий феминистского толка (7,7 %); в рамках проблем современных субкультур (7,1 %); сексуальной культуры, спорта и здоровья в современном обществе (по 3,3 %). Что касается модусов ана-

лиза телесности украинскими учеными, то здесь спектр анализа ограничен рассмотрением тела как способа индивидуального переживания и самовыражения (48,1 %); тело как код сексуальной культуры (13,7 %); тело как знак и символ в культуре (7,7 %); биологическое тело (4,9 %); тело как мишень власти (1,6 %).

Следовательно, можно сделать вывод о том, что складывающиеся практики концептуализации понятия «телесность» не представляют собой исключительно теоретические попытки отечественных ученых, а скорее становятся реализацией стратегии заимствования, где «образцом для подражания» является западный социологический дискурс. Данная тенденция находит свое отражение в частоте присутствия зарубежных авторов в украинских периодических изданиях и иностранной научной литературы в ссылках публикаций отечественных авторов. Следовательно, в рамках отечественной социологии мы фиксируем теоретическую и методологическую переориентацию научных исследований преимущественно путем освоения западного интеллектуального опыта.

Кроме того, на современном этапе развития теоретической социологии мы не можем говорить о высокой степени разработанности проблематики «телесность», поскольку презентация ее в научных периодических изданиях в большей степени носит эпизодический характер, чем является результатом систематического изучения, не представляя собой устоявшийся объект научного интереса ученых. Более того, продолжающийся междисциплинарный характер данной темы, разрабатываемой на стыке смежных с социологией наук, уводит социологов от разработки собственно социологической теории тела, и как следствие отсутствие в рамках отечественного социологического дискурса сформировавшихся теоретических направлений в изучении телесности, в отличие от того, что демонстрирует западная гуманитарная наука.

Следовательно, можно зафиксировать ряд условий, связанных с процессом институционализации отечественной социологии, выступающих в качестве объясняющих факторов сложившихся практик теоретизирования феномена «телесность», а именно отсутствие систематического научного интереса к данной проблеме.

Так, следует начать с того, что современная социологическая наука все еще продолжает испытывать на себе так называемый «постсоветский синдром». Речь идет о том, что характер теоретизирования и специфика тематизации повседневности на современном этапе детерминированы отчасти тем фокусом исследовательского анализа, который был сформирован в границах советской социологии. Когда основные направления развития советской социологии были сосредоточены вокруг социологии труда и промышленности, социологии молодежи, общественного мнения [3, с. 28]. Данный аспект интересен в том смысле, что даже уже в условиях формирования национальной социологии большинство из перечисленных тематик продолжали оставаться в качестве доминирующих в рамках научных интенций социологов. Такая ситуация обусловлена эффектом гистерезиса габитуса исследователей, ситуации, когда научные диспозиции изменяются медлен-

нее, чем условия их производства. Следовательно, можно предположить, что исследовательские практики старшего поколения социологов, стоявших у истоков формирования национальной социологии, воспроизводили сложившиеся практические и теоретические схемы советской социологической традиции, что находило свое выражение в характере тематизации повседневности. Речь идет о явном уклоне в сторону изучения производственной сферы и труда, молодежной проблематики, проблем изучения общественного мнения и др.

В определенной степени отечественная социология все еще находится под воздействием «советского синдрома» в понимании основных характеристик общественной жизни, где производственная сфера считалась доминирующей и определяющей. Тогда как в современном обществе маркерами самоидентификации индивида становятся не только и не столько производственные практики, сколько практики туристические, досуговые, телесные и др., что само собой требует расширения горизонта социологического анализа общественной жизни.

Дополнительный эффект к сложившейся ситуации имеют и характерные условия, сопровождающие развитие украинской социологии и на современном этапе, а именно активное участие и роль института политики в организации научной деятельности, отсутствие должного уровня финансирования. Отсюда следует закрепление ряда тематик, представляющих больший интерес для отечественных ученых, где проблематика тела уходит на второй план, не представляя собой легитимный объект социологического теоретизирования. В этой связи можно сказать, что для социолога значительная часть тем, избранная им, в действительности составляет объекты, производные от внешнего социально-политического и экономического контекста, в том числе указанные государством, государственными программами и частными инвестициями, что не всегда оказывается связанным с научной позицией самого ученого. Следовательно, причины, по которым вне исследовательского интереса отечественных специалистов оказываются некоторые темы, не исключение составляет и проблематика телесности, связанные с тем, что сегодня социология во многом подчиняется рыночному закону соответствия спроса и предложения [1, с. 174]. Кроме того, именно нынешнее состояние государственного бюджета и вопросы финансирования науки современными учеными рассматриваются в качестве существенного тормоза в возможностях расширения исследовательских тем.

Но не только внешние обстоятельства обуславливают диспропорции в тематике современных социологических исследований. Здесь действует и сама логика развития науки, выдвигая одни проблемы в центр внимания, а другие — на периферию. Здесь, безусловно, идет речь, о доминировании в отечественной методологии социологического познания позитивистско-сциентистской парадигмы [4, с. 17]. Следовательно, познание социальной действительности происходит в категориях объективистского толка, с акцентом на категории «общество», «система», «институт», где основное внимание продолжает уделяться социально-экономической причинности

происходящих трансформаций украинского социума, в то время как культурная сфера остается без должного внимания исследователей. Кроме того, противоречивость развития украинского социума, представляющего собой синтез традиции, модерна и постмодерна усложняет процессы разработки адекватного понятийно-категориального аппарата науки.

Следовательно, исходя из проведенного теоретического и эмпирического анализа, мы приходим к выводу, что существующие практики теоретизирования феномена «телесность» в отечественном социологическом знании детерминированы характером «советского наследия», с одной стороны, и спецификой внешних политических и экономических условий, сопровождающих развитие отечественной социологии — с другой. Кроме того, немаловажную роль имеют попытки поиска наиболее удачной методологии социологического познания, способной адекватно отразить происходящие в украинском социуме трансформации.

Список использованной литературы

1. Арбенина В. Над чем работают социологи Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 1. — С.166–177.
2. Резник А., Резник В. Украинская социология после 1991 года // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 22–46.
3. Степаненко В., Рыбщун А. Украинская социология: общественно-исторический и идеологический контексты развития // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009. — № 2. — С. 23–46.
4. Танчер В. Соціологічна наука: проблеми розвитку і дисциплінарного переформатування // Український соціологічний журнал. — 2009. — № 1–2. — С. 15–20.
5. Шульга Н. Социология в поисках идентичности // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 2. — С. 170–177.

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

С. В. Тупікова

Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
к. 701, просп. Гагаріна 72, м. Дніпропетровськ, 49005, Україна

ПРОБЛЕМАТИКА ТІЛЕСНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: СПЕЦИФІКА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Резюме

Основна увага у статті приділяється розгляду специфіки наукового теоретизування проблематики «тілесність» в межах вітчизняного соціологічного дискурсу. Автор доходить висновку, що особливість теоретизування даного феномена стає похідною від деяких соціокультурних факторів, що детермінують процес інституціоналізації української соціології на сучасному етапі свого розвитку.

Ключові слова: тілесність, соціологічне теоретизування, соціокультурна детермінація.

S. V. Tupikova

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
room 701, pr. Gagarina 72, Dnipropetrovsk, 49005, Ukraine

THE PROBLEM OF PHYSICALITY IN THE DOMESTIC SOCIOLOGICAL DISCOURSE: SPECIFICS OF SOCIO — CULTURAL DETERMINATION OF THEORIZING

Summary

The main attention in this article is paid to consideration of specifics of scientific theorizing of a perspective «corporality» in borders of a domestic sociological discourse. The author comes to a conclusion that feature of theorizing of this phenomenon becomes derivative of some socio — cultural factors which determining process of an institutionalization of the Ukrainian sociology at the present stage of its development.

Key words: corporality, sociological theorizing, socio — cultural determination.

УДК 316.3

В. М. Фролова

аспірант кафедри соціології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна,

тел.: +380965812223

e-mail: frolya88@rambler.ru

СОЦІАЛЬНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ЯК ВИД СОЦІАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

У статті розглядається соціальна стандартизація як вид соціальних технологій; дана характеристика соціальної стандартизації держави. На підставі теоретичного аналізу та результатів конкретно-соціологічних досліджень в Україні соціальні стандарти аналізуються в контексті соціальної політики.

Ключові слова: соціальний стандарт, соціальна технологія, прожитковий мінімум.

Технологізація діяльності сучасної людини, розвитку і функціонування суспільства, всього соціального простору актуалізувала питання про визначення сутності соціальних технологій як суспільного явища. Н. Стефанов визначає соціальну технологію як «діяльність, в результаті якої досягається поставлена мета і вимірюється об'єкт діяльності» [12]. А. Зайцев визначає їх як «сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ці дії, що дозволяють досягти поставленої мети» [3]. В. Іванов представляє соціальні технології як інноваційну систему методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної системи, отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах. «Вони можуть бути також розглянуті як сукупність операцій, процедур соціального на шляху отримання оптимального соціального результату (zmіцнення соціальної організації, покращення умов життя людей, запобігання конфлікту і т. п.). Соціальна технологія — найважливіший елемент механізму управління» [8]. У теоретичному сенсі, як вказує В. І. Подшивалкіна, «соціальна технологія — це інструментальна система, що є результатом цілеспрямованої людської діяльності і створювана для вирішення завдань у певній проблемній області». Отже, соціальні технології це: спеціально організована область знання про способи і процедури оптимізації життєдіяльності людини в умовах нарastaючої взаємозалежності, динаміки і оновлення суспільних процесів; спосіб здійснення діяльності на основі її раціонального розчленування на процедури і операції з їх подальшою координацією і синхронізацією і вибору оптимальних засобів, методів їх виконання; метод управління соціальними процесами, що забезпечує систему їх відтворення у певних параметрах — якості, властивості, обсяги, цілісності діяльності тощо; інноваційна система методів виявлення і використання прихованих потенціалів соціальної

системи отримання оптимального соціального результату при найменших управлінських витратах.

Найважливішим завданням соціальної технології є виявлення закономірностей оптимальної самоорганізації і управління соціально-економічними процесами, використання їх з метою створення сприятливих умов життєдіяльності людей. Тому формування політики, яка визначається сучасним суспільством і проведеної сучасною державою, можливо тільки на основі технологізації, що передбачає максимально ефективне та доцільне використання ресурсів і коштів. Удосконалення системи соціальних норм і нормативів пов'язано з формуванням державної системи соціальної стандартизації, яка забезпечує створення принципово нового механізму нормативно-правового регулювання державою розвитку всієї соціальної сфери країни. Державна соціальна стандартизація являє собою правову регламентацію пріоритетних соціальних нормативів і норм в якості державних мінімальних соціальних стандартів. Використання державних мінімальних соціальних стандартів сприяє підвищенню значимості норм і нормативів, що регламентують пріоритетні напрямки соціальної політики, дозволяє постійно підтримувати реальний зміст основних державних соціальних гарантій.

Розглянемо більш детально, що розуміється під процесом стандартизації стосовно соціальних умов. Відповідно до Закону України від 5 листопада 2000 № 2017-III «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» під процесом стандартизації розуміється наступне: «Державні соціальні стандарти — встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на основі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій»[6]. Законом розрізняються державні стандарти і стандарти галузей, підприємств, громадських організацій. Вимоги, встановлені державними стандартами, є обов'язковими для дотримання державними органами управління, суб'єктами господарської діяльності.

Соціальна стандартизація нерозривно пов'язана з використанням соціальних нормативів, що мають традиційно багатоцільове використання. Вони можуть виступати в якості критеріїв для різних зіставлень, визначення соціальних рейтингів територій, оцінки близькості досягнутого життєвого рівня, необхідного в даних умовах розвитку. Найчастіше соціальні нормативи є основою бюджетного планування, коли визначається та частина фінансових ресурсів, яка піде на оплату сукупної ціни соціальної послуги. На жаль, в економічній літературі і в працях з соціології до теперішнього часу не розмежовані такі поняття, як «норма», «норматив» і «стандарт» стосовно соціальної сфери. На ці проблеми, як термінологічні, так і методичні, звертають увагу в своїй роботі Н. В. Бакша, В. В. Гамукін і А. Г. Свінцова [2]. Зокрема, досить часто йде змішання термінів «соціальна норма» і «соціальний норматив». Більшість авторів схиляються до того, що «соціальні норми — це регулятори не будь-якої діяльності людини, а тільки її суспільної поведінки». У перекладі з латинської «норма — це керівне правило, зразок, приклад, еталон, до якого треба прагну-

ти». Тим самим, коли йде мова про підтримку літніх людей, пенсіонерів, інвалідів, сиріт та інших малозабезпечених, нужденних верств населення, то більшою мірою мова йде про соціальні норми.

Соціальні норми часто не мають кількісного вираження, так як це моральні, етичні правила і стереотипи, властиві суспільству в конкретному часовому інтервалі. У той же час «соціальні нормативи» припускають по можливості використання кількісних оцінок, тобто показників, які застосовуються для вирішення цілого ряду соціальних завдань. До завдань соціального нормування слід віднести: формування соціальної політики на основі стратегічних і поточних орієнтирів, визначення напрямів розвитку соціально орієнтованої економіки та величини бюджетних видатків на розвиток соціальної сфери. У загальному вигляді соціальний стандарт характеризує нинішній рівень споживання тих чи інших благ, який визнається більшістю населення або представників тієї чи іншої суспільної групи людей прийнятним (нормальним) для себе. Такого роду соціальні стандарти існують у свідомості людей. У той же час вони не мають жорстких кордонів і документально не оформлені [11]. Соціальні стандарти можуть використовуватися державою як інструменти управління соціальним розвитком при виробленні соціально-економічної політики, розподілу ресурсів, що направляються в соціальний сектор, вирішенні організаційних завдань, формуванні і реалізації соціальних програм, закріпленні і забезпечені соціальних гарантій громадян та вирішенні інших соціальних завдань. У даному випадку соціальні стандарти повинні мати вигляд чітко зафікованих нормативів, що мають обов'язковий чи рекомендаційний характер. У той же час державні органи влади у всіх випадках встановлюють правила їх застосування. У рамках конкретних напрямів соціальної стандартизації в якості державних мінімальних соціальних стандартів можуть використовуватися такі види соціальних нормативів і норм: нормативи (норми) номенклатури об'єктів соціальної стандартизації (асортимент, перелік, набір і т. п.); нормативи (норми) якості об'єктів соціальної стандартизації (обсяг у натуральному або вартісному виразі); норми якості об'єктів соціальної стандартизації; нормативи часу надання об'єктів соціальної стандартизації (граничні терміни обслуговування, періодичність тощо); нормативні співвідношення об'єктів соціальної стандартизації. Соціальні нормативи встановлюють вимоги до мінімальної величини соціального обслуговування населення. Для вирішення завдань у сфері споживання, забезпечення мінімальних державних гарантій громадянам країни використовуються головним чином мінімальні соціальні стандарти. Однак навіть мінімальні показники утворюються не самі по собі, а складаються в результаті розвитку соціальної сфери. У той же час слід зазначити, що такий «мінімалістський» підхід не створює необхідних стимулів для ефективного соціального розвитку. Наприклад, якщо система оплати праці буде орієнтуватися тільки на низькодохідні групи населення, то вона не зможе успішно вирішувати завдання стимуловання соціально-економічного розвитку. Для визначення державних мінімальних стандартів в Україні у сфері освіти, охорони здоров'я, культури та

інших послуг було б правомірним поняття стандарту також пов'язувати з дозволеною до застосування технологією, що забезпечує певну якість обслуговування. Встановлення державних соціальних стандартів має бути спрямоване на вирішення наступних завдань: удосконалення механізму реалізації основних конституційних прав громадян; соціальний захист населення і задоволення найважливіших потреб людини в матеріальних благах та соціальних послугах; визначення видів гарантованих соціальних виплат і послуг за рахунок бюджетів всіх рівнів та державних позабюджетних фондів; забезпечення соціальної стабільності та сталого розвитку суспільства; збереження єдиного соціального простору країни на основі вирівнювання умов доступності споживання матеріальних благ та послуг у різних регіонах України; забезпечення доступності соціальних послуг для громадян; підвищення якості соціальних послуг і контроль за їх забезпеченням; управління діяльністю установ та організацій, що здійснюють реалізацію державних мінімальних стандартів; вдосконалення позабюджетних відносин; концентрація фінансових ресурсів на пріоритетних напрямах соціальної політики.

На початковій стадії ринкових реформ в соціальній сфері склалася ситуація, яку можна охарактеризувати цілим рядом негативних тенденцій: нестійка динаміка реальних доходів населення; високий рівень диференціації різних соціальних груп за розміром грошових доходів; значна частка домашніх господарств з доходами нижче прожиткового мінімуму. Часто брак ресурсів, які виділяє держава, не дозволяє повною мірою реалізувати конституційні гарантії громадян у сфері освіти, житлового забезпечення, охорони здоров'я, освіти і культури. Проблемою для багатьох регіонів і муніципальних утворень тривалий час залишалася заборгованість з оплати праці працівників бюджетної сфери. У таких умовах зниження гостроти зазначених проблем можливе на основі концентрації ресурсів бюджетів різних рівнів на вирішенні пріоритетних завдань соціальної політики. У встановленні державних соціальних стандартів існує два підходи, відповідно до яких державні соціальні нормативи поділяються на дві групи. Перша — це стандарти, орієнтовані на забезпечення мінімальних соціальних гарантій. До них відносяться: прожитковий мінімум різних категорій населення, мінімальний розмір оплати праці, мінімальний розмір пенсій, мінімальні значення низки соціальних допомог, норми забезпечення безкоштовними освітніми та медичними послугами, нормативи соціального обслуговування інвалідів, людей похилого віку, дітей, які залишилися без піклування батьків, та інші категорії населення. До другої групи належать «раціональні» або середні стандарти, які є індикаторами реально сформованої соціальної ситуації та нормами соціального благополуччя. До цієї групи стандартів належать, наприклад: середня заробітна плата, середній розмір пенсій, середня забезпеченість житлом, середньодушовий дохід, середні значення показників якості життя. На відміну від нормативів першої групи стандарти другої групи, як правило, не є нормами, а виступають саме як індикатори рівня задоволення соціальних потреб. Мінімальні соціальні стандарти є державними гарантіями виживання людей.

Відповідно до Закону України від 15.07.1999 № 966-XIV «Про прожитковий мінімум», прожитковий мінімум — це вартісна величина набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, які необхідні для нормального функціонування організму людини і для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [4]. За Законом «Про прожитковий мінімум», склад споживчого кошика, тобто набору товарів і послуг, необхідних для задоволення першочергових потреб людини, має змінюватися не рідше ніж раз на п'ять років. Показником, що дає можливість оцінити інфляційну динаміку з мінімізацією ефектів шоків пропозиції, сезонних коливань окремих продуктів та адміністративного регулювання цін, є базовий індекс споживчих цін. Індекс споживчих цін — показник, що характеризує зміни у часі загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення для невиробничого споживання. Він є показником зміни вартості фіксованого набору споживчих товарів та послуг у поточному періоді порівняно з базисним. Існують різні методи розрахунку базового індексу споживчих цін: метод виключення змінного переліку товарів (послуг)-представників, метод виключення постійного переліку товарів (послуг)-представників, метод плинного середнього, метод усіченого середнього, метод медіанної інфляції, структурний векторно-авторегресійний метод (SVAR). Серед зазначених методів розрахунку було обрано метод виключення з індексу споживчих цін постійного переліку товарів (послуг)-представників [9]. Товари (послуги)-представники, які виключаються, визначаються шляхом експертних оцінок фахівців Держкомстату України, Національного банку України та Міністерства економіки України. Цей метод є одним із традиційних у світовій статистичній практиці. Його перевагами є можливість забезпечення зіставлення часових рядів індексів, а також доступність для розуміння громадськістю. Розрахунки базового індексу споживчих цін проводяться за міжнародною класифікацією індивідуального споживання за цілями та здійснюються відповідно до модифікованої формули Ласпейреса:

$$I = S \left[W \times \frac{\sum_{j,t/0}^i}{\sum_{t/t-1}^{t,0} \sum_{j,t-1/0}^i} \right]$$

Прожитковий мінімум визначається в розрахунку на місяць на одну особу. Окремо прожитковий мінімум розраховується для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років, дітей у віці від 6 до 18 років, працездатних осіб та осіб, які втратили працездатність. Прожитковий мінімум застосовується: для загальної оцінки рівня життя в Україні; для визначення права на призначення соціальної допомоги; для визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення у сferах охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших; для встановлення величини неоподатковуваного мінімуму доходів громадян; для формування Держав-

ного бюджету України та місцевих бюджетів; для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України [9]. Розміри прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, визначені ст. 21 Закону про держбюджет — 2011, наведено в таблиці.

Прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць у 2011 році, грн

Соціальні та демографічні групи населення	01.01.2011	01.04.2011	01.10.2011	01.12.2011
	—	—	—	—
Діти у віці до 6 років	31.03.2011	30.09.2011	30.11.2011	31.12.2011
Діти у віці від 6 до 18 років	816	832	853	870
Працездатні особи	977	997	1022	1042
Особи, які втратили працевздатність	941	960	985	1004
Загальний показник	750	764	784	800
	894	911	934	953

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання. Мінімальна заробітна плата регулюється з урахуванням рівня економічного розвитку, продуктивності праці, середньої заробітної плати і величини прожиткового мінімуму. Розмір мінімальної зарплати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України не рідше одного разу на рік, переглядається залежно від зміни розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. З першого січня 2010 року відповідно до Закону від 25.06.2009 № 1574-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України стосовно погодинної оплати праці», в Україні запроваджена погодинна оплата праці. Для наочності представимо розміри мінзарплати у наведений нижче таблиці [7].

Термін дії	Мінімальна заробітна плата в місячному розмірі	Мінімальна заробітна плата в погодинному розмірі
01.01.2011 г. — 31.03.2011 г.	941 грн	5,66 грн
01.04.2011 г. — 30.09.2011 г.	960 грн	5,77 грн
01.10.2011 г. — 30.11.2011 г.	985 грн	5,92 грн
01.12.2011 г.	1004 грн	6,04 грн

Аналіз сформованого механізму управління соціальним розвитком показав, що соціальні стандарти використовуються в практиці переважно як інструменти фінансового управління, а не як соціальні орієнтири. Це пов'язано, перш за все, з існуючими підходами до державної соціальної стандартизації, які розглядають правову регламентацію пріоритетних соціальних нормативів і норм в якості державних мінімальних соціальних стандартів. Під державними мінімальними соціальними стандартами розуміється встановлений законами України або рішеннями виконавчих орга-

нів державної влади суб'єктів України певний рівень соціальних гарантій, доступ до яких забезпечується для кожного громадянина. Соціальні стандарти в якості інструменту бюджетної політики закріплені в Бюджетному кодексі України. У практичній роботі при формуванні бюджетів різних рівнів застосовується система соціальних норм і нормативів з широкого кола показників. За допомогою зазначених норм забезпечуються конституційні права громадян. Більшість цих норм є зобов'язаннями держави перед різними групами населення і повинні забезпечуватися за рахунок його фінансових ресурсів. Проте розміри соціальних норм, що встановлюються державою, у багатьох випадках визначені без достатніх підстав і переглядаються в залежності від темпів інфляції і наявних фінансових ресурсів. При цьому зберігається загальна тенденція до розширення їх кола і відносного зниження рівня регульованих ними гарантій. Таким чином, найважливішим напрямком використання системи соціальних стандартів є удосконалення міжбюджетних відносин і державної підтримки місцевих бюджетів у частині забезпечення соціального розвитку. Звідси випливає і основоположний принцип формування та застосування соціальних стандартів — зміни структури закріплення доходів і видатків на соціальні потреби по бюджетах всіх рівнів та державних позабюджетних фондів при розмежуванні предметів ведення і повноважень між органами влади та місцевого самоврядування. Формування та застосування соціальних стандартів є в даний час найважливішим засобом підвищення керованості соціальним процесом, подолання кризи у соціальній сфері та здійснення соціальних реформ.

Список літератури

1. Атаманчук Г. В. Государственное управление. Организационно-функциональные вопросы — М.: Экономика, 2000.
2. Бакша Н. В., Гамукин В. В., Свінцова А. П. Аспекти бюджета: імперативний, економічний, фінансовий, налоговый, расходный, социальный. — М.: Издательство ИПО Профіздат, 2001. — 416 с.
3. Зайцев А. К. Внедрение социальных технологий в практику управления / Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. — М., 1989. — С. 95.
4. Закон України «Про державні мінімальні соціальні стандарти України» від 15 липня 1999 р. № 966-XVI.
5. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік » від 23 грудня 2010 р. № 2857-VI.
6. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 листопада 2000 р. № 2017-III.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України стосовно погодинної оплати праці» від 25 червня 2009 р. №1574-VI.
8. Иванов В. А. Социальные технологии в современном мире. — М.; Н. Новгород, 1996. — С. 4.
9. Методологічні положення щодо організації статистичного спостереження за змінами цін (тарифів) на споживчі товари (послуги) і розрахунку індексу споживчих цін / / Держкомстат України. — Київ, 2006.
10. Подшивалкіна В. І. Соціальні технології: проблеми методології та практики. — Кишинів, 1997.
11. Политика доходов и заработной платы: Учебник /Авт. кол.: А. Н. Ананьев, Ю. Д. Ананьев, В. Н. Барышев и др. ; Под ред. П. В. Савченко и Ю. П. Кокина. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Экономист, 2004. — 525 с.

12. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология: Пер. с болг. — М., 1976. — С. 182.
13. Петрик О., Половньов Ю. Проблема вибору цільового показника монетарної політики // Вісник НБУ. — 2003. — № 7. — С. 8–14.
14. Bilke L. A user point of view on core inflation measures//UNECE WP No8. — 4 May 2006.
15. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Режим доступу: <http://loresh.com.ua>

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

В. М. Фролова

кафедра социологии ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бульвар 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

СОЦИАЛЬНАЯ СТАНДАРТИЗАЦИЯ В СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ КАК ВИД СОЦИАЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Резюме

В статье проанализирована социальная стандартизация как вид социальных технологий; дана характеристика социальной стандартизации государства. На основании теоретического анализа и результатов конкретно-социологических исследований в Украине социальные стандарты анализируются в контексте социальной политики.

Ключевые слова: социальный стандарт, социальная технология, прожиточный минимум.

V. M. Frolova

Department of sociology ONU the name of I. I. Mechnikov,
room 40, French Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

SOCIAL STANDARDISATION IN THE SOCIAL POLICY AS A KIND OF SOCIAL TECHNOLOGIES

Summary

The article brings into focus the social standardisation as a kind of social technologies; a characterization of the social state standardization. On the basis of the theoretical analysis and the results of empirical sociological research social standards in Ukraine are analyzed in the context of social policy.

Key words: social standard, the social technology, subsistence level.

УДК 316.022:774.775

О. М. Фудорова

канд. соціол. наук

дослідницький центр «ХТС», м. Херсон

кв. 125, вул. Дорофеєва, 36, м. Херсон-21, 73021, Україна

тел.: 0501909064, fudorova@gmail.com

**«ЖИТТЕВИЙ УСПІХ» ОЧИМА ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ
МОЖЛИВОСТЯМИ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ**

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження життєвого успіху осіб з обмеженими можливостями. Автором вказано на особливу роль мас-медіа у висвітленні життєвого успіху осіб з обмеженими можливостями. Автор аналізує емпіричні дані власного дослідження відносно того, що «вкладають» у поняття «життєвий успіх» самі особи з обмеженими можливостями. Проаналізовано думку осіб з обмеженими можливостями щодо того, яке місце посідає мас-медіа при висвітленні життєвого успіху окремих осіб з обмеженими можливостями.

Ключові слова: життєвий успіх, ЗМІ, особи з обмеженими можливостями.

Ключовим моментом життедіяльності людини з обмеженими можливостями є боротьба із власним фізичним статусом «інвалід» з самим собою, зі своїм фізичним та психологічним станом і з суспільством, яке стигматизує цей статус. Однак статус «інвалід» не повинен бути соціальним статусом, що визначає усі інші статуси. При адекватній соціальній політиці інвалідність стає одним із стилів життя, що припускає всього лише особливий спосіб життя, пов’язаний з реально існуючими особливостями захворювання. При цьому у людини звільняються ресурси для самореалізації в різних сферах.

На наш погляд, за умов морального занепаду сучасного українського суспільства, корисною та актуальною для обох сторін (як для здорової частини населення, так і для осіб з особливими потребами) була б практика висвітлення життєвих досягнень, досягнень бажаного соціального статусу, успіху окремих осіб з обмеженими можливостями. Це, на нашу думку, привело б, по-перше, до виховання у здорової частини населення стійкості та рівноваги до власних проблем (які, досить часто, на погляд здорових людей, є непосильними для них); по-друге, виховання у здорових толерантного ставлення до осіб з обмеженими можливостями; по-третє, стимулювання у пасивних, невпевнених у собі інвалідів до рішучих кроків щодо зміни власного життя. Адже, як зазначає російський соціолог В. Б. Житнев, громадська думка є своєрідним способом існування та прояву масової свідомості, через який виражається духовна та духовно-практична позиція більшості по відношенню до осіб з обмеженими можливостями [1]. Можна погодитися з тим, що громадська думка є досить високим рівнем прояву і вираженням колективної свідомості [2, с. 523]. На відміну від соціаль-

них стереотипів, громадська думка характеризується меншою стійкістю та більшою схильністю до трансформацій та змін.

Але відкритим залишається запитання, за допомогою яких засобів можна було б спробувати досягти заявлених цілей? Спочатку уточнимо, що таке успіх та кого можна вважати успішним.

Вивченю проблем успіху присвячена значна кількість робіт з психологии, філософії, соціології, педагогіки, управлінської діяльності. Так, в межах психологічного підходу досліджується особистісне переживання досягнення успіху, а сам успіх розглядається як основа самореалізації особистості, тенденція до самоактуалізації та особистісного зросту. Успішність розглядається як характерологічна особливість особистості, що показує, наскільки вона є результативною у досягненні поставлених цілей [3, с. 312]. Поняття успіху розкривається через його зв'язок з рівнем домагань особистості, мотивацією досягнення (потребою індивіда досягати успіхів і уникати невдач). Цей підхід до вивчення успішності особистості реалізований переважно в роботах засновників концепції мотивації досягнення (Дж. Аткінсон, В. У. Майер, Х. Хекхаузен, Ф. Мак-Клелланд).

Соціологічний аспект дослідження успіху представлений у працях М. Вебера, В. Зомбартта, І. Шумпетера, К. Мангейма, А. Хоннета, А. Здравомислова, Г. Тульчинського, В. Чурилова, В. Ядова, в яких розглядається сутність та структура успіху. Значна кількість робіт стосується дослідження факторів формування успіху (У. Бек, П. Бергер, Е. Гіddenс, Т. Лукман, Дж. Мід, А. Шюц). Серед українських соціологів проблему успіху досліджували Є. Головаха, Л. Сохань (проблеми життєвого самовизначення та життєвого успіху), Р. Ануфрієва (професійна компетентність особистості), Л. Бевзенко (соціокультурні детермінанти успіху), С. Бабенко (стратегії життєвого успіху в період трансформації), О. Злобіна, В. Тихонович (життєві стратегії особистості), І. Городняк (типологія особистостей щодо досягнення успіху), Н. Паніна (чинники політичного успіху).

В тому чи іншому суспільстві існують різні уявлення про критерії успіху та те, хто є успішним. Ці уявлення формуються всіма інститутами соціалізації та багатьма інститутами трансляції соціального контролю (за Т. Парсонсом), а саме: засобами масової інформації; традиціями; владними інституціями; родиною. Образ успішної людини може розглядатись в негативному (досягнення високих результатів супроводжується нечесною працею чи шляхами) чи позитивному світлі.Хоча відсутність чітких, універсальних кількісних параметрів чи критеріїв успішності є вигідною в тому плані, що багато людей можуть відчувати себе успішними в силу специфіки свого повсякденного концепту життєвого успіху. У будь-якому разі успіх завжди передбачає активність, а найбільш активно орієнтованими групами є освічені, забезпечені та молоді [4].

Як вже було зазначено, визначальну роль у популяризації життєвого успіху відіграють ЗМІ. Тому доцільним, на нашу думку, є визначення ролі ЗМІ у висвітленні специфічних потреб та проблем осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні. У зв'язку із вищезазначеним в якості об'єкта соціологічного дослідження ми обрали життєвий успіх осіб з

обмеженими можливостями, предметом — функції ЗМІ, направлена на висвітлення проблем, потреб, життєвого успіху осіб з обмеженими можливостями.

Основною *метою* даної статті є аналіз уявлень осіб з обмеженими можливостями про «життєвий успіх»; з'ясування ролі ЗМІ у висвітленні життєвих досягнень окремих осіб з обмеженими можливостями. Для реалізації цієї мети було запропоновано вирішити наступні завдання:

1) проаналізувати існуючі напрацювання з проблем життєвого успіху протягом останніх десятиліть;

2) проаналізувати існуючі напрацювання щодо ролі ЗМІ у формуванні громадської думки протягом останніх десятиліть;

3) описати та проаналізувати результати дослідження стосовно уявлень осіб з обмеженими можливостями про «життєвий успіх»;

4) запропонувати та аргументувати шляхи розповсюдження ЗМІ-практик у висвітленні потреб, проблем, життєвих досягнень осіб з обмеженими можливостями як такі, що приводять до досягнення спроби вирішення головної проблеми сучасної держави — деморалізації суспільства.

Успіх можна визначити як сукупність індивідуальних, але при цьому соціально визнаних досягнень, які забезпечують особистості отримання стабільних і (або) зростаючих ресурсів. У цьому розумінні успіх є ключовою категорією, ланкою, що поєднує особистісне та соціальне, певним «геном соціальності», в якому «зашифрована» вся ієархія норм та цінностей суспільства [5]. У соціологічному контексті поняття «успіх» фіксує перехід індивідуальної дії в суспільне, визнання певних соціальних практик з подальшим закріпленням цих практик в якості відтворюваних структурних елементів суспільства. Тому в цьому контексті, на думку А. Яреми, доречно говорити про «соціальний успіх» як суспільно значимий та визнаний результат соціальних дій особистості. На відміну від поняття «соціальній успіх» поняття «життєвий успіх» фіксує суб'єктивний рівень оцінки індивідом результатів власних соціальних практик.

Категорія «життєвий успіх» може використовуватися як у вузькому значенні (для означення досягнення бажаного і значущого результату у вирішенні певної локальної життєвої задачі), так і в широкому розумінні (як оцінка змістовності і цілісності життя, реалізації особистістю її життєвого призначення) [6, с. 17]. Успіх постає у двох якісних зрізах: як індивідуально-психологічна умова оцінювання результатів власного діяння, а також як соціально-психологічна умова визначення соціального статусу діяльності, яку реалізує особистість, та критерій «прийняття» результату індивідуальної дії з позиції його соціальної цінності, необхідності, корисності [8, с. 233].

Показниками життєвого успіху особистості є ступінь реалізації особистісного потенціалу, мрій, надій і прагнень особистості, її самоактуалізації, задоволення досягненнями в значимій сфері діяльності, ступенем, способом, результатами своєї самореалізації, тим, як склалося життя, а також самооцінка життєвого успіху. Суб'єктивна оцінка особистістю власної життедіяльності проявляється в емоційно-оцінному ставленні до життя,

основними компонентами якого є щастя (як безпосереднє емоційне ставлення до процесу життя), задоволеність (опосередковане свідомими когнітивними оцінками ставлення до життя як до цілісного процесу) і смисл життя (ставлення до життя як до виправданого, обґрутованого, зрозумілого та цілісного). Специфікою життєвого успіху є те, що він ґрунтуються на особистісних суб'єктивних оцінках успішності соціальних практик, і ці оцінки можуть не відповідати прийнятим в суспільстві стандартам успішності. Концепт «життєвий успіх» у суб'єктивному вимірі розділяється на два складові рівні — соціальний (зовнішня проекція успіху) і особистісний (внутрішня проекція).

Життєвий успіх особистості з позиції існуючих у суспільстві уявлень про модель успіху — це, насамперед, соціальний успіх, вимірюваний у категоріях суспільного визнання й існуючих критеріїв оцінювання відповідних результатів. Об'єктивна модель соціального успіху виступає структурою, яка впливає на практики і в той же час є «кінцевою причиною» практик. Агенти, виходячи зі своїх практичних схем, співвідносять свої досягнення в житті з існуючою об'єктивною моделлю «життєвого успіху» і таким чином формують індивідуальну досяжницьку ідентичність, яка проявляється в почуттєвому переживанні успішності. Це і є особистісний успіх, в центрі уваги — соціальний агент, який сам оцінює рівень і динаміку свого життєвого успіху [9, с. 94].

Таким чином, під повсякденним концептом життєвого успіху в подальшому ми будемо розуміти існуючий та пануючий в суспільстві ціннісно-перцептивний комплекс уявлень, інтерпретацій життєвого успіху повсякденними агентами, які на основі цього концепту будують свої «стратегії успіху» як в матеріальному, так і в нематеріальному вимірах. В нашому випадку повсякденними агентами є особи з обмеженими можливостями. З метою вивчення особливостей уявлень про життєвий успіх з боку осіб з обмеженими можливостями на початку лютого 2011 р. нами було проведено дослідження методом глибинного інтерв'ю ($N=12$). Опитані особи з обмеженими можливостями від 18 до 35 років з різними фізичними вадами. При аналізі проведеного автором інтерв'ю простежуються певні закономірності. Практично всі респонденти розуміють, що чинники успіху в сучасному українському суспільстві є складними та багаторічними й не однозначними.

Майже 3/4 опитаних зазначили, що основним фактором життєвого успіху є вища освіта, котра як фактор соціальної мобільності підвищує можливості піднятися соціальними сходинками. Це правило відноситься як до звичайних людей, так і до людей з інвалідністю. Одним з механізмів університетської освіти, за допомогою якого інвалід може інтегруватися в соціум, можна вважати таке: велика роль відводиться навчанню інвалідів соціальним навичкам, основним правилам спілкування у вузівському просторі. Встановлено, що студент-інвалід з позитивною «Я-концепцією» впевнений в собі, частіше сприймається оточуючим вузівським простором позитивно, а після закінчення вузу і суспільством [10].

У зв'язку з цим наступним кроком у розгляді даної проблеми є розуміння того, для чого взагалі потрібна вища освіта особам з обмеженими мож-

ливостями, що вона їм дає в житті. Як студенти, так і викладачі впевнені, що університетська освіта дає особі з обмеженими можливостями «відчути себе необхідним суспільству», щоб потім зайняти інший, більш вищий соціальний статус. Другим у розподілі відповідей є варіант — «можливість усім довести, що він все зможе, незважаючи на свої фізичні обмеження» (54 % здорових студентів та 30 % викладачів). Тобто навчання в університеті для особи з обмеженими можливостями передбачає насамперед самореалізацію та роботу над собою, над своїми вольовими якостями. Більша половина здорової частини навчального процесу зазначили, що університетська освіта необхідна інвалідам задля підвищення свого матеріального стану. Саме «набуття необхідних професійних компетентностей» є необхідною умовою подальшого працевлаштування за фахом». Незначна частина експертів (7 % та 4 %) схиляється до думки, що університетська освіта посилює неоднорідність серед самих інвалідів. Це підтверджує наявність різних груп серед самих інвалідів, виділяючи лідерів, сильних та вольових в одну групу, а пасивних та бездіяльних — в іншу. Важливим результатом, до якого може привести навчання осіб з обмеженими можливостями в університеті, є «розширення соціальних контактів». На думку більшості самих студентів з особливими потребами, *вища освіта* необхідна перш за все, щоб відчути себе успішним та необхідним у суспільстві:

«Інваліду потрібна вища освіта для того, щоб самореалізуватися, для спілкування з людьми... щоб потім працювати та бути освіченою людиною... а це, в свою чергу дозволяє відчути себе успішною людиною» [С., студентка з тотальною сліпотою, 4-й курс].

А ще опитані експерти-інваліди вважають за необхідне «довести собі, що вони все зможуть, незважаючи на свої фізичні обмеження»:

«Вища освіта — це справжнє досягнення, життєвий успіх, адже багато хто з інвалідів просто сидить вдома» [Ю., студент з обмеженнями пересування, 4-й курс]; «вища освіта формує у інваліда впевненість в собі, виховує прагнення до успіху» [І., студент з обмеженнями пересування, 3 курс].

Вища освіта — знак статусу й мобільності, однак її цінність губиться, коли вона стає занадто масовою, доступною [11, с. 340]. Опитані експерти вважають, що це стосується насамперед здорової частини населення, а особам з обмеженими можливостями вища освіта вкрай необхідна, щоб «реалізуватися, знайти себе». Наведемо типовий вислів:

«Для здорового, скоріше всього, потрібен лише диплом, а роботу він все одно собі знайде. А нам необхідним є сам процес навчання, отримувати нові знання, які потім навчитися застосовувати. Оце для нас справжній успіх...» [О., студентка з обмеженнями зору, 4-й курс].

Уявлення осіб з обмеженими можливостями про значимість вищої освіти як фактора досягнення успіху не пов'язані із віковими відмінностями. Студент-першокурсник з обмеженими можливостями вважає вищу освіту запорукою подальшого успішного життя так само, як і студент-заочник з особливими потребами, якому 33 роки. Але слід відмітити, що такі результати дослідження, на нашу думку, можуть бути пов'язані з тим, що ми в

якості респондентів обирали студентів вузів. Маємо припущення, що якби ми опитували осіб з обмеженими можливостями, які ведуть пасивний спосіб життя, то було б отримано дещо інші результати.

До факторів життєвого успіху респонденти відносять роль вдалого знайомства, збігу обставин тощо. Також чверть експертів вказує на вирішальну роль громадських організацій (УТОС, УТОГ) у статусному збагаченні осіб з обмеженими можливостями. Ось типове твердження респондента:

«... Якби не УТОС, то де б я працював, адже майже всі робочі місця не облаштовані для незрячих. Напевне, для мене і це успіх, що я знайшов роботу в УТОСі» [М., інвалід по зору, 28 років].

Отже, ми виокремили ще один фактор життєвого успіху і показник економічного статусу — *праця*, який, на думку респондентів, є важливим для матеріального забезпечення життя. Згідно з даними Інституту соціології НАН України, практично половина населення (45,4 %) вважає, що їх зарплата набагато нижча за потрібну (тоді як вважають, що трохи вище за потрібну — 0,6 %) [12, с. 489]. Важливою для нашого дослідження є з'ясування того, чи є матеріальна забезпеченість основною проблемою для осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні. У зв'язку з цим експертам-інвалідам було запропоновано визначити, чого не вистачає особам з обмеженими можливостями в сучасній Україні. На думку більшості експертів, основною проблемою, з якою стикаються особи з обмеженими можливостями в повсякденному житті, є низька архітектурна облаштуваність міст України і низька матеріальна забезпеченість даної соціальної групи із-за неможливості працевлаштуватися на будь-яку роботу. Вікових відмінностей при аналізі уявлень про «життєвий успіх» з боку осіб з обмеженими можливостями нами в ході дослідження не було виявлено.

Звернемося до картини сьогодення України щодо проблеми висвітлення життєвих успіхів осіб з обмеженими можливостями журналістами. Експерти відмічають брак телевізійних і радіопередач, які повідомляють факти із життя інвалідів, інформують про їх особисті життєві досягнення. Вони вважають, що журналісти бачать своє завдання у тому, аби викликати у публіки жалість та співчуття до осіб з обмеженими можливостями. Дуже мало висвітлюється позитивний досвід — досягнення інвалідів у навчанні і праці. Дуже рідко інваліди представлені як професіонали, які беруть участь в суспільно значущих подіях, у прийнятті рішень. Політика реформування осіб з обмеженими можливостями від імені більшості — це дискурсивне приписування символічного капіталу, кодифікація статусних позицій інвалідів у суспільстві з метою зафіксувати статус-кво [13, с. 148].

Результати експертного опитування вказують на низьку поінформованість населення щодо проблем людей з обмеженими можливостями: 40 % експертів зазначили, що здоровя частина людей такої інформації не має. Це може свідчити як про низький рівень інтересу до даної соціальної групи та до їх проблем, так і про недостатній рівень активності ЗМІ в цьому напрямку. Причиною може бути і низький інтерес пересічних громадян до проблем осіб з обмеженими можливостями: майже половина експертів (47 %) вважає, що здоровій частині скоріше не цікава така інформація.

Дві третини експертів вважають, що проблеми осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні висвітлюються в ЗМІ в недостатній мірі, саме тому здоровій частині населення не вистачає інформації щодо життя осіб з обмеженими можливостями. Основною причиною такого становища в ході інтерв'ю називалось те, що сюжети, програми з життя осіб з обмеженими можливостями матеріально не компенсують час та сили, витрачені на підготовку матеріалів до ефіру. Представники ЗМІ намагаються обирати більш прибуткові та рейтингові теми та проблеми. Лише незначна частина експертів (4 %) впевнена, що ЗМІ повною мірою висвітлюють проблеми осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні.

Важливим для розв'язання проблем осіб з обмеженими можливостями та висвітлення їх способу життя може бути визначення тих конкретних заходів, які б сприяли формуванню сприятливої громадської думки про дану соціальну групу. На думку експертів, саме проведення «спеціальних програм з метою обговорення проблем окремих груп осіб з обмеженими можливостями», створення «спеціальних журналістських репортажів» (про які йшлося раніше) могло б привернути увагу громадськості до даної соціально вразливої групи. Важливо підкреслити, що виділені заходи базуються на діалозі, з одного боку — ЗМІ, з іншого — особи з обмеженими можливостями. Тому одним із чинників дієвості заходів ЗМІ є активність самих осіб з обмеженими можливостями та бажання змінити ситуацію на краще. Позиція, яку займають ЗМІ у суспільному просторі, може бути розглянута в двох вимірах: по-перше, з точки зору зовнішніх факторів, які притаманні соціальному середовищу, по-друге, з точки зору внутрішніх властивостей, які є характерними для конкретних соціальних груп. Таким чином, діяльність ЗМІ безпосередньо пов'язана із формуванням суспільної думки про особливості життєдіяльності певних соціальних груп, в тому числі й однієї із соціально уразливих груп — осіб з обмеженими можливостями; серед заходів, які б сприяли підвищенню ролі ЗМІ у вирішенні проблем осіб з обмеженими можливостями (через популяризацію способу життя представників даної соціальної групи), експерти виділили — « проведення спеціальних програм для обговорення окремих осіб з особливими потребами ». А з іншого боку, проблемним залишається питання доступу до інформаційних джерел (зокрема, Інтернету) представників інвалідної соціальної групи, що, у свою чергу, знижує інформованість інвалідів щодо проведення заходів, ток-шоу, проекту тощо. Результати нашого дослідження показали також необхідність підвищення ролі ЗМІ у подоланні соціальних стереотипів («нетипових» [14]) стосовно осіб з обмеженими можливостями. Поширення прикладів життєвих успіхів осіб з обмеженими можливостями могло б привертати увагу здоровової частини суспільства до інвалідів і сприяло б подоланню стереотипного ставлення до них як до низькоресурсної соціальної групи з низьким соціальним статусом.

Висновки. Під повсякденним концептом життєвого успіху в даному дослідженні ми розуміємо ціннісно-перцептивний комплекс уявлень, інтерпретацій повсякденними агентами, які на основі цього концепту будують

свої «стратегії успіху» як в матеріальному, так і в нематеріальному вимірах. У нашому випадку повсякденними агентами є особи з обмеженими можливостями.

Основними факторами життєвого успіху для осіб з обмеженими можливостями є, по-перше, вища освіта як поле для встановлення соціальних контактів; по-друге, праця як важливий чинник іх матеріального забезпечення.

Проведене дослідження показало підвищення ролі ЗМІ у висвітленні життя осіб з обмеженими можливостями, які формують громадську думку щодо людей з обмеженими функціональними можливостями, а також можуть стати для останніх способом вираження і захисту власних інтересів. Але задля практичної реалізації зазначеного сценарію необхідним є виконання певних умов:

- 1) висока мотивація до створення сюжетів специфічної проблематики з боку журналіста;
- 2) високий професіоналізм під час створення сюжетів;
- 3) зацікавленість та відкритість у роботі з боку самих осіб з обмеженими можливостями;
- 4) зміна політики відбору сюжетів для теле- або радіопрограм з боку замовників.

Використання ЗМІ-практик у висвітленні життєвих успіхів осіб з обмеженими можливостями може сприяти:

- 1) формуванню у здорової частини населення толерантного ставлення до осіб з обмеженими можливостями;
- 2) підвищенню самооцінки та впевненості у своїх силах самих осіб з обмеженими можливостями, що впливатиме на формування їх власного соціального статусу;
- 3) активізації спроб осіб з обмеженими можливостями самостійно впливати на зміну власного соціального статусу, зокрема, через участь у різних проектах, програмах з метою самопрезентації своїх життєвих успіхів та досягнень.

Список використаної літератури

1. Житнев В. Б. Общественное мнение в социальном управлении / В. Житнев. — Новосибирск, 1997. — 215 с.
2. Добреньков В. И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т. 1. Теория и методология / Добреньков В. И., Кравченко А. И. — М. : ИНФРА — М., 2003. — 908 с.
3. Психология: словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.
4. Гудзенко О. З. Міжпоколінні відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху / Гудзенко О. З. // Наукове онлайн-видання «Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства» / гол. ред. Л. Г. Сокурянська. — Харків, 2010. — Вип. 1 (1).
5. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. — М. : Прогресс, 1984. — 367 с.
6. Сохань Л. В. Психология жизненного успеха: Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций / Л. В. Сохань, Е. И. Головаха, Р. А. Ануфриева и др. — К. : Институт социологии НАНУ, 1995. — 149 с.

7. Основи психології: підручник / за заг. ред. О. В. Киричку, В. А. Роменця. — К. : Либідь, 1995. — 632 с.
8. Ярема А. І. Феномен успіху в соціологічному вимірі / А. І. Ярема // Вісник Львів. ун-ту. Серія соціолог. — 2010. — Вип. 4. — С. 92–99.
9. Артемчук Г. І. Вища школа України: реальність і тенденції розвитку / Г. І. Артемчук, В. В. Попович, Г. Г Січкаренко. — К. : Ленівт, 2004. — 176 с.
10. Yuker H. The effect of contact on attitudes toward disabled persons: some empirical generalizations // Attitudes toward persons with disabilities. — NY. : Springer, 2000. — Р. 262–265.
11. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к новому обществу: ценностный дискурс перехода: монография / Л. Г. Сокурянская. — Х. : Изд. центр ХНУ имени В. Н. Каразина, 2007. — 576 с.
12. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2007. — 544 с.
13. Романов П. В. Политика инвалидности: Социальное гражданство инвалидов в современной России / П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова. — Саратов : Научная книга, 2006. — 260 с.
14. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Р. Ярская-Смирнова. — Саратов : СГТУ, 1997. — 97 с.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2013

О. М. Фудорова

Исследовательский центр «ХТС», г. Херсон,
кв. 125, ул. Дорофеева, 36, г. Херсон-21, 73021, Украина

«ЖИЗНЕННЫЙ УСПЕХ» ГЛАЗАМИ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ: ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ

Резюме

В статье проанализированы теоретико-методологические основы исследования жизненного успеха людей с ограниченными возможностями. Автором сделан акцент на особую роль масс-медиа в освещении жизненного успеха людей с ограниченными возможностями. Автор анализирует эмпирические данные собственного исследования относительно того, что «вкладывают» в понятие «жизненный успех» сами люди с ограниченными возможностями. Проанализированы мнения лиц с ограниченными возможностями относительно того, какое место занимают масс-медиа при освещении жизненного успеха отдельных лиц с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: жизненный успех, СМИ, лица с ограниченными возможностями.

H. Fudorova

Research Center «HTS» Kherson
ap. 125, str. Dorofeeva, 36, Kherson-21, 73021, Ukraine

«LIFE SUCCESS» EYES DISABILITY: EXPERTS ASSESSMENT

Summary

The article analyzes the theoretical and methodological bases of research success in life of people with disabilities. The author indicated the special role of the media coverage of success in life of people with disabilities. The author examines empirical evidence of the research on what «investing» in the concept of «life success» most people with disabilities. According to analysis of persons with disabilities about which place is the media coverage of life success of individuals with disabilities.

Key words: life success, the media, persons with disabilities.

УДК 3.37.378

А. С. Шаповалов

аспирант кафедры прикладной социологии
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
к. 24, ул. Кирова, д. 20, г. Харьков, 61001, Украина

ДИГИТАЛИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ КАК ПУТЬ К ОБРАЗОВАНИЮ 2.0

В статье рассматривается роль дигитализации как ключевой тенденции развития образования в виртуализирующемся обществе и роль «образования 2.0» как современной модели образования. Коммуникативные свойства современных информационных технологий позволяют приблизиться к идеям веб 2.0 в образовательном контексте и создать предпосылки для развития модели образования построенной на экспертом знании, креативности, интерактивности и оперативности.

Ключевые слова: дигитализация, высшее образование, веб 2.0, образование 2.0 /

Современные информационные и коммуникационные технологии глубоко проникли во все сферы общественной жизни. Наряду с глобализацией исследователи отмечают новый вектор в совершающейся ныне трансформации общества — его «виртуализацию», понимая под ней переход основных видов деятельности в виртуальное пространство сети Интернет. Коммуникативная активность людей массово переносится на взаимодействие в режиме онлайн. Это касается коммуникаций во всех сферах жизни. Разумеется, образование, как один из наиболее важных видов человеческой активности не может находиться в стороне от этого процесса. И одним из ключевых проявлений процесса виртуализации общества в контексте образования является тенденция дигитализации образования.

Исследователи (к примеру, Н. В. Корытникова) называют плюрализацию источников информации одним из ключевых факторов виртуализации общества [1, с. 90]. ТВ и компьютер стали символами современности. С одной стороны, человек может, сидя перед экраном, собирать информацию практически по любому вопросу со всего мира, загружать в память компьютера картины, звукозаписи, посыпать электронную почту и обмениваться информацией с другими пользователями Интернета. Современные медиа открывают невиданные возможности обращения к обширным культурным и интеллектуальным ресурсам, охватывающим музыку, живопись, литературу, науку, философию, политику. Что раньше требовало соответствующего образования, социального статуса, свободного времени и материальных средств, то теперь становится общедоступным. Шедевры музыки и живописи доступны в Интернете. Кроме того, в качестве составных элементов они включаются в видеоклипы и развлекательные программы. Сложные произведения искусства, научные теории, политические идеологии — словом, все, что раньше требовало от реципиента высоко-

го культурного уровня, теперь имеет минимальный «порог вхождения» [1, с. 92]. Система образования утратила свое господствующее положение единственного «просветителя» и «проводника», новые медиа справляются с этой ролью не хуже, а зачастую и лучше. Совершенно очевидно, что система образования должна меняться на качественном уровне, на уровне взаимодействия и позиционирования себя.

Сегодня информация связывает людей в мировое сообщество, и это приводит к качественным изменениям в стиле мышления, в способе видения, оценки и понимания действительности. Прежний линейный способ восприятия мира, основанный на логической последовательности, аргументации и обосновании, уступает место его целостному видению, когда даже мозаичное и нерегулярное чтение или просмотр сайтов быстро приобщают человека к происходящему. Ассоциативность, открытость, индивидуальность — это и есть свобода, творчество, доступность. Развитие Интернета сопровождается массовым переносом людьми своей информационной активности, а также информационных взаимодействий из среды, создаваемой традиционными информационно-коммуникационными технологиями, в виртуальную среду сети Интернет, в онлайн. Большую роль в этом играет и развитие технологий Веб 2.0 [1, с. 91].

Решает вопрос о тенденциях, возникающих сегодня в высшем образовании как ответ на изменения в коммуникационных процессах, о исследовании этих изменений и тенденций. В. С. Бакиров выделяет семь исследовательских сюжетов в современном высшем образовании. В одном из них говорится об изменениях в содержании и формах деятельности преподавателей в свете развития ИКТ [2, с. 564].

Речь идет о том, что в современных обществах возникла острые проблема — необходимость радикального изменения функций преподавателя. Как уже говорилось выше, в наше время стремительное распространение информационно-компьютерных технологий существенно изменяет традиционные роль и функции преподавателей. Вместо того, чтобы предоставлять студентам информацию, преподаватель должен помогать эту информацию найти самостоятельно, ориентироваться в информационных потоках. Высшее образование отказывается от традиционной «наставнической» модели обучения, по которой сознание студентов наполняют профессиональными и другими знаниями, которые, однако, не являются универсальными. Множество поколений преподавателей формировались в этой педагогической парадигме, и зачастую призывают отойти от нее упорно игнорируются [2, с. 564]. И сегодня как никогда остро стоит задача перейти к «кreatивной» парадигме обучения, где как раз главную роль должны сыграть современные коммуникационные технологии. Академическое общество сегодня не всегда принимает и применяет новые ИКТ для чего-то другого, а не для того, что учебные технологии всегда делали — для передачи готового академического знания студентам, в то время как виртуализация общества уже сделала этот процесс весьма малоэффективным в силу того, что простая ретрансляция знания может существовать и без участия посредников в виде преподавателей. Интернет успешно берет на себя эту

функцию, причем выполняет ее значительно лучше и удобнее для конечного потребителя.

Дигитализация образования, которая сейчас активно набирает обороты благодаря массовому распространению и доступности современных ИКТ, призвана как раз расширить спектр возможностей преподавания и обеспечить переход к «кreatивной» парадигме образования. Дигитализацию можно рассматривать и как тенденцию развития современного высшего образования, и как механизм ее развития. Это вытекает из особенностей специфического развития информационно-коммуникационных технологий, приведших к происхождению дигитализации как явления.

Каким же образом дигитализация сможет подтолкнуть развитие образования в русло «кreatивной» парадигмы и сделать образование более креативным, интерактивным и оперативным?

Сегодня все чаще говорят о возникновении новой образовательной модели, «образования 2.0», как одного из следствий и спутников дигитализации (также дигитализацию можно рассматривать как платформу, благодаря которой и возникнет образование 2.0). Под образованием 2.0 понимают совокупность базовых принципов, определяющих образовательные стратегии, которые реализуются с помощью виртуальных социальных сетей и мобильных Интернет-технологий [3, с. 453].

Ключевой момент, который связывают с возможностью развития «образования 2.0» — распространение веб-2.0 технологий. Можно сказать, что «образование 2.0» является экстраполяцией принципов Веб 2.0 на образование. Часто говорят о формуле «Образование 2.0 = Образование + Веб 2.0». [4].

Майк Уеш утверждает: «Чем больше мы понимаем, что цифровая информация везде, что все мы постоянно связаны, тем очевиднее становится то, что никто из нас больше не годится на роль мудреца за кафедрой. Никто не может быть «умнее всех». Мы все одновременно учителя и ученики. Мы большое сообщество учителей и учеников, где каждый учится у другого и учит другого». Для этого нам нужно «посмотреть на класс как на возможность рождения коллективного разума. И тогда мы позволим студентам и учащимся самим изучать это насыщенное информацией пространство, находить, критиковать и даже создавать новую информацию»[5]. Важно отметить, что акцент изменится от коммуникации с конкретным экспертом (преподавателем) к созданию коллективного разума и коллективных знаний.

Ряд исследователей также отмечают, что в понятие «Веб 2.0» входит не только массово производимый пользовательский контент, но, прежде всего, сервисы связи, позволяющие пользователям самостоятельно производить контент (дневники, статьи, фотоальбомы, сборники ссылок, файлообменники), а также манипулировать связями между своими и чужими материалами в Интернете (настраивать собственные страницы и блоги для чтения выбранных материалов и новостей, встраивать собственные материалы в коллективные блоги и википедии и т. д.). Как отмечает А. Горшко, основная черта, разделяющая первый и второй веб, — это именно

сервисы веб-связи, что не может не сказаться на структуре текста, увеличивая его потенциал ссылок и цитирований, тем самым упрощая его обработки и распространения среди пользователей. В целом, концепция второго веба, по мнению исследователей, стала своеобразным ответом на проблемы «классического» Веба 1.0, который представлял собой образец «супербиблиотеки» — статические сайты со специально подготовленным, вручную структурированным контентом, который, однако, проводился «немногими для многим» и где пользователи были лишь пассивными потребителями [6, с. 510]. Таким образом, вместо «супербиблиотеки», как считает А. Долгин, вышел «супертелеграф», а создатели Веб 2.0 «дистанцировались» от работы с контентом. Зачастую они просто не знали, что происходило внутри их сервиса, не могли влиять на этот «народный» контент или использовать его [7].

По мнению ряда исследователей, как ответ на перегруженность Интернета непрофессиональным контентом, возникает идея нового пользователя, который теперь не только создает контент, но и активно привлекает к этому экспертов различных направлений. Статус пользователя может быть изменен на экспертный, равно как и форма сотрудничества создателя контента и платформы. Таким образом, пользователь, по мнению исследователей, играет роль своеобразного экспертного модератора контента. Итак, сегодня веб — это создание высококачественного контента одаренными пользователями с использованием платформы Веба 2.0. Некоторые исследователи [А. Артищев], объясняя феномен нового веба, подчеркивают, что это — технология, при которой информация в Глобальной сети не просто аккумулируется, но и понимается, осмысливается, а программное обеспечение обладает априори возможностями собирать, систематизировать, анализировать и представлять информацию людям [8]. Развитие нового стандарта Интернет-коммуникаций «Веб 2.0» делает создание знаний реальностью уже сегодня путем создания новых образовательных коммуникативных моделей. Возникновение образования 2.0 становится возможным благодаря парадигмальному сдвигу в концепциях развития веб-технологий и перехода от Веб 1.0 к Веб 2.0. К особенностям Веб 2.0, которые способствовали появлению новых коммуникативных моделей, могут быть отнесены такие его характеристики, как возможность:

- быстрого создания пользовательского контента;
- мгновенного и одновременного редактирования;
- совместной работы над любым текстом или проектом; практически постоянного общения;
- хранения больших объемов информации непосредственно в Сети, а не на электронных носителях;
- легкость в работе с контентом;
- распространение интерфейсов, дружественных для пользователей усиление аудиовизуального формата передачи данных;
- обнародования любой информации в сети [6, с. 528].

Таким образом, Веб 2.0 создал возможности для коммуникации и работы в Интернете, которые кардинально повлияли как на количество комму-

никативных потоков в сети, так и на их качественное содержание. Вследствие коммуникации пользователей на форумах, блогах и социальных сетях образуется специфический объем знаний, которые созданы в сети простыми пользователями, и доступ к ним имеют не только посетители определенного сайта, а весь слой пользователей Интернета. Тип генерации контента «от пользователя к пользователю» позволил существовать непрерывно формированию новых знаний. Интернет делает эти знания доступными для всех.

Учитывая вышеизложенное, можно сказать, что образование 2.0 будет сконцентрировано на получении экспертного, профессионального знания, которое станет более мобильным, интерактивным, наглядным, гибким и будет реагировать на потребности всех участников образовательного процесса. Оно будет способствовать активной интеграции в профессиональную среду, а также будет эффективно способствовать формированию профессиональных сообществ [4, с. 453].

Некоторые исследователи предполагают, что система образования будет менее иерархической и будет построена с использованием сетевого принципа и распределена между профессиональными экспертными группами или стойкими коммуникативными сообществами, объединенными на основе общих целей и коммуникативных образовательных практик.

Выделяют такие преимущества использования ИКТ в образовании:

- индивидуализация обучения;
- интенсификация самостоятельной работы учащихся;
- рост объема выполненных на уроке задач;
- расширение информационных потоков при использовании интернета;
- повышение мотивации и познавательной активности за счет разнообразия форм работы [9, с. 33].

Процесс дигитализации именно через свой коммуникационный потенциал открывает большие возможности как для преподавателя, так и для студента. Именно модернизация существующих и генерация новых систем познания и коммуникации между студентом и преподавателем, идентификация и презентация себя как источника новых знаний (именно в контексте Интернет-коммуникаций), приведут к качественному преобразованию современного образования.

А. М. Гольдин выделяет 3 базовых принципа образования 2.0 [10]:

1. Принцип субъектности. В Образовании 1.0 (в традиционной классно-урочной системе) под содержанием образования обычно понимается «подлежащая усвоению учащимися часть социально-культурного опыта, отобранная в соответствии с образовательными целями», такое содержание определяется образовательной программой (в том числе совокупностью учебных программ по предметам учебного плана). В Образовании 2.0 содержанием образования является деятельность, направленная на усложнение (структурнизацию) личной картины мира обучающегося в той или иной предметной области. В образовании 2.0 не существует составленных заранее, в отрыве от обучающихся, учебных планов и программ. Содержание образования всегда субъектно, то есть формируется не составителями

программ, а самими обучающимися «здесь и сейчас», в ходе их личного движения в мире большой культуры по индивидуальным образовательным траекториям [10].

Непосредственным следствием из этого принципа является тезис о субъективности всякого знания. Знание понимается в первую очередь как надстройка над личным опытом, продукт психической деятельности по осмыслению и структуризации этого опыта. Учебник из «носителя объективного знания» превращается лишь в один из элементов образовательной среды.

2. Принцип избыточности является необходимым условием для реализации принципа субъектности. Личное знание не формируется по образовательной программе, а развивается в специально организованной избыточной образовательной среде. Под избыточностью мы понимаем насыщение образовательного пространства носителями знания — разнородность состава обучающихся, наличие разнообразной литературы (а не только учебников), возможность работы с экспертами (совсем не обязательно профессиональными педагогами), с телекоммуникационными сетями (Интернет, локальные электронные ресурсы), организация предметно-практической деятельности (работа с лабораторным оборудованием, с артефактами культуры, реальная продуктивная деятельность) [10]. Такая заведомо избыточная образовательная среда дает возможность каждому обучающемуся накопить необходимый для развития личного знания опыт деятельности, выстроить личную образовательную траекторию.

Работа преподавателя в образовательной системе, построенной на принципах Образования 2.0, состоит не в изучении программы, а в организации разнообразной деятельности обучающихся в образовательной среде.

3. Принцип сотрудничества. Он понимается как реальное равноправие участников образовательного процесса. Преподаватель является не только «носителем знания», сколько равноправным партнером по учебной коммуникации [10]. Собственно, в организованном таким образом образовательном процессе грань между понятиями «преподаватель» и «ученик» постепенно стирается.

Второй после равноправия составной частью принципа сотрудничества является наличие у каждого участника образовательного процесса личного статуса — неодинакового и динамически меняющегося в различных предметных областях и в различных составляющих образовательного процесса. Статус не назначается, а естественным образом определяется самим образовательным сообществом, и у одного и того же человека может быть множество статусов в различных предметных областях [10]. Таким образом, от двуполярной иерархии «преподаватель–ученик» мы переходим к многополярной структуре равноправных статусов.

Наконец, третьей составляющей принципа сотрудничества является замена «отметок успеваемости» (на основе соотнесения учебных результатов ученика с образовательными стандартами) мониторингом личных образовательных достижений в форме открытых резюме. Важно при этом, что предметом мониторинга являются не достижения по освоению программ, а именно личные достижения, будь то решение тригонометрических урав-

нений или игра на волынке. Речь идет не о об оценке ученика учителем, а о взаимооценке [10].

Возвращаясь к формуле «Образование 2.0 = Образование + Веб 2.0», можно сказать, что использование информационных технологий (распределенная работа над документами, обмен электронными сообщениями, конференции, блоги и т. д.) в значительной степени способствует реализации принципов избыточности и сотрудничества. Технологические открытия такого рода являются мощным катализатором общественного развития.

Развитие информационно-коммуникационных технологий вызвало много изменений в развитии различных сфер общественной жизни и вызвало появление многих современных процессов и тенденций. Образование не исключение. Можно сказать, что каждый этап в развитии технологий приводит либо создает новую образовательную парадигму. В эпоху Гутенберга учебник был положен в основу образования, а его главной целью стала эффективная передача знания и его академических канонов. Однако последние пятьдесят лет развития эры цифровых технологий показали, что образовательная система сфокусировалась на конструировании знаний путем обработки информации. Образовательные тенденции последних нескольких лет уже в XXI веке показывают, что благодаря мобильным технологиям и Интернету образование становится не «лекцией», но «диалогом» между преподавателем и обучающимся. Образование переходит от потребления знания — к его производству, от авторитарности образовательного процесса — к сотрудничеству, от формата лекций — к обсуждению, семинару, усилению консультативного компонента в обучении.

Можно сказать, что в данный момент мы наблюдаем переход от «репродуктивной» парадигмы образования к «креативной». Но возможным этот переход становится только благодаря непрерывному взаимодействию человека, технологий и общества.

Список использованной литературы

1. Корытникова Н. В. Интернет как средство производства сетевых коммуникаций в условиях виртуализации общества // Социологические исследования. — 2007. — № 2. — С. 85–93.
2. Бакиров В. С. Соціологія вищої освіти: нові дослідницькі сюжети // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 15. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 561–566.
3. Горошко Е. И. Образование 2.0 — это будущее отечественного образования? Ч. 1 «Попытка теоретической рефлексии» // Образовательные технологии и общество. — 2009. — Т. 12, № 2. — С. 449–465.
4. Наумов А. Образование 2.0 стучится в дверь... откроем? // Компьютерра. — 25.11.2008. — N 44; [Электронный ресурс] // Компьютерра Online: электрон. журн. — URL: <http://offline.computerra.ru/2008/760/388331>
5. Wesch M. An In-Depth Look at the Cyber-Phenomenon of Our Time: Web 2.0. Lawlor Review. Spring [Електронний ресурс]. — Інтернет-публікація, 2007. — Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/3596028/An-Indepth-Look-at-the-Cyber-Phenomenon-of-Our-Time-Web-20>.
6. Горошко Е. И., Самойленко С. А. Твиттер как разговор через контекст: от Образования 2.0 к Образованию 3.0? // Образовательные технологии и общество. — 2011. — Т.14. — № 2. — С.502–530.

7. Долгин А. Б. Рунет: игра на опережение. Что такое web 3.0: Доклад на симпозиуме «Пути России» 27 февраля 2010 г. — [Электронный ресурс]. — Интернет-публикация, 2010. — Режим доступа: <http://www.polit.ru/research/2008/04/02/web3.html>
8. Артищев А. Сеть меняет концепцию [Электронный ресурс]. — Интернет-публикация, 2009. — Режим доступа: <http://rss.net.ua/2101>.
9. Скубашевська О. Необхідність і реалії інноваційного розвитку освіти [Текст] / Скубашевська О. // Вища освіта України. — 2007. — № 3. — С. 30–38.
10. Гольдин А. М. Образование 2.0: Взгляд педагога [Электронный ресурс]. — Интернет-публикация, 2009. — Режим доступа: <http://old.computerra.ru/readitorial/393364/>

Стаття поступила в редакцію 15.05.2013

А. С. Шаповалов

ХНУ ім. В. Н. Каразіна

пл. Свободи, 4, Харків, 61000

ДИГІТАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ ЯК ШЛЯХ ДО УТВОРЕННЯ ОСВІТИ 2.0

Резюме

У статті розглядається роль дигіталізації як ключової тенденції розвитку освіти у сучасному суспільстві і роль «освіти 2.0» як зразка сучасної моделі освіти. Комунікативні властивості сучасних технологій дозволяють наблизитися до ідей веб 2.0 в освітньому контексті і створити передумови для розвитку моделі освіти, побудованої на експертному знанні, креативності та оперативності.

Ключові слова: дигіталізація, вища освіта, веб 2.0, освіта 2.0.

A. Shapovalov

V. N. Karazin Kharkiv National University

Svobody Sq. 4, 61022, Kharkiv

DIGITALIZATION AS A WAY TO EDUCATION 2.0

Summary

The article discusses the role of digitization, as the key trends in education in virtualized society, and the role of «education 2.0» as a model of the modern model of education. Communicative properties of modern information technology can come close to the ideas of Web 2.0 in an educational context and create the preconditions for the development of education model built on the expertise, creativity and responsiveness.

Key words: education, digitization, web 2.0, education 2.0.

УДК 316.772.5

А. А. Широканова

маг. соцiol. наук, преподаватель
кафедры социальной коммуникации ФФСН БГУ,
пр. Независимости, 4, г. Минск, 220030, Беларусь,
тел. +375172597039, shirokanova@bsu.by

**НАУЧНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ЭПОХУ НОВЫХ МЕДИА:
ОТ ЛИЧНЫХ СЕТЕЙ К ГЛОБАЛЬНОМУ СОТРУДНИЧЕСТВУ**

Цель статьи — определить задачи применения компьютерно-опосредованной коммуникации (КОК) в научном сотрудничестве. Использование КОК в научной коммуникации расширяется с развитием новых медиа, но оно ограничено проблемами расстояния и доверия. Теория присутствия объясняет возможность удаленных «коллабораторий». Проведенный опрос ученых ($n=457$) показывает, что в организации «коллабораторий» новые медиа играют решающую роль, однако КОК предпочтительна для асинхронной коммуникации.

Ключевые слова: компьютерно-опосредованная коммуникация, научная коммуникация, научное сотрудничество, новые медиа.

Трансформация научной коммуникации — взаимодействия ученых по поводу создания и распространения нового научного знания, полученного в собственных исследованиях и основанного на проверяемых фактах [1, с. 66; 2, р. 25] — под влиянием новых медиа стала одной из отличительных черт сетевого общества, где производители информации реорганизуются в глобальные сети, работая «как единая система в режиме реального времени в масштабе всей планеты» [3, р. 61].

Основными признаками обновляющегося состояния системы научной коммуникации являются гибридизация традиционных форм научной коммуникации (научных журналов), а также поиск новых форм коммуникации, создание электронных сетевых сообществ и «невидимых колледжей».

Научная коммуникация осуществляется через формальные (институциональные) и неформальные (вненинституциональные) каналы и предполагает возможность личного («лицом к лицу») и компьютерно-опосредованного (КОК) способов взаимодействия, которые на практике пересекаются. Личные связи легко поддерживать с помощью КОК, преимуществом которой стоит также в возможности общения по интересам изначально незнакомых ученых. Электронная коммуникация позволяет контактам быть асинхронными, соединяя людей, находящихся в разных местах в различное время. Развивается и синхронная электронная коммуникация (телефонные конференции и др.), в результате чего возрастает возможность регулярного взаимодействия удаленных друг от друга исследователей.

Насколько эти возможности востребованы и используются учеными? Создание знания — это когнитивная деятельность, в результате которой

происходит образование и трансформация комбинаций смыслов между участниками интеракции [4, с. 32–34]. Оно имеет многослойную структуру и опосредуется такими переменными, как удаленность акторов и степень доверия между ними. Определение задач применения КОК в научном сотрудничестве, учитывая его ускоряющийся глобальный рост [5], является актуальной задачей исследования трансформаций коммуникации и позволяет более эффективно использовать КОК в создании и поддержании удаленных (межинституциональных, международных) научных коллективов.

Цель данной статьи — определить задачи применения компьютерно-опосредованной коммуникации в научном сотрудничестве там, где оно является основным каналом связи, прежде всего — в международных «коллабораториях».

Внимание к работе международных научных коллективов не случайно. Международное сотрудничество повышает качество научных работ и шансы на цитирование (с одним международным соавтором — на 1,6 цитаты, с двумя — на 3,2 цитаты в среднем [6, р. 10]). К 2000-м гг. среднее количество авторов научной статьи составило 4; возросло качество статей в соавторстве [5, р. 1037].

Основной вопрос исследований дистанционных коллабораторий (международных проектов, этапы которых реализуются в нескольких местах) состоит в том, как обеспечить эффективное создание знания, учитывая отличия КОК от коммуникации лицом к лицу. Дистанционные научные коллективы работают асинхронно (каждый участник — в свое время). По отношению к очным коллективам, коллаборатории находятся в невыгодном положении, но они обладают преимуществами сетевой организации. Локальные исследовательские группы отличаются наименьшими издержками коммуникации и максимальным участием [7, р. 61], но они склонны к выравниванию уровня знания членов коллектива. Создание нового знания требует гетерогенности и успешно в том случае, если ментальные модели акторов «не идентичны, но совместимы: сходство должно быть достаточным для развития общего понимания, но не чрезмерным, так чтобы поддерживалось разнообразие, из которого могли бы создаваться новые комбинации» [4, с. 30].

Географическая близость способствует сотрудничеству, а удаленность радикально снижает вероятность совместной работы. Однако географическая близость как таковая не обеспечивает процессов обучения [7, р. 67; 8, р. 71; 9; 10], поэтому мобильность ученых служит важным каналом для новых идей.

В дистанционных коллективах источников гетерогенности намного больше, и задача состоит в том, чтобы сделать многообразие представленного знания достоянием общим, повысить взаимозависимость удаленных участников в процессе создания научного знания. Сохранение автономии при возможности коммуникации значительно усиливает производительность работы [10, с. 9].

Дистанционные коллективы и коллаборатории приспособлены для создания научного знания в условиях глобального общества. С развитием

ем новых медиа расширяется научная коммуникация по принципу «от многих — к многим», не ограниченная организационными и дисциплинарными рамками. Пространство и время коммуникации сжимаются до ощущения сиюминутности и соприсутствия, а линейное восприятие времени заменяется синхронностью социальных взаимодействий, «мгновенным временем» [11, с.181–184].

Научное знание все чаще создается на расстоянии, однако коммуникационные технологии еще не преодолели «эффект пространства» [12, р. 704; 13, р. 318]. Механизмы взаимодействия в коллаборациях объясняет теория дистанционного присутствия.

Теория присутствия берет начало как от теории богатства медиа, так и от теории телеприсутствия [14]. «Присутствие» определяется как психологическое состояние, когда виртуальность опыта остается незамеченной или когда виртуальные объекты воспринимаются как действительные [15, р. 32–37]. Выделяют три типа присутствия: физическое, социальное и самоприсутствие. Дистанционное общение ученых относится к социальному типу присутствия. Социальное присутствие не требует переноса субъекта в виртуальную реальность или двунаправленной коммуникации реальных людей [16].

Среди факторов успешности колабораторий можно выделить следующие: полезность взаимодействия; доверие и географическое расстояние [8; 15; 17–21]. Научное сотрудничество положительно связано с научной производительностью, причем наиболее плодовитые ученые чаще сотрудничают с другими учеными (связь между количеством соавторов и цитирований не является линейной [22]).

Как правило, сотрудничество — это работа с близкими коллегами [15, р. 684]. Ключевая причина — низкие издержки и спонтанность личной коммуникации. Даже междисциплинарные проекты, если они реализуются в одном университете, высоко успешны [12, р. 714]. Не все попытки установить сотрудничество заканчиваются удачно. Успех зависит от взаимозависимости ученых и четкости задач исследования. В целом, Интернет усиливает распределенное познание, но координация работы колаборатории представляет собой проблему [12, р. 704–711].

Доверие является одной из главных проблем дистанционных групп в связи с отсутствием или ограниченностью личных встреч участников. Частота общения лицом к лицу, как правило, играет решающую роль в создании атмосферы доверия и удовлетворения от работы, а затем и в распространении знания [7, р. 87; 21, р. 443–458]. Сами по себе ИКТ не облегчают коммуникацию [7, р. 69]. В рабочих группах, создаваемых с заданной целью на ограниченный период времени, наблюдается «быстрое доверие» (*swift trust*) [18; 23]: участники команды сразу начинают вести себя, как если бы в группе существовало взаимное доверие, находя подтверждения или опровержения доверительному поведению уже в ходе работы [7, р. 75; 23]. Пути создания «быстрого доверия» таковы: с момента создания сообщества устанавливать активные социальные отношения с новыми участниками; постоянно мотивировать к общению; тщательно структурировать работу

группы, регулярно предоставлять обратную связь и задействовать участников в выполнении плановых задач [18, р. 103].

Помимо быстрого доверия, необходима также работа над выработкой долговременного доверия в процессе совместной деятельности. Личные встречи в начале проекта повышают доверие и эффективность последующей коммуникации; позволяют выработать общую стратегию, создать общий опыт [24]. Социальные связи между участниками являются предварительным условием обмена и совместного создания знания, поэтому в работе виртуальной группы важно искать «возможность соприсутствия», создавать свою социальную среду для коммуникации [19, р. 84].

Географическая близость позволяет сотрудникам вступать в спонтанные неформальные взаимодействия, участвовать в принятии коллективных решений [7, р. 70–72]. Однако влияние расстояния на сотрудничество связано не только с географической близостью. Выделяют несколько измерений близости:

- когнитивное (собственная знаниевая база актора должна быть достаточно близкой к источнику нового знания);
- организационное (общность способа организации, пространства знания и авторитетов);
- социальное (социальные отношения, укорененные в доверии на основе дружбы, родства, опыта);
- институциональное (нормы и ценности на макроуровне и их воплощение на микроуровне);
- географическое (физическая дистанция между акторами) [8].

С увеличением расстояния частота сотрудничества падает экспоненциально [8, р. 69; 9; 15]. Личное взаимодействие, схожее социальное окружение и частая неформальная коммуникация дают преимущества локальным коллективам [7, р. 76]. Но для создания нового знания достаточно географической и когнитивной близости. Даже неявное знание может передаваться через большие расстояния. Потребность в географической близости ниже там, где есть четкое деление заданий, действия координируются и у партнеров есть общий когнитивный опыт [8, р. 69]. Социальная дистанция — главное препятствие в работе коллабораторий. При низкой сплоченности задачи коммуникации включают не только координацию, но и снижение социальной дистанции, и в этом КОК менее эффективна. Местные связи более эффективны, если они поддерживаются удаленными, создавая необходимое разнообразие и дискуссию [7, р. 74–76].

Сравнительные исследования показывают, что традиционные группы лучше справляются с задачами регулярного и эффективного обмена информацией. Дистанционные междисциплинарные проекты обеспечивают возможность объединения усилий, а также трансфера знаний, расширения контактов [6, р. 12–14]. В силу ограничений КОК чаще она имеет вспомогательный характер. Основными социальными факторами сотрудничества являются доверие и когнитивная близость между учеными.

Для практической проверки данных положений в 2012 г. нами был проведен опрос ученых-исследователей Национальной академии наук Белару-

си и Белорусского государственного университета (опрошено 457 человек). Выборка была сбалансирована по научном профилю, ученым степеням и учреждениям. Дополнительно проводились интервью с руководителями международных научных проектов.

Результаты исследования показывают, что основными целями использования КОК для ученых являются те, что не требуют синхронного коллективного участия: поиск, познание и координация работы (см. рис.).

Рис. Цели использования КОК учеными (n=457)

Сравнение использования разных видов КОК по степени присутствия участников: электронной почты, социальных сетей, телеконференций Skype показывает, что если почтой для коммуникации с коллегами пользуются 97 % опрошенных, то телефон используют 49 %, Skype — 41 %, социальные сети — 17 %, а профессиональные сети Academia, LinkedIn и др. — всего 10 % ученых. Участники международных проектов чаще используют Skype и телефон для общения с коллабораторами. И телеконференции, и телефон предполагают синхронную коммуникацию, что подтверждает тезис о необходимости «встреч» онлайн или офлайн для реализации совместных проектов.

В интервью исследователи пояснили, что личные встречи являются обязательными при «запуске» нового проекта — для определения целей, распределения работ в ходе проекта. В дальнейшем кто-то регулярно использует Skype для знакомства с новыми участниками, еженедельных «летучек», а кто-то использует только электронную почту и личные встречи. Таким образом, полученные данные подтверждают положение о том, что в дистанционных коллaborаториях возрастает потребность в создании общего «пространства» коммуникации, которое формируется с помощью синхронной КОК. В то же время на повседневной основе чаще используется асинхронная коммуникация, позволяющая всем участникам работать в удобное время.

Ключевым элементом для успеха совместного проекта является личное общение участников, однако необходимая степень доверия также зависит от сложности и неопределенности целей проекта. Коллaborаторы могут не встречаться лично вплоть до окончания проекта, если задачи достаточно ясны, а доверие построено на основе знакомства с предыдущими публикациями.

Выводы

Основными целями использования КОК в научной коммуникации являются: поиск информации, поддержание контакта с другими учеными, координация реализации проекта и лишь в меньшей степени — электронные публикации и совместное создание знания в ходе синхронного электронного взаимодействия. КОК служит в качестве промежуточного звена, инициирующего или продолжающего личную коммуникацию ученых.

Теория присутствия и вспомогательные концепции позволяют объяснить, каким образом ученые выстраивают общее пространство коммуникации на расстоянии. Проведенное исследование подтвердило положение о том, что когнитивная близость является определяющей для создания удаленных коллективов — коллабораторий. Ученые применяют различные приемы для создания общего коммуникативного пространства и выработки доверия, необходимого для успешной коммуникации (феномен «быстрого доверия», поддержание контакта через телеконференции и др.). Тот факт, что даже среди ученых, в настоящее время участвующих в международных проектах, только 50 % используют Skype и подобные программы синхронной коммуникации, свидетельствует о том, что для реализации повседневных исследовательских задач асинхронной КОК достаточно и она выполняет функцию связи ученых.

Новые медиа расширяют доступные ученым каналы коммуникации, и ведущую роль здесь играют не социальные сети, а совокупность традиционных журнальных статей, электронная почта, телефон и телеконференции. Многие из современных международных коллабораторий и проектов не могли бы быть реализованы без интернета и электронной коммуникации, но значительная часть из них может быть выполнена с помощью «холодных» средств асинхронной коммуникации.

Дальнейшие направления исследований компьютерно-опосредованной коммуникации ученых связаны с рассмотрением на микроуровне механизмов взаимодействия акторов в ходе коллективной электронной коммуникации, а также с изучением способов создания и поддержания общего пространства коммуникации и взаимного доверия на расстоянии в зависимости от степени определенности целей научного исследования.

Список использованной литературы

1. Бородич А. А. Ценностные факторы процесса научного познания / А. А. Бородич // Социология. — 2012. — № 2. — С. 61–72.
2. Owen J. M. The Scientific Article in the Age of Digitization / J. M. Owen. — Dordrecht: Springer, 2007. — 265 р.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Электронный ресурс] / М. Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкарата. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/02.php.
4. Василькова В. В. Интеллектуальный ландшафт: концептуализация метафоры / В. В. Василькова, Н. В. Басов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2011. — № 4. — С. 22–40.
5. Wuchty S. The Increasing Dominance of Teams in Production of Knowledge / S. Wuchty, B. F. Jones, B. Uzzi // Science. — 2007. — Vol. 316. — P. 1036–1039.
6. Katz J. S. How much is a collaboration worth? A calibrated bibliometric model / J. S. Katz, D. Hicks // Proceedings of the Sixth Conference of The International Society for Scientometric and Infometric, Jerusalem, Israel, June 16–19, 1997. — P. 163–175.
7. Kiesler S. What Do We Know About Proximity and Distance in Work Groups? A Legacy of Research / S. Kiesler, J. N. Cummings // Distributed work / P. Hinds, S. Kiesler (eds.) — Cambridge: MIT Press, 2002. — P. 57–80.
8. Boschma R. A. Proximity and Innovation: A Critical Assessment / R. A. Boschma // Regional Studies. — 2005. — Vol. 39. — No. 1. — P. 61–74.
9. Katz J. S. Geographical proximity and scientific collaboration / J. S. Katz // Scientometrics. — 1994. — Vol. 31. — No. 1. — P. 31–43.
10. Батыгин Г. С. «Эффект Матфея»: накопленное преимущество и распределение статусов в науке [Электронный ресурс] / Г. С. Батыгин. — 2001. — Режим доступа: <http://club.fom.ru/182/183/185/library.html>.
11. Урри Дж. Социология за пределами обществ. Виды мобильности для XXI столетия. М., 2012. — 336 с.
12. Cummings J. Collaborative Research across Disciplinary and Organizational Boundaries / J. Cummings, S. Kiesler // Social Studies of Science. — 2005. — Vol. 35. — No. 5. — P. 703–722.
13. Kanfer A. G. Modeling Distributed Knowledge Processes in Next Generation Multidisciplinary Alliances / A. G. Kanfer et al. // Information Systems Frontiers. — 2000. — Vol. 2. — № 3–4. — P. 317–331.
14. Heeren E. Selecting communication media for distributed communities / E. Heeren, R. Lewis // Journal of Computer Assisted Learning. — 1997. — Vol. 13. — P. 85–98.
15. Lee K. Does Collocation Inform the Impact of Collaboration? [Electronic resource] / K. Lee, J. S. Brownstein, R. G. Mills, I. S. Kohane // PLoS ONE. — 2010. — Vol. 5. — e14279. — Mode of access: <http://www.plosone.org/article/info:doi/10.1371/journal.pone.0014279>.
16. Kim H. Configurations of Relationships in Different Media: FtF, Email, Instant Messenger, Mobile Phone, and SMS [Electronic resource] / H. Kim, G. J. Kim, H. W. Park, R. E. Rice // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2007. — Vol. 12. — No. 4. — Mode of access: <http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue4/kim.html>.
17. Коллинз Р. Сети сквозь поколения: почему личные связи философов важны для их творчества [Электронный ресурс] / Р. Коллинз // Социологический журнал. — 2001. — Режим доступа: <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj4-01col.html>.
18. Coppola N. W. Building Trust in Virtual Teams / N. W. Coppola, S. R. Hiltz, N. G. Rotter // IEEE Transactions on Professional Communication. — 2004. — Vol. 47. — No. 2. — P. 95–104.
19. Nardi B. A. The Place of Face-to-Face Communication in Distributed Work / B. A. Nardi, S. Whittaker // Distributed Work / ed. by P. J. Hinds, S. Kiesler. — Cambridge, MA: MIT Press, 2002. — P. 83–110.
20. Powell A. Virtual Teams: A Review of Current Literature and Directions for Future Research / A. Powell, G. Piccoli, B. Ives // The DATA BASE for Advances in Information Systems. — 2004. — Vol. 35. — No. 1. — P. 6–36.

21. Suh A. Exploring the effects of online social ties on knowledge sharing / A. Suh, K. Shin // Journal of Information Science. — 2010. — Vol. 36. — P. 443–463.
22. Прайс Д. Дж. Сотрудничество в «невидимом колледже» / Д. Дж. де С. Прайс, Д. де Б. Бивер // Коммуникация в современной науке. — М.: Прогресс, 1976. — С. 335–350.
23. Meyerson D. Swift trust and temporary groups / D. Meyerson, K. E. Weick, R. M. Kramer // Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research / ed. by M. Kramer, T. R. Tyler. — Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1996. — P. 166–195.
24. Walsh J. P. Collaboration structure, communication media, and problems in scientific work teams / J. P. Walsh, N. G. Maloney // Journal of Computer-Mediated Communication [Electronic resource]. — 2007. — Vol. 12. — No. 2. — Mode of access: <http://jcmc.indiana.edu/vol12/issue2/walsh.html>.

Статья поступила в редакцию 12.05.2013

А. О. Широканова

кафедра соціальної комунікації, Білоруський державний університет
пр. Незалежності, 4, Мінськ, 220030, Білорусь

НАУКОВА КОМУНІКАЦІЯ В ЕПОХУ НОВИХ МЕДІА: ВІД ОСОБИСТИХ МЕРЕЖ ДО ГЛОБАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Резюме

Мета статті — визначити завдання застосування комп’ютерно-опосередкованої комунікації (КОК) у науковій співпраці. Використання КОК в науковій комунікації розширяється з розвитком нових медіа, але воно є обмеженим через проблеми відстані і довіри. Теорія присутності пояснює можливість віддалених «колабораторій». Проведене опитування вчених ($n = 457$) показує, що в організації «колабораторій» нові медіа відіграють вирішальну роль, однак КОК краща для асинхронної комунікації.

Ключові слова: комп’ютерно-опосередкована комунікація, наукова комунікація, наукова співпраця, нові медіа.

A. A. Shirokanova

Department of Social Communication, Belarusian State University
pr. Nezavisimosti 4, Minsk, 220030, BELARUS

TRANSFORMING SCHOLARLY COMMUNICATION: FROM FACE-TO-FACE NETWORKS TO GLOBAL COLLABORATION

Summary

This paper is set to define the scope of computer-mediated communication (CMC) in scientific collaboration. With new media, the use of CMC is widespread, but traditionally limited by distance and trust among researchers. Theory of presence explains why distanced «collaboratories» are possible to maintain. A survey of researchers ($n=457$) demonstrates that new media are crucial to organizing «collaboratories», but that CMC is still preferable for asynchronous communication.

Key words: computer-mediated communication, new media, scholarly communication, scientific collaboration.

УДК 37.014.5–044.922

I. А. Шпіц-Чечота

асpirантка НПУ ім. М. П. Драгоманова,
буд. 29, вул. Партизанська, м. Чернігів, 14033, Україна
т/м 0662094601, shpits81@rambler.ru

**ОСВІТНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
НОВОВВЕДЕНИЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ**

Стаття присвячена розвитку інноваційної діяльності в галузі освіти. Розглянуто інноваційні процеси в освіті, нові типи освіти (неперервна освіта, елітна, приватна, дистанційна). Зроблено акцент на проблемі мовної освіти членів нашого суспільства, які мешкають в різних регіонах України.

Ключові слова: інноваційна діяльність, освітні послуги, неперервна освіта, якість освіти, мовна освіта, нововведення.

Постановка проблеми. Розвиток людства не стоїть на одному місці, а відбувається у прискореному темпі, це потребує інноваційних змін у свідомості людини. Інноваційна діяльність на даному етапі розвитку суспільства торкнулась багатьох сфер життедіяльності людства. Не залишилась останочі і сфера освіти.

Інноваційні процеси вимагають застосування нових засобів надання та отримання освітніх послуг, що призводить не завжди до гарного результату. Використання нововведень вимагає чіткої зосередженості, поставленої мети, організації певних дій, які тягнуть за собою виникнення нових видів освітньої діяльності, вдосконалення яких викликає недоліки на певному етапі їх розвитку.

Можна сказати, що інноваційні процеси в освіті — це нові або вдосконалені засоби реалізації освітніх послуг, які суттєво підвищують їх якість. Інновації в освіті повинні бути направлені на розвиток таких важливих заходів, як:

- підтримання вимог Болонського процесу (запровадження в усіх навчальних закладах кредитно-модульної системи оцінювання знань);
- запровадження дистанційного навчання;
- створення електронного каталогу бібліотечного фонду;
- забезпечення бібліотек належною кількістю літератури;
- підтримка викладачів, які використовують нетрадиційні методи надання освітніх послуг (ігрова форма, порівняльний аналіз, дискусії, колективне навчання, застосування відео, комп'ютерів).

Також одним із нововведень можна вважати виникнення вищої школи недержавної форми власності, що особливо поширилось протягом останнього десятиріччя.

Огляд останніх досліджень показує, що питанням освіти займаються багато вчених. Серед дослідників можна відмітити: О. А. Колесова, О. А. Ма-

рущенко, В. А. Михайлович, Т. Ю. Морозова, В. М. Огаренко, І. І. Пасінович, О. В. Поступна та ін.

У дослідженнях В. М. Огаренко значна увага приділена становленню недержавного сектора вищої школи в контексті новітньої історії України. Зокрема, доведено закономірний характер виникнення в Україні недержавної вищої школи, вперше в українській історіографії проаналізовано комплекс умов, причин і факторів її становлення і зміщення, охарактеризовані обставини, що заважали цим процесам. В контексті трансформації суспільно-економічного життя України вперше проведено історичний аналіз розвитку недержавної вищої освіти і визначено її роль і місце в освітньому просторі молодої держави, а також окреслено перспективи подальшого розвитку [1, с. 3].

Практичне значення праці І. І. Пасінович направлене на модернізацію вищої освіти, яка визначена імперативом сучасної державної освітньої політики України, що здійснюється в умовах ринку. Ринкові відносини поступово проникають в освітню сферу, визначають напрями і форми діяльності вищих навчальних закладів, орієнтують їх на потреби споживачів і диверсифікацію джерел фінансування, загострюють конкуренцію як між ВНЗ на ринку освітніх послуг, так і між випускниками на ринку праці. Сьогодні збільшується залежність результатів діяльності ВНЗ від економічних факторів, зростає ресурсомісткість навчання і наукових досліджень. З одного боку, державні обсяги фінансування не спроможні покривати зростаючі потреби ВНЗ, а з другого — необхідно виробити ефективні і прозорі механізми регулювання їхньої позабюджетної діяльності [2, с. 4].

Значення результатів дослідження О. А. Марущенко полягає у виявленні закономірностей різноманітних процесів і явищ, які відбуваються в сучасній шкільній освіті, що допоможе вдосконалити хід інноваційних процесів у сфері шкільної освіти, більш ефективно реалізувати освітню політику в даній галузі [3, с. 6].

Робота О. А. Колесової полягає в невідповідності освітніх систем перспективам цивілізаційного розвитку. Подолання цієї кризи можливе за рахунок створення інноваційно відкритої, індивідуально орієнтованої освіти, моделі якої були б пристосовані до сучасного суспільства. Супроводжуючи та перетворюючи життя людини, освіта постає однією з головних системних ознак суспільства, інтелекту і творчості. Поєднання цих елементів актуалізує наукове завдання дослідження інформатизації, віртуалізації і технологізації освіти в контексті становлення та осмислення інновації як умови розвитку креативної особистості [4, с. 3–4].

Отже, як ми бачимо, вищезгадані роботи аналізують освітні процеси в сучасному суспільстві з різних ракурсів: недержавна вища освіта, освіта в умовах ринкових відносин, розвиток інноваційної освіти та ін.

Метою статті є проаналізувати нові види освітніх послуг та дослідити шляхи виникнення неякісної освіти, які виникають в освітньому середовищі у зв'язку з певними нововведеннями.

Виклад основного матеріалу. Сучасна освітня галузь являє собою систему заходів щодо надання освітніх послуг, які, в першу чергу, по-

винні відповідати вимогам ринкових відносин і бути конкурентоспроможними.

Останнім часом багато уваги приділяється можливостям людини отримувати знання протягом усього свого життя — процес неперервної освіти. Існує таке поняття, як деградація знань. Тобто кожен член суспільства повинен впродовж життя вдосконалювати, оновлювати свої знання. Це можливо зробити за допомогою:

- 1) відкриття нових і поповнення літературою вже існуючих бібліотек;
- 2) мотивувати, заохочувати молоде покоління до читання книг, журналів і т.д.;
- 3) вести пропаганду здравомислючої, здоров'язберігаючої людини;
- 4) створення гуртків за інтересами;
- 5) включення наукових програм в ЗМІ;
- 6) проведення загальнодоступних лекцій.

Організація неперервної освіти вимагає реалізації певних організаційних дій самої людини. Неперервна освіта як можливість для людини означає:

- Ширші і більш відкриті можливості доступу до вищої освіти громадян, які раніше не мали такої можливості;
- Розширення спектра участі людини в різних навчальних програмах;
- Варіативність навчання;
- Доступ до нових знань, до нових підходів в отриманні знань [5, с. 3–4].

Сучасне соціальне замовлення на підготовку фахівців для різних сфер виробництва обґруntовує вимоги до формування соціально-професійних якостей майбутнього спеціаліста, що базуються не тільки на загальному обсязі знань, а й, передусім, передбачають розвиток здібностей самостійно вирішувати нестандартні професійні завдання, застосовуючи альтернативне мислення, демонструвати постійне прагнення до вдосконалення професійної діяльності. Тобто необхідно підготувати спеціаліста, здатного виконувати соціально-виробничі завдання, та забезпечити його суб'єктно-особистісний розвиток [6, с. 95].

У сучасному суспільстві почали розвиватись такі нові типи освіти, як елітна, приватна та дистанційна. Ці типи освітньої спрямованості орієнтовані на отримання освіти членами суспільства, які прагнуть до набуття широкого кола знань, конкурентоспроможності, працевлаштування на престижних місцях трудової діяльності (елітна освіта); батьки намагаються дати дітям освіту починаючи з дошкільного віку в закладах, де, на їх думку, працюють вихователі, викладачі, педагоги вищої категорії (хоча це буває не завжди так), наймають репетиторів з різних галузей знань, залишають дітей до освітніх заходів, тобто можна сказати, що приватна освіта націлена на людей, достаток яких більше середнього; це дієвий спосіб отримання знань, але для тих, хто дійсно цього прогне, оскільки самостійне навчання вимагає певних організаційних дій від самої людини (дистанційна освіта).

Зміна соціальних умов життя, зміна вимог до здійснення освіти вимагає зміни форм надання освітніх послуг. Починаючи з давніх часів освіта надавалась у вигляді індивідуальних занять, які з часом стали індивідуально-

групові. А починаючи з XVI–XVII ст. виникли масові форми освіти, що є зародком існуючої системи освіти. На сучасному етапі розвитку суспільства система освіти являє собою взаємозалежну структуру, кожна з яких вимагає існування попередньої ланки.

Останнім часом характерна тенденція до зменшення кількості професійно-технічних робітників. Система професійної освіти зберегла свій потенціал для подальшого розвитку. Навіть в часи, коли економічна криза охопила більшість виробництв, таких робітників не вистачає. Необхідність таких спеціальностей, як столяр, інженер, мальяр, електрик викликана появою взаємовигідних умов між підприємствами (потенційними роботодавцями) та професійними училищами, які випускають таких фахівців. Дефіцит професійно-технічних спеціалістів в окремих галузях надання послуг призводить до неякісного виконання цих послуг. Отже для того щоб зацікавити молоде покоління в даних спеціальностях, необхідно створення необхідних умов праці, капіталовкладення держави в розвиток галузей промисловості, забезпечення відповідною заробітною платою.

Багато дискусій ведеться з приводу мовної освіти молоді та здобуття знань з історії нашої держави. В умовах розбудови України, утвордження її на міжнародній арені постало питання піднесення статусу української мови як державної, забезпечення використання її в усіх сферах громадського і державного життя. Досконале, ґрунтовне володіння українською літературною мовою в повсякденно-діловій діяльності є обов'язком кожного фахівця [6].

Мовне питання, взагалі, болюче в нашему суспільстві, навіть великих чині, які є гарантами, носієм державності, в повній мірі не володіють правилами мовлення. Діти, підлітки виховуються в родинах, де більшість батьків спілкуються російською мовою, а навчання вони отримують на українській мові. Тобто відбувається «перелом» мовного функціонування, етнічна принадлежність населення нашого регіону (Чернігівщина) — українці, але свою рідною мовою вони вважають російську. У ВНЗ студенти навчаються українською мовою, хоча в буденному житті користуються нею нею лише в окремих випадках, і «чистою» українською мовою назвати це спілкування важко. Не тільки Чернігівщина має мовні питанні, так на півночі країни спілкування відбувається «змішаною» мовою, на півдні більшість населення володіє російською мовою, у східній частині України спілкування відбувається російською мовою, а українську застосовують при необхідності. У західній функціонує українська мова, але з відчуттям впливуграничних країн (Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія). Центральний регіон нашої держави використовує українську, але з примислом російського, мову.

Щодо освіченості членів суспільства з питань історії нашої держави, то тут взагалі можна «розвести руками». Молодь не знає видатних діячів української культури (Леся Українка, Микола Лисенко, Іван Франко та ін.), художнього мистецтва (Бабенко Н., Вітъко І. та ін.), політичних діячів держави... Деякі навіть не можуть відповісти правильно на запитання «...хто такий Т. Г. Шевченко?», у відповіді згадують іншого Шевченка.

Отже, якщо виділити з шкільної програми курс «Історія України», то про яку якість освіти можна говорити.

Серед основних проблем освітньої системи можна виокремити: недостатнє фінансування; невідповідний рівень професійної кваліфікації викладачів; прийняття до навчання студентів різними способами (внутрішнє незалежне оцінювання знань); незатребуваність деяких спеціальностей на ринку праці; невідповідність навчальних програм бізнес-вимогам; корупційна діяльність.

Висновки за даним дослідженням. Таким чином, можна сказати, освітня галузь перебуває на «міждоріжжі», тобто, з одного боку, вимоги сучасного світу вимагають зміни в наданні якісних освітніх послуг, з іншого, члени нашого суспільства не готові повністю прийняти кардинальні нововведення. Отже, освітня галузь України потребує реформування на усіх рівнях свого існування: локальному, регіональному та глобальному. Але процеси новотворення все ж таки відбуваються (поява нових видів освіти, вищих шкіл, прагнення людини до отримання знань протягом всього життя та ін.). На нашу думку, хоча б деяких негараздів можливо було уникнути, якщо б державна політика була не такою розгалуженою і підтримувала освітню галузь не на 10 % своїх можливостей. Розвиненому суспільству потрібна така освіта, що б впливала на вдосконалення, трансформацію особистості протягом всього часу бажання отримувати знання. Адже освіта — це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості [8, с. 2].

Список використаної літератури

1. Огаренко В. М. Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х — 2001 pp.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01/ В. М. Огаренко. — 2001. — 3 с.
2. Пасінович І. І. Державне регулювання вищої освіти в умовах ринкових відносин: Автореф. дис. ... канд. економ. наук : спец. 08.00.03/ І. І. Пасінович. — 2009, — 4 с.
3. Марущенко О. А. Становлення інноваційної освіти в Україні: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04/ О. А. Марущенко. — 2004. — 6 с.
4. Колесова О. А. Інноваційна освіта в парадигмі інформаційних технологій: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.10/ О. А. Колесова. — 2011. — 3-4 с.
5. Лопушанська Г. Газета «Директор школи», № 1 (673), січень 2012, 3-4 с.
6. До проблеми гуманізації вищої економічної освіти в Україні: зб. матеріалів VIII міжвуз. наук.-практ. конф. (Чернігів, 15 квіт. 2009 р.) / М-во освіти і науки України, УРІ, 2009. — 95 с.
7. «Про освіту»: Закон України за станом на 01.04.2002 р. / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — 2002. — 29 с.
8. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. — Офіц. вид. — К. — 2 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

И. А. Шпиц-Чечота

НПУ им. М.П. Драгоманова

дом 9, ул. Пирогова, г. Киев. 01601, Украина

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: НОВОВВЕДЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена развитию инновационной деятельности в области образования. Рассмотрены инновационные процессы в образовании, новые типы образования (непрерывное образование, элитная, частная, дистанционная). Обращено внимание на проблему литературного, образования членов общества, проживающих в разных регионах Украины.

Ключевые слова: инновационная деятельность, образовательные услуги, непрерывное образование, качество образования, лингвистическое образование, нововведения.

I. A. Shpitz-Chechota

NPU M. Drahomanova

h. 9, str. Pirogov, Kyivb 01601, Ukraine

EDUCATIONAL TRANSFORMATIONS IN MODERN SOCIETY: INNOVATION, PROBLEMS AND SOLUTIONS

Summary

The article is devoted to the development of innovation in education. The innovative processes in education, new types of education (continuous education, elite, private, remote). Attention is paid to the problem of language education members of our society who live in different regions of Ukraine.

Key words: innovation, education services, continuing education, quality of education, language education, innovation.

УДК 316.627

В. С. Юрасов

магістр, аспірант

ХНУ імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет,

кафедра прикладної соціології

61077, м. Харків, майдан Свободи, 4

61121, м. Харків, вул. Героїв Праці, 70, кв. 314

+38 050 1801180, +38 (057) 7785357

E-mail: iurasov@gmail.com

БЛАГОДІЙНІСТЬ: ПРИКЛАД ВНЕСКУ В ЯКОСТІ ОБМЕЖУЮЧОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

В роботі розглядається соціальна солідарність в якості концепту, який потребує обмежуючих характеристик, тобто таких, що не давали би права говорити про соціальний феномен за межами визначення тої чи іншої характеристики. Такі обмеження необхідні для більш точної передачі суті описаної природи явищ. Одна з таких характеристик для соціальної солідарності — внесок (у спільну справу). Під внеском розуміється жертва, тобто практична дія, котра є виразником ціннісного рівня, що визнається потенцією соціальної дії. Передбачається, що завдяки операціоналізації внеску та кристалізації його в якості обмежуючої характеристики соціальної солідарності, можна зробити великий крок у справі вимірювання соціальної солідарності, адже наведена обмежуюча характеристика актуалізує практичний рівень соціальної солідарності, що до того ж є полем верифікації вимірювання соціальної солідарності на рівні ціннісному. Благодійність в роботі представлена як найбільш підходящий і широкий комплекс явищ для опису і маніфестації внеску в якості характеристики, що обмежує визначення соціальної солідарності.

Ключові слова: соціальна солідарність, благодійність, суспільство, вклад, жертва.

Соціальна солідарність — феномен єднання людей, що має як ціннісний рівень свого прояву, так і рівень практичний (точніше рівень практичної дії); феномен, котрим захоплювалися і досі захоплюються цілі покоління соціальних вчених, вчених-гуманітаріїв. Складність вивчення феномена соціальної солідарності — в широті його теоретичних та практичних аспектів. Втім, серйозна увага до найширшого (такого, що охопив би якнайбільше коло цінностей, орієнтацій та явищ єднання) визначення соціальної солідарності, увага до суті цього феномена була здебільшого характерна для першої половини ХХ ст. В той же час перша ж праця, присвячена даному феномену, у 80-ті роки ХХ ст. стала чи не найбільш цитованою і одразу отримала ярлик класичної. Мається на увазі робота М. Хечтера «Принципи групової солідарності» [1], котра, втім, не стала ані кумулятивним дослідженням попередніх років, ані групуванням ідей попередників. Книга М. Хечтера виявилась своєрідним початком новітніх досліджень соціальної солідарності, що були відірвані від попередніх до-

сліджень (навіть робіт класиків Еміля Дюркгейма, Альфреда Адлера, Талкота Парсонса та інших).

Однак насправді цікавість до соціальної солідарності ніколи не ставала меншою — здебільшого вона просто трансформувалася і конкретизувалася, адже соціальна солідарність — це найширше коло явищ самої соціальності, суті самого суспільства.

На основі оккамівського принципу можна стверджувати, що ідентифікація суспільства через його головну характеристику — характеристику «соціальності», тобто протиставлення «асоціальному», «тваринному», «антилюдяному» — могла б бути найпростішим і найефективнішим визначенням складного феномена суспільства.

Метафорично «соціальність» намагався відобразити Еміль Дюркгейм у своєму концепті «соціальної солідарності» [2], але в його визначеннях залишалося складно зафіксувати «соціальність» емпірично в різних типах суспільств в різний час. У свою чергу, Альфред Адлер, шукаючи коріння всієї об'ємного комплексу явищ «соціальності», також прийшов до поняття «соціальної солідарності» [3] як не метафізичного, а емпірично досліджуваного феномена, що має безпосереднє відношення до чи не найширшого кола явищ соціальності. Послідовники А. Адлера могли не тільки фіксувати за допомогою інтроспекції, а й ефективно реєструвати за допомогою опитувань визначену німецьким вченим соціальну солідарність. Втім, на відміну від «макросоціологічного» підходу Е. Дюркгейма, А. Адлер і його послідовники працювали в рамках психологічної науки, вивчаючи малі групи.

Таким чином, узгоджуючи ідеї «соціальної солідарності» Е. Дюркгейма та А. Адлера, у статті ми робимо спробу операціоналізації концепту, що передбачає почуття і практику єднання індивідів та груп людей, за допомогою обмежуючих характеристик¹, що допомагають викристалізувати сутінь людського феномену соціальної солідарності, який би пояснював коріння широкого кола явищ соціальності, а тому і суспільства як такого.

В цьому сенсі акт благодійності (окрім акт або їх серія), процес «творення блага» як найвищої форми солідаризації, можна використовувати для реєстрації наявності або відсутності «соціальної солідарності», «колективного духу» («соціального» взагалі), градації основних характеристик «спільнот» і «товариств» (з деяким уточненням ідей Ф. Тьюнніса [4]), а також демонстрації роботи обмежуючих характеристик. У широкому сенсі можна говорити, що однією з головних обмежуючих характеристик соціальної солідарності є «жертва», або, використовуючи менш емоційну лексику — «внесок», практична дія, що є безпосереднім проявом солі-

¹ Під обмежуючою характеристикою мається на увазі така характеристика соціального явища, що не дає права говорити про соціальний феномен за рамками наведеної характеристики, тобто за її відсутності, неприманності тому чи іншому феномену. Характеристики феномена можуть вказувати на притаманні, але не необхідні якості, в той час як обмежуюча характеристика є такою, чия наявність для будь-яких явищ, що визнаються принадливими до феномена, є саме необхідною. Таким чином у статті обговорюється випадок, коли жертва є «необхідною характеристикою» соціальної солідарності, тобто такою, за рамками якої солідарність по суті не є солідарністю, а є чимось іншим. Тобто визначення соціальної солідарності «обмежується» характеристикою «жертви».

даризації. Задля теоретичної досконалості вивчення феномена соціальної солідарності категорія «внеску» бачиться найпрозорішою (втім і найширшою), такою, що включає дуже широке коло прикладів внеску, а тому і найвіддаленішою від конкретної практики.

В той же час феномен благодійності є конкретним і найвищим проявом соціальної солідарності, найвищою формою жертви, внеску; феноменом, що можна вважати достатньо вивченим з огляду на те, що сама діяльність набула рис масовості, хоча і порівняно недавно [5].

В соціології прийнято розглядати благодійність як соціальний інститут [5–7]: Н. Крюков та А. Ніколаєв в цьому ключі приділяють більше уваги регіональним особливостям функціонування такого соціального інституту. О. Кузіна, А. Аузан, В. Тамбовцев [8], Л. Петрова, М. Вандишев [9] та ін. при розгляді благодійності схиляються до її економічної інтерпретації. По цьому ж шляху йдуть і П. Лежендр, М. Чорток і В. Нечаєв у своєму дослідженні «Етики благодійності» [10]. Практично всі дослідники погоджуються з широким визначенням благодійності як «добровільного внеску у створення суспільних благ» [5], проте в більшості випадків у рамках інституційного підходу благодійність розглядається як результат діяльності благодійних організацій.

У контексті дослідників благодійності слід зазначити також Ю. Тазьміна, який займався мотиваційною стороною благодійної діяльності [11]. Фахівці розглядали благодійність як індикатор у моніторингу трансльованого засобами масової інформації контенту [12]. Фонд «Громадська думка» досліджував благодійність як один з показників громадянської активності, вивчаючи «самооцінки включеності в благодійність» російських громадян [13]. Багато авторів, у тому числі О. Кузіна [5] та інші прихильники соціально-економічного підходу [8–10], акцентують увагу на розгляді благодійності в рамках інституту соціальної політики як контркультурі допомоги, заглиблюючись у взаємини бізнесу і держави, розглядаючи благодійність в рамках «соціальної відповідальності бізнесу».

Однак ніхто з дослідників не розглядав благодійність як індикатор соціальної солідарності, в контексті жертви як обмежуючої характеристики солідарності, чим і обумовлена актуальність даної роботи. Особливо цікавим і показовим є вивчення благодійності в рамках соціології в пострадянський час, в транзитивному українському суспільстві, суспільстві перерваних трансляцій і пошукув ідентичностей [14]. Рідко акцентується увага на тому, що благодійність у нашій країні реабілітована лише після розвалу СРСР. У Радянському Союзі будь-яка масова допомога, організована спонтанно, без державної ініціативи, на державному рівні отримувала ярлик аморальної, такої, що принижує гідність людини; тим більше важливим є той факт, що законодавчо будь-яка благодійна допомога не була прописана, а тому офіційно не існуvala [14]. Саме тому ми вважаємо, що українське суспільство виходить на новий етап свого розвитку, який характеризується новими і більш складними формами взаємодії. Такий перехід необхідно не тільки реєструвати, але і піддавати аналізу.

Мета статті — виявити евристичний потенціал благодійності як індикатора соціальної солідарності в контексті жертви як обмежуючої харак-

теристики соціальної солідарності. Для досягнення даної мети нами були поставлені наступні завдання: 1) проаналізувати поняття благодійності і соціальної солідарності; 2) запропонувати можливі напрямки вивчення та використання благодійності як індикатора соціальної солідарності, теоретичної та практичної бази для використання поняття «внесок» як обмежуючої характеристики понять соціальності і соціальної солідарності.

Соціальна солідарність — елемент мотиваційно-потребової сфери, який виступає основою інтеграції в суспільство і усунення відчуття недостатності. Поняття соціальної солідарності охоплює не тільки людські почуття до найближчого оточення, але і до суспільства та до людства в цілому. Соціальна солідарність, безумовно, розвивається лише в соціальному контексті, і згідно з адлеріанським підходом виявляє себе в різних формах готовності: 1) бути недосконалим, 2) до внеску в загальний добробут, 3) до прояву довіри, турботи, співчуття, 4) готовність до відповідального вибору, 5) до творчості і близькості, 6) співпраці і включеності [15; 16].

Можна визначити соціальну солідарність як поняття, що охоплює почуття людини до інших людей, що передбачає бажання співпрацювати, здатність цікавитися іншими людьми, «брати в них участю» [3], робити свій внесок у суспільну сферу заради її процвітання. Ця якість, хоча і є вродженою, розвивається тільки в соціальному контексті. Саме бажання «робити свій внесок», а не «брати, щоб задовольнити», є основою соціальної солідарності [15, с. 39]. Таке визначення соціальної солідарності знімає необхідність обґрунтування можливості індикації соціальної солідарності через благодійність. Однак сама благодійність потребує точного визначення.

Прийнято вважати, що благодійність — це систематична роздача матеріальних благ, в основному грошей, технічних пристосувань, одягу, продуктів харчування, медикаментів. Російський дослідник етики і моралі Р. Апресян вважає, що «необхідні зусилля для того, щоб побачити благодійність в безкоштовному наданні послуг, передачі знань і вмінь» [17].

Відповідно до Закону України «Про благодійництво та благодійні организації», «благодійність — це добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у поданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги; специфічними формами благодійництва є меценатство, спонсорство і волонтерська діяльність; благодійна діяльність — добровільна безкорислива діяльність благодійних організацій, що не передбачає одержання прибутків від цієї діяльності» [18]. Це визначення має цінність для законодавчої бази, але не відповідає канонам соціологічного дослідження через те, що акцентує увагу на суб'єкті благодійності, яким вважається благодійна організація, зареєстрована і діюча в рамках законодавства про благодійність, що обмежує вивчення феномена в контексті жертві як обмежуючої характеристики соціальної солідарності. Проте найважливіший недолік юридичного визначення — відсутність цільової складової благодійності, націленості на внесок у роботу інститутів громадянського суспільства.

Запропонований Р. Апресяном підхід, згідно з яким «благодійність — це діяльність, за допомогою якої приватні ресурси добровільно розподі-

ляються їх власниками з метою сприяння нужденним (не тільки живуть в нужді, але й відчувають нестачу в додаткових коштах для реалізації своїх особистих і професійних інтересів) людям, для вирішення суспільних проблем, а також вдосконалення умов суспільного життя» [17] цілком відповідає концепції даної статті.

Таким чином, є підстави відмовлятися від юридичних і економічних визначень [8–10]. Однак Р. Апресян вважає необхідним і принциповим поділ «філантропії» (синонім «благодійності»), яка «носить організований та, як правило, безособовий характер», і милостині, яка «являє собою індивідуальну та приватну... [і безпосередньо] дію без явного прохання з боку нужденних» [19]. Можливе уточнення визначення милостині ще й як дії спонтанного, на відміну від філантропії, яка продумана і спланована не настільки принципове.

У контексті даної роботи благодійність слід вважати родовим поняттям щодо меценатства, заступництва, філантропії, милостині та інших подібних понять.

Таким чином, соціальна солідарність як дворівневий феномен (тобто та-кий, що виявляє себе як на ціннісному рівні, так і на рівні практичної дії) має свої вимоги до актора. Мінімальна вимога на практичному рівні — це внесок у загальну справу. В теорії раціонального вибору (де раціональність іманентна, тобто найчастіше раціональним визнається результат експерименту, а не його гіпотетична логіка) капітал, який необхідний для вибору, визнається жертвовим капіталом. Але в такому підході процедурність внеску, його необхідність для ідентифікації соціальної солідарності, не прописується окремо, чисто технічно така процедура не піддається сумніву.

Так, у класичному досліженні соціальної солідарності М. Хечтера сенатори, що демонструють солідарність, жертвують своїм голосом (для М. Хечтера солідарність — співвідношення між ресурсами і зобов'язаннями) [1, с. 86–87]; при вивчені маргінальних спільнот ряд дослідників розглядає як жертвовний капітал: час, який люди проводять з групами різних рас, статі, віку, соціального статусу [20, с. 43]; іноді в якості жертвового капіталу розглядаються гроші [21], і кожен з нас знає безліч інших жертв, в яких міститься суть солідарності, найсильнішою з яких є людське життя, яке люди жертвують заради загального блага.

Однак саме благодійність в якості системної практики, що має теоретичну і практичну базу дослідження в соціологічній науці, бачиться як найкращим індикатором для вивчення рівня соціальної солідарності в суспільстві, бо актуалізує жертвовність, солідаристичний внесок, в дискурсі повсякденності, не потребуючи при цьому додаткових доказів, що доводили б приналежність конкретних практик (в даному випадку — благодійності) до комплексу практичної ескалації ціннісного рівня соціальної солідарності.

В той же час поле благодійнісних практик можна розглядати у вигляді поля безпосередньої верифікації практик вимірювання соціальної солідарності на ціннісному рівні. Останні превалують в соціологічній науці через складність вимірювання соціальної солідарності на рівні практичному, через великий відсоток спонтанних акцій серед солідаристичних.

Таким чином, можна сказати, що на етапі побудови визначення соціальної солідарності з'являється щонайменше одна важлива категорія для обмеження широкого кола соціальних явищ для кристалізації визначення соціальної солідарності — це категорія жертв (внеску). Остання є виразником соціальної солідарності на рівні її безпосереднього прояву і як найкраще актуалізує при вивченні соціальної солідарності важливість жертв в якості необхідної обмежуючої категорії соціальної солідарності.

Список використаної літератури

1. Hechter, M.. Principles of Group Solidarity. — Berkeley, CA: University of California Press, 1987—288 р.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: Метод социологии; перевод с фр. / Дюркгейм, Э. Гофман А. Б., Сапов, В. В. — М. : Наука, 1991. — 574 с.
3. Адлер. А. Наука жить [Электронный ресурс] / Альфред Адлер — Режим доступа: http://lib.aldebaran.ru/author/adler_alfred/adler_nauka_zhit/adler_alfred_nauka_zhit_0.html
4. Теннис Ф. Общность и общество [Электронный ресурс] / Ф. Теннис // Социологический журнал — 1998. — № 3/4. — с. 206—209. — Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/244>
5. Кузина О. Благотворительность в России как социальный институт [Электронный ресурс] / О. Кузина // Режим доступа: http://www.hse.ru/data/007/979/1224/Kuzina_8_04_08.doc
6. Никлаев А. И. Благотворительная помощь: проблемы и пути решения [Электронный ресурс] / А. И. Никлаев // Университетское управление — № 3 (14). — с. 54—56. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/univman/msg/145188.html>
7. Крюков Н. П. Возрождение общественной и частной благотворительности в регионах [Электронный ресурс] / Н. П. Крюков // Журнал исследований социальной политики — 2003. — Т. 1. № 2. — с. 263—273. — Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/data/862/627/1219/krukov_vozrogdenie_blagotvoritelx27nosti.PDF
8. Аузан А., Тамбовцев В. Экономическое значение гражданского общества [Электронный ресурс] / А. Аузан, В. Тамбовцев // НКО в социальной политике. — Режим доступа: <http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/research/document5784.shtml>
9. Петрова Л. Е., Вандышев М. Н. Экономическая мотивация благотворительной деятельности (на примере предприятий Екатеринбурга) [Электронный ресурс] / Л. Е. Петрова, М. Н. Вандышев // Интернет-конференция Поиск эффективных институтов для России XXI века с 27.10.03 по 27.12.03 — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/db/msg/122728.html>
10. П. Лежендр, М. Черток В. Я. Нечаев Этика благотворительности [Электронный ресурс]: (материалы социологического исследования) / Лежендр П., Черток М., Нечаев В. Я. // М.: CAF, Российское представительство — 1998. — Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/210220.html>.
11. Тазьмин Ю. Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях [Электронный ресурс] / Ю. Н. Тазьмин // Социологические исследования — 2002. — № 2. — с. 92—97. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/socis/msg/246551.html>
12. Благотворительность в СМИ России. Основные параметры информационного поля [Электронный ресурс] // НКО в социальной политике. — Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/files/10412/smi2008_1.pdf.
13. Показатели гражданской активности [Электронный ресурс] // НКО в социальной политике. — Режим доступа: <http://www.socpolitika.ru/files/8770/socat13.pdf>
14. Ядов В. А. Теоретико-концептуальные объяснения «посткоммунистических» трансформаций // В. А. Ядов Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций. Курс лекций. — СПб. 2006. — С. 68—78
15. Сидоренко Е. В. Терапия и тренинг в концепции Альфреда Адлера. — СПб.: Речь, 2002. — 347 с.
16. A Scale of Social Interest [Электронный ресурс] / Crandall J. E. // Individual Psychology: The Journal of Adlerian theory, Research and Practice — 1991. — Vol. 47. — № 1. p. 106—

114. — Режим доступа: [http://oregonmentors.org/files/library/Social % 20Interest % 20Scale % 20SIS % 20 \(by % 20Crandall\).pdf](http://oregonmentors.org/files/library/Social%20Interest%20Scale%20SIS%20(by%20Crandall).pdf)
17. Апресян Р. Г. Филантропия: милостыня или социальная инженерия? [Электронный ресурс] / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность — 1998. — № 5. — с. 51–60. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/ons/msg/162879.html>
18. Закон України Про благодійництво та благодійні організації [Электронный ресурс] / Відомості Верховної Ради України (ВВР) — 1997. № 46. — С. 292. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=531 %2F97-%E2 %F0&zahyst=4/UMfPEGznhhxPk.ZiTDXiquHl4hss80msh8Ie6>
19. Апресян Р. Г. Дилеммы благотворительности [Электронный ресурс] / Р. Г. Апресян // Общественные науки и современность — 1997. № 6. с. 56–67. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/ons/msg/166067.html>
20. Heckathorn D. D., Rosenstein J. E. Group solidarity as the product of collective action: creation of solidarity in a population of injection drug users. Group Cohesion, Trust and Solidarity. — Volume 19, — 2002. — pages 37–66.
21. Heckathorn, D. D. Collective Action and Group Heterogeneity: Voluntary Provision vs. Selective Incentives // American Sociological Review. — Volume 58, — 1993, pages 329–350.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

В. С. Юрасов

магистр, аспирант

ХНУ имени В. Н. Каразина, социологический факультет,
кафедра прикладной социологии

61077, г. Харьков, площадь Свободы 4.

61121, г. Харьков, ул. Героев Труда, 70, кв. 314.

+38 050 1801180, +38 (057) 7785357

e-mail: iurasov@gmail.com

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОСТЬ: ПРИМЕР ВКЛАДА В КАЧЕСТВЕ ОГРАНИЧИВАЮЩЕЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦИАЛЬНОЙ СОЛИДАРНОСТИ

Резюме

В работе рассматривается социальная солидарность в качестве концепта, который требует ограничивающих характеристик, то есть таких, которые не давали бы права говорить о социальном феномене за пределами определения той или иной характеристики. Такие ограничения необходимы для более точной передачи сути описываемой природы явлений. Одной из таких характеристик для социальной солидарности является вклад (в общее дело). Под вкладом понимается жертва, то есть практическое действие, которое является выражителем ценностного уровня и признается потенцией социального действия. Предполагается, что благодаря операционализации вклада и кристаллизации его в качестве ограничивающей характеристики социальной солидарности можно сделать большой шаг в деле измерения социальной солидарности, ведь приведенная ограничивающая характеристика актуализирует практический уровень социальной солидарности, который к тому же является полем верификации измерения социальной солидарности на уровне ценностном. Благотворительность в работе представлена как наиболее подходящий и широкий комплекс явлений для описания и манифестиации вклада в качестве характеристики, которая ограничивает определение социальной солидарности.

Ключевые слова: социальная солидарность, благотворительность, общество, вклад, жертва.

V. S. Iurasov

Master, Graduate Student

V. N. Karazin National University, Sociology Department,

Department of Applied Sociology

Freedom Square 4, Kharkov, Ukraine, 61077

70–314 Geroyiv Praci st. Kharkov, 61121

+38 050 1801180, +38 (057) 7785357

CHARITY: THE CASE OF THE CONTRIBUTION AS A RESTRICTIVE CHARACTERISTICS LIMITATING THE CONCEPT OF SOCIAL SOLIDARITY

Summary

This paper considers social solidarity as a concept that requires limiting characteristics, i.e. those that do not give the right to talk about the social phenomenon outside the definition of one or other characteristics. Such restrictions are necessary for more accurate transmission of the essentiality described by the nature of phenomena. One of these characteristics for social solidarity — is a contribution (to the common cause). Contribution refers to the victim, the practical effect of which is an expression of the value level, which is recognized to be a potency of social action. It is assumed that due to operationalization of the contribution and its crystallization as a restrictive characteristic of social solidarity a big step can be made in the measurement of social solidarity, as a shown restrictive characteristic actualizes the practical level of social solidarity, which is also the field of verification of measurement of social solidarity at the level of values. Charity in the actual work is presented as the most suitable and a wide range of phenomena to describe and demonstrate contribution as characteristics that restricts the definition of social solidarity.

Key words: social solidarity, charity, community, contribution, sacrifice.

УДК 316.334.5:504.03

Е. Г. Власенко

аспирантка кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина
тел. 68–60–92, vlasenko87@gmail.com

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ НАСЕЛЕНИЯ Г. ОДЕССЫ: ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

В статье приводятся результаты эмпирического репрезентативного исследования экологического сознания населения г. Одессы. Автор изучает уровни развития экологического сознания на основании анализа и эмпирического измерения эмоционально-оценочных, рационально-оценочных и декларативно-установочных суждений, отражающих главные компоненты сложной структуры экологического сознания как социального феномена.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологические проблемы, окружающая природная среда.

Экологическое сознание является важной формой и условием существования человека в современном обществе, а также способно повлиять на развитие общества в будущем. Решение социально-экологических проблем и стабилизация экологической ситуации в природной окружающей среде в большей степени зависит от уровня осознания населением не только важности и значимости данных проблем, но и осознания собственной роли в решении данных проблем.

Однако как показывают социологические исследования [2, с. 250], экономические и политические трудности, переживаемые населением в современном украинском обществе, отодвинули экологические проблемы на второй план в общей иерархии проблем массового сознания. В силу этого складывается противоречие между актуальностью общественного внимания к социально-экологической проблематике, с одной стороны, и уровнем природоохранной активности общества в решении социально-экологических проблем — с другой.

В свою очередь решение социально-экологических проблем требует комплексного междисциплинарного научного подхода. Особое место в решении данных проблем отводится социологическому исследовательскому подходу, поскольку существует необходимость в эмпирическом изучении состояния, тенденций и особенностей развития экологического сознания населения. Потребность в выделении экологического сознания в отдельную категорию и его научном изучении возникла не так давно, всего полвека назад, хотя экологическое сознание как вид или свойство человеческого сознания было присуще человечеству на протяжении всей истории его развития. Следовательно, современные социально-экологические реалии порождают также необходимость в типологизации и определении уровня экологического сознания.

В целом проблемой теоретического и эмпирического исследования категории «экологического сознания» занимаются многие зарубежные ученые в США (Вейгель, Дэнлап, Кляй, Мэлони, Розенберг, Гэллап, и др.), в России (Яницкий, Биджиева, Кочергин, Авдонин, Докторов, Рамазанова, Васильева, Торгунакова, Корель, Лисаускене, Мозговая, Рукавишников, Сафонов, Сосунова, Яо и др.), в Германии (Болыно, Груненберг, Дикман, Францен, Кукартц, Прайзендерфер, Райнганс-Хаан, Рэдикер и др.).

За прошедший двадцатилетний период исследование экологической проблематики приобрело распространение в массовых опросах и в Украине. Среди широкомасштабных национальных социологических проектов необходимо выделить исследовательский проект «Україна на межі ХХІ століття (соціальний портрет населення України)» и социологический мониторинг Института социологии НАН Украины, в котором исследовались актуальные аспекты экологической составляющей социального развития Украины.

Социологическое исследование экологического сознания населения Украины впервые было проведено в рамках глобального проекта «Экологический мониторинг» (1994) наряду с 24 странами мира. Украинская часть опроса проводилась в рамках проекта «СОЦІС-Омнibus» под руководством А. Г. Стегния. Проблемой изучения и исследования массового экологического сознания занимались Стегний, Киселев, Головаха, Панина, Ворона, Саенко, Амджадин, а также Ручка, Костенко, Чечель и другие.

Таким образом, в украинском социологическом сообществе сложился определенный исследовательский интерес к социально-экологической проблематике. Однако исследование экологического сознания проводится преимущественно фрагментарно, объектом исследования выступают экологические ориентиры массового сознания и оценки экологической ситуации. Таким образом, проблема исследования уровня экологического сознания достаточно актуальна в научном сообществе и обществе в целом.

Цель данной статьи — определить уровень экологического сознания общества на примере населения крупного города. Обобщение проводится на основании репрезентативного ($N=446$, $\Delta=4,73\%$) эмпирического исследования, проведенного в г. Одессе в октябре 2012 г. при участии автора. Для достижения данной цели автор статьи ставит задачу выделить ключевые вопросы-индикаторы и обобщить их в показатели, с помощью которых можно охарактеризовать и измерить уровень экологического сознания одесситов.

На сегодняшний день в социологических исследованиях используются два сходных определения понятия «экологическое сознание». Так А. Францен и П. Прайсендёрфер считают, что экологическое сознание состоит из трех компонентов или, в целях операционализации этого понятия, факторов: когнитивного, аффективного и конатативного [5]. Когнитивный компонент приводит субъекта как носителя экологического сознания к мнению, что человек негативно воздействует на окружающую природную среду. Аффективный компонент формирует негативную эмоциональную оценку у субъекта относительно такого воздействия. Конатативный ком-

понент отражает готовность субъекта к природоохранным действиям или электоральной поддержке экологического направления в политических течениях.

Согласно второму определению экологическое сознание включает в себя также три составляющих: экологические знания, отношение к экологическим проблемам и экологические действия [5]. Экологические знания — это система знаний и представлений человека о природе, об экологических проблемах окружающей среды и методах их разрешения, об образе мышления и традициях, связанных с природой. Отношение к экологическим проблемам предполагает выражение субъектом страха, возмущения, гнева, обеспокоенности экологическими проблемами. Оно также предполагает наличие системы ценностей и нормативной ориентации, а также проявление готовности к действиям, когда актор оценивает сегодняшнее состояние окружающей среды как такое, которое не должно быть ухудшено. Субъект экологического сознания воспринимает экологические проблемы эмоционально, обдумывает возможности их решения и проявляет готовность к их решению. В свою очередь, экологические действия предполагают фактическое повседневное экологическое поведение индивида.

Экологическое сознание формируется под влиянием многих разнообразных факторов и представляет собой достаточно сложное системное образование. Поэтому для корректного социологического анализа данного феномена принципиально важным является выделение главных эмпирических показателей, выражющих экологическое сознание и построение соответствующих индикаторов инструментария опроса [1, с. 500].

В инструментарии проведенного в Одессе исследования содержались вопросы, касающиеся экологических знаний респондентов, их отношения к экологическим проблемам и готовности к социально-экологическим действиям.

Так эмпирические показатели когнитивного компонента экологического сознания были выражены через индикаторы: «источники информации об экологических проблемах», «субъективная оценка методов решения экологических проблем», «субъект экологической ответственности», «оценка актуальности экологических проблем» и «экологический образ мышления». Эмпирические показатели аффективного компонента — «обеспокоенность экологическими проблемами», «субъективная оценка экологической ситуации г. Одессы», «выражение готовности к экологическим действиям», «субъективно-ценостная оценка качества жизни». Конатативный компонент измерялся через такие индикаторы, как «артикуляция готовности к экологическим действиям и изменению образа жизни для улучшения состояния природной окружающей среды», «участие в социальных практиках экологического содержания» и «готовность участвовать в формах социальной активности экологической направленности».

В сентябре–октябре 2012 г. кафедрой социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова при поддержке Южно-Украинского отделения Социологической ассоциации Украины был проведен анкетный опрос «Коммуникативные и культурные

практики в повседневной жизни одесситов». Количество опрошенных составило 446 респондентов, погрешность выборки не превышала 4,73 %. Опрос проводился по месту жительства респондентов. Выборка репрезентативная с равными долями респондентов по районам города, полу, возрасту. Контролируемая квота — уровень образования (не менее 1/3 респондентов со средним образованием).

По мнению 84 % одесситов, уже сегодня необходимо предпринять все возможные меры для уменьшения ущерба, наносимого окружающей природной среде. 5 % опрошенных считает, что еще есть время, что экологические проблемы не столь уж и актуальны. 11 % одесситов не задумывались об этом. В целом данный вопрос выражает отношение респондентов к актуальности экологических проблем.

Уровень обеспокоенности одесситов экологическими проблемами своего города следующий: 52 % — сильно обеспокоены; у 28 % горожан данные проблемы вызывают незначительное волнение; 10 % респондентов спокойно относятся к экологическим проблемам своего города, 2 % опрошенных уверены, что таких проблем в городе вовсе не существует; 7 % от всей совокупности опрошенных затруднились определить свое отношение к экологической проблематике.

Средняя оценка экологической ситуации в г. Одессе составляет 3,15 по пятибалльной шкале. 37 % респондентов оценивают сегодняшнюю экологическую ситуацию в городе как среднюю (3 балла по пятибалльной шкале) и 29 % — ниже средней. Еще 24 % опрошенных оценили по минимуму соответствие своего города нормам санитарно-курортной зоны. Максимальная оценка (5 баллов) наблюдается у 2 % респондентов.

Большинство респондентов (60 %) задумывались о будущем своем и своих детей с точки зрения условий существования. 12 % — не беспокоятся по этому поводу. 27 % одесситов вовсе не задумывались о том, как может повлиять экологическая ситуация на их будущее или будущее их детей.

В целом данные показатели определяют аффективный компонент экологического сознания одесситов, поскольку выражают эмоционально-оценочные суждения, описывающие отношение горожан к экологическим проблемам. В целом более половины респондентов достаточно серьезно обеспокоены экологическими проблемами, беспокоятся о своем будущем и считают, что уже сегодня необходимо предпринимать необходимые экологические меры. Более трети одесситов достаточно адекватно оценивают экологическую ситуацию в своем городе¹.

В свою очередь когнитивные показатели экологического сознания или оценочно-рациональные суждения являются своеобразным звеном между эмоционально-оценочными и установочными суждениями, которые отображают готовность действовать определенным образом.

Так главным источником оценочно-рациональных суждений или информации об экологических проблемах города для 77 % горожан явля-

¹ Власенко Е. Г. Экологическая ситуация г. Одессы в объективных и субъективных оценках // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. — О.: ОНУ, 2010. — Том 15, випуск 14. С. 115–122.

ется телевидение. Далее в рейтинге следуют «пресса» (54 %), Интернет (36 %). 23 % опрошенных узнают об этих проблемах от друзей и знакомых, 10 % — от родственников, 10 % — по радио. Для 4 % — источник научная и познавательная литература, а для учащихся (4 %) — учебные занятия в вузе.

По мнению одесситов, первоочередного решения требуют такие экологические проблемы города, как загрязнение водных ресурсов (70 %), утилизация и вывоз мусора (57 %), загрязнение почвы и продуктов питания (43 %). Далее следуют: вырубка деревьев и зеленых насаждений (28 %) и климатические изменения региона (16 %). Затруднились ответить на данный вопрос 8 % респондентов.

Нас интересовало также, на каком уровне, по мнению одесситов, должны решаться экологические проблемы? Данный вопрос предполагает возможность выяснить, кто, по мнению респондентов, должен взять на себя подобную ответственность. Так 42 % одесситов считают, что данные проблемы должны решаться государством. Радует тот факт, что 38 % опрошенных готовы принять ответственность на себя и что решать эти проблемы нужно, прежде всего, на нравственном и личностном уровне. 30 % считают, что такие проблемы должны решаться на городском или региональном уровне, то есть органами местного самоуправления. Еще 15 % респондентов считают, что экологические проблемы — проблемы глобального характера и должны решаться соответственно на глобальном межгосударственном уровне.

Рассматривая вопрос о наиболее эффективных мерах решения глобальных проблем, имеющих место в Украине, мнения респондентов распределились следующим образом: 47 % опрошенных считают, что первоочередное значение в решении проблем глобального характера в нашей стране должны занимать воспитание и обучение населения, то есть образовательные и воспитательные меры экологической направленности. Также важной мерой, по мнению 35 % респондентов, является ужесточение законодательных норм, регулирующих взаимодействия в системе «человек — общество — окружающая среда». 34 % респондентов наиболее эффективные меры связывают с повышением социальной ответственности граждан и активной социальной политикой государства, направленной на разъяснение населению необходимости изменения современного образа жизни.

Факторный анализ наиболее эффективных уровней и мер по преодолению экологических проблем дает трехфакторное решение (методом главных компонент с поворотом факторных осей методом варимакс), которое можно интерпретировать как основные способы выхода из экологического кризиса.

Первый способ предполагает ужесточение законодательных норм, регулирующих взаимодействие в системе «человек — общество — окружающая среда» (факторная нагрузка 0,77) на уровне государственном (0,47). При этом неэффективными видятся активная социальная политика (-0,33), воспитание и обучение населения (-0,46) и вообще эти проблемы неэффективно решать на личностном уровне (-0,62). В целом, его можно охарактеризовать как «авторитарный» способ.

Второй подход — «гуманистический», предполагает решение экологических проблем через воспитание и обучение населения (0,73). Третий подход связан с тем, что наиболее эффективно решаться такие проблемы могут на уровне, с одной стороны, региональном, городском (0,70), с другой стороны, на мировом, межгосударственном (0,50) при активном сочетании всех возможных мер: от ужесточения законов до экологического воспитания населения. Этот подход можно обозначить как «комплексный».

Чтобы изучить ценностно-нормативную систему, составляющую экологическое сознание горожан, мы предложили им оценить по пятибалльной шкале факторы, которые определяют качество жизни. Так наиболее важными, по мнению респондентов, являются ценности, касающиеся здоровья, полноценного отдыха и качественного здравоохранения (4,81 балла). Среди других социологических исследований также отмечается рост интереса населения к проблемам здоровья, которое, в свою очередь, понимается достаточно широко — как благополучие и достаток семьи и детей и вполне конкретно как экологически чистые продукты питания, одежда, жилище, гигиена труда и отдыха [6, с. 122–132]. Также одесситы оценили достаточно высоко материальную обеспеченность и финансовую независимость (4,51).

Такие факторы, определяющие качество жизни, как широкие гражданские права и правовая защищенность граждан (4,32), духовное развитие, познавательные возможности и престижное образование (4,30), а также высокий социальный уровень жизни (4) оцениваются одесситами как скорее важные, чем нет. Далее в рейтинге ценностей следуют возможность путешествий, туризм, а также потребность иметь широкие общественные связи, престижный круг знакомых (3,68 и 3,64 соответственно по пятибалльной шкале).

Одним из критериев определения уровня экологического сознания есть выраженность показателей конатативного компонента. В целом экоатрибутивные паттерны поведения и деятельности можно разделять по таким критериям, как временной континуум социальной практики на *поседневные* и *непоседневные*, а также по характеру отношения к природе и охране природы на *опосредованные* и *непосредственные* [3]. В нашем опросе это изучалось через то, в каких природоохранных мероприятиях приходилось участвовать респондентам.

Поседневные опосредованные практики, такие как экономное потребление воды и электроэнергии, поддерживали 20 % одесситов; сортировку мусора по материалам изделия всего 2 %. Такой низкий показатель можно объяснить тем, что в нашем городе экологическая практика сортирования мусора по материалам изделия находится в зародышевом состоянии.

Треть опрошенных горожан принимали участие в таких не поседневных непосредственных практиках, как озеленительные работы. В уборке территории принимало участие 53 % одесситов. Никогда не принимали участия в подобных мероприятиях 26 % горожан.

На вопрос «Готовы ли Вы принимать участие в природоохранных мероприятиях?» 40 % одесситов уверено артикулировали свою готовность стать

участником природоохранных мероприятий. Еще столько же, а именно 39 % респондентов не задумывались над этим. Не готовы к личному участию в природоохранных мероприятиях около 20 % опрошенных горожан.

Чтобы проверить готовность наших граждан к активному участию в экологических общественных инициативах, мы предложили поддержать кампании, реформы, мероприятия, призывающие изменить современный образ жизни, даже если это приведет к отказу от некоторых «благ цивилизации» во имя спасения природы. Таким образом было установлено, что только 35 % одесситов готовы поддержать подобные практики. Около половины опрошенных, а именно 48 %, заявили о возможности своего участия в подобных практиках, но определяющее значение в принятии их решения будет за тем, от чего придется отказаться. Еще 15 % респондентов отказались от проявления подобной социальной активности, поскольку не видят себя причиной экологических проблем.

Корреляция между признаками «готовность поддержать какие-либо мероприятия, кампании, реформы, призывающие изменить современный образ жизни во имя спасения природной среды» и «готовность принимать участие в природоохранных мероприятиях» показала, что только 23 % респондентов готовы поддержать меры по спасению окружающей среды путем личного участия. 7 % — не желают проявить активность ни в какой форме. 22 % — не задумывались об участии в экологических мероприятиях.

Также тесная корреляционная связь между признаком «готовность принимать участие в природоохранных мероприятиях» и признаком «представление будущего своего и своих детей с точки зрения экологических условий» указывает, что около трети респондентов (31 %) не только обеспокоены экологическими условиями будущего своего и своих детей, но и готовы стать участниками природоохранных мероприятий. 4 % респондентов не беспокоятся о будущем и не готовы прилагать усилия к сохранению природы. Еще 15 % респондентов и вовсе не задумывались об указанном.

Таким образом, «готовность поддержать» и «готовность действовать» во благо окружающей среды в представлениях одесситов существенно различаются. Сочувствие экологическим проблемам не всегда означает реальную поддержку. Так на примере одесситов «активных сочувствующих» окружающей среде менее четверти.

В результате обобщения эмпирического материала были получены показатели, определяющие выраженность и развитие эмоциональной, рациональной и установочно-поведенческой структуры экологического сознания, что позволяет судить об уровне экологического сознания населения Одессы.

Эмпирические показатели экологического сознания также были положены в основу его типологии. В зависимости от представлений об экологической ситуации в г. Одессе оценки респондентами актуальности экологических проблем своего города, артикуляции отношения к социально-экологической проблематике в целом, а также на основе ценностно-практического отношения к качеству жизни носителей эко-

логического сознания можно подразделить на четыре основные типа: осознанно-активный; осознанно-потребительский; активно-сочувствующий и сознательно-отстраненный тип.

К осознанно-активному типу экологического сознания относятся социальные субъекты, которых характеризуют высокие показатели активного отношения к природе, объективно-достоверные экологические знания, представления, показатели активного участия в рационализации взаимодействия общества и природы. Данный тип характеризует высокий уровень развития экологического сознания и рассматривается как эталон. В данном исследовании было зафиксировано, что такие показатели экологического сознания, как экологическая ответственность, адекватность оценки экологической ситуации, готовность стать участником экологических действий и готовность поддержать социально-экологические инициативы имеют положительное выражение и соответственно тенденцию к развитию данного уровня экологического сознания у 20–25 % респондентов.

Осознанно-потребительский тип экологического сознания можно наблюдать у индивидов, считающих экологическую опасность скорее надуманной или преувеличенной. Они не видят актуальности в экологических проблемах, не обладают достоверными экологическим знаниями и выражают потребительское отношение к природе. Выраженность показателей данного типа была зафиксирована на уровне погрешности — 2–5 % опрошенных.

Тип активно-сочувствующий характерен для лиц, которые обладают достаточными экологическими знаниями. Осознавая опасность экологических противоречий и насущную необходимость их разрешения, они, однако, не принимают деятельного участия в предотвращении экологического кризиса, считая, что от их личного участия мало что зависит. По результатам данного исследования четверть опрошенных, имея адекватное представление об экологической ситуации, никогда не были участниками каких-либо природоохранных мероприятий.

В свою очередь сознательно-отстраненный тип выражает негативное и пассивное отношение к окружающей природной среде через недостаточную осведомленность об экологической опасности, считает себя непричастным к ухудшению качества природы. Данный тип характеризует экологическое сознание 10–15 % опрошенных респондентов, которые не видят актуальности в экологических проблемах, не выражают активного отношения в решении данных проблем и даже не задумываются об экологических условиях будущего.

Таким образом, анализируя показатели экологического сознания и определяя различия в степени осознанности экологических противоречий и характера экологической практической деятельности, был типологизирован уровень экологического сознания приблизительно 70 % опрошенной аудитории.

В данной типологии сознательно-активный тип и сознательно-отстраненный тип могут рассматриваться как крайние границы континуума развития уровня экологического сознания. В процессе экологизации общественного сознания у представителей последних трех групп необходимо

формировать активное отношение к охране природы, хотя в целом одесситы демонстрируют осведомленность о путях решения экологических проблем региона.

В заключение следует отметить, что уровень экологического сознания выражает определенную степень осознания социальным субъектом значения экологических проблем, а также формирует осознанное отношение к данным проблемам и вырабатывает у данного субъекта экологического сознания активную поведенческую установку на их решение. Определенный уровень экологического сознания обладает свойством устойчивости, поскольку возникает в основе личностной диспозиции субъекта. Речь идет о формировании социально-экологических ценностей, мотивов экологической деятельности, а также экологических интересов, соответствующих новым экологическим потребностям. Чем выше степень осознания личностью экологических проблем, тем выше уровень участия социальных субъектов в разных формах социальной активности экологической направленности.

Следовательно, разрешение проблемы формирования высокого уровня экологического сознания является важной социальной задачей, которая стоит перед обществом сегодня. В этом отношении социологическое исследование уровня экологического сознания может способствовать разрешению данной проблемы с диагностической и управлеченческой точки зрения. Изучение уровня экологического сознания становится возможным на основании операционализации структуры экологического сознания и измерения степени выраженности ее компонентов путем эмпирического измерения социальных показателей.

Необходимо отметить, что при проведении данного опроса автор столкнулся с рядом проблем, так как измерение экологического сознания в данном исследовании осуществлялось через профиль общественного мнения, что порождает декларативный характер выражаемого экологического сознания. Мы можем оценить только вербализированное экологическое поведение или готовность к нему на основе артикуляции респондентом о своих действиях, а не на фактическом результате его действий.

Результаты данного исследования экологического сознания одесситов не являются исчерпывающим описанием всех показателей экологического сознания населения. Так как необходимо более подробно изучить экологическую активность граждан, их участие в различных экологических организациях, движениях или других экологически ориентированных объединениях. Так же в данном исследовании не был изучен уровень избирательной поддержки населением политических экологических партий. С целью разрешения подобных проблем в исследовании уровня экологического сознания автор планирует дальнейшее исследование феномена экологического сознания с помощью качественных методов социологии.

Список использованной литературы

1. Стегній О. Г. Масова екологічна свідомість: досвід моніторингового дослідження / О. Г. Стегній // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) — К.: Інститут соціології НАН України, 2001. — С. 499–512.
2. Стегній О. Громадська думка як елемент соціальної екорегуляції в суспільстві соцогенних ризиків / О. Стегній // Чорнобиль і соціум. — 2001. — Випуск 7. — С. 244–260.
3. Стегній О. Екологічні інтереси в масовій свідомості населення / О. Стегній // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — С. 426–436.
4. Васильєва В. Н. Современное экологическое сознание: пути и средства формирования / В. Н. Васильева, М. А. Торгунакова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2007. — № 3. — С. 132–142.
5. Гиряєва В. Н. Особенности формирования структуры экологического сознания в России и Германии (Российско-Европейский научно-практический журнал о рациональном природопользовании, управлении отходами, энерго- и ресурсосбережению) [Электронный ресурс] / eco monitoring // Режим доступа: <http://www.journal-eco.ru/f12/17.html>
6. Яницкий О. Н. Экологическая социология (программа курса) / О. Н. Яницкий // Социологические исследования. — 1997. — № 2. — С.122–132.

Статья поступила в редакцию 15.05.2013

К. Г. Власенко

кафедра соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ НАСЕЛЕННЯ М. ОДЕСИ: ПІДХОДИ ДО ВІЗНАЧЕННЯ І СУЧASNІЙ СТАН

Резюме

У статті наводяться результати емпіричного репрезентативного дослідження екологічної свідомості населення м. Одеси. Автор вивчає рівні розвитку екологічної свідомості на основі аналізу та емпіричного вимірювання емоційно-оціночних, раціонально-оціночних і декларативно-установчих суджень, що відображають головні компоненти складної структури екологічної свідомості як соціального феномена.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічні проблеми, довкілля.

K. Vlasenko

Sociology Department of Social Sciences Institute
of Odessa National University named after II Mechnikov,
r. 40, Frantsuzky Boulevard, 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS OF THE POPULATION
OF ODESSA: APPROACHES TO THE STUDY AND THE PRESENT
STATE**

Summary

The article presents the results of the empirical representative research of the environmental consciousness of the population in Odessa. The author studies the levels of development of environmental consciousness on the basis of analysis and empirical measurement of the emotional and the evaluative judgments, the rational and the valuation judgments and the declarative-installation judgments which were reflecting the main components of the complex structure of environmental consciousness as a social phenomenon.

Key words: environmental consciousness, sociological research, the environmental problems, environment.

УДК 316.752:316.346

Н. А. Кондратьева

аспирантка кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина,
тел. 68-60-92, itali86@yandex.ru

МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЖИЗНЕННЫХ СТРАТЕГИЙ И ЦЕННОСТЕЙ В СТРУКТУРЕ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

В статье предлагается анализ ценностей и жизненных стратегий представителей разных возрастных групп. Обосновываются основные причины изменения идентификационных практик в зависимости от направленности ценностных ориентаций и жизненных стратегий различных социально-демографических групп в современном украинском обществе.

Ключевые слова: ценности, жизненные стратегии, идентификационные практики, социальные ориентиры, социальная позиция.

Переквалификация идентификационного пространства вследствие процессов глобализации обусловлена осмыслением исторических и культурных преобразований. Последствия пережитых за последние годы событий, повлиявших на динамику социального самочувствия, национального самосознания, мировоззрение обычного украинца, а также слабая организация социальных институтов приводят к возникновению различных идентификационных форм, основанных на восприятии субъектами своей социальной позиции. Преобразования, происходящие в нашей стране, вызваны не только радикальными изменениями, происходящими уже более 20 лет в экономике, политике, культуре, но и дифференциацией ценностных структур массового сознания относительно социальных целей и предпочтительных средств их достижения. Это отображается различием в социальных ориентирах разных социально-демографических групп, в том числе в их жизненных стратегиях, стилях жизни, которые сбалансированы в ценностной структуре идентификационных процессов. Сложная система связей порождает многогранность идентификационных практик индивида или группы с социальной средой, в данном случае именно социальные ценности и жизненные стратегии являются ориентиром для обоснования социальной позиции и степени реализации своего «Я».

Таким образом, анализ жизненных стратегий и ценностных ориентаций с учетом возрастной иерархии респондентов важен для фиксации особенностей идентификационных практик в современной Украине. Социальные ценности разных поколений определяет степень институциализации традиционных норм и осознания преобразований в экономической, политической, духовной сферах. Ценностная структура, являясь

составной частью как социальной, так и личностной идентичности, имеет сложную мозаичную природу, элементы которой способствуют реорганизации социальных процессов, стимуляции общественных идеалов и социально значимых приоритетов. По мнению М. Н. Губогло, социальная идентичность, представляющая собой некую иерархическую пирамиду неформальных норм и ценностей, не есть что-либо примордиалистски заданное. Все частные идентичности обретаются в ходе социализации, когда человек на любом отрезке своего жизненного цикла интериоризирует ценности социального мира [1, с. 326]. Непосредственным носителем ценностей является личность, переосмысливающая и постигающая их в ходе своего жизненного пути. Ценности по своей сути являются неким отображением социальной реальности, особенно в контексте со статусными позициями и социальным положения различных социально-демографических групп. Социологическое исследование ценностей является необходимым условием для осмысления отношения индивида или социальной группы к окружающей действительности, в зависимости от степени значимости, на основе которой делается выбор в тот или иной период времени. Социальные ценности хоть и подвержены существенным колебаниям под влиянием объективных изменений, происходящих в обществе, но, тем не менее, обладают стабильным стержнем, содержание которого обусловлено во многом особенностями национального менталитета. Т. Парсонс же утверждал, что ядром общества как социальной системы является общественный порядок, с помощью которого возможно объединение индивидов группы, таким способом и организуется социальная идентичность, определяемая ценностями, правилами и законами, а осознание себя частью данной системы неизбежно по причине того, что личность является также системой, ориентированной на достижение целей [2, с. 498]. Таким образом, особое значение в контексте изучения идентификационных процессов принадлежит формированию системы ценностей, при этом их роль заключается в реорганизации идеалов, подвергшихся изменениям и определяющим определенную позицию индивида или социальной группы в системе социальных отношений.

Определение актуальных ценностей предполагает формирование структуры социальной идентичности определенных возрастных когорт, так как степень удовлетворения тех или иных социальных потребностей, преобразованных в ценности, включенных в мотивационную структуру личности, устанавливает направленность поведенческого компонента личности, реализованного в идентификационных практиках. Ценности являются производными от существующей в обществе системы социальных благ: чем больше человек ощущает нехватку социальных благ, тем хуже его социальное самочувствие.

Ценности занимают ведущее место в том, что касается исполнения социальными системами функции по сохранению и воспроизведству образца, так как они суть не что иное, как представления о желаемом типе социальной системы, которые регулируют процессы принятия субъектами действия определенных обязательств [3, с. 18].

Целью данной статьи является межгенерационный анализ ценностей и жизненных стратегий как структурных элементов проектирования социальной позиции, реализованных в идентификационных практиках.

В разные периоды общественного развития механизмы формирования и развития жизненных стратегий носят неоднозначный характер — в более стабильных условиях они отражают преемственность и возможно некую устойчивость основных этапов жизнедеятельности личности, в периоды же современных преобразований процесс формирования жизненных стратегий характеризуется непредсказуемостью, что влечет за собой изменения в самоопределении и самоактуализации личности.

Жизненные стратегии раскрывают свою суть в конкретных жизненных ситуациях, как и ценности, жизненные стратегии связаны с выбором, который является предпосылкой поиска новых путей реализации жизненных планов, это и определяет уровень зрелости и независимости личности как полноценного члена общества. На сегодняшний день не только молодежь в Украине стоит «на распутье», поиск новых идентификационных ориентиров, принципов и целей является актуальными и для старших категорий населения. По мнению В. А. Ядова, нестабильное общество характеризуется неожиданными, резкими, быстрыми и непредсказуемыми изменениями социальной среды. И происходит это на фоне уменьшения индивидуального жизненного ресурса и разрушения систем социальной регуляции поведения. Люди вынуждены готовить себя к непредвиденному, к наибольшему числу возможных вариантов. Тут не действует и не может действовать логика рациональной выработки решений [4, с. 426]. Жизненные стратегии — это индивидуальное конструирование своих возможностей и реализация их в пространственно-временном континууме, в соответствии с ценностными ориентациями, потребностями, целями, идеалами и принципами, как общественно признанными, так и лично значимыми.

Сфера распространения типа стратегий определяется уровнем социально-экономического и культурного развития общества; способом производства, уровнем и качеством жизни, наличием правовых средств регуляции общественной жизни, степенью участия в управлении государством, влиянием традиций — идеалов и верований [5, с.101]. Одна из основных гипотез нашего исследования звучит следующим образом: феномен поколения как социальная характеристика непосредственно связан с процессом социализации данного поколения, что прямо может влиять на жизненные стратегии, ценностные ориентации и потребности, степень реализации и идентификации той или иной возрастной когорты. Но цель данной статьи предполагает выдвижение более частной гипотезы — ценностные ориентации и жизненные стратегии, как молодого поколения, так и людей старшего возраста, отображают не столько общественно признанные ориентиры традиционно-нравственного уклада, сколько носят ситуативно-повседневный характер.

Для подтверждения предложенной гипотезы приведем результаты эмпирического исследования, в котором сравним результаты для двух возрастных категорий: первая категория — молодежь до 30 лет, вторая категория — люди от 30 до 55 лет.

Для детального анализа результатов, полученных в ходе исследования, воспользуемся факторным анализом¹. Факторный анализ позволяет решить две важные проблемы исследователя: описать объект измерения всесторонне и в то же время компактно. С помощью факторного анализа возможно выявление латентных переменных факторов, отвечающих за наличие линейных статистических связей корреляций между наблюдаемыми переменными [6, с. 27].

Так для молодежи мы получили следующее факторное распределение, которое приводится в следующих факторах:

- первый фактор — «универсальный» — интересная работа (0,778²), хорошие друзья (0,772), здоровье (0,632);
- второй фактор — «активный» общественное признание (0,825), стремление к власти (0,672) и творчество (0,669);
- третий фактор — «демократический» — равенство и права человека (0,716) и (0,701) соответственно, мирная обстановка в стране (0,524);
- четвертый фактор — «прагматичный» — материальная обеспеченность (0,699), стабильность (0,681), а также секс (0,540) и удовольствие (0,538);
- пятый фактор «традиционный», где непосредственно любви (0,782) и счастливой семейной жизни (0,627) сопутствует чувство долга (0,537);
- шестой фактор «модернистский» — самостоятельность (0,798), свобода (0,761) и уверенность в себе (0,596).

Процент объясненной дисперсии для факторной модели первой группы составляет 63,3 %.

Для групп среднего возраста мы получили пятифакторное распределение:

- первый фактор «активный» — активная жизнь (0,691), творчество (0,690) и общественная активность (0,681);
- второй фактор «либеральный» — мирная обстановка в стране (0,774), стабильность (0,750), чувство долга (0,670), а также права человека (0,529);
- третий фактор — «модернистский» — свобода (0,808), самостоятельность (0,684), уверенность в себе (0,578), интересная работа (0,526) и удовольствие (0,518);
- четвертый фактор — «традиционный» — счастливая семейная жизнь (0,711) и (0,503);
- пятый фактор — «естественный» — секс и любовь, (0,762) и (0,759) соответственно.

Процент объясненной дисперсии для факторной модели второй группы составляет 57 %.

Для измерения системы ценностей молодежи была использована шкала Рокича, усовершенствованная профессором кафедры социологии Н. А. Победой.

¹ Здесь и далее в качестве метода отбора использовался метод главных компонент с ортогональным вращением методом VARIMAX.

² Здесь и далее при интерпретации результатов факторного анализа указывается факторный вес признака в рассматриваемом факторе.

Проанализировав результаты факторного анализа жизненных стратегий представителей двух возрастных групп, мы получили следующие результаты:

- первый фактор для первой группы опрошенных — «рациональный»: твердая воля (0,787), рационализм (0,732), выносливость (0,716), самоконтроль (0,674);
- второй фактор — «подражания», для представителей молодежной когорты важным является мимикрия (0,787), приспособленчество (0,772) и конформизм (0,698);
- третий фактор — «циничный» — наглость (0,736), хладнокровие (0,708), умение жить за свой счет (0, 649);
- четвертый фактор — «искренности» состоит из честности и открытости (0,736), уважения чужой точки зрения (0,585) и щедрости души (0,506);
- пятый фактор — «пессимистический» — бесхитростность (0,678), эмоциональность (0,645), пессимизм (0,555);
- шестой фактор «деликатность» — высокие требования к себе и окружающим (0,646), оптимизм и чуткость, (0,623) и (0,558) соответственно;
- седьмой фактор — «экономный» — это бережливость (0,730) и ответственность (0,648);
- восьмой фактор — «гражданский» распределился следующим образом — привязанность к Украине (0,719) и осторожность (0,629).

Процент объясненной дисперсии для факторной модели первой группы составляет 61,5 %.

Вторая возрастная группа, люди от 30 до 55 лет, распределилась по таким факторам:

- первый фактор — «подражания» совпадает со вторым фактором первой группы и включает в себя приспособленчество (0,800), мимикрию (0,772), конформизм (0,712);
- второй фактор — «интеллигентный» — воспитанность (0,724), оптимизм (0,683), чуткость (0,672);
- третий фактор — «целерациональный» — рационализм (0,675), твердая воля (0,765), выносливость (0,722), а также смелость в отстаивании взглядов (0, 595);
- четвертый фактор — «циничный» — наглость (0,730), хладнокровие (0,702), хитрость (0,675) и упрямство (0,670);
- пятый фактор — «экономный» представляет собой коллективизм (0,725), ответственность (0,704) и бережливость (0,688);
- шестой фактор — «интегративный» распределился следующим образом открытость (0,737), образованность (0,733) и непримиримость к недостаткам (0,718);
- седьмой фактор условно названный «безынициативным» распределился таким образом — привязанность к Украине (0,776), простота и исполнительность, (0,759) и (0,561) соответственно.

Процент объясненной дисперсии для факторной модели второй возрастной группы составляет 63,3 %.

Как видно из результатов, ценности молодежь на современном этапе характеризуются традиционной направленностью, тогда как люди старше

30 лет ориентированы в большей степени на активную позицию, это, возможно, характеризуется тем, что данная возрастная когорта не полностью реализовала свои потребности, необходимые для полноценной жизнедеятельности. Что в первую очередь отражается на невозможности использования молодежью социального опыта старших поколений в силу его низкой эффективности и невостребованности в современных условиях. Но с другой стороны, о какой преемственности может идти речь, когда большая часть населения утратила ценностно-нормативный фундамент полноценного развития общественных отношений.

Особенностью молодежи, как социальной группы, является отсутствие личностного опыта по проверке обоснованности собственных представлений о себе, других и жизни в целом. Вместе с тем все возрастные группы отличаются тем, что многие ценности и представления носят переходящий характер, характеризующий особенности функционирования ценностных ориентаций, дает возможность квалифицировать содержательную сторону направленности личности, находящейся на том или ином уровне развития. В зависимости от того, какие конкретные ценности входят в структуру ценностных ориентаций личности, каковы сочетания этих ценностей и степень большего или меньшего их предпочтения относительно других, можно определить, на какие цели жизни направлена деятельность человека.

По мнению О. Н. Балакиревой, ценностные ориентации молодежи в определенной степени зависят от сформированных идеологических стереотипов и от структуры ценностей старшего поколения. Но определяющим в формировании новой ценностно-нормативной системы в нестабильном обществе выступают особенности индивидуального сознания граждан, индивидуальные ценности предпочтений и ориентаций, которые определяются в том числе и социальным чувством и общим психическим здоровьем [7, с. 36]. Рано или поздно обязательно наступает момент, когда личность определяет свое место в структуре общественно-политических, экономических, идеологических, образовательных, профессиональных, семейных, дружеских отношениях, когда линии жизненных выборов сходятся в определенной точке социально-психологического пространства, очерчивая ее социальный статус. Тогда жизненное самоопределение предстает как свершившийся факт, некий промежуточный финиш на жизненном пути, знаменующий начала наступления этапа взрослости. В ходе жизнедеятельности у молодежи формируются различные ценностные представления о социальной значимости тех или иных жизненных факторов. При этом одним жизненным факторам отдается предпочтение, им выносится высокая моральная оценка, другими пренебрегают, их низко ценят, к третьим относятся безразлично. Такая избирательность придает ценностным представлениям молодежи известную стройность: в них обнаруживаются определенные направленности восприятия внешних социальных воздействий. Естественно, любая такая направленность не может не сказываться в практической деятельности молодежи. Здесь все дело в том, что доминирующие направленности в ценностных представлениях играют роль как бы ори-

ентиров деятельности и в качестве таковых воздействуют на социальное поведение молодежи.

Н. А. Победа же утверждает: «несмотря на то, что новое поколение осознает необходимость преобразований, у них нет видения своей определяющей роли в процессе интенсификации своего пространства. Данная общность, в отличие от других социально-демографических групп, задействованных в структуре воспроизводственной деятельности, является становящимся достаточно неопределенным субъектом воспроизводства» [8, с. 135].

Как мы видим из результатов факторного анализа, современная ситуация характеризуется тем, что молодежь можно характеризовать не только как социальный ресурс общественных отношений, но и как результат трансформационных процессов; тогда как представители средней возрастной группы вынуждены самостоятельно адаптироваться к новым условиям жизнедеятельности, что непосредственно отразилось на жизненных стратегиях и ценностях, ориентированность которых направлена на самоактуализацию, получение общественного признания, материального благополучия, желание проявить себя и быть более эффективными в делах. В этих позициях и определяются основные противоречия между развитием новых идентификационных моделей и сохранением традиционного уклада. Сегодня усугубляется межпоколенная конкуренция в достижении социально и личностно значимых благ, в связи с тем, что люди среднего возраста не в полной мере смогли реализовать свои потребности в трудовой, образовательной, семейной, личностной сферах. Таким образом, жизненные навыки старших поколений оказываются не вполне адекватными новым социально-экономическим условиям, тогда как молодежь, не обремененная старыми стереотипами, активно пытается реализовать себя, что нельзя сказать о старших возрастных группах. К таким же выводам пришли исследователи Института социологии НАН Украины, в монографии «Субкультурная вариативность украинского социума» представлены следующие суждения: представители нового поколения, рождение которых дотировано концом 70-х годов прошлого столетия, приобрели совсем другой, отличающийся от традиционного, опыт воссоздания и профессиональной подготовки. Они вступают в жизнь при условиях сокращения шансов на трудоустройство, обострение конкуренции во всех сферах жизнедеятельности, повышения ответственности за социальные и личные последствия принятых решений. А это, в свою очередь, обуславливает обострение межпоколенческих противоречий» [9, с. 85].

Все это, во-первых, позволяет сделать вывод о том, что кардинально изменились как ценностные ориентации, так и жизненные стратегии значительной части представителей нашего общества. Они специфически проявляется в настоящее время, оказывая серьезное влияние на поведение и деятельность людей в нашей стране.

Во-вторых, разработка данной проблемы, анализ состояния ценностных ориентаций у различных людей в нашей стране представляются чрезвычайно актуальными и отвечающими насущным потребностям времени.

Список использованной литературы

- Губогло М. Н. Идентификация идентичности. Этносоциологические очерки / М. Н. Губогло. — М.: Наука, 2003. — 764 с.
- Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Американская социологическая мысль. — М., 1996. — С. 494–513
- Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; Под ред. М. С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270с.
- Социология в России / Под ред. В. А. Ядова. — [2-е изд]. — М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. — 696 с.
- Резник Т. Е., Резник Ю. М. Жизненные стратегии личности [Электронный ресурс] \ Федеральный образовательный портал. — С. 100–105. — Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/381/829/1219/001_Reznik_100-105.pdf
- Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования: Анализ и интерпретация данных. — Речь, 2007. — 392 с.
- Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакірєвої і О. Яременко. — К.: УІСД, 2001. — 210 с
- Победа Н. А. Молодежная субкультура / Н. А. Победа. — Одесса: Астропrint, 1999. — 282 с.
- Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. — 288 с.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013

Н. О. Кондратьєва

кафедра соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна

МІЖПОКОЛІННИЙ АНАЛІЗ ЖИТТЕВИХ СТРАТЕГІЙ І ЦІННОСТЕЙ В СТРУКТУРІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Резюме

У статті пропонується аналіз цінностей і життєвих стратегій представників різних вікових груп. Обґрунтуються головні причини зміни ідентифікаційних практик залежно від спрямованості ціннісних орієнтацій і життєвих стратегій різних соціально-демографічних груп в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: цінності, життєві стратегії, ідентифікаційні практики, соціальні орієнтири, соціальна позиція.

N. A. Kondrateva

Sociology Department of Social Sciences Institute
of Odessa Mechnikov National University,
r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, Odessa-58, 65058, Ukraine

**INTERGENERATIONAL ANALYSIS OF VITAL STRATEGIES
AND VALUES IN THE STRUCTURE OF IDENTIFICATION
PROCESSES**

Summary

The analysis of values and vital strategies of representatives of the different age-related groups is offered in the article. Principal reasons of change of identification practices are grounded depending on the orientation of the valued orientations and vital strategies of different socially-demographic groups in modern Ukrainian society.

Key words: values, vital strategies, identification practices, social reference-points, social position.

УДК 37.014.5

Е. А. Подольская

д-р социол. наук, проф.,
зав. кафедрой философии и гуманитарных наук,
Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия»
кв. 259, д. 67, просп. Победы, г. Харьков, 61174, Украина
тел. (057) 337-51-59, моб. 0982827048

П. А. Назаркин

Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина,
социологический факультет
кв. 37, д. 32, ул. Архитекторов, г. Харьков, 61174, Украина
тел. (057) 337-72-00, моб. 0985929815

СОВРЕМЕННЫЙ СТУДЕНТ: ПОРТРЕТ НА ФОНЕ ПОСТМОДЕРНИЗАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Выделены основные характеристики современного студента. Выявлены особенности адаптации и основные противоречия в сфере социализации молодежи в современной Украине. Описаны механизмы социализации и условия возрастаания социальной субъектности студенчества в ситуации постмодернизма.

Ключевые слова: адаптация, механизмы социализации, постмодернистская ситуация, субъектность студенчества.

Постановка научной проблемы. В современном мире выпускник высшего ученого заведения должен получить такие знания, умения и навыки, наработать такие компетенции, которые позволили бы ему делать выбор между различными формами самовыявления и материальным успехом и выстраивать парадигмы собственного культурного возрастаания. Именно в связи с тем, что труд для будущего специалиста остается основной сферой реализации способностей, а образование все в большей мере выступает рациональной технологией развития профессиональной и общей культуры, особую актуальность приобретает проблема выявления наиболее существенных характеристик современного студента и особенностей его адаптации с учетом постмодернистской ситуации в образовательной и профессиональной среде.

Различные аспекты этой важной проблемы разрабатывают такие исследователи, как В. И. Астахова, В. С. Бакиров, Б. Г. Нагорный, И. С. Нечитайло, Л. Г. Сокурянская, А. В. Яковенко, В. В. Чепак и др., которые обосновали вывод о том, что примат прагматики в образовании, характерный для индустриального общества, не позволяет получить желаемый результат — обеспечить новое поколение знаниями и умениями, необходимыми для плодотворной профессиональной деятельности и полноценной, комфортной жизни в социуме нового типа — постиндустриальном, информационном. Однако за рамками научного дискурса все же остается представление о самой личности студента, особенностях его мировосприятия и мотивации деятельности с учетом современных реалий.

Целью данной статьи является составление портрета современного студента на фоне постмодернизации его социального окружения, выявление особенностей его адаптации в меняющемся мире.

В ходе системной трансформации всех сфер жизни в Украине выразительно проявляется отчуждение молодежи от продуктивного труда. К сожалению, для многих молодых людей труд утратил значение средства самореализации, самоутверждения. Вместе с тем суровые реалии жизни подталкивают определенную часть молодежи к пересмотру традиционных взглядов, требуют от молодых людей добросовестного труда, приобретения новых профессий и знаний. Как справедливо отмечает Л. Г. Сокурянская, студенты являются одной из наиболее «ресурсоемких» социальных групп, обладая такими ресурсами, как возраст и образование. Реализуя эти ресурсы, будущие специалисты с высшим образованием выступают в качестве субъектов модернизации украинского общества, его развития в контексте общечивилизационных процессов, в частности формирования так называемого «общества знания». Ценности и ценностные ориентации сегодняшнего студенчества завтра будут доминировать в обществе, придающем наибольшую значимость знанию и информации [1, с. 424].

Какие же характеристики современного студента позволяют ему развиваться в вузе в конкурентоспособного специалиста, а какие выступают барьерами на пути самореализации? Поскольку молодые люди вообще отличаются своеобразным «молодежным синдромом мышления», который характеризуется максимализмом и нетерпимостью, то чрезвычайно важно исследовать их идеалы, которые отображают уровень морального развития личности, общественной группы, характеризуют их помыслы и направленность жизненных планов. Понятно, что группы ровесников оказывают как позитивное, так и негативное влияние на образ жизни молодого человека. Позитивное влияние зависит от «качественного» состава группы ровесников. Если объединяются молодые люди, активно вовлеченные в общественные дела и имеющие разнообразные интересы (волонтерство, активная общественная работа, творческие группы, занятие спортом и т. п.), то их взаимное влияние, как правило, носит положительный характер. Если основу коллектива молодежной группы представляют ровесники с асоциальным поведением (употребляющие алкоголь, наркотики, совершающие правонарушения), то следует ожидать взаимного влияния, еще больше углубляющего негативные черты каждого из них.

Исследователи отмечают, что в условиях глобально-локальных культурных взаимодействий формируются новые формы молодежных идентичностей. Современные молодые люди сами создают идентичности, самостоятельно конструируют свои собственные «жизненные силы». При этом они не опираются на такие «реальные» сообщества, как класс, этничность, а часто присоединяются к стилеменным стандартам, ориентируясь на потребление, риск, повседневность, комфортность и т. п. [3; 4]. Большинство исследователей акцентируют внимание на социокультурных трансформациях, которые активно воспринимаются современными студентами [2; 3; 5]. Они отмечают, что сегодня студенты, приходящие в аудиторию,

ориентированы на изменение традиционного подхода. Они принадлежат к «цифровому поколению» и привыкли к активному общению с компьютером, предполагающим избирательное и свободное восприятие информации, а также доступ к ее разнонаправленным потокам. В такой ситуации именно сеть, а не традиционная аудитория все более становится сферой диалога и обмена знаниями, по сути сферой возрастающей свободы. Под влиянием постоянных трансформаций, постмодернистской ситуации в социокультурной среде у современных студентов вырабатывается новое отношение к образованию: они требуют обучения в духе «plug-and-play», часто не имеют привычки и желания учиться последовательно, следуя учебникам. Они скорее склонны к обучению в форме участия и экспериментирования. В обучении нового типа сам студент выбирает свою образовательную траекторию, формирует навыки непрерывного образования как постоянного изменения идентичности. Понятно, что при этом должен меняться и способ сообщения знаний: из набора установленных истин, транслируемых аудитории, знание превращается в способ решения конкретных задач.

Генерация современных студентов характеризуется совокупностью личностных и социальных особенностей. В отличие от поколения, представленного профессорско-преподавательским составом, они являются продуктом совершенно иной социальной реальности. Как правило, современные молодые люди проявляют постмодернистский тип поведения и потребительское отношение к образованию, что чаще всего плохо сочетается с традиционной схемой преподавания в высшей школе.

Современное студенчество представляет собой прямое порождение изменяющихся социальных условий, постмодернистских ситуаций, характеризующихся неопределенностью, «размытостью» ценностей, недоверием к науке, отсутствием глубоких мировоззренческих оснований и т. п. [2; 3]. Личное мнение и потребительский интерес в условиях постмодерна гораздо сильнее влияют на формирование ценностной системы и практику повседневных решений, чем ценности традиционные, такие как религия и наука. Если высшее образование в целом основывается на ценностях Нового времени (модерна) и неразрывно связано с такими понятиями, как оптимизм, познаваемость истины, наука и разум, то постмодерн более склонен к пессимизму. Он совершенно не признает авторитетов, провозглашает, что «истина» для каждого своя, ставит личное мнение и предпочтение выше истины, а личный опыт — выше науки и разума.

Следует отметить, что в ответ на вызовы современности социальная субъектность студенчества в целом возрастает, но не за счет гражданской активности, а за счет повышения рациональности, ориентированности на конструирование своей идентичности. Согласно данным международного социологического исследования «Студент XXI века; социальный портрет на фоне общественных трансформаций», проведенного Лабораторией проблем высшей школы ХГУ «Народная украинская академия в 2008–2010 гг. (n = 2500), основными характеристиками большинства студенческой молодежи является образованность (31,25 %), уверенность в себе (37,9 %),

творческий подход (27,9 %), професионализм (14,1 %), инициативность (15,1 %), самодисциплина и самоорганизованность (18,6 %) и др. [5].

Существенным показателем субъектности студенчества является его теоретическая и практическая подготовленность к внедрению стратегии само-реализации, поскольку важно владеть необходимыми для этого знаниями, умениями и навыками, иметь компетенции личностного развития, определенный образовательный уровень. 58,7 % респондентов уверены, что в наибольшей мере достижению жизненного успеха содействуют собственный интеллект и способности, 37,4 % — везение, удача, 36,6 % — трудолюбие, 33,2 % — професионализм и деловые качества, а 31 % опрашиваемых гарантию своего успеха усматривают в качественном образовании. На вопрос «Почему Вы решили получить высшее образование?» 50,1 % респондентов отметили возможность обеспечить себе стабильную материальную прибыль в будущем; 43,0 % — стремление к развитию, повышению образованности; 35,2 % — желание реализовать свои способности; 31,4 % — желание стать высококвалифицированным специалистом в избранной специальности. В то же время среди мотивов получения высшего образования выделены и такие: интересная студенческая жизнь (26,8 %), желание обеспечить себе стабильность в жизни (25,3 %), желание получить интересный круг общения (8,1 %), принуждение родителей (3,7 %), желание продолжить себе бесхлопотное существование (2,2 %) [5].

Показателем субъектности студента может быть его целенаправленная, самостоятельная, творческая деятельность, подкрепленная личной ответственностью индивида, готового к риску и способному отвечать за социальные последствия своих действий. В зависимости от типа деятельности можно выделить продуктивную, коммуникативную, инновационную и другую субъектность. В то же время нужно различать истинную субъектность и псевдосубъектность (так называемую «тусовочную»), которая по сути является имитацией активной деятельности. Как показали эмпирические исследования, почти 79,6 % студенческой молодежи не задействованы в работе общественных организаций, потому что не видят в этом смысла. Только 8,4 % юношей и девушек считают, что общественная деятельность дает возможность самореализоваться, 7,1 % — формировать и развивать необходимые для жизненного успеха качества, а 5,2 % — возможность начать свою карьеру. 8,2 % респондентов робота в общественных организациях привлекает интересным кругом общения, 3,9 % — возможностью принимать конкретные решения, а 2,9 % — возможностью выделиться [5].

В постмодернистском обществе достаточно типичной и распространенной является фигура «яппи», что обозначает студента, молодого професионала, проживающего в городе. Это представитель средних слоев населения, который наслаждается всеми благами цивилизации, без «интеллигентских комплексов». Более распространенной является фигура «зомби» — запограммированного существа без личностных качеств, неспособного к самостоятельному мышлению. Такой человек живет одним днем, главный стимул для него — профессиональный и финансовый успех любой ценой, причем поскорее. Вообще, мировоззрение современного человека в ситуа-

ции постмодернизма не имеет определенных мощных оснований, ведь все формы идеологии размыты, не опираются на волю, в ней уживается все, что раньше считалось несовместимым; в постмодернистском мировоззрении нет устойчивого внутреннего ядра [2].

Большинство авторов по проблемам студенчества отмечают, что современной студенческой молодежи присущи следующие характеристики:

– *потребительское отношение к жизни*, поскольку много студентов настаивают на немедленном удовлетворении своих желаний, ищут наиболее выгодные операции; в ситуации, когда и образование переходит на модель отношений «производитель — потребитель», часть студентов теряет истинные цели образовательной деятельности и старается выстраивать отношения с вузом по формуле «Я заплатил за обучение, а вы будьте добры предоставить мне знания (а чаще — просто диплом);

– *ориентация на развлечения*, которая очень редко согласуется со старательностью и кропотливой работой, необходимыми для получения фундаментального высшего образования; студенты хотят получать хорошие оценки при минимуме усилий; образовательные стандарты падают, а студенты проявляют инертность;

– *несдержанность желаний*, которые, согласно постмодернистским установкам, нужно немедленно удовлетворить, и среда должна предоставлять для этого все необходимые условия; отсутствие у молодого поколения и его кумиров моральной сдержанности оборачивается необузданностью желаний и неразборчивостью в средствах их удовлетворения;

– *жизненная близорукость*, ведь у многих представителей студенческой молодежи крайне слабо развиты навыки критического мышления, они пасуют перед трудностями и не умеют надолго планировать свои действия; несомненно, неспособность планировать будущее нужно признать результатом плохого усвоения ценностей модерна: рациональности, логики, расчетливости;

– *высокая самооценка*, поскольку нынешние студенты уверены в свой уникальности, в том, что можно добиться высоких результатов без особого напряжения; при столкновении с реальными требованиями и трудностями обучения в вузе такие студенты испытывают истинное потрясение;

– *скептицизм*, падение доверия к авторитетам и традиционным источникам знаний, вследствие чего студенты начали ставить под сомнение истинность учебного материала, который им излагается, и придавать значительно большего значения личному опыту, который чрезвычайно усложняет процесс высшего образования, принципом которого остается объективность;

– *цинизм*, поскольку среди современных студентов имеет место низкий уровень доверия к институтам государства, средствам массовой информации, религии и бизнесу; это распространяется и на высшее образование;

– *интеллектуальное равнодушие*, поскольку современные студенты чрезвычайно мало времени проводят за учебниками; их внимание привлекают лишь те учебные предметы, которые имеют непосредственное от-

ношение к будущим заработкам. Современная молодежь, бесспорно, имеет доступ к широкому объему информации, но часто неспособна отличить важное от второстепенного; студенты живо интересуются лишь тем, какой материал войдет в экзаменационные билеты и что потребуется, чтобы получить хорошую оценку [2; 4; 5].

Все вышеизложенное позволяет убедиться в том, что современное поколение студентов, которое выросло в специфических условиях постмодернистской эпохи, приходит в высшее учебное заведение со своими особенностями и запросами. Для того чтобы будущий специалист смог приобрести необходимые компетенции, овладеть интеллектуальными и социальными навыками, востребованными на рынке труда и в современном обществе, необходимо четко представлять основные характеристики современного студента, учитывать особенности его социализации в контексте постмодернизационных трансформаций, что позволит пересмотреть методы и содержание высшего образования, изменить самую атмосферу обучения, с тем чтобы как можно больше содействовать успеху студентов.

Список использованной литературы

1. Сокурянская Л. Г. «Модернизация» и «постмодернизация» ценностных ориентаций студенчества как фактор модернизации общества // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества: Сборник научных работ. — Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. — Выпуск 18. — С. 421–427.
2. Выпускник вуза в современном социокультурном пространстве : монография / под общ. ред. Е. А. Подольской ; [авт. кол.: Е. А. Подольская и др.] // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://dspace.nua.kharkov.ua:8080/jspui/handle/123456789/29>
3. Нагорний Б. Г. Студентство і сучасність / Б. Г. Нагорний, М. Л. Яковенко, А. В. Яковенко. — К. : Апрілей, 2005. — 160 с.
4. Шеховцов С. Г. Новая университетская образовательная модель. Главные противоречия и некоторые обоснования [Электронный ресурс] / С. Г. Шеховцов // Через формы к смыслам: О новой университетской образовательной модели. — Режим доступа: <http://www.yuri-afanasiev.ru/forms/model.html>.
5. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций: моногр. / Нар. укр. акад.; под общ. ред. В. И. Астаховой ; [редкол.: Е. А. Подольская и др.]. — Харьков : Изд-во НУА, 2010. — 405 с.

Статья поступила в редакцию 12.05.2013

С. А. Подольська

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»
кв. 259, буд. 67, просп. Перемоги, м. Харків, 61174, Україна

П. О. Назаркін

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
соціологічний факультет
кв. 37, буд. 32, вул. Архітекторів, м. Харків, 61174, Україна

**СУЧАСНИЙ СТУДЕНТ: ПОРТРЕТ НА ФОНІ
ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЗМІН**

Резюме

Виділені основні характеристики сучасного студента. Виявлені особливості адаптації та основні протиріччя у сфері соціалізації молоді в сучасній Україні. Описані механізми соціалізації й типи поведінки студентів у ситуації постмодернізму.

Ключові слова: адаптація, механізми соціалізації, постмодерністська ситуація, суб'єктність студентства.

Y. A. Podolska

Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian academy». 67, Peremogy Avenue, apartment 259, Kharkiv, Ukraine, 61174 (zip code)

P. O. Nazarkin

Vasyl Karazin Kharkiv National University, sociology department.
32, Architectoriv Street, apartment 37, Kharkiv, Ukraine, 61174 (zip code)

**CONTEMPORARY STUDENT: PORTRAIT ON THE BACK
OF POSTMODERNISM CHANGES**

Summary

The main characteristics of a contemporary student are defined. Peculiarities of adaptation and the main contradictions in the sphere of youth socialization in modern Ukraine are emphasized. Socialization mechanisms and conditions of student's subjectivity social increase in postmodernism situation are described.

Key words: adaptation, socialization mechanisms, postmodernism situation, student's subjectivity.

УДК 316.334.3:324

О. Є. Шинкаренко

канд. соціол. наук, викладач кафедри соціології
Мелітопольського державного педагогічного університету
ім. Богдана Хмельницького
ул. Леніна, 10, г. Мелітополь, 72318, Україна,
моб. 0984313013, shinklena1@rambler.ru

ДИНАМІКА ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу важливої проблеми соціології політики, пов'язаної із сутністю та специфікою політичного взагалі та електорального зокрема ринку, на якому діють продавці та покупці електорального продукту, відбуваються складні процеси виробки та просування подібного продукту, його використання. Розглядаються процеси трансформації електорального ринку в Україні протягом двох десятиліть проведення в країні демократичних виборів.

Ключові слова: політичний ринок, електоральний ринок, виборча інженерія.

Постановка проблеми. В сучасних демократичних державах маркетинговий підхід до організації виборчих кампаній розглядається як важливий спосіб організації їх проведення з метою досягнення максимальної ефективності, в тому числі щодо співвідношення витрат до досягнутого «прибутку», який виражається у позитивних результатах відносно досягнення цілей, які були висунуті в процесі проведення виборчої кампанії. Якщо мова йде про застосування маркетингового підходу, то, безумовно, ключовою, найважливішою категорією, яка повинна розглядатися в соціологічній науці та реалізуватися у виборчій практиці, виступає категорія «ринок», у даному випадку мова йде про «політичний» та «електоральний» ринки.

Якщо той чи інший економічний, соціальний, політичний процес не відбуваються з використанням ринкових механізмів, то практично вести мову про маркетинговий підхід неможливо, оскільки, коли виходити з формулювання класика маркетингу Ф. Котлера, «ринок — це не що інше, як сукупність існуючих та потенційних покупців товару» [1, с. 78]. Якщо брати більш розгорнуте визначення категорії «ринок» (згідно з версією професорів Массачусетського технологічного інституту), то мова йде про «пакет домовленостей, за допомогою яких продавці та покупці товарів та послуг вступають в контакт відносно купівлі-продажу відповідних товарів чи послуг») [цит. по 2, с. 12].

Таким чином, при використанні маркетингового підходу до політики та зокрема організації виборчих кампаній постає низка серйозних питань відносно того: чи можна вважати процеси організації виборів дійсно такими, що відбуваються на «електоральному ринку»; яка специфіка подібного

ринку (чи існує він взагалі); що являють собою продавці та покупці електорального продукту та їй самий такий продукт та багато інших. Нарешті, треба приділити, з нашої точки зору, особливу увагу тому, які процеси відбуваються на такому ринку в динаміці, зокрема, простежити ті зміни, які відбулися на електоральному ринку України за останні 20 років, протягом яких в країні проводяться демократичні вибори, та яким чином відбувається (чи, може, взагалі не відбувається) його трансформація.

Ця проблематика певним чином аналізувалася в роботах низки зарубіжних соціологів та політологів, зокрема таких, як Р. Багоцці, П. Бурдье, Ф. Котлер, Ж. Ж. Ламбен, П. Шампань та ін. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили українські та російські соціологи і політологи: Д. Акімов, О. Вишняк, Г. Дилигенський, Ф. Ільясов, О. Морозова, Є. Малкін, І. Недяк, Д. Нежданов, В. Полторак, С. Пшизова, В. Чигрин та деякі інші. У той же час спеціальних робіт, які були б присвячені вивченню специфіки електорального ринку, практично немає, за виключенням деяких статей означених вище авторів, де проблема розглядається як одна з декількох.

Основна мета статті — аналіз проблем, пов’язаних із сутністю та специфікою електорального ринку та процесів його трансформації в ході виникнення, розвитку і функціонування в Україні протягом періоду, коли в країні відбувалися демократичні вибори.

Виклад основного матеріалу. Розгляд проблематики електорального ринку, з нашої точки зору, треба почати з аналізу двох таких важливих проблем. По-перше, чи можна ототожнювати ринки політичний та електоральний? По-друге, чи можна вважати те, що відбувається в процесі проведення виборчих кампаній, дійсно ринковими процесами, тобто такими, що відбуваються з використанням ринкових механізмів?

Щодо першої з цих проблем, то повністю солідаризуємся з думкою І. Недяк, яка, аналізуючи роботи Ф. Котлера та С. Хеннеберга, виділяє в структурі політичного ринку три наступних структурних елементи [3, с. 108–112]. По-перше, це електоральний ринок, в структуру якого входять: партії та політики, електорат, засоби масової інформації і т. ін. По-друге, це ринок державної влади — тобто система відносин поміж урядом та громадянами-вибріцями. По-третє, це ринок політичної активності, де відбувається обмін поміж групами інтересів та політичними активістами. Дійсно, часто-густо той же політичний маркетинг ототожнюють виключно із виборчими кампаніями, що не є вірним підходом. Як справедливо зауважує В. Полторак, у сферу політичного маркетингу підпадають: організація будь-яких масових кампаній, створення політичних партій та громадських організацій, створення та забезпечення функціонування ЗМІ, організація спеціальних політичних подій, політичний іміджмейкінг та багато чого іншого [4, с. 16].

В цілому зрозуміло, що електоральний ринок є лише одним з низки різновидів ринку політичного. Розглянемо тепер ту обставину: чи є такий електоральний ринок дійсно ринком, у тому значенні, яке надається цій категорії? Для цього використаємо підхід, що запропонував Д. Акімов при

аналізі соціального ринку взагалі. Подібний соціальний ринок, з його думки, це «система взаємовідносин поміж соціальними суб'єктами, що пропонують соціальні продукти, з одного боку, та споживачами соціальних продуктів — з іншого» [5, с. 87]. Які ж основні характеристики повинні бути притаманними ринку взагалі, ринку соціальному та ринку електоральному? Назовемо основні з них:

- наявність «автоматичного механізму» самонастроювання ринку: тобто мова йде про взаємодію попиту, пропозиції та ціни електорального продукту. Зрозуміло, що у випадку з електоральним ринком є деякі особливості, зокрема, з визначенням ціни на електоральний продукт. Але в цілому із попитом та пропозицією на такому ринку (тобто пропозицією політиками та партіями саме таких програм та заходів, на які є попит у населення, електорату) все відбувається практично на класичних принципах ринкового обміну;
- налагоджена та розгалужена система ринкової інфраструктури: здійснення електорального маркетингу неможливо без наявності системи суб'єктів подібної діяльності (державних органів, політичних партій та ін.), споживачів електоральних послуг (громадян, населення), каналів просування електоральних послуг, зокрема політичної реклами та політичного піару;
- свобода вибору споживачами «продавців» електоральних продуктів та, навпаки, «продавцями» — покупців, споживачів. В електоральному маркетингу споживачі електорального продукту дійсно можуть вільно обирати партії чи політиків, за яких вони віддають свої голоси. Політики ж та партії в процесі виборчої кампанії можуть спрямовувати свої зусилля на певні цільові групи виборців та пропонувати їм ті чи інші програми;
- наявність конкуренції поміж виробниками електорального продукту за споживачів: у випадку з електоральним маркетингом подібна конкуренція навряд чи поступається тій, що існує на товарних ринках та ринках послуг.

Узагальнюючи ці висновки, можна дійсно казати про те, що електоральний ринок існує та функціонує в країнах з демократичним устроєм політичної системи. Сутність його добре охарактеризував відомий французький соціолог та політолог П. Бурдье, який розглядав поле політики як ринок, на якому існує виробництво, попит і пропозиція продукту особливого сорту — політичних партій, програм, думок, позицій. Центральним поняттям соціології політики у нього виступає саме політичне поле (політичний ринок), яке є нещо інше, як «місце, де в конкретній боротьбі між агентами, які виявляються в неї втянутими, народжується політична продукція, проблеми, програми, аналізи, коментарі, концепції, події, з яких і мають обирати звичайні громадяни, які зведені до стану «споживачів» і тим більше ризикують ускочити в клопіт, чим більше вони віддалені від місця виробництва» [6, с. 182].

Перейдемо тепер до характеристики сутності та специфіки функціонування подібного електорального ринку в Україні, де ці процеси становлення та розвитку електорального ринку (як і в інших пострадянських

країнах) є дуже непростими, що пояснюється низкою об'єктивним причин. Головна з них підмічена російським соціологом С. Пшизовою та багато в чому пояснює низку проблем, що притаманні виборчим кампаніям на пострадянському просторі.

«Параadox є в тому, — пише С. Пшизова, — що політичний ринок складається на пострадянському просторі занадто швидко — більш швидко, ніж ринок звичайних товарів та послуг. І усі наслідки процесу «комодифікації» політичної сфери, включаючи (перш за все) негативні, ми спостерігаємо більш виразно, ніж на Заході. Там секуляризація та маркетизація політичної сфери проходять більш повільно, ніж у нових політичних системах, оскільки продовжують існувати неринкові елементи, що «заповнюють» вакуум поміж управлюючими та управляемими. У нас, після краху символічної системи влади, їх практично немає. Поміж політичною активністю значної частки росіян та її політичними результатами є прірва, яка практично не заповнена нічим, — ані традиціями, ані ритуалами, ані стереотипами свідомості та поведінки» [7, с. 31–32].

Багато в чому саме цим пояснюється наявність тих серйозних проблем, які відчувалися на перших етапах функціонування електорального ринку в пострадянських країнах. Їх дуже чітко та вичерпно охарактеризував російський політолог та соціолог Г. Дилигенський, що описав їх наступним чином: «...ринок передбачає присутність раціонального вибору як домінуючого механізму мотивації покупців, відповідно, наявність у них інформації про об'єктивні якості товару, що пропонується. Поміж тим, у силу крайньої розмитості ідеології та програматики переважної більшості учасників електоральних перегонів — блоків, партій, індивідуальних кандидатів, схожості їх передвиборного дискурсу, у якому повторюється практично один «джентльменський набір» лозунгів-обіцянок, виборець часто залишається у необізнаності відносно їх дійсних «споживацьких вартостей». Російський електоральний ринок — це скоріш своєрідний ринок лотерейних білетів, причому «покупці» найчастіше точно обізнані відносно того, що більшість продавців цих білетів — шахраї» [8, с. 105].

Практично подібна ситуація на початку періоду незалежності України та проведення перших демократичних виборів із використанням мажоритарної системи склалася і в Україні. Можна навести безліч прикладів того, яким чином багато кандидатів ставали у той період народними депутатами. Але навряд чи це буде цікавим з точки зору наукового підходу. Хоча саме в цей період почали вироблятися та застосуватися багато з тих технологій («лохотронів», «двійників» і т. ін.), які і на сьогодні використовуються при проведенні виборчих кампаній.

Чи відбулася трансформація електорального ринку в Україні в останнє десятиріччя? На жаль, на це запитання позитивно відповісти не можна. З одного боку, деякі позитивні зміни в організації електорального ринку та його використанні в процесі електорального маркетингу мають місце. Так, більш-менш обґрунтовано приймаються та корегуються закони про вибори, цілком чітко Центрвиборчком розподіляє рекламний час на період проведення виборчих кампаній, досить прозоро та ефективно за допомогою

проведення екзит-полів здійснюється прогнозування результатів виборів, приймаються деякі міри по усуненню фальсифікацій в період виборів, зокрема за рахунок організації відеоспостереження.

Але, з іншого боку, основні проблеми функціонування електорального ринку залишаються не тільки до кінця невирішеними, але й демонструють продовження існування того «ринку лотерейних білетів», який згадувався вище. Мова йде про застосування так званих принципів виборчої інженерії. Серед них, зокрема, такі, як внесення спеціальних змін у виборче законодавство; зміни кордонів виборчих округів; підбір складу виборчих комісій; зміни часу проведення виборів з точки зору обрання того, який влаштовує певних кандидатів.

Якщо брати останні вибори у Верховну Раду у жовтні 2012 року, то становиться очевидним, що три перших з чотирьох названих принципів, підходів були використані владною партією дуже активно. Так, щодо змін у виборчому законодавстві було прийняте рішення відносно впровадження змішаної системи виборів. Таке нововведення не містить нічого паганого й може дійсно відповідає сучасному стану розвитку демократії в Україні. Але зроблене воно було не заради удосконалення демократії, а заради того, щоб електоральні втрати, які чекали партію влади при голосуванні по партійних списках, можна було «відшкодувати» за рахунок мажоритарників, які в основному репрезентують бізнес та багато в чому залежать від влади.

Не менш значущою для взаємовідносин влади та опозиції була зміна кордонів виборчих округів, яка відбулася напередодні цих виборів. Практично було зроблене все для того, щоб кандидати від опозиції чи незалежні кандидати не змогли одержати перемоги. Більш того, було немало випадків, коли кандидати, що балотувалися в округах, де вони перемогали раніше, у 1998 році, здобули «свої» округи, але без тих районів, де вони були найбільш популярними та де за них могла проголосувати більшість населення. Така ж «специфічна» ситуація відбулася із правилами формування складу виборчих комісій, до яких в процесі жеребкування практично не здобули доступу такі партії (що потім набрали достатньо багато голосів у ході виборів), як «Свобода», «Удар» та деякі інші. Отже, казати про дуже ефективну трансформацію електорального ринку в Україні сьогодні ще не можна і потребується значна робота в цьому напрямку.

Висновки дослідження. Проведений в роботі аналіз засвідчує, що електоральний ринок, який використовується в демократичних суспільствах в процесі реалізації маркетингового підходу, дійсно існує та демонструє усі належні для явищ та процесів риночного обміну елементи, зокрема: автоматичний механізм самонастроєння ринку; систему ринкової інфраструктури; свободу вибору споживачами «продавців» електорального продукту та «продажцями» споживачів; наявність конкуренції поміж виробниками електорального продукту та деякі інші.

Виникнувши в Україні та інших пострадянських країнах на початку перебудови та впровадження демократичних виборів, електоральний ринок спочатку демонстрував своєрідний невпорядкований «ринок лотерейних білетів», на якому відбувалися електоральні процеси, які далеко не за-

вжди характеризувалися дійсно демократичним та справедливим підходом до організації виборчих кампаній. Протягом останніх 15–20 років електоральний ринок в країні набуває більш цивілізованого та демократичного оформлення. Вирішені деякі проблеми його функціонування, хоча в цілому робота по удосконаленню принципів організації електорального ринку в Україні повинна бути продовженою.

Список використаної літератури

1. Котлер Ф. Основы маркетинга: пер. с англ. / Ф. Котлер. — М. : Прогресс, 1990. — 736 с.
2. Фишер С. Экономика «Дело» / Ф. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. — М., 1993. — 320 с.
3. Недяк И. Л. Политический маркетинг: основы теории / И. Л. Недяк. — М. : Весь мир, 2008. — 352 с.
4. Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання: монографія / В. А. Полторак та ін. ; за ред. В. А. Полторака. — Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2010. — 152 с.
5. Акимов Д. И. Социальный маркетинг и социальная сфера общества: монография / Д. И. Акимов. — Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. — 312 с.
6. Бурдье П. Социология политики: пер. с фр. / П. Бурдье. — М. : Socio Logos, 1993. — 336 с.
7. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С. Н. Пшизова // Полис. — 2000. — № 2. — С. 30–40.
8. Дилягенский Г. Г. О политическом рынке и рациональном выборе в российских условиях / Г. Г. Дилягенский // Полис. — 2000. — № 2. — С. 105–107.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013

Е. Е. Шинкаренко

кафедра социологии Мелитопольского государственного педагогического университета им. Богдана Хмельницкого
ул. Ленина, 10, м. Мелитополь, 72318, Украина

ДИНАМИКА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО РЫНКА В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИИ

Резюме

Статья посвящена анализу важной проблемы социологии политики, связанной с сущностью и спецификой политического в целом и электорального в частности рынка, на котором действуют продавцы и покупатели электорального продукта, осуществляются сложные процессы производства и продвижения подобного продукта, его использования. Рассматриваются процессы трансформации электорального рынка в Украине на протяжении двух десятилетий проведения в стране демократических выборов.

Ключевые слова: политический рынок, электоральный рынок, избирательная инженерия.

E. E. Shinkarenko

Chair of sociology

of Melitopol state pedagogical university of Bogdan Khmelnitsky.

Lenin Street 10, city of Melitopol, 72318, Ukraine

DYNAMICS OF THE ELECTORAL MARKET IN UKRAINE: TRANSFORMATION PROBLEMS

Summary

Article is devoted to the analysis of an important problem of sociology of the policy connected with essence and specifics of political as a whole and electoral in particular of the market on which sellers and buyers of an electoral product act, difficult processes of production and advance of a similar product, its use are carried out. Processes of transformation of the electoral market in Ukraine for two decades of carrying out in the country of democratic elections are considered.

Key words: political market, electoral market, electoral engineering.

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11464-337Р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з соціологічних і політичних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/1 від 10 лютого 2010 р.

Затверджено до друку вченю радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 9 від 28 травня 2013 р.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Тираж 100 прим. Зам. № 565.

Видавництво і друкарня «Астропрінт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Tel.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'екта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.